

POLYMATHEIA

Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat

XVIII. évfolyam, 2021. 1-2. szám

POLYMATHEIA
Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat
A KODOLÁNYI JÁNOS EGYETEM FOLYÓIRATA

Felelős kiadó:
SZABÓ PÉTER OTTÓ rektor

Szerkesztőbizottság:
SZABÓ PÉTER OTTÓ, a szerkesztőbizottság elnöke

AMBRUSNÉ KÉRI KATALIN (Pécs), CSORBA LÁSZLÓ (Budapest), CSURGAI – HORVÁTH JÓZSEF (Székesfehérvár), GÉCZI JÁNOS (Balatonalmádi), JUHÁSZ ERIKA (Debrecen), KELEMEN ELEMÉR (Budapest), KOVÁCS KISS GYÖNGY (Kolozsvár), KOVÁTS-NÉMETH MÁRIA (Győr), LIPCSEI IMRE (Szarvas), MONOK ISTVÁN (Szeged), LORMAN, THOMÁS (London), SÁNTHA KÁLMÁN (Székesfehérvár), SEIDLER, ANDREA (Bécs), SZATMÁRI PÉTER (Budapest), TOTTH, ANDREJ (Prága), VIZI LÁSZLÓ TAMÁS (Székesfehérvár), YOO JINIL (Szöul), ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN (Budapest)

Szakmai támogató:
MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság
MTA Veszprémi Területi Bizottság Neveléstudományi Szakbizottság
Neveléstörténeti Munkabizottsága

Főszerkesztő:
SIMÁNDI IRÉN

Főszerkesztő-helyettes:
KOUDELA PÁL

A szerkesztőség munkatársai:
BESSENYEI JÁNOS technikai szerkesztő
GÁNGÓ VINCE rendszergazda
JEDLICA, IAN angol anyanyelvi lektor
SZABÓ ANDREA szerkesztőségi titkár
TISZÓCZI TAMÁS olvasószerkesztő

Borító:
HERVAI LAURA

A kötetet tervezte:
BESSENYEI JÁNOS

Nyomdai kivitelezés:
Quadrat '64

Kiadó:
Kodolányi János Egyetem
8000 Székesfehérvár, Fürdő u. 1.
Telefon: +36 30 478 52 79

Szerkesztőség:
Kodolányi János Egyetem
1139 Budapest, Frangepán u. 50-56.
Telefon: +36 30 478 52 79

E-mail cím: polymatheia.mnf@gmail.com
Honlap: www.polymatheia.hu
HU ISSN 2732-2092 (nyomtatott)
HU ISSN 2732-2521 (online)

TARTALOMJEGYZÉK

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET	5
<i>Fabó Edit: Önmeghatározás és változás: A szentkirály-kultusz és az államiság szerepe a globális térben (Self-Definition and Change. The Role of the Holy King and Statehood in the Global Space).....</i>	5
<i>Kalló Regina: „Primitív bunkó állatok.” A hazai őspunk helyzete, fogadtatása és jellege (Introduction of the hungarian punk movement of the early 1980s – The reception and the character of the proto punks).....</i>	23
<i>Pál István: Londonból Perugiába. Sikertelen próbálkozás egy sokoldalú tehetség beszerzésére (From London to Perugia. Unsuccessful attempt to recruit a versatile talent).....</i>	41
<i>Takács Péter: Székesfehérvár keleti irányú terjeszkedése. Betekintés a 19. században és a 20. század elején végbement változásokba (Expansion of Székesfehérvár towards the east. Insight into the changes occurring in the 19th and early 20th centuries)</i>	62
NEVELÉSTÖRTÉNET.....	94
<i>Kováts-Németh Mária: Kultúráközvetítés és pedagógiai alapvetés – Tessediktől a szociális elméletekig (Cultural transmission and pedagogical foundations – from Tessedik to the social theories).....</i>	94
<i>P. Miklós Tamás: „...a művelődésért hőszívvel buzogtak”A kővágóörsi evangélikus algimnázium története (1841–1873) („...they acted with a heroic heart for culture.” The history of the Lutheran high school in Kővágóörs (1841–1873))</i>	108
TEHETSÉGGKUTATÓ.....	128
<i>Dudás Róbert Gyula: A katolikus egyházi birtokok változásai a 20. század első felében (Changes in Catholic ecclesiastical estates in the first half of the 20th century)</i>	128
<i>Éliás János: A Nagykunság református egyházközségeinek alakulása a 17. és 18. században (The History of Greater Cumanian Reformed Parishes in the 17th and 18th Centuries).....</i>	142
<i>Murányi-Győri Gréta: Az ingázás szakpolitikai döntések függvényében Szabolcs-Szatmár megyében a Kádár-korszakban (Commuting and local settlement development policy in Szabolcs-Szatmár county during the Kadar era).....</i>	160

<i>Szabó Andrea: A Gutenberg-galaxis első évszázadai. Adamus Csupor és a Panegyrici Latini (The first centuries of the Gutenberg Galaxy. Adamus Csupor and the Panegyrici Latini).....</i>	178
<i>Varga Dániel: Az öreg Kossuth Lajos „palatinusa”: Helfy Ignác (1830–1897) (The ‘palatine’ of old Lajos Kossuth: Ignác Helfy (1830–1897)).....</i>	198
<i>Zöldi-Birkás Éva: Az élő történelem gyökerei külföldön és a magyar múzeumokban (Origins of living history abroad and in Hungarian museums).....</i>	220
MEGEMLÉKEZÉS.....	240
<i>Jerzy Snopek: Ingarden - fél évszázad távlatából (Ingarden - from the perspective of half a century)</i>	<i>240</i>
<i>Tálas Péter: Szubjektív nekrológ (Subjective obituary)</i>	<i>247</i>
KÖNYVISMERTETÉSEK.....	251
<i>Barátka Agnieszka: Borbély Károly – Kováts-Németh Mária: Környezettudatos viselkedéskultúra – nemzeti identitás (Károly Borbély – Mária Kováts-Németh: Environmentally Conscious Behavior Culture – National Identity)</i>	<i>251</i>
<i>Garai Imre: Réthy Endréné: Néhány adalék a gyógypedagógusképzés történetéhez, 1963–1967 című munkájáról (Endréné Réthy: Some Additions to his Work on the History of Special Education Teacher Training, 1963–1967)</i>	<i>257</i>
<i>Koudela Pál: Az igazi Hari Seldon. Simon János: Egy játékos elme ésszerűsége. Harsányi János élete és munkássága III. (The Real Hari Seldon. János Simon: The Rationality of a Playful Mind. Life and Work of John Harsányi III.)</i>	<i>263</i>
SZERZŐINK.....	270

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

ÖNMEGHATÁROZÁS ÉS VÁLTOZÁS: A SZENTKIRÁLY- KULTUSZ ÉS AZ ÁLLAMISÁG SZEREPE A GLOBÁLIS TÉRBE¹

Fabó Edit

Összefoglalás:

A globalizációs folyamatok elindulása főként az európai kultúrát meghatározó birodalmi törekvésekben gyökerezik. Az Európa közepén elterülő egykori magyar királyság a gyarmatosítás koráig meghatározó hatalom volt Közép-Kelet-Európában. Azt követően ereje, nagysága erősen megtépázódott a történelem viharaiban-változásaiban. A fennmaradásban, a megpróbáltatások során fontos szerepe volt az államalapító Szent István-i életmű példájának. I. István (1000–1038) király életművének lényege, hogy a Kárpát-medencei törzsi fejedelemségből megszervezte a keresztény magyar államot. Alakja egybefonódott az önálló magyar államiság eszméjével. Az írott törvények ezeréves sora az ő rendelkezéseivel kezdődik, s uralkodói megfontolásai örök érvényű etikai alapvetéssé váltak. Tézisként előkerültek nemcsak a jelentősebb országos döntéseknél, korszakos elhatározásoknál, hanem a nagy király szentségének példáján keresztül a hétköznapi, egyéni életutak fordulópontjainál is. Kultuszát Mária Terézia emelte nemzeti ünneppé 1771-ben, s az 1867-es kiegyezés után emlékezete a mai modern – soknemzetiségű – magyar állam kialakulásának idején is fontos volt. Majd a trianoni döntés nyomán szellemisége virágzott a két világháború között, illetve a rendszerváltás óta egyre élénkebben ápolják örökségét. A globalitás kihívásai elől Magyarország sem zárkózik el, viszont a csatlakozás mikéntjét befolyásolja

¹ A tanulmány elkészítését az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatta, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által kibocsátott a TKP2020-NKA-23 azonosítószámú Támogatási Okirat alapján, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatással. A megállapítások támaszkodnak a *Hazafiak voltak: Az ember, a hit és a történelem méltósága az 1867. évi kiegyezés utáni nemzeti ünnepeken* címmel a Magyarországi Kutató Intézet kiadásában, 2020-ban megjelent tanulmánykötetben foglaltakra.

a vezetés múltból származtatott jövőképe. A változás helyzetéhez igazított önmeghatározásban megfogalmazott feladat jelöli ki a stratégiát. A magyar emlékeztörténeti kutatás annak az esettanulmánya, hogy a helyi közösségek, lokalitások értékrendje hogyan illeszkedik a globalitásba.

Kulcsszavak: Szent István, állam, kereszténység, identitás, magyarság, lokalitás, globalitás

Abstract:

The onset of globalization is rooted mainly in the imperial aspirations that define European culture. The former Hungarian kingdom in the middle of Europe was a dominant power in Central and Eastern Europe until the period of colonization. After that, its strength and greatness were heavily battered by the changes of history. The example of the founder of the state, St. Stephen, played an important role in the survival during the ordeals. The essence of the oeuvre of King Stephen I (1000–1038) is that he organized the Christian Hungarian state from the tribal principality of the Carpathian Basin. His character was intertwined with the idea of an independent Hungarian statehood. The thousand-year-old series of written laws of the country begins with his ordinances, and his considerations as a ruler have become an eternal ethical foundation. They have emerged as a thesis not only in major national decisions and epoch-making decisions, but also at the turning points of ordinary, individual life paths through the example of the sacrament of the great king. His cult was made a national holiday by Maria Theresa in 1771, and after the Compromise of 1867, his memory was important even during the formation of today's modern – multi-ethnic – Hungarian state. Then, following the Trianon decision, his spirituality flourished between the two world wars, and his legacy has been cherished more and more vigorously since the regime change. Hungary does not shy away from the challenges of globalization either, but the way of accession is influenced by the leadership's vision of the future derived from the past. The task is formulated in a self-definition adapted to the situation of change. Hungarian research on the history of memory is a case study of how the values of local communities and localities fit into globality.

Keywords: Saint Stephen, state, Christianity, identity, Hungarianness, locality, globality

Bevezetés

A globalizációs folyamatok elindulása főként az európai kultúrában gyökerezik, amely számos különböző ország közös műve. Az egész Földre kiterjedő jelenség azonban számos ellentmondást hordoz, amelyeknek

fő oka a kultúrák – illetve az abból levezethető érdekek, stratégiák – különbözősége. A jellemzően egyetemes, technikai és időtlen globalizációban elvész a tér és az idő jelentősége.² A tendenciában két ellentétes törekvés érvényesül, amelynek egyensúlyba kell kerülnie. Az egyikben a meghatározó erők hajlamosak az egységesítésre annak érdekében, hogy a mozgások átláthatóak, ellenőrizhetőek, azaz uralhatóak legyenek. A másikon a lokalitások ragaszkodnak önállóságukhoz. A globalizációban felvetődő kérdésekre a tudomány is választ keres.³ A rendszertudomány egyik alaptétele szerint egy rendszer akkor működőképes, ha többemű, valamint a túlzottan nagy hálózatok, bonyolult struktúrák sérülékenyek. Az interdiszciplinaritás lehetővé teszi, hogy a történelemben tapasztalt társadalmi folyamatokból levont következtetések útmutatóak legyenek.

A történelemtudományban a 20. század második felének emlékeztető-történeti elméleti megközelítéseinek – többek között – Paul Ricoeur adott árnyaltabb szempontokat. Érvéleése szerint a „múlt alapjában véve benne foglaltatik a jelenben”,⁴ ezért a kutatás a lokalitást a globalitással analóg egységként tételezi: egy identitástörténeti példához fordul. A benne kimutatott folyamatot tapasztalati úton kipróbált módszerként, elméleti alátámasztással⁵ tünteti fel azt a szemléletet, amit az elődök követtek. A közösségi vagy nemzeti identitáskép az áthagyományozott társadalmi emlékezet formájában nyilvánul meg. „Az identitás a múlt és a jövő közötti átmenet terében foglal helyet [...] [s mint ilyen szellemi] teljesítmény szintetizálja egy átfogó időfolyam képzetévé a múlt tapasztalásait és a jövőre vonatkozó elvárásokat.”⁶ A hétköznapiakban pedig azt jelenti, hogy „a múltjához ragaszkodó közösség gyakorlati célja az, hogy időbeli keretbe szervezze és orientálja magát, és hogy megőrizze identitását a fenyegető szétzilálódás ellenében, melynek többé-kevésbé valamennyi közösség kitéve érzi magát.”⁷

² Barna Gábor (2011): Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megőrzésében. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Kultúra, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 23–26.) elhangzott előadások*. Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Budapest. 13.; Kovács Éva (2002): Identitás és etnicitás Kelet-Közép-Európában. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest. 7.

³ Rüsen, Jörn (2000): Történeti gondolkodás a kultúrák közötti diskurzusban. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák. 4. A történelem poétikája*. Kijárat Kiadó, Budapest. 214.; Pasture, Patrick (2018): The Invention of European Human Rights. *History*, 103 (356): 485–504.; Kovács Éva: i. m. 7.

⁴ Ricoeur, Paul (1999): Emlékezet – felejtés – történelem. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák. 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest. 54.

⁵ Rüsen, Jörn: i. m. 214.

⁶ Uo. 203.

⁷ Carr, David (1999): A történelem realitása. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák. 3. i. m. 78.*

Az Európa közepén elterülő egykori magyar királyság a gyarmatosítás koráig meghatározó hatalom volt Közép-Kelet-Európában. A történeti krónikák az itt élők zömét szkítáknak, „hunoknak vagy magyaroknak” hívták. A népesség összetétele időről időre változott aszerint, hogy más törzsek, nemzetségek, népcsoportok telepedtek le. Azt követően ereje, nagysága erősen megtépázódott a történelem viharaiiban-változáisaiban. Az ezeréves fennmaradásban, megpróbáltatások során fontos szerepe volt az államalapító Szent István-i életmű példájának.⁸ Az elemzés azt követi nyomon, hogy melyek voltak azok a rendezőelvek, amelyek megtartó erejűnek bizonyultak az egyes válságszakaszoknál vagy fordulópontoknál, és amelyekben az alapító uralkodó emlékének kiemelt szerepe volt az ország döntéseiben, megoldáskeresésében – ismételt önmeghatározásában.

Az augusztus 20-i nemzeti ünnep dualizmus kori sajtóban megjelenő történetének átfogóbb feltérképezése tette szükségessé az elemzést, amely két nagyobb részből áll. Az áttekintő, leíró rész az önmeghatározás útját követve bemutatja a magyar államiság kereteinek kijelölését, amelyet az azt követő – az olykor a közösség létét is fenyegető, a különböző fokozatú függőséget jelentő – korszakok lezajló változáisaiban időről időre meg kellett erősíteni. A történések lényegét a jellemző kifejezések foglalják össze. Az értékelő rész az identitás szerepét és súlypontjait foglalja össze.

Az önmeghatározás útja

Az alapok kijelölése

A Frank Birodalom a 10. századra nőtte ki magát Német-római Birodalommá, Rómának már „csak” a keresztény egyházban betöltött vezető szerepe számított, Keleten a Bizánci Birodalomnak volt nagy befolyása a szláv országok felett. A Kárpát-medencei hatalmi viszonyok is megszilárdításra vártak.

Árpád-házi I. (Szent) István (1000–1038) király életművének lényege, hogy a Kárpát-medencei törzsi fejedelemségből megszervezte a keresztény magyar államot. Az általa kialakított vármegyrendszer bizonyos változtatásokkal egészen 1949-ig fennállt, a katolikus egyházmegyrendszer pedig egészen 1993-ig működött kisebb változtatásokkal.⁹ Az or-

⁸ Karsai Géza (1938): Szent István tisztelete. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. 3. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 155–256.; Szekfű Gyula (1938): Szent István a magyar történet századaiban. In: Serédi Jusztinián (szerk.): i. m. 1–80.

⁹ Thoroczkay Gábor (2002): Szent István egyházmegyei – Szent István püspökei. In: Veszprémy László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Osiris Kiadó, Budapest. 492.

szág írott törvényeinek ezeréves sora az ő rendelkezéseivel kezdődik, és fiához címzett uralkodói megfontolásai (*Intelmek*) örök érvényű erkölcsi alapvetéssé váltak, hiszen a (konzervatív) történészeknél az uralkodói (vagy országvezetői) teljesítmények értékelésekor igazodási pontként kerül elő. Tevékenysége nyomán az „államalapító, törvényhozó, egyházszervező, erkölcsös *rex iustus* új modellje nemcsak a hagiográfia terén nyilvánul meg, hanem két nagyon fontos új területre is kiterjed. Bár ezt István előre nem láthatta, a szent király tekintélye lesz az általa hozott első törvénygyűjtemény egyik legfőbb alátámasztója – és viszont: a törvényhozó tevékenység egy új, alapvető dimenzióval egészíti ki a szent király erénykódexét. Másrészt: az *Intelmek* segítségével a szent király nemcsak példamutatása, cselekedetei és törvényei segítségével, hanem elméleti síkon is részt vesz annak meghatározásában, hogy milyenek is legyenek a keresztény királyság irányításának alapelvei.”¹⁰ Szent István további rendelkezéseivel, azaz törvényeivel teljesen átszervezte az állam addigi életét a hatalom csúcsától egészen a legutolsó kis faluig, hiszen – többek között – bevezette a pénzverést, az adófizetést, rendezte az örökösödést, vagy előírta, hogy minden tíz falu építsen egy templomot.

Hatalmát 1000 előtt sikerült megerősítenie egy pápai áldással és koronaküldéssel, s a történetet megörökítő legenda szerint a római főpap a következőképp válaszolt: „Én apostoli vagyok, ő viszont méltán Krisztus apostola, ha Krisztus annyi népet térített meg általa. Ezért rendelkezésére bízunk, miként az isteni kegyelem őt oktatja, az egyházaknak s népeiknek mindkét törvény alapján történő igazgatását.”¹¹ Vagyis az apostolkirály egyaránt gyakorolhatta fennhatóságát az ország területén működő római és a bizánci rítusú kereszténység felett, egyházi létesítményeket alapíthatott, papi főméltóságokat nevezhetett ki utólagos pápai ellenjegyzéssel, előzetes engedély nélkül. Az utódnak szánt fiát, Imre herceget idő előtt utóleráta a végzet: vadászbaleset áldozata lett.¹²

Az államalapító nagy királynak élete legnagyobb csapásaként el kellett temetnie saját gyermekeit, emiatt nem tudta folytatni azt az első-

¹⁰ Klaniczay Gábor (2002): *Rex iustus – a keresztény királyság szent megalapítója*. In: Veszprémy László (szerk.): i. m. 122.

¹¹ Hartvik püspök (1992): *Szent István király legendája*. In: Tarnai Andor (szerk.): *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor, 1000–1530*. Tankönyvkiadó, Budapest. <http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php> (letöltés dátuma: 2020. 03. 20.).

¹² A herceg személye szóba jöhetett a Német-római Birodalom trónörököséként is. Sőt, egyes vélemények szerint az a tény, hogy fiának, Imre hercegnek Bizáncból szerzett feleséget, arra utalhat, hogy a királyban talán felvetődhetett – az akkor még hivatalosan ketté nem vált – keleti és nyugati keresztény egyházak egységesítésének gondolata, amely még több érdekszférát sérthetett a stabilizálódó magyar államot bizalmatlanul kémlelő szereplőknél. Lásd: Bogyay Tamás (1976): *Stephanus rex*. Herold, Wien-München.

szülöttségi utódlást, amellyel – a korábbi szokással szakítva – ő maga is trónra került. A Magyar Királyságot is bizonytalansággal fenyegető családi tragédiába belebetegedett, ekkor döntött úgy, hogy az országot a Szűz Mária oltalmába helyezi. Az elhatározás még adott neki annyi erőt, hogy betegyéből megtegye felajánlását a Szűzanyának. Miután utolsó, nagy elszánását véghezvitte, Nagyboldogasszony napján, 1038. augusztus 15-én elhunyt. Az államalapító király kétségbeesett lépésével kitüntetett helyre emelte a teremtés női minőségét a magyarországi keresztény szakralitásban. István királyt már a születése előtt, majd életében és később a halálában is csodás események övezték.

Az őt követő utódok regnálását trón körüli hatalmi harcok, a lázadó nagyurak miatti belviszályok kísérték. I. (Szent) Lászlónak sikerült megszilárdítania az I. István király által megszervezett államrendet. Ennek megpecsételéseként kezdeményezésére VII. Gergely pápa szentté avatta, fiatalabb fiával, Imre herceggel és Gellért püspökkel együtt. Az alapító nagy király egyúttal Magyarország fő védőszentje lett.

A korabeli keresztény Európában elterjedt volt az uralkodói szentségek tisztelete, amelyben az egyházszervező, templomalapító, patrónus király egyaránt oltalmazta az államot és az egyházat, gyámolította a rászorulókat, döntése igazságos és bölcs volt. Királyi szent családokat alapítottak, s kultuszuk a patriotizmus megjelenésének első formája volt. I. István az államigazgatás megszervezésében a német mintát követte, mellyel szoros kapcsolatot épített ki, hiszen felesége, Gizella is bajor hercegnő volt.

Később, II. András a belső elégedetlenség nyomán adta ki 1222-ben az Aranybullát. A törvény első paragrafusa legitimációs alapként megidézte I. (Szent) István király emlékét, valamint elrendelte megünneplését. Az augusztus 20-i nap a 14. századtól bekerült a magyar egyházi ünnepek közé.

Szent István az *Intelmek*ben visszatérően figyelmeztetett a korona becsületének, méltóságának megőrzésére. A Szent Koronában képviselt jogelvek a joggyakorlat, az oklevelek és más források alapján később kerültek kifejtésre. Az uralkodói koronához fűzött hatalomszervező alapvetéseket a környező országokban is alkalmazták, de a magyar volt az, amely ezt végig egyetlen fizikai tárgyhoz kötötte. IV. Béla 1256-ban kelt oklevelében maradt fenn a koronának mint Szent Koronának legkorábbi megjelölése, amely onnantól kezdve bizonyíthatóan az uralkodói hatalom és ország- vagy államegység személytől független megjelenítését képviselte, azaz a földi és az emberi érdekek feletti örök és önálló jogforrás szerepét is betöltötte. A Szent Korona kialakuló eszméje¹³ szerint a törvénykezés és kormányzás a korona nevében történik, magába foglalja

¹³ Bővebben lásd: Eckhart Ferenc (1941): *A szentkorona-eszme története*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

a felségjogok összességét, övé a főkegyúri jog, rajta keresztül megy végbe a hatalom átruházása, egyesíti a hatalom gyakorlóit, hozzá tartozik az ország területe, saját vagyonnal rendelkezik, minden birtokjog tőle származik, összekapcsolja az Eget és a Földet. Az eszmét kiegészítik az ország szabadságáról, az egységes és ugyanazon szabadságról, a szabadon választott királyról, a törvénysértés jogvesztéséről, illetve az ellenállás jogáról és köteletségéről szóló tantételek. Nemzetközi szerződések tértek ki az egyes földrajzi területekre, melyek a koronáé, vagy a visszatértek a korona kötelékébe, de a hűtlen alattvalók és a kihalt családok birtoka is visszaszállt a koronára. A csatlakozó (balkáni) területek, illetve képviselőik a koronára tettek hűségesküt, s ezt többször is megerősítették, amikor védelemre szorultak az egyre terjeszkedő Oszmán Birodalommal szemben. Werbőczy Hármaskönyve már írásban rögzítette az addigi, Szent Koronához fűződő joggyakorlatot és annak indoklását, amelyben a jogérvényesítés a királyra és a nemesekre terjedt ki.

A magyar történelem fenti szakaszát összefoglaló – identitásalapozó – kulcsszavak: Szent István, kereszténység, államiság, törvények, ünnep, Szent Korona.¹⁴

Válságos idők, az alapok körülbástyázása

Az első nagy próbatétel

Európa nyugati országai a 16. századtól kezdődően gyarmatosításba fogtak: a keresztény hit terjesztésének leple alatt földrészeket hódítottak meg. Míg a kelet felől érkező iszlám fenyegetést nem tartóztatták fel, sőt jelentős anyagi segítséget biztosítottak a terjeszkedő Oszmán Birodalomnak.

Az Újvilág felfedezése megváltoztatta Európa hatalmi rendszerét, amellyel Magyarország már nem tudott lépést tartani, s a helyzetet súlyosbították a belső viszályok és a dél felől támadó oszmánok. A török uralom idején, a 16–17. században az ország három részre szakadt: nyugaton a Magyar Királyság Habsburg fennhatóság alá került, keleten megmaradt az Erdélyi Fejedelemség, a középső terület az Oszmán Birodalom része lett. A feldaraboltságot vallási megosztottság is súlyosbította: a nyugati országrészben a katolikus egyházé lett vezető szerep a 17. századra, Erdélyben főleg a református szemlélet vált elterjedtté, a hó-

¹⁴ Az elemzés terjedelméhez képest nagy időtávozt fog át, ezért a levont következtetéseket kulcsszavakban adja meg, amely elsősorban a tudományos munkák publikálásánál, adatbázisba helyezésénél bevett gyakorlat a tartalmi jegyek megjelenítésében. A megoldás egyben képviseli a tárgyra vonatkozó, több könyvtárnyi szakirodalmat. Az áttekintés a szent királyról és a keresztény államról alkotott kép új szintézise.

doltsági övezetben az iszlámnak volt elsőbbsége. Az ország okiratai vagy megsemmisültek, vagy szétszóródtak.

Az imént vázolt Szent István-i életutat csak közvetett források, illetve az ezerarcú történeti hagyományok őrizték meg. Azonban különösen ebben a reménytelen helyzetben éppen a nagy király alakja és az önálló államiságot jelentő országfelajánlás kitüntetettsége képezhetette volna az egyesítő erőt. A török hódoltságig a Szent István-hagyomány fennmaradt írott emlékei főként a jogforrásokra és a legendákra korlátozódnak. A korabeli (keresztény felekezeti) hitviták az ellenfélben látták a bajok okozóját, mégis érveléseik végső alátámasztásában – igaz, eltérő megvilágításban – eljutottak a Szent István-i gyökerekig.

Azonban az I. István szerezte korona eszmeisége egyesítő erőként működött, illetve hatóköre bővült. A rendek kiterjesztették a hatalom gyakorlóinak körét a szabad királyi városokkal, amelyek így a Szent Korona részeseivé lettek. Werbőczy Hármaskönyvének jogelvei tovább éltek a szétszakítottság idején is, valamint támogatták a Habsburg-udvar hatalomszervezési stratégiáját.

A vitairadalom legnagyobb hatású művelője Pázmány Péter esztergomi érsek volt, akit a protestáns prédikátorok készítettek írásra. A felekezeti nézetkülönbségek irodalma protestáns hatásra és annak ellensúlyozására nemzeti nyelven jelent meg, ezért megteremtette a nemzeti nyelv és kultúra művelésének széles körű igényét. A kortársakban közös volt a törökellenesség, illetve a függetlenségi törekvések. Pázmánynak sikerült elérnie, hogy a magyar szent király ünnepnapja kiterjedjen az egész római katolikus egyházra, de azt csak Buda 1686-os visszafoglalása után léptették életbe. A késedelmes vatikáni – és részben bécsi udvari – ügymenet előmozdítása érdekében a magyar korona és a magyar király Rómától független (apostoli) jogállására hivatkozott, amit azonban már ő is csak közvetett úton tudott igazolni.¹⁵

Az esztergomi érseknek azonban nagy befolyása volt a Szent Istvánt körüllegő kultusz megerősítésében, illetve ekkortól vált hangsúlyossá a magyar nemzet – az ószövetségi zsidósággal rokonított – keresztény világbeli kiválasztottsága, azaz hitvédelmező áldozatvállalása és küldetés-tudata.¹⁶ A szent király alakja egybefonódott az önálló magyar államiság eszméjével és vágyával.

A korszakra jellemző identitásjelölő kulcsszavak köre bővült: Szent István, Szent Korona, kereszténység, államiság, törvények, ünnep, magyarság, a kereszténység és Európa védelme.

¹⁵ Bene Sándor (2002): A Szilveszter-bulla nyomában. Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja. In: Veszprémy László (szerk.): i. m. 143–162.

¹⁶ Szörényi László (1989): „*Multaddal valamit kezdeni.*” *Tanulmányok.* Magvető Kiadó, Budapest. 210–211.

Felügyelt egység kialakítása

A katolikus megújulás az ellenreformáció végére esik, amikor a Habsburgok vezetésével az utolsó török hadak a 18. század elején távoztak a Kárpát-medencéből, elnéptelenedett, megműveletlen területet hagyva maguk után. Férfi utód híján egy nő – Mária Terézia – került a Habsburgok trónjára, azonban a nőági örökösödést nem minden európai állam fogadta el. A királynő az örökösödési háborúk befejeztével láthatott neki az ország és hatalma megszilárdításához, amelyben fontos szerepe volt a szent királynak, illetve a Pázmány Péter által is hivatkozott főkegyúri jogoknak. (Bár magyar részről a joghagyomány kitartott a szabad királyválasztás igénye mellett.) A különleges jogi státusz azt jelentette, hogy a megkoronázott magyar király saját hatáskörében főpapokat nevezhetett ki, címeket adományozhatott, valamint beleszólhatott az egyház ügyeibe. A jog eredete Szent Istvánhoz fűződött, amelyet okirat hiányában legendák és szokásjog alapján érvényesítettek. Az ismét felmerült kiváltságot XIV. Benedek pápa elismerte, illetve XIII. Kelemen pápa újfent „apostoli” címmel látta el a magyar királynőt. Az osztrák udvar központosító elképzeléseiben teljes mértékben támaszkodhatott a Szent Koronához fűződő jogelvekre, amelynek nevében kinyilváníthatta illetékeségét a meghódított vagy visszanyert területeken, Erdélyben és csatolt részein, és amelyet az ott élők is elismertek. A koronát teljes pompájában jelenítették meg, s virágzott az általa képviselt jogelv.

Mária Terézia általános magyarországi elfogadottságához jelentősen hozzájárult, hogy Szent István napját 1771-ben nemzeti ünneppé nyilvánította, illetve az egykori uralkodó Szent Jobbját is a dalmáciai Raguzából visszaszerezve, Budán helyezte el. Azonban már ezt megelőzően a királynő megalapította a birodalom legjelentősebb kitüntetését, a Magyar Királyi Szent István rendet, melyet a közért tett legmagasabb szintű szolgálatért adtak. A rend tagjai pedig a bécsi kapucinusok templomában minden évben megünnepelték a névadójuk napját, augusztus 20-át.

A periódusra jellemző identitásjelölő fogalmak: Szent István, Szent Korona, kereszténység, államiság, törvények, ünnep, magyarság.

A modern kor kapujában

A modern kori társadalmi, gazdasági változásokat elősegítő „szabadság, egyenlőség, testvériség” eszmei áramlata, forradalmi gondolkodása átterjedt Kelet-Európára. Az egyes jogelvek elsőbbségének hirdetése hatásosan kérdőjelezte meg az államrendek jogrendjét, berendezkedését, és

lehetővé tette a társadalmi, gazdasági élet átalakulását.¹⁷ A hódító ipar-gazdaságnak hatalmas a nyersanyagigénye, ezért a nyugati tőke gyarmatai mellé Oroszország forrásait is szeretne volna megszerezni. Az érte indított napóleoni háborúk nem érintették olyan súlyosan Magyarországot, mint a korábbiak.

Az addigi megpróbáltatások azonban hátráltatták az ország társadalmi, gazdasági fejlődését. A mintának tekintett nyugat-európai államok fejlődését követő modernizációs szándékok meghirdetése volt a reformkor. A Szent István-nap ünneprendje a reformkorban, 1810 után a Budai Várban megtartott Szent Jobb-körmenettel bővült, amelyben 1819-től József nádor rendeletére – felekezeti megkülönböztetés nélkül – a főváros vezetésének, az országgyűlési képviselőknek, a katonaságnak, a céheknek és a diákságnak meghatározott rendben részt kellett venniük.¹⁸

A kívánatosnak vélt társadalmi, gazdasági fejlődés számára a Szent Korona eszméjében addig tételezett jogérvényesítés szűknek bizonyult, ezért 1848-ban a korona, illetve az ország teljes jogú tagjává fogadták a jobbgyságot.

Az 1848–1849-es szabadságharc leverése után, a Habsburg önkényuralom idején betiltották a Szent István-ünnepet, mert a függetlenség gondolatát hordozta. A hatalom félelmei beigazolódtak, ugyanis a hosszú idő után engedélyezett 1860. évi ünnepség egyértelműen nemzeti megmozdulássá szélesedett. A fennmaradt, korabeli rendezvényfüzet bevezetője szenvedélyes magasztossággal emlékezett Szent Istvánra.¹⁹

A periódusra jellemző identitásjelölő kulcsszavak: Szent István, Szent Korona, kereszténység, államiság, törvények, ünnep, magyarság, szabadság, megtorlás.

A dualizmus idején

Az Európán belüli hatalmi konfliktust eldöntő 1866. évi porosz–osztárak–olasz-háborút az Osztrák Császárság elvesztette, amely miatt a császár rákényszerült a magyarokkal való kiegyezési tárgyalásokra. 1867 nyarán koronázták I. Ferenc Józsefet magyar királynak, aki onnantól jogérvényes törvénykezéssel vezethette az országot a Szent Korona eszméjének értelmében. Azonban a Szent Koronát egyre inkább olyan szimbólumként kezdték értelmezni, amely az államot jelképezi.

A dualizmus idején azonban már évről évre megtartották Szent István

¹⁷ A folyamat árnyaltabb elemzését lásd: Hobsbawm, Eric (1964): *A forradalmak kora: 1789–1848*. Kossuth Kiadó, Budapest.

¹⁸ Gábor Gyula (1928): *Szent István-nap ünnep története*. Franklin, Budapest. 33.

¹⁹ [Szerző nélkül] (1860): *Szent István király ünnepe az ünnepélyes bucsú menetrenddel. A nagy király életrajzával és sz. ereklyéinek s az sz. korona történetével*. Werfer Ny., Pest. 3–4.

napját, melyet általánosan mindenki nemzeti ünnepnek tekintett.²⁰ A jeles nap nemzeti ünnepé emelésében fontos része volt a Habsburg-uralkodóháznak, ennek ellenére az 1848–1849. évi szabadságharc leverését követő korlátlan uralkodói hatalom, az abszolutizmus időszaka után az Osztrák Császársággal államszövetséget alkotó Magyar Királyság ünneprendjének sajtóbeli elfogadottsága fokozatosan alakult csak ki. A korabeli lapok az országos eseményről minden évben egyre bővülő terjedelemben beszámoltak, a tudósítások kiterjedtek a vidéken és külföldön megrendezett Szent István-napokra. Az emléknep 1891-ben munkaszüneti nap lett, majd 1895-től a középületekre ki kellett tűzni a címeres zászlót.²¹

A Szent Jobb-körmenetet széles érdeklődés kísérte, tömegek érkeztek a fővárosba. A vidékiek kedvezményes menetdíjú vonatokkal utazhattak Budapestre. Az ünnepség kora reggel kezdődött, s még dél előtt véget ért. Az ünnepi búcsún megjelentek a szertartás végeztével szétszéledtek a számos látványosságot, mulatságot, kikapcsolódást nyújtó szórakozó- és kirándulóhelyekre. Ezek már felkészülten várták a vendégeket Budán és Pesten, akiknek közkedvelt célpontjuk a Margitsziget és a Városliget volt. A közönséget vonzó programok közé 1881-től beiktatták a lóversenyt is.

A kor első felének nagyra becsült püspöke, Ipolyi Arnold még a néphagyományban őrzött emlékezettel és a történeti források nyújtotta múltképpel egyaránt foglalkozott.²² A Magyar Történelmi Társulat 1876. évi találkozóján ismertetett történeti állásfoglalását a kormánypárti és az ellenzéki sajtó egyöntetű helyeslő lelkesedéssel fogadta.²³ Mivel már ak-

²⁰ Figyelemre méltó körülmény, hogy a király Habsburg I. Ferenc József születésnapja is e hónap 18-ára esett, amelyről a Monarchiában, azon belül Magyarországon is megemlékeztek, de a két ünnep nem mosódott össze. Külön rendje volt mindkét napnak, a közbeeső egyetlen nap hétköznapi, „semleges” jellegével – a sajtóközlemények szerint – ünnepeket elválasztó szerepet töltött be.

²¹ A fontosabb középületeket korábban is felloboogózták, s amennyiben ezt elmulasztották, azt a sajtó is felrótta. Lásd: A Szent István ünnepélyének... *A Hon*, Esti kiadás. 1873. augusztus 20. 2.

²² A kor mai történeti értelmezését lásd: Kecskeméti Károly (2011): A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): i. m. 19–33.

²³ A történelmi társulat vidéki gyűlése. *Pesti Napló*, Esti kiadás. 1876. augusztus 23. 1–2.; Ipolyi Arnold beszéde. *Pesti Napló*, Reggeli kiadás. 1876. augusztus 24. 2.; Ipolyi Arnold beszéde. *Pesti Napló*, Esti kiadás. 1876. augusztus 24. 1–2.; A történelmi társulat kirándulása. *A Hon*, Esti kiadás. 1876. augusztus 23. 1–2.; A magyar történelmi társulat ünnepélyes közgyűlése. *A Hon*, Esti kiadás. 1876. augusztus 24. 1–2.; A történelmi társulat gyűlése. *Egyetértés*, 1876. augusztus 24. 2.; Ipolyi Arnold beszéde. *Egyetértés*, 1876. augusztus 25. 2.; augusztus 26. 2., augusztus 27. 2., augusztus 29. 2., augusztus 30. 2. Lásd még: Ipolyi Arnold (1876): A magyar nemzetegység és államnyelv történeti alakulása. *Századok*, 10 (7): Melléklet. 3–26. – Bacher-Tuli Andrea összefoglalója alapján.

kor érzékelhető volt a nemzetiségek térnyerése,²⁴ beszédében az egységes politikai nemzet eszméje mellett érvelt, s ennek szolgálatába állította a történettudományt is. Véleménye szerint a történetírás sodorvonalának a nemzetpolitikai egység és a nemzeti összetartozás gondolata mentén kell húzódnia. Ez biztosítja ugyanis – folytatta érvelését – a történetírás pártatlanságát és elfogulatlanságát. S azt, hogy az nem alacsonyodik le napi politikai érdekek vagy elméletek kiszolgálójává. A magyarság nagysága abban áll, hogy már a kezdetektől fogva, tehát Szent István államalapítása óta fennáll az ország területén élő népek szabadsága.

A korszakot meghatározó jellemző identitásjelölő fogalmak: Szent István, Szent Korona, kereszténység, államiság, törvények, ünnep, magyarság.

Önállóan, megcsonkítva

A nagyhatalmaknak a világ újrafelosztásáért folyó küzdelmének egyik állomása volt az I. világháború, amely alatt szintén előkerült Szent István alakja, hiszen csatahajót neveztek el róla. A Monarchia és Habsburg-ház uralkodása megszűnt. Magyarországon azonban fennmaradt a királyság mint államforma, amely uralkodó nélkül működött. Éppen ezért a Szent Korona főhatósága alatt, annak nevében kormányoztak és törvénykeztek. A kialakult helyzetben újból előtérbe kerültek a Szent Koronát övező jogértelmezések.

Az ország életében két erőteljes fordulat történt. Az elsőben, a háború végén a hirtelen rövid időre hatalomra kerülő kommunista vezetés szocialisztikus eszméinek megfelelő intézkedéseit diktatórikus eszközökkel érvényesítette. A radikális lépések alapjaiban kívánták átrendezni a társadalmat, tiltották az egyházakat, a világproletáriátus eszméjével próbálták felülírni a hazafias elköteleződést.²⁵ A diktatúra fokozatosan vesztett támogatottságából, s hamarosan megbukott. A második traumát az ország területe kétharmadának elcsatolása jelentette.

A háborút lezáró trianoni döntést követően azonban különösen hangsúlyossá vált a veszteségben is egységbe kovácsoló nagy király műve és példája, amelyben az önálló – ám az egyharmadára csonkított – ország megmaradásának zálogát látták. A méltánytalanság orvoslásának reményét az imában, illetve a nagy király szellemiségében találták meg. Az elszakított területeken maradtakkal való lelki és kulturális összetarto-

²⁴ A románság térnyeréséről lásd bővebben: Köő Artúr (2016): Népvándorlás a magyar történelemben: románok migrációja Erdélybe. In: *Trianoni Szemle Évkönyv 2016*. Trianon Kutatóintézet Közhasznú Alapítvány, Budapest. 96–102.

²⁵ A változás megvilágításához lásd: Hobsbawm, Eric (2004): *A birodalmak kora*. Pannonicia Kiadó, Budapest.

zás kinyilvánításában a vallásos és a politikai nézetek összemosódtak, a következőket sűrűn elmondták: „Hiszek egy Istenben, / Hiszek egy hazában, / Hiszek egy isteni örök igazságban, / Hiszek Magyarország fel-támadásában! Ámen.”²⁶ Az augusztus 20-i ünnepi rendezvények közé bekerült a honvédelem és a néphagyományok megjelenítése.

Szent István halálának 900 éves évfordulójára, 1938-ban Budapesten rendezték az Eucharisztikus Világkongresszust. A szent király „képe erre az időre sokat veszített eredeti, vallásos tartalmából, inkább a magyarság évezredes helytállásának, a keleten megjelenő veszedelemmel szembeni változatlan és heroikus küzdelmének szimbóluma”.²⁷ Az államforma a királyság maradt, a legfőbb közjogi méltóság a kormányzó volt, s választásokon alapuló parlamenti demokrácia működött. A kormányzatok az egész századra kiható kulturális fejlesztéseket hajtottak végre, amelyek átfogták a teljes oktatási rendszert és a közművelődést. Az ország virágzó gazdasági teljesítményre volt képes.

A korszakot leíró jellemző identitásjelölő hívószavak: Szent István, Szent Korona, kereszténység, államiság, törvények, ünnep, magyarság, megfosztottság, igazságtétel.

Felügyelt önállóságban

A II. világháború után, a szovjet érdekszféra felügyelete alatt az emléknap ünneplése megváltozott. Visszatért az egyszer már elvetett kommunista diktatúra, amelynek elutasíthatósága egyértelmű volt. Az ellenállás az 1956-os forradalomhoz vezetett, amelyet az 1848–1849-es szabadságharchoz hasonlóan ugyancsak külföldi segítséggel tudtak leverni. Az államvezetés szigora az 1960-as évektől enyhült. 1978-ban hazatérhetett az Egyesült Államokból a magyar Szent Korona.

A Szent Jobb-körmenetet 1947-ig egyházi rendezvényként megtűrték, aztán betiltották. Az egyetemes materializmust hirdető kommunista államrend száműzte a vallást és a nemzeti eszmét. Augusztus 20-a a hatalom jogszerűségét és folyamatosságát igazolta, ezért eleinte – a dolgozó nép, a vidéki parasztság teljesítményét megjelenítő – új kenyér ünnepének, majd az új szocialista alkotmányban lefektetett államalapítás napjának tekintették, később pedig az alkotmány, illetve a Népköztársaság ünnepét jelentette. A korszak második felétől hangsúlyosabb lett az ünnepi programok látványossága, szórakoztató jellege. I. István király életművé-

²⁶ Zeidler Miklós (2002): Irredentism in Everyday Life in Hungary during the Inter-war Period. *Regio*, 5 (1): 81.

²⁷ Sinkó Katalin (2002): A modern nemzetek és képük a múlttól. Az ezredforduló a 19. és 20. század magyarországi művészetében. In: Veszprémy László (szerk.): i. m. 181.

ből elsősorban az államalapítást és a változtatni tudás képességét emelték ki. Kezdetben a nemzetköziség elsőbbségét hirdető ideológia a történeti tényszerűség kedvéért megtúrta a magyarság felemlegetését. A Szent Koronára mint kultúrtörténeti, múzeumi tárgyra tekintettek.

Az 1938-as, Szent István halála 900 éves évfordulójának tartott megemlékezés 50. évfordulója alkalmából 1988-ban ugyancsak ünnepélyes rendezvényeket tartottak. A rendszerváltást megelőző közhangulatban a megszólalók ismét „Szent István”-ként emlegették az I. István királyt. A szónokok bíztak abban, hogy koruk magyarsága megértette a Szent István-i üzenetet, ki tudnak alakítani egy szocialista típusú piacgazdaságot, megőrzik a nemzet múltját, megerősítik a világ magyarságának összetartását, megakadályozzák a magyarság beolvasztását, illetve megtalálják az egyensúlyt a közzó és a személyes boldogulás között.²⁸

A korszakban megszürkültek a megszokott jellemző identitásjelölő kulcsszavak: Szent István, államiság, törvények, ünnep, magyarság, önállóság.

Önálló demokráciában

A rendszerváltás (1989–1991) szabad utat engedett az 1945 előtti ünneprendnek vallásos és nemzeti tartalmával együtt. A Szent Jobb-körmenetet újból megtartották, és augusztus 20. ismét a demokratikus köztársaság állami nemzeti ünnepe lett. I. István királyt 2000-ben az ortodox keresztény egyház is szentjei sorába fogadta.

A Szent Koronát a Magyar Nemzeti Múzeumból átköltöztették az országgyűléseknek helyet adó Parlament épületébe. A koronához fűződő jogelvek felelevenedtek. A 2011-ben elfogadott Magyar Alaptörvény bevezető, eszmei önmeghatározásának első tétele a Szent István-i alapok és a kereszténység örökségét emelte ki. Legutóbb pedig a török időkre emlékeztető módon migránsok tömegei érték el az ország határát.

A korszakra jellemző identitásjelölő hívószavak: Szent István, Szent Korona, kereszténység, államiság, törvények, ünnep, magyarság, a kereszténység és Európa védelme.

Az önmeghatározás iránymutatás

Bővebben kifejtve, tágabb történeti perspektívából kiindulva, az alábbi áttekintés kínálkozik. A magyar nép története még mindig kiújuló vi-

²⁸ D. Magyar (1988): Felszólító módban. Ünnepek augusztus 20. alkalmából. *Magyar Ifjúság*, 32 (35): 18.

ták tárgya, mint ahogyan a nyelvének eredete sem tisztázott, azonban az nem kérdés, hogy ha változásokon is esett át, viszonylagos állandóságról tesz tanúbizonyságot. A tudományban elfogadott nézet szerint az emberi gondolkodás módját befolyásolja a nyelvek logikája. A szakrális kifejezések többsége is ősi, eredeti képződmény. A régi hitvilágban erőteljesebb lehetett a női istenség vagy anyaistenő kultusza, amely Szűz Mária Nagyboldogasszony-tiszteletében élt tovább, illetve ezt a folytonosságot támasztotta alá I. István király országfelajánlása. A szent király a korábitól eltérő államvezetői gyakorlata és az ahhoz szükséges szellemi, erkölcsi útmutatása egy olyan kánont hozott létre, amely csaknem csorbítatlanul fennmaradt, és ma is érvényes. A kánon általában a hagyományok megtörésekor keletkezik, „amelynek hatására mindenki igazságosságra, méltányosságra, szépségre, nyíltságra, közösségre és szeretetre törekszik [...] [a] kánonfogalomhoz olyan értékperspektíva tartozik, amely felülemelkedik [...] [a különböző] preferenciarendszereken is. A hovatartozás identitásteremtő kategóriája itt is fontos szerepet játszik. A szent szöveg-, szabály- és értékkészlet (kollektív) identitást alapít meg és formál. [...] Ily módon a kánon semleges orientációs eszközből a kulturális identitás túlélési stratégiájává válik.”²⁹ A kánon a kollektív identitás alapja és állandósításának legfőbb biztosítója. A Kárpát-medencei közösség önmeghatározásának legfontosabb, folyton visszatérő kulcsfogalmai: Szent István, Szent Korona, kereszténység, államiság, törvények, ünnep, magyarság.

Az önmeghatározásnak egészen a 19. századig terjedő történeti ívét tekintve a Szent István-i állam- és egyházszerkezéssel a Kárpát-medencében élő nemzedékek a nyugati kereszténység mellett tették le a voksukat, amely mellett végig kitartottak, illetve védelmezték azt. A török időkben nemcsak a megmaradáshoz, hanem az önvédő hadállásokban is segítséget, lelkierőt jelentett. Az emberi érdekek fölé emelt Szent Korona, illetve az általa képviselt jogelvek olyan egységesítő erőt képeztek, amely megtartották a területen élők államközösségét. A katolikus egyház újbóli megerősödésében pedig ismét vezető szerep jutott Szent István örökségének.

Az addig működő értékközösségeket a 19. század alapjaiban kezdte megváltoztatni. Magyarországon az 1867. évi kiegyezés után több olyan folyamat kezdődött, amely egyre inkább egymástól elkülönülő társadalmi rétegeket, csoportokat hozott létre. Erőteljesebben megindult a városiasodás, amelynek következtében a 20. század elejére kezdett élesen elválni a (nagy)városi és a vidéki életmód és értékrend. Az ünnepi istentiszteletet vidéken is megtartották, ahol a mélyebben beágyazódott val-

²⁹ Assmann, Jan (2018): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz Kiadó, Budapest – C. H. Beck, München. 128–129.

lásosság és a (kereszténység előtti időkben gyökerező) néphagyomány szorosabban összefonódott. Az ott élők mindennapjai sokkal természetközelibb volt a városiakénál. Ezért a szent király jeles napján adott áldást a pap a termésre, az esztendőben elvetett (a magyarul életnek is nevezett) búzából készült kenyérre, az új házra, az állatokra, és mindenre, amire a hívők számára fontos volt. A népszokások a városi környezetben csak foszlányokban éltek tovább, viszont vidéken még sokáig meghatározó volt. A nemzetiségek önállóságra törekvése is ekkor kezdett felszínre törni, akik már nem osztoztak egyértelműen a magyar államiság ünneplésében, illetve a magyartól eltérő történelemértelmezést és jogforrást kerestek.³⁰ A mai tudományosság is ekkor vetette meg a lábát az egyre jobban specializálódó szakágaival. Így a múltat feltáró történelemtudomány, amely a minden kétséget kizáró igazság és objektivitás érdekében az írott forrásokra támaszkodik, a keresett dokumentumok többségében városi környezetben találhatóak, amelyek a különböző szempontok látószögét is befolyásolják,³¹ s kérdéseire is érzékenyebben reagál a szélesebb közvélemény. Az ugyancsak a régi idők örökségét vizsgáló néprajztudomány eredményei azonban érdekességként szorulnak háttérbe a köztudatban. A történetrekonstrukció(ka)t áthatják a hatalom megalapozottságának és jogszerűségének kérdései, ugyanakkor elindul a távolodás a néphagyományban tárgyalt vidéki örökségkép és a történelemtudományban a városi – azaz a modern – társadalom számára megjelenített múltmagyarázat között. A történelem folytonosságának érzékelése sérül, s ma már a történelemtudomány szerint a modern nemzeti emlékezet „törekeny alapokon nyugszik”.³²

A 19. század és a 20. század eleje Magyarországnak történelemszemléletét meghatározta a honfoglalás 1000 éves évfordulója, ezért az akkor kiépülő modern társadalom vezetőinek rendkívül fontos volt a jogfolytonosság bizonyítása, reprezentálása.³³ A historizáló képi ábrázolások egyértelműsítik többek között, hogy Ferenc József egyenrangú utóda a honalapító Árpád fejedelemnek, a legendás Attila hun király leszármazottjának.³⁴ Az idealizáló művészi historizálással szemben az elsősorban írott dokumentumokra támaszkodó történettudomány művelői egyre több forrást vettek kritikai vizsgálat alá, megerősítve vagy megkérdőjelezve a hitelességet, illetve az események hátterét, egyéni motivációit a

³⁰ Dobos Edgár (2015): Az emlékezés politikája. In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): Ünnepek és felejtés. Kalligram, Budapest. 9–30.; Smith, Anthony D. (2000): A nacionalizmus és a történelem. *Regio*, 11 (2): 5–33.

³¹ White, Hayden (1997): *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Budapest.

³² Gyáni Gábor (2002): Kommemoratív emlékezet és történelmi igazolás. In: Veszprémy László (szerk.): i. m. 569.

³³ Lásd: Szabó Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció: A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon, 1867–2006*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

³⁴ Sinkó Katalin: i. m. 179.

természettudományok egzaktságával elemezve adtak újszerű értékelést, igazolást vagy cáfolatot. A modern liberális államfejlődés eredményeképp 1895-re a katolikus egyház levált a magyar közigazgatásról; a klérus tekintélye, a vallásos szemlélet fokozatosan vesztett súlyából, teret engedve a materialista szellemnek. A csak részben önálló magyar állam polgárainak közgondolkodásában azonban elevenen éltek a hazafias, a nemzetléletet alátámasztó, a távoli múltban gyökerező, (akár írásban, akár szóban) áthagyományozott történetek, mítoszok, kultuszok, hősi eszmék és példák. Bár a Maurice Halbwachs által bevezetett „kollektív emlékezetet” a történészek helyesbítik, kiegészítik, mégis, előfordult, hogy a kialakult képet túlzottan romboló történelmi ítélet általános felháborodást és elutasítást váltott ki.³⁵

A Szent István-kultuszra az I. világháború utáni Tanácsköztársaság materialista kommunista diktatúrája jelentett veszély, azonban széles ellenállásba ütközött, s mielőtt kibontakozhatott volna, megbukott. A megcsonkított Magyarország az újraegységesülés reményében mindenél nagyobb hangsúlyt fektetett a Szent István-i alapok és a Szent Korona nyújtotta keretek kulturális megjelenítésére. Az 1945 után visszatérő kommunista rendszerben háttérbe szorult a hagyomány vallásos jellege, inkább a néphagyományban élő szokást (lásd új kenyér ünnepe) emelték ki, és továbbvitték az életmű történelmi és politikai jelentőségét.

A rendszerváltást követően a közel félévszázados vallásellenesség dacára vagy éppen amiatt a Szent István-i hagyományok és Szent Koronához fűződő jogelvek újjáéledtek.³⁶ A nagy király alakjában nemcsak az eszme melletti következetes kitartás hősi példája jelenik meg, hanem az az erkölcsi minta, amely megtartotta őt válllásában, illetve az országot a változást hozó időkben. Az egykori uralkodó értékrendjével és stratégiájával való közös azonosulás (azaz összetartozás) – az önmeghatározás,³⁷ és az abban tükröződő feladatrend szerint alapján Magyarország olyan magyar többségű nemzetállam, amely történelmileg igazolt tapasztalattal rendelkező, működő kulturális közösség. A Szent István-napi megmozdulások rendje az ünneplések általános mintáját követte, azaz az eszményített értékek, az értük hozott magasztos áldozat iránti tiszteletadás szertartása, amelyet oldottabb társasági események zártak le.³⁸

³⁵ Lásd: Szekfű Gyula 1913-ban kiadott *A száműzött Rákóczi* című művének fogadtatását. Bővebben Glatz Ferenc (1980): *Történetíró és politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 207.

³⁶ A világnézeti változáshoz lásd: Maritain, Jacques (2014): A teljes humanizmus és a modern idők válsága. In: McAdams, A. James (szerk.): *A modernitás válsága*. Századvég Kiadó, Budapest. 53–72.

³⁷ László János (2003): Történelem, elbeszélés, identitás. *Magyar Tudomány*, 108 (1): 48–57.

³⁸ Gyáni Gábor (2000): *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó. Budapest.

Az államalapító Szent István kultusza (még ha olykor elhalványulóan, illetve változó intenzitással) végig kimutatható az elmúlt ezer év történetében Magyarországon. A Szent Korona eszméje ugyancsak fennmaradt. Az emlékezetre jellemző hívószavak nagy része is állandónak tekinthető, amelyből az adott kor vezető gondolkodói, politikusai egy-egy motívumot kiemeltek, vagy amelyek a szükségnek megfelelő feladattal gyarapodtak. A tudomány állásfoglalása szerint a hagyomány megléte a történelmi folyamatosságot jelenti.³⁹ Az emlékezet megalkotása kollektív tevékenység, fenntartása és működtetése szervezett (egyházi) keretek történik, amelyek befolyásolják a megemlékezés helyét, szimbolikáját, rítusát, fogalomkészletét.⁴⁰ Az áttekintést elindító ünneptörténeti kutatás a modern kor jellegzetes tömegtermékére, a sajtóra támaszkodik. Az ott megjelent cikkek pedig már a nagy nyilvánosság számára írott források rangján dokumentálják az emlékezetörzés módját. A múlt elemzése felszabadítja „a teljesületlen, a történelmi sodrásban feltartóztatott és visszavetett ígéreteket, akkor a mindenkori nép, nemzet, kulturális egység kimunkálhatja magának a saját tradíciói nyitott és eleven jelentését. Ráadásul a múlt lezáratlansága a maga részéről ismét tápot adhat a magvas elvárásoknak, amelyek a történelmi tudatot újból a jövő irányába fordítják.”⁴¹

Összegzés – kapcsolódás

Magyarország az Európai Unió tagjaként s azon belül Közép-Európának egyik meghatározó államaként a közös kulturális, történelmi értékek és gazdasági érdekek mentén a környező államokkal szorosabb szövetséget tud alkotni a hatékonyabb működőképesség érdekében. A harmadik évezred globális terében pedig olyan lokális egységként jelentkezik, ahol a mérték az ember, az emberi közösség, és más lokalitásokkal együttműködve mintát nyújthat a globalitás legnagyobb kihívására: a fenntartható fejlődésre, a környezet- és klímavédelemre, illetve a migrációra.

³⁹ Gyáni Gábor (2002): i. m. In: Veszprémy László (szerk.): i. m. 575.

⁴⁰ Gyáni Gábor (2000): i. m. 81–84.

⁴¹ Ricoeur, Paul: i. m. 63.

„PRIMITÍV BUNKÓ ÁLLATOK.” A HAZAI ŐSPUNK HELYZETE, FOGADTATÁSA ÉS JELLEGE

Kalló Regina

Összefoglaló:

A Magyar Szocialista Munkáspárt minden apró próbálkozása ellenére az Egyesült Királyság új dühhulláma átszivárgott vasfüggönyön és egyenesen az állami vezetők kompetenciáját, elkötelezettségét és néha akár személyes életét vette célba az 1980-as években. A magyarországi punk mozgalom mindent megkérdőjelezett, és a monolitszerű, öregedő kormány eltörlését hirdette, amelyhez a kormánypárt tudatlansága adta az üzemanyagot. Ugyan az újonnan született punkok hagyták ezt a belső tüzet égni, végig tudvalevő volt, hogy mindennek ára van. Bárki, aki kapcsolatba került a mozgalommal, passzív és nem ritkán aktív megfigyelés alá került, amelyet kihallgatások, letartóztatások és néha bebörtönzések is követtek. Jelen tanulmány Magyarország első punkhullámának rövid, de gazdag történetét próbálja feldolgozni az első zenekarok megjelenésétől a divaton, a médián és a dalszövegeken keresztül a börtöncellák zárjának első kattintásáig.

Kulcsszavak: punk, újhullám, kulturális ellenzék, ifjúsági szubkultúra, rendszerváltás előtti idők

Abstract:

Despite every little attempt of the Hungarian Socialist Worker's Party, the United Kingdom's new wave of rage rippled through the iron curtain and stroke right into the state leaders' competence, commitment and sometimes even their personal lives in the 1980s. The punk movement in Hungary questioned everything and declared the erasure of the monolith-like, aging government. The government's ignorance gave them the fuel, so the newly born punks let their fire burn, even though the price for this ignition was clearly known. Passive and not-so-rarely active observation by the state police, being wired, arrests, and sometimes even imprisoning waited for those who became associated with the punk subculture. This essay tries to cover the short but rich history of Hungary's first punk wave from the first bands, through fashion, publicity and lyrics to the first click of the prison cells lock.

Keywords: punk, new wave, cultural opposition, youth subculture, before the democratic transformation

„Vajon a kommunizmusban is lesz huligán és rendőr, aki őt elfogja? Nem, a kommunizmusban nem lesz huligán, tőle most kell megszabadulni a szocializmusban!” – vetette fel a problémát Nyikita Hruscsov 1958-ban,¹ mégis, abból adódóan, hogy a kommunizmus felé vezető úton ún. *huligánok* igenis akadtak szép számmal, Hruscsov jóslata tévesnek bizonyult, és ennek bizonyítására az inkriminált hazai punkok eseténél aligha találnánk jobbat.

Hova? Mikor? Hogyan?

Magyarország a szocializmus érett időszakában, a Szovjetunió közvetett-közvetlen irányítása alatt is viszonylag szabad országnak számított, és bár jelen volt az átalakításokon átesett politikai rendőrség, és izzott az ideológiai nevelés gépezetének minden apró alkatrésze, mégis az eszközeik finomodtak, módosultak – a korábbi korokhoz képest már nem olyan nyíltan és közvetlenül működtek. A Kádár-kor kultúráért felelős minisztere, Aczél György, a rendszer jellegéből adódóan olykor önkényesen szelektálva támogatta vagy tiltotta a kultúra képviselőit, és ezzel a jól ismert kultúrpolitikai hozzáállással a hazai politikai elit meglehetősen leszűkítette a szabad önbeteljesítés lehetőségeit. Ennek elmaradhatatlan következménye lett az, hogy az önkifejezés akkori progresszív formái egyre jobban a „föld alá szorultak” mindazok ellenére, hogy az önkifejezés igénye ott lebegett sok ember szeme előtt.

Ám ez sem tarthatott örökké. Ahogy a politika eszmerendszer és a gazdaság az 1970-es évek végétől válságba került különböző, főként nemzetközi tényezők miatt, úgy kezdett el velük együtt csúszni egyre lejjebb a lejtőn a kultúra ellenőrzése is, aminek hatására az eddig jószerivel alig használt harmadik T (a túrt) egyre többeket kezdett érinteni. A hatalom felső szintjén, érthető módon, a gazdaság és az életszínvonal fenntartása volt az elsődleges cél, a kultúra erőskezdő szabályozására azonban nem jutott már elég erő, így a status quo megőrzése, illetve az annak fenntartására szolgáló példastatuálások és a „húzd meg, ereszd meg” taktika kerültek előtérbe, több-kevesebb sikerrel.

A hatvanas évektől, a szovjetbarát politikai vezetők nem kis bánatára, Magyarországon is megjelentek a nyugati kultúrában már virágkorukat élő szubkultúrák hazai képviselői. Bár a vasfüggöny² megszurta a „túloldalról” érkező jelenségeket, a hazai együttesek olyan szorosan követték

¹ *A Komszomol XIII. Kongresszusa.* (N. Hruscsov beszéde, 1958. április 18-án). Móra, Budapest. 1958. 99. Idézi: Havas Ottóné – Elkán György – Gayer Gyula (1962): *Gyermek- és ifjúságvédelem.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 227.

² Erről lásd: Simándi Irén (2006): Léggömbakció. In: *Valóság*, 49 (10): 33–42.

a külföldi áramlatokat/zenekarokat, hogy e jelenség megfékezése a szocialista vezetés számára túl nagy feladatnak bizonyult. A zenei áramlatok hazai megjelenésében nagy szerepet játszott a Szabad Európa Rádió³ és Cseke László (szül. Ekecs Géza) ikonikus „Teenager Party” című műsora. A külföldre eljutó fiatalok filmeket, lemezeket, újságokat próbáltak becsempészni az országba. 1963-tól gombamód kezdtek szaporodni az angol Beatles hatására létrejött ún. beatzenekarok (Illés, Metró, Omega stb.). A hetvenes évek közepétől pedig elindult egy erőteljes zenei áramlat (legfőbb képviselői a magyar protopunknak nevezett Beatrice, vagy a hard-rock hazai éllovasa, a P. Mobil), aminek hatására sorra alakultak az újabbnál újabb együttesek, és közönségük is növekedni kezdett.

Miért? Kikből? Kikké?

A hazai szubkulturális élet viszont nem csak a zene szeretetéről és annak összekovácsoló erejéről szólt. Voltak olyan csoportosulások, amelyek nem kifejezetten a zene, hanem egy bizonyos életforma köré szerveződtek. Ilyenek voltak a csövesek, akik „a saját hazai szubkultúra” követőiként, az ún. KMK-életmódjukból (közveszélyes munkakerülő) adódóan a rendszer által legjobban támadott közösségévé váltak. Főként a rendezetlen családi háttérük miatt, munkanélküliségükből stb. adódóan csöveztek, ám hozzájuk hasonlítható az ideológiai alapon megszerveződő csövesek köre is, akik a családjukkal való elégedetlenségük miatt önként választották ezt az életformát, és követték annak külsőségeit. Farmernadrág, bőrkabát, foltos, például ragasztós öltözkék, P. Mobil-, Beatrice-koncertek, olcsó bor, gyülekezés a helyi téren... Ez volt nagyjából egy átlagos eszköztára egy hetvenes évek végén fiatalságát élő magyar csövesnek.⁴

A nemzetközi divathullámok begyűrűzése és az erősödő neoavantgarde mozgalom performanszai hatására a csöves-lét újrafogalmazására került sor, hiszen Johnny Rotten, a Sex Pistols punkegyüttes énekese Vivienne Westwood által kreált ruhái ideológiai alapon erősen kapcsolódtak a csövesek feltűnő öltözkékéhez. Az 1980 körül létrejövő első hazai punkközösségek, majd -együttesek is pontosan ezen a vonalon indultak tovább. Merítkeztek a csövesség ún. archetípusából, a periférián és kiszámítható reménytelenségben élő munkás-gyerek életéből – lévén ők maguk is javarészt ebből a társadalmi közegekből származtak –, ám figye-

³ A Szabad Európa Rádió megalakulásáról és működéséről lásd: Simándi Irén: (2005): *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámbosszán 1951-1956*. Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, Budapest. 9–219.

⁴ Csörsz István (1986): *Elhagyott a közérzetem: Riportok, 1982–83*. Magvető, Budapest. 112–115.

lemmel kísérték az értelmiségi körökből leszivárgott neoavantgarde megoldásait is, és bár céljuk a lázadás, a hagyományos művészeti formák lebontása és új kifejezésformák keresése volt, ezekben az irányzatokban a lényegi kohéziós erőt a lázadás jelentette.

A punkok viszonylag kis csoportokba szerveződtek, de kétségtelenül feltűnőek voltak, hiszen napjaik nagy részét az utcán való lődörgés, csavargás, unatkozás, ücsörgés töltötte ki. Sokan a budapesti Deák vagy a „Felszab” téren, az óbudai Flórián téren gyűltek össze. (A Flórián téri ún. ”keményvonalas” punkokból szerveződik majd a kilencvenes évekbe is áthúzódó skinhead-mozgalom, akiknél aztán feledésbe merült, hogy a punkokkal közösen buliztak a korai időkben: a tarajos, színes hajúakat is legalább annyira utálták, mint a színes bőrűeket vagy a cigányokat.) A punkok zenéje érhető módon nem került be az első nyilvánosságba, rétegzenejüket kazettákon terjesztették egymás között, főként próbákon vagy koncerteken készített felvételeiket. Ezeket a fiatalokat a dalszövegeik és attitűdjük miatt nem kímélte a politikai vezetés. *A modus operandit* egy elretentő példastatuálással mutatták fel a fiatalságnak: az 1979-ben alakult Come on Punk group (CPg) együttest 1984-ben jogerős ítélettel feloszlatták, a tagok közül pedig szinte mindenkinek börtönbe kellett vonulnia közel két évre. Annyi volt a bűnük, hogy a fennen hangoztatott, ám csak elméletben létező szólásszabadságot dühösen megkérdőjelezték, támadva a hivatalos értékeket.⁵

Kiktől? Mit? Mennyire?

A punk korai kultúrája sokban hasonlított a beatre, még akkor is, ha az egyik mottójuk az volt, hogy „*John Lennon meghalt, Johnny Rotten él*”. A lázadás, mint életkori sajátosság, alapeleme e két szubkultúrának. A harásnyáság, a zabolátlanság a zenében egyszerű megoldásokkal párosult, dalaik erősen szövegcentrikusak. A hiányos zenei műveltség egyfajta előnyként szolgált, hiszen úgy 2-3 akkordnál többre amúgy sem volt szükség. Fontos viszont azt is látni, hogy a punkmozgalom hazánkban úgy alakult ki, hogy nem mutatták őket a televízióban, a (hivatalos) rádió nem sugározta a zenéjüket, és filmekben sem lehetett látni, hogy néz ki egy ”igazi” angol punk...⁶ Ellenben cikkeztek róluk az ifjúsági magazinok, a kulturális folyóiratok, a zenei újságok... mindenki, aki valamennyire érdekelt volt a témában és érdemben hozzá tudott szólni, olykor azok is, akik

⁵ Jávorszky Béla Szilárd – Sebők János (2006): *A magyar rock története. II. Az újhullámtól az elektronikáig*. Népszabadság Rt., Budapest. 76–86.

⁶ Ez alól talán az Üvegtörök című Brian Gibson-film az egyedüli kivétel, amit a nálunk is játszottak, ám abban sem az ortodox brit punk jelenik meg, sokkal inkább az újhullámos szubkultúra a dallamosabb zenével és kifinomultabb stílussal.

nem. Az egyik, a legelső egyike, hacsak nem a legelső ilyen témában írt cikk, amely afféle iránytűként szolgált a punk mibenlétéhez, az *Interpress Magazin* 1977. évi 6. számában jelent meg. Az újság alapvetően külföldi lapok cikkeit fordította magyarrá, így kerülhetett bele a *Der Spiegel* „Ratten in Jeans” (Patkányok farmernadrágban) című cikke. A cikk úgy fogalmazott, hogy „a punk leírja azt az állapotot, amelyben már nincs mit veszíteni,”⁷ és kiemelte, hogy a punk „mint drámai vératömlesztés ünnepelésre” méltó, míg a rock író Caroline Coon, a Melody Maker háziasszonya, pedig szinte dicséri a nyers, többnyire primitív punk zenét féktelen energiája miatt – silánysága ellenére.⁸ A hazai olvasó viszont a punkot a médiával való túlzott összefonódásán túl alig kritizáló cikk helyett egy hektikus, értetlenkedő cikket olvashatott az *Interpress Magazin* lapjain. A punkok vállalt céltalansága valószínűleg zavart okozhatott a cikket fordító újságíróban vagy fordítóban, ezért lehetett Johnny Rottenből *Robadt Jani*, a Sex Pistolsból *Hat Pisztooly* stb.; vagy csak tájékozatlan volt.⁹

Tudomásom szerint az első, magyar újságírótól származó, pár oldalas cikk a punkokról a *Magyar Ifjúság* 1977-es évfolyamában jelent meg. „... az oxfordi nyakkendősök, a Rolls-Royce lovagok és a másfélmillió munkanélküli hazájában dróvik a punk”¹⁰ – írta a szerző. Az ilyen, a szélsőségek túlzott kihangsúlyozásától nem mentes, erősen punkellenes hangvételű cikkek veszélyes játékaik voltak a hazai ifjúsági újságíróknak, hiszen azok, akik nyitottak voltak a radikalizálódásra, sokszor pont ezekben a tényfeltáró célzattól elkészített cikkekben találkoztak először a punk fogalommal. Intellektuálisabb, komolyabb, mondhatni *felnöttebb* körök számára a *Kritika* című társadalomelméleti és kulturális folyóiratban tárgyalták először a jelenséget, 1979-ben. „A nagy iparvárosok munkásnegyedeiben [...] most egy új mozgalom keletkezik: a punk. Védjegy a biztosítótű, arcon, fülön, ruhán átszűrva, kutyapóráz és W. C.-lánc mint nyakék, szakadt ruhák, rongyok büszke viselése, ijesztő make up-ok és frizurák, tudatosan, előre megfontolt primitívség és elszánt-elkeseredett agresszióvitás, mintha mindig nyitott késsel a zsebünkben járnánk.”¹¹ A cikk ugyan nem mond értékítéletet, de érezhetően elhatárolódik a kutyapóráztól és a make-uptól. A témáról egyébként újabb és újabb cikkek születtek a *Kritika* hasábjain. A legismertebb Gyulai László és Lukács János tollából került az olvasók elé „A gyűlölet éve – A punktól az Új Hullámig” címmel. A cikk írói, akik lera-gadtak a külsőségeknél és a punkok manírjainak felsorakoztatásánál, erős

⁷ „Punk beschreibt den Zustand, in dem man nicht mehr zu verlieren hat.” Lásd: [név nélkül]: „Ratten in Jeans”. *Der Spiegel*, 1977. április 11. 212–215.

⁸ Uo. 214.

⁹ [Név nélkül]: Punk Rock. *Interpress Magazin*, 1977. 6. sz. 108.

¹⁰ Schreiber György (1977): Vécélánc a nyakban és más marhaságok, de a legkomolyabban... *Magyar Ifjúság*, december 23. 24–25.

¹¹ Haynal Kornél (1979): Válság, nosztalgia, útkeresés. *Kritika*, 1. sz. 25.

kritikát fogalmaztak meg a mozgalomról: „*Szétrombolódik a punk-élet-érzésben a szerelem szépségébe, romantikájába vetett hit is. [...] Eszéveszett örület ez, amelynek képviselői az önpusztításig jutnak [...] A rock világában megjelenő harc az osztályharc különös vetülete.*”¹² A cikk írói azt is megfogalmazták, hogy mivel Magyarországon nincs rá kereslet, a punkmozgalom nem is gyökeresedhet meg.¹³ Jóslatuk nem vált be.¹⁴

A magyar fiatalság valószínűleg nem a *Kritika* lapszámait forgatva ismerkedett meg a punk fogalmával, a rádiózás, illetve az ifjúsági újságírás viszont annál fontosabb szerepet játszott a mozgalom elterjedésében. Komoly szerepe volt e területen Ekecs Gézának (Cseke Lászlónak), a Szabad Európa Rádió „Teenager Party” című műsorát vezető rádiósnak, aki népszerű disc-jockeyként Münchenből tájékoztatta a fiatalságot a vasfüggöny túloldalának zenei áramlatairól. A rádióban lejátszott új, sikkes zenét kazettákra vették fel, és így terjesztették egymás közt, a külföldre eljutó szerencsésebbek pedig lemezeket csempészték haza. A Vasfüggöny tehát nem tudta megállítani az új zenék terjedését.

A zenei szféra feldolgozásában az *Ifjúsági Magazin (IM)* járt élen, s ahhoz képest, hogy a KISZ irányítása alatt működött, szerfelett sok, a párt kulturális politikájába nem illő dologról tudósította a fiatalságot. 1977-ben például a következőkről: „*Tizenévesek művelik, anarchista nézetekkel, vagyis minden elutasítása, ami eddig volt, ezúttal a rockzenében. [...] Aki húsz évnél idősebb, az már gyanús. [...] Öltözködésükben a legfeltűnőbb az egyik fülbe tűzött nagy biztosítótű, amelyről egy zsilettpenge lóg le.*”¹⁵ A fiatal, aki ezeket a sorokat olvasta, és elég sokan olvasták a lapot, a cikk hatására nem biztos, hogy elutasította ezt az új mozgalmat; aki pedig szimpatizált a csövesekkel,¹⁶ könnyen tudott közös pontot találni a punkok mozgalmával is.

Az ugyancsak az *IM* hasábjain 1982-ben megjelent „Divatdzsungel” című cikk afféle iránytűt adott az olvasók kezébe, tisztázván, melyik divatstílus milyen külsőséggel jár, hiszen a hetvenes évek végére már maguk a fiatalok sem mindig igazodtak el ebben a kérdésben. A legújabb

¹² Gyulai László – Lukács János (1979): A gyűlölet éve – A punktól az Új Hullámig. *Kritika*, 7. 13–15.

¹³ „Sajátos társadalmi, kulturális adottságaink egyrészt, másrészt a tömegkommunikációs rendszer biztosította keretek viszonylagos zártsága nem teremtette meg a punk alkotói és befogadói közegét.”

¹⁴ Sőt, ugyanebben az évben Wilpert Imre (aki az MHV munkatársa volt) „A punk: zenei és ideológiai válság” című cikkében már „lefutott” dologként jellemzi a punk-áramlatot (*Kritika*, 1979. 12. sz. 12–13.). Bár tegyük hozzá, hogy Wilpert vitába bocsátkozott Gyulaival és Lukáccsal, ugyanis „A gyűlölet éve” cikküket „újbaloldal romantikus, álforradalmi attitűd”-del átitatotttnak tartotta, a szerzőket pedig felületesnek, akik nem értelmezik pontosan a rockzene történelmi folyamatait.

¹⁵ Tardos Péter (1977): „Beat-Pop – Rock – Punk Rock”. *Ifjúsági Magazin*, február 1. 37.

¹⁶ Bár gyakoribb inkább az, hogy a kiöregedő csövesek példáit egyszerűen nem akarták követni, így a punk mozgalom tűnt kézenfekvőnek az önkifejezéshez.

ifjúsági rétegről így írtak: „Többségük a csövességet unta el: *A Sex Pistols büvöletében élnek [...] öltözkük a tisztaságára ügyel, de a divatban mindig a szokatlant részesítik előnyben. [...] A hivatalos új hullámot elvetik, az új zenére sajátos, vad, erőszakos, monoton táncformát alakítottak ki, a pogót, amit csak a fiúk járnak. Italuk a sör.*”¹⁷ A cikk nem tárgyilagos, de azért elfogultnak sem nevezhető.

A lehangosabb és egyben legnagyobb botrányt kavart cikksorozatot Erdős Péter írta a *Kritikában*. Az 1983. júliusi (7.) számban két oldalon elemezte a „veszedelmes ifjúságpolitikai jelenséget”. Személyes érintettsége¹⁸ ürügyként szolgált a cikkíró számára arra, hogy meglehetősen egyoldalúan mutassa be és támadja a new wave-/punk-mozgalmat. A több ponton túlzottan sarkos ítéleteket megfogalmazó Erdős Péter elsősorban a CPg és a Mos-Oi együttest támadta, illetve szót emelt Sebők János *A Beatlestől az új hullámig* című könyve, illetve Sebők személye ellen is. Például kijelentette, hogy a punkok „a cigányok kiirtására buzdítanak”, vagy hogy „a punk és az újhullám fasiszta”. Erdős felvetései vitát váltottak ki, amelynek során a támadott, ekkor az *Ifjúsági Magazin* szerkesztőjeként tevékenykedő Sebők János, a KISZ KB Kulturális Osztályának vezetője, Harsányi László és a lap szerkesztősége is megszólalt, Sebők írására pedig Erdős viszontválasszal reagált.¹⁹

A vita nem maradt következmények nélkül, ugyanis (bár nem bizonyítható, hogy ennek hatására, de az időzítés miatt feltételezhető) 1983 júliusában izgatás vádjával letartóztatták a CPg tagjait, és 1984 februárjában, több hónapos bírósági procedúra után letöltendő börtönbüntetést szabtak ki az együttes négy tagja közül háromra.²⁰

Kicsodák? Hogyan? Honnan?

A külföldi, főként angliai példákhoz képest Magyarországon meglepően homogén volt az a közeg, amiben létrejött a punk. A könnyűzenei ipar futtatott és már kiöregedőben lévő sztárjai nem tudtak már újat nyújtani a fiatalságnak, a ruhákon díszelgő nagy virágok, a hosszú haj, a kopott farmer már eltűnőben volt, a politikai vezetés nem volt nyitott az új szubkultúrákra, a marginális csoportok létszáma növekedőben volt,

¹⁷ Sebők János (1982): „Divatdszungenl”. *Ifjúsági Magazin*, július 1. 46–50.

¹⁸ Erről lásd később.

¹⁹ Erdős Péter (1983a): Felszólalás a szennyhullám ügyében. *Kritika*, 7. sz. 16–17.; Harsányi László (1983): „Válasz egy felszólalásra”. *Kritika*, 10. sz. 17.; Sebők János (1983): „Hozzászólás a szennyhullám ügyében”. *Kritika*, 10. sz. 17–18.; Erdős Péter (1983b): „Új időknek új dalaival?” *Kritika*, 10. sz. 18–19.; „A szerkesztőség megjegyzései”. *Kritika*, 10. sz. 19.

²⁰ Az ítélet kivonatát lásd: Haraszti Miklós (1983): „A szegedi punkháború”. *Beszélő*, 5–6. sz. 96–120.

akiknek megvolt a sajátos önkifejezési módjuk stb. Bár más ellen lázadtak, mint angol társaik, a magyar punk-mozgalom afféle kis angol-punkként is felfogható. Hazánkban a feltörekvő művészeket, illetve a csak ösztönösen gitárhoz-mikrofonhoz nyúló fiatalokat segítették a helyi kultúrházak, iskolai és egyetemi színpadok, kisebb klubok.²¹ A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján három fontosabb underground hely volt a fővárosban, ami többször is fogadta a punkokat: a zuglói Kassák (itt játszott sokat a Bizottság, a Balaton, az ETA, a Punkráció stb.), a Műegyetem Bercsényi utcai kollégiuma, a mátyásföldi Ikarus klub, illetve az egy-egy alkalomra megnyíló koncerthelyszínek.²²

A korai magyar punk keménymagja egy nem túl nagy iskoláscsoport-hoz hasonlítható, a zenekarok tagjai ugyanis több együttesben is játszottak szimultán (közülük többen ma is aktívan zenélnek), s mivel egy erősen összetartó közösségről beszélünk, szinte mindenki mindenkivel kapcsolatban állt.

A Spions zenekar²³ utáni korszakban pár nagyobb, és számtalan kisebb, de kitartó, illetve rengeteg tiszavirág-életű együttes alakult. Az 1980 körül induló bandák közül kiemelendő a Rottens, a Trottel, az ETA, a CPg, a Kretens, a QSS, a Tizedes meg a többiek, illetve az Auróra (vagy Auróra Cirkáló).

A baszk nacionalista szervezetből szeparatista terrorszervezetté vált Euskadi ta Askatasuna ihletésére ETA nevet felvett, a szcénában először profi szinten játszó punkegyüttes kivételt képez. Czeller Péter és társai a budai középosztályból származtak, amit a nem kifejezetten punk-öltözetük is elárult, hiszen a koncertek kivételével nem viseltek bőrkabátot, bakancsot vagy hipózott nadrágot. Zenéjük profibb volt, mint a többi, hasonló korúakból álló punkzenekaré, dalaik szövegét pedig olyanok írták, mint Szócska Miklós.²⁴ Az államrendőrség aktívan figyelte őket antikommunista dalszövegeik miatt, amiket egy idő után már nem is énekelhettek színpadon (egyik utolsó koncertjüket ezért például hűmmögve adták elő²⁵). A punkperек hatására végül az együttes feloszlott, és a tagok csak a 2010-es évek derekán álltak össze újra zenélni.

²¹ Rácz József (1986): Ifjúsági szubkultúrákat intézményesítő törekvések. *Kultúra és közösség*, 3. sz. 3–16.

²² Jávorszky Béla Szilárd–Sebők János: i. m. 220–221., 242–243.

²³ Ugyan nem jelenthető ki egyértelműen, de a Spions megalakulása – és rövid hazai karrierje, hiszen összesen három koncertet adtak disszidálásuk előtt – a hazai punk kiindulópontja. Az együttes énekesé és dalszövegírója, Molnár Gergely tabudöntőgető szövegeket kreált (pl. *Anna Frank álma*). Az együttes további tagjai Hegedűs Péter, ifjabb Kurtág György és Zátonyi Tibor, a Zeneakadémia hallgatói voltak. (Az utobbi kettő egymást váltották.)

²⁴ Aki később a második Orbán-kormány egészségügyért felelős államtitkára volt 2010–2014 között.

²⁵ Klaniczay Gábor (2004): *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Noran, Budapest. 356.

A Rottens zenekart (a. m. Rohadtak, feltételezem, Johnny Rotten nyomán) Bachmann Béla, alias Francia, a későbbi Trottel meghatározó alakja, Rupaszov Tamás és Erneyei Gábor alapította még középiskolás éveik alatt. Egy Dembinszky utcai rockklubban mutatkoztak be pár néző előtt, nem sokkal később viszont már a Kassák Klubban, ahol a szociográfiai tevékenysége miatt is ismert Kőbányai János felvételt készített róluk a Magyar Televíziónak. „Egy délutáni, ifjúsági műsorban adták le” a felvételt, emlékezett vissza Rupaszov Tamás 2019-ben, „és egyszer csak látja a muterom, hogy apám lenyúlt bőrzakójában, csirkelábbal a zsebemben játszom a fehér Jolanán. Francia meg megevett egy talpas poharat, elrágta éneklés közben, aztán átkarolt, és folyt le a gitáromra a vére.”²⁶ Az együttes ezután hamar feloszlott. A Trottel megalakulásával viszont elindult ez első, mai napig is (kisebb szünetekkel fennálló) sikeres hazai punkegyüttes. Rupaszov Tamás közbenjárásával készült el Lucille Chaffour a mai napig is emblematikusnak számító, Super 8-as kamerával és egy mikrofonnal felvett 23 perces filmje, a *T-34 – Le Règle Des Genêts* (szó szerint Hörgés a bozótból, de itthon mint *Sikoly a múltból* ismeretes), amely az egyetlen dokumentumfilm-jellegű felvétel a korai magyar punk kaotikus és hangos világáról, amely hűen tükrözi az 1980–1984 közötti világot. Rupaszov Tamás baráti körét láthatjuk és hallhatjuk főként a felvételeken, és olyan együttesek tagjait (ordítani is), mint a Kretens, a Trottel, a Mos-oi (ekkor még feltételezhetően mint punkegyüttes), a QSS vagy a Tizedes meg a többiek, illetve a snittek alatt hallható CPg.²⁷

A nevét az Orosz Cári Flottának az 1917. októberi orosz forradalomban híressé váló Auróra Cirkálóról kölcsönző zenekar a korai punkegyüttesek egyik emblematikus képviselője volt. 1983-ban Terror East néven alakultak meg, egyik legismertebb koncertjük a győrszentiváni Kispipa vendéglőben volt december 30-án, ahol együtt léptek fel Veszprém leghíresebb együttesével, a Közellenséggel, amelynek tagjait később letöltendő börtönbüntetésre ítélték. Az Aurórárt is hamar utolérte a rendőrség, és 1984-ben felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték az énekest, Dauert (Demeter Jánost) rendszerellenes dalszövegek miatt. A formáció emiatt fel is oszlott. Klasszikus felállással később a Fekete Lyuk közönségét szórakoztatták rendszeresen.²⁸

²⁶ Interjú Rupaszov Tamással. Készítette: Dragojlovics Péter, Budapest. 2019. december – 2020. április. http://poptortenetiemplenkpont.hu/doc/Rupaszov_Tamas.pdf, 4. (letöltés dátuma: 2020. 09. 15.).

²⁷ Szőnyi Tamás: „Pogo a könyvespolc előtt”. http://filmvilag.hu/cikk.php?cikk_id=11162 (letöltés dátuma: 2020. 08. 22.).

²⁸ Az Auróra együttes hivatalos honlapja: <http://aurora.hu/site/biografia/> (letöltés dátuma: 2020. 09. 25.).

A legismertebb és a leghírhedtebb együttes a szegedi CPg (Coitus Punk Group, majd Come on Punk Group)²⁹ volt, amely a jugoszláv *Pe-kinška Patka* (Pekingi kacska) zenekar ihletésére alakult 1979-ben Benkő „Güzü” Zoltán vezetésével. A nagyobb nevű punkegyüttesek között ők képviselték a legszélsőségesebb, leginkább anarchistának, antikommunistának nevezhető nézeteket a dalszövegeikben, aminek következtében hamar felfigyelt rájuk a punk szcéna és – először a helyi, majd az országos – média. A helyi, csongrádi ügyekkel foglalkozó *Délmagyarország* napilap „Csöves-jelenség” című, 1981-ben futó, öt³⁰ cikket megélt rovatában több alkalommal is írtak a zenekarról. Tanács István, az első cikk szerzője például ezt: „A CPG-ügy csak a vízből kiálló része a csövesjelenség jéghegyének, amely megmarad jéghegynek akkor is, ha a víz alá nyomjuk. [...] Mivel magyarázható, hogy a jelenség szocialista társadalomban is felbukkan?”³¹ Az állandó rendőrségi zaklatások,³² és az iskolából való eltanácsolásuk után a négy tag közül hárman a fővárosba költöztek, és ott a belső elhárítás figyelmének központjába kerültek. Koncertjeiket az államrendőrség aktívan rendszeresen figyelte, fotózta és rögzítette. Kevés fellépésük közül különösen kettő emelendő ki: az egyik a Mozaik klubban zajlott 1983. február 19-én, amikor a Mos-Oi együttesel közösen léptek fel a táncmulatságnak meghirdetett punkkoncerten,³³ a másikra március 5-én került sor a Kozák téri Ifjúsági Házban. Itt történt meg a statisztának szánt csirke felaprózására, ami később a „csirkedarálás” eseteként híresült el.³⁴ A performansznak ugyan csak eufemizálva nevezhető, rögtönzött és feltételezhetően nem betervezett áldozattételről részletes fotódokumentáció készült Bánkuti András jóvoltából, amelyeket a banda szerencsétlenségére a bíróság előtt is bemutattak, pár héttel később, ugyanis valószínűsíthetően Erdős Péter véleménynyilvánító cikke hatására izgatás vádjával letartóztatták az együttes tagjait. A zenekar történetét Kövessy Péter dolgozta fel a *Pol Pot megye punkjai* című 1999-es dokumentumfilmjében.

²⁹ Nem pedig Cigány Pusztító Gépezet, Cigány Pusztító Gárda, Cigánypüföldő Gárda vagy Cigánypusztító Galéri stb., mint ahogy az sok kortárs gondolta. A félreértés a skinhead ideológiájú Mos-Oi együttesel ápolat kapcsolatukból adódhatott.

³⁰ 1. „Gáz-Blues” (1981. január 18.), 2. „Lumpenek bőrnadrágban” (1981. január 20.), 3. „Szent Györgyöcskék és sárkányocskák” (1981. január 21.), 4. „Beilleszkedési válság” (1981. január 22.), 5. „Tenni valamit – ha tudunk” (1981. január 23.)

³¹ A KISZ áldozatkésztségét hangoztatják a cikkekben, ám szamizdatban megjelent korabeli tudósításokból kiderülhet, hogy a KISZ hamar a rendőrség hatáskörébe utalta a punkok és a szegedi csövesek esetét. Lásd: Haraszi Miklós: i. m.

³² Erről később bővebben szót ejtek.

³³ Erről hangfelvétel is készül, amelynek közkinccsé tételéért hálámat kell kifejeznem Márton Attila „Tizedesnek”.

³⁴ Jávorszky Béla Szilárd–Sebők János: i. m. 79–80.; 85–86.

Micsodát? Mennyire? Miket?

A hazánkban ez idő tájt megjelenő szubkultúrák, mozgalmak közül a punkról egyszerre állítható az, hogy a legpolitikusabb, és az, hogy a legkevésbé politikus szubkultúra. Ezt az paradoxont kívánom a következőkben feloldani, hiszen a punk lényegét a világról alkotott harsányan kritikus kép adja, nem pedig a megoldáskeresés vagy az ideológiateremtés és a rendszerdöntögetés.

A punk attitűd legfontosabb eleme a nonkonformizmus: egyaránt elutasítja a mainstream zenét, divatot, életformát, politikát stb. A politikai állásfoglalás, a rendszerkritika a punk imázsának része. Az autentikus punk, a punkok életformája miatt, érzékeny volt a társadalmi-politikai problémákra, így az elnyomó gépezet, az elnyomás, a szenvedés, a kiszákmányolás, a kilátástalanság, szabadság stb. kifejezések használata majdhogynem kötelező volt köreikben. A dalszövegek is főként ezekre a témákra vagy ezek holdudvarába tartozó fogalmakra épültek.³⁵ Ugyan nincsen általános szabály arra, hogy egy punk éppenséggel mennyire politikus vagy apolitikus, de a saját környezet politikai viszonyai, illetve a közhangulat mindenképpen befolyásolta a dalszövegek világát.³⁶ A hazai punkszövegek pedig egyfajta közép-európai életérzést is tükröznek.³⁷

A magyar punkmozgalom csak úgy érthető meg igazán, ha annak fokozatosan kialakuló rendszerellenes lázadását a hazai közegben, a kommunista diktatúra elleni lázadásként is értelmezzük. A politikai vezetés és a szocialista társadalom elleni szimbolikus, visszafogott zene, és a szeretkezést eszközként felhasználó beat- és hippy-jellegű ellenkezés a nyolcvanas évekre már sokak számára kevésnek bizonyult. Hazai közegben a punk ugyan a rendszer ellen indított támadást, de a dalszövegekben előforduló rasszista kiszólások ellenére sem tekinthető jobboldali mozgalomnak. A jobboldalinak tűnő retorika inkább egyfajta polgárpukkasztás volt.³⁸ A punkok példaképül szolgáltak a mindenben az ellenkezés le-

³⁵ Csoma Lajos (2017): „Punk és politika: politikai tartalom a magyarországi punk-mozgalomban, a kezdetektől napjainkig”. In: *Egy másik Kelet-Európa. Munkás- és társadalmi-történeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére*. ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest. 263–271.

³⁶ Mindazok ellenére, hogy egyértelműen kijelenthető, hogy politikai töltetűek voltak a dalszövegek, későbbi visszaemlékezéseikben többen is apolitikusként jellemzik magukat, akik számára nem jelentett különösebbet az, ha olyasmit énekeltek, hogy „*Szovjet atom is atom*”, vagy hogy „*rohadt büdös kommunista banda*”.

³⁷ Például: „Itt vannak a kövér ellenőrök / A bamba arcú csaposok, a bűnöző arcú rendőrök” (Auróra Cirkáló: *Anarchista kiáltvány*); „Viszi a minisztert a csajka / százhússzal suhan a gép / Végignéz kis országán / milyen boldog a nép” (Auróra Cirkáló: *Patyomkin*); „Ronda hájas bürokraták / ti illedelmes diplomaták / Kik úgy tartják, hogy hülye vagyok, / Közben minden csillag nekik ragyog” (Kretens: *Bürokraták*).

³⁸ „Ideológiai összefoglalóként” tanulságos meghallgatni a Dead Kennedys *Nazi punks fuck off* című számát.

hetőségét kereső, polgárpukkasztó angol fiatalok, akikről az újságokban, és külföldi cikkekben olvastak, s akinek a viselkedését összekapcsolták a szocializmus bírálataival, így egyfajta pszudofasiszta hangnemet alakítottak ki.³⁹ Nem csoda, hogy a korai punkszövegek szinte mindegyike kimerítette a hatalom szemében a „rendszerellenesség” és a „nagy nyilvánosság előtt, csoport tagjaként, folytatólagosan elkövetett izgatás” fogalmát.

A Spions például remekül figurázta ki a rendszert *Jönnek az óvodások* című számában: „*Jönnek az óvodások, épp most fordulnak be a sarkon. Mind-egyiken van egy kis kék napozóruha [...] És mindegyik napozóruhán egy-egy kis piros hímzett mackó, És mindegyik piros mackónál van egy kis géppisztoly.*” Molnár Gergely szinte egy gyermekdal formájába öntötte a rendőrségről, illetve a diktatúrában élő, uniformizált emberről alkotott képét. A a szocialista rendszer másik alappillére, az államrendőrség működését is megénekelték. Az ETA *Spicli* című száma a megfigyelés, az üldözés és a zenészek által megélt pszichoterror tényéről szól: „*Dörömböl az ajtómon, beleremeg a kezem [...] Belép a szobába, már nem is köszön, nem is kérdelem tőlem, mert tudom, hogy értem jött.*” Az alsóbb rétegek leghangosabbjai a szegedi CPg tagjai voltak, akik rövid karrierjük alatt is nagy népszerűsége tettek szert nemcsak punkkörökben, de a hazai kulturális szférában is. „*A szovjet atom is atom [...] A hatalom az hatalom, keleten és nyugaton. A hajszja mindenütt egyre megy*” – énekelték 1983-ban az SS-20 című számukban, amelyben az azonos NATO-kóddal rendelkező, a szovjetek által RSZD-10 *Pionyer*nek elkeresztelt közepes hatótávolságú ballisztikus rakéta hadrendbe állítását öntötték dalba. „*Nem tetszik az jó uram, hogy mérgezed agyam / Ezért inkább felnégyellek és elásom magam / A csatornáknban lent élünk, a patkányok között/Nem értem hogy miért vagyok hazámban üldözött!*” – ordította az ETA, akik bár a legnyugatosabb punkegyüttesnek számítottak, dalszövegeikben mégis a helyi viszonyok, problémák kerültek előtérbe. Az idézett, *ETA* című számukban egy elnyomást megszemélyesítő férfi alakja tűnik fel, illetve az antikommunista eszközként alkalmazott anarchizmus. „*Felfordulás, anarchia / Az egész világ egy nagy hiba*” – énekelték egy másik számukban. A közízlés provokálásának érdekében a punkegyüttesek nem egyszer nyúltak a militáns ruházat – és ezek kiegészítéseiként – a militáns viselkedéshez is, a fegyverek iránti valós vagy mímelte vonzódásukat is megénekelték. „*Kézigránát kell ide, elhajítani, mindegy, mibe!*” – énekelt a QSS. A Kádár-korszak hamis optimizmusát és a társadalmi szerződést, a béke érdekében hozott kiegyezést⁴⁰ bírálja a CPg: „*Hol minden rossz, mi új / Hol a jólét csendet szül*

³⁹ Bár található inkább az antikommunista kifejezést használni, hiszen nem valami mellett, hanem valami ellen szólaltak fel.

⁴⁰ „*Aki nincs ellenünk, az velünk van*” – idézve: Méray Tibortól, ami később mint Kádár

/Hol az emberek mind némák / Ott mindenki tetű”, vagy: „A gazda okos, nagy ember / Rőfögök neki, hogyha kell.” A manipulációtól és az új dolgok iránti bizalmatlanságtól sem mentes Magyar Hanglemezgyártó Vállalatot is támadta a magyar punk mozgalom. A CPg egyik számának refrénje így hangzott: „Erdős Péter, kurva anyád”. Az átköltést szintén rendszerkritikai élel használták: az Áll egy ifjú nyírfa a réten című orosz népdalt a CPg így költötte át: „Áll egy ifjú élmunkás a téren”.⁴¹ A 88-as csoport *Vörös Csepel* című száma pedig – a Bodrogi Gyula által énekelt *Süsü-mesefim* főcímű dala átköltve – a társadalmi szerződésből kirekesztett személy szemszögéből mutatja be a világot: „Munkásoké a jövő, gépbe feszít az erő! / Kicsi szívem vélik dobogna, ha nem lennék ily nagy otromba!” A 88-as csoport a *Betondzsungel* című számában pedig találóan reflektál a lakótelepek ingerszegény környezetére, arra a közegre, ahol – az egyszerű, egyforma emberek között – a punkok jó része élt: „Élünk és meghalunk, / Azt hiszem, ez minden. / Minden igényt kielégít / Ez a betondzsungel!”⁴²

Hogyan? Kiként? Kivé?

„– Gyönyörű vagy! – hallottam anyám hangját a konyha irányából. [...] – Kispolgár! – jegyeztem meg megvetően, majd erőteljes mozdulattal kilincsré zártam a szobaajtót”⁴³ – írta Pozsonyi Ádám a kétezres évek fordulóján papírra vetett visszaemlékezésében. Az írást ugyan illik erős forráskritikával kezelni, ám remek stílusban megírt élettörténetének punk-divatról írt oldalai értékes forrásként szolgálnak a téma kutatóinak. Miért fontos, hogy ki milyen ruhát viselt? Divat-e a punk? Milyen színű legyen a cipőfűző? Hogyan nézzen ki egy igazi punknadrág? Hogyan álljon úgy a haj égne, ahogy kell?... Ezekre a kérdésekre keresem a választ értékes források és visszaemlékezések, illetve neves divattörténészek kutatásainak felhasználásával.

Több ellentmondást is fel lehet fedezni ugyan a punk életfelfogásban, ám amennyiben megengedően közelít az ember a stílusként való definiálásához, és nem feledí Andy Warhol felfogását a kommersz és a kívülállók közötti kapcsolatról, úgy érzem, hogy a punk divatstílusként való felfogása egyértelmű és jól körülhatárolható. Az öltözködés egy eszköz,

János mondása híresült el.

⁴¹ „Áll egy ifjú élmunkás a téren / Kommunista szombatrol jött éppen / Rohadt bűdös kommunista banda / Munka hőse szerepeljen rajta”, illetve „Szobrot, képet, sematista banda / Munka hőse szerepeljen rajta”.

⁴² Az idézett dalszövegek teljes terjedelmükben megtalálhatóak Pozsonyi Ádám *A Lenin szobor helyén bombatölsér tátong* című könyvének függelékében (magánkiadás, Budapest. 2003).

⁴³ Uo. 24–25.

és nemcsak a stílus maga, hanem bizonyos szabásvonalak és ruhadarabok is definitív elhatárolódást képviseltek,⁴⁴ és beleillettek a punkok szemantikai gerillaharcába.⁴⁵ Ezek a szubkulturális kódok kívülállók számára javarészt érthetetlenek: „*Tessék, én most egy poppernadrágban vagyok, de tele van firkálvá csöves jelszavakkal, [...] végigmegyek az utcán, és bekiabálnak hogy popper buzi*”⁴⁶ – meséli Tom, Csörsz István interjúalánya, aki bár konfekcióruhát hordott, csövesként élte az életét. Tom hosszan ecseteli a korabeli divatkáoszt, amelyről Csörsz két másik, valóban punk interjúalánya, Z. és egy tizenöt év körüli srác, akiket a budai Vérmezőn „talált”, s akik „tipikus” punk-munkát vállalva segéd munkásként próbáltak megélni, így beszélnek: „*A csövesek utálják a poppereket, azt mondják rájuk, divatmajmolók. [...] A punköltözködéshez viszont ízlés kell. Célja szerintem egyedül a punkoknak van, mert még nem érték el, amit akarnak.*” [A magyar punkok azt akarják, hogy] érvényesülni tudjanak, mert aki jól öltözik, azt nem utálják”.⁴⁷

De milyen is volt ez a kinézet? Urbán Tamás és Bánkuti András fotóriporterek 1980 és 1983 között remek felvételeket készítettek a punk-szcénáról. Mivel hazánkban nehezen lehetett hozzáférni a nyugati punk-ruhaalapanyagokhoz és kiegészítőkhöz, sokkal nagyobb hangsúlyt kapott a barkácsolás (a D.I.Y. – csináld magad) gyakorlata.

Urbán Tamás 1982-ben készített fotósorozatán (*1. kép*) a Trottel zenekar feszít, talpig punkban. Az együttes énekesének, Kántor Gábornak, és Rupaszov Tamásnak, a csehszlovák Jolana vikomtot szorongató basszusgitárosnak figyelemre méltó az öltözete. Kántor Gáboron minden punk-kellék megtalálható:⁴⁸ torzonborz frizúra, szaggatott és összefirkált póló, szegecsekkel díszített bőr karkötő, egy nyakkendő (amely nem melleleg a kispolgári jóvágású megjelenés alapdarabja), biztosítótűkkel díszítve, és *Magyar Hírlappal* (és ha szemem nem csal, Gorbacsov fo-

⁴⁴ Oltai Kata (2019): „A nadrág szarát pedig fel kell hajtani: a fiatalok énstilizálási eljárásai: csövesek, protopunkok, punkok”. In: *A Petőfi Csarnok. Ifjúsági kultúra és szabadidőpolitika, 1985–1993*. Rózsavölgyi, Budapest. 98–111.

⁴⁵ A kispolgári konfekcióruházatot a korábbi szubkulturák is elvetették. A hippik a bő szarú farmernadrágjaikkal, a rockerek a hosszúra hagyott ún. Rákóczi-frizurájukkal valamelyes szembentek a közízléssel, ám a csövesek, majd a punkok voltak azok, akik ezen a téren igazán felhívták magukra a figyelmet. A punk divat rövid, de merev szótára a szocialista tábor társadalmi közegében is hamar párosult külső értékítélettel, a kinézet tettként való felfogása állandó megfigyelést, iskolások esetében pedig megrovást vont maga után. („Az elengedhetetlen kellékének számító láncokat is léptenyomon otthon felejtette, s így az utóbbi hetekben egyetlen igazgatói intőt sem sikerült besoroznia gyűjteményébe.” Pozsonyi visszaemlékezése Kopasz becenevű társának esetére, i. m. 78.)

⁴⁶ Csörsz István: i. m. 113.

⁴⁷ Uo. 198–199.

⁴⁸ Ezt természetesen nem úgy kell érteni, hogy ezek hiányában nem volt valaki punk. A legtöbb nem beállított felvételen a kócos, festett haj és a bőrkabát dominál.

tójával) kidekorált nejlonnadrág, amihez egy kiszolgált tornacipőt húzott. Rupaszov Tamás öltözete ennél valamivel visszafogottabb: a szégeses karkötő, az összefirkált póló, a tornacipő és a kócos frizura közös bennük, ám a konfekciózakó, illetve a hajtókéjára tűzdelt kitűzők és a menthetetlenre koszolt fehér vászonnadrág egyfajta elegáns punk kiállást kölcsönöz a viselőjének. Hozzá kell viszont tenni, hogy a felvételek beállítottak, afféle imázsfotók, amik ugyan az együttes tagjainak hangulatát adják vissza, ám nem mentesek egyfajta pózolásról.

1. kép: A Trottel punkzenekar tagjai 1982-ben az Ikarus Művelődési Ház előtti cukrászda mellett (Ma Ancsi Cukrászda, Margit utca) (Urbán Tamás fotója)
(Forrás: Fortepan / Urbán Tamás – 125755.)

A punkok környezetének bemutatására szintén Urbán Tamás tett kísérletet az óbudai Flórián téren, az *Ifjúsági Magazin*nak 1982-ben készített fotósorozatával (2. kép), amelyeken divatosan öltözött, minden szükséges kelléket felvonultató fiatalok láthatók, akik az épülő Szőlő utcai Faluház előtt hagyott csatornacsövekkel pózolnak. Bár e szubkultúra kultikus fotóinak számítanak, a fotókon kevés a természetesség.

Bánkuti András ellenben a saját közegükben fotózta a punkokat, így történhetett, hogy többszöri „puhítás” után beengedték a Fater klubba, ahol „természetes megvilágításban” kapta lencsevégre a fiatal lázadókat, köztük igen sok lányt (3. kép). A punk alaptézise, az egész világ tagadása a hagyományos férfi és női szerepek ellen is irányult; az arc-, haj- és körömfestést a fiúk is gyakorolták az önkifejezés eszközeként. Az erős, az arc természetes vonalait nem követő, meghökkentő, szinte színpadi smink viszont a felvételek tanúsága szerint inkább a lányok eszköze volt.

2. kép: *Fiatalkorú punkok a Flórián téren a Kórház utcánál (Urbán Tamás fotója)*
(Forrás: *Fortepan /v/ Urbán Tamás – 125247.*)

3. kép: *A Fater klub látogatói, valamikor 1981 és 1983 között (Bánkuti András fotója)*
(Forrás: <https://bankutiandras.hu/pt-portfolio/punks>)

Emellett érdekes felfigyelni arra, hogy a korábbi korszakok szubkultúráihoz képest szinte teljesen eltűnt a szakáll, a bajusz stb., és a haj is erősen megrövidült. Mindenképpen kócos, de ekkor már megjelent a klaszszikus ún. punk-frizúra (ilyen hajjal így látható például Zétényi Zoltán

az 1983. február 19-i CPg-s csirkedaráláson készített felvételeken Haska Béla, az együttes énekese): a közepén hosszúra hagyott, oldalt (természetesen saját kezűleg) rövidre nyírt haj. Általános jelenségnek tekinthető a taréj-viselet, amit cukros vízzel, tojásfehérjével, de akár tapétaragasztóval vagy szappan segítségével állítottak a megfelelő pozícióba.⁴⁹ A legáltalánosabb, szinte statement darabja a punk-külsőnek mégis a bakancs. Ugyan a bemutatott fotók többségén nem hangsúlyos, az évtized derekától viszont teljességgel elengedhetetlen volt a viselete. „*A ranglétra legalsó fokán álltak az MHSZ-bakancsban lázadók*⁵⁰ [...] Középtűt helyezkedtek el a rendőrségi, tiszti, vagy egyéb darabok. [...] No, és legfőleg álltak azok, akik Martens-bakancsot hordtak” – írja Pozsonyi Ádám, aki, úgy sejtem, nem egyedül, erősen megkérdőjelezte a Martens-bakancsok létjogosultságát, hiszen túl jó minőségűek és túl márkások voltak egy valódi punk számára. Ennél már csak a cipőfűző színe volt fontosabb. „*A fűző színe fehér!*” – jelentette ki ellentmondást nem tűrően Pozsonyi Ádám, de sokan hordtak piros vagy kék cipőfűzőt is. Ezeknek mind megvolt a maguk szimbolikája: pirosat állítólag a baloldaliak vagy anarchisták hordtak, fehérét a jobboldaliak vagy skinheadek⁵¹ stb. A cipőfűzők színe inkább találgatások táptalaja, mintsem egy szabály, hiszen miért is kellene valakinek a cipőfűzőjét jelzéseként használnia, amikor már az egész ruházata efféle jelzés? Mindenesetre a téma szerzteágazó szimbolikájának felfejtése további kutatásokat igényel, amelyekben a történettudomány mellett az etnológia is részt kérhet magának.

E bonyolult kódrendszerű punk-körökben, ahol soha le nem fektetett, ám mégis létező előírásoknak kellett megfelelni,⁵² a nyolcvanas évek közepén megjelentek az ún. vasárnapi punkok vagy new punkok, aki csak stílus kedvéért öltötték fel a leopárdmintás ruhát, a könnyen ki- és bethetető hamis biztosítótűket, akik a szórakozóhelyek mosdóiban öltötték fel a bulinak megfelelő öltözetüket és végül ennek a rétegződésnek a hatására már nem beszélhetünk egy önálló és homogén stílusról. A punk divatként való felfogása és a szcena növekedése, (más vélekedések szerint felhígulása) ekkortól kezdődött meg, és mára – összhangban a külföldi tendenciákkal – a legszélsőségesebb formáit öltötte a punk a mindennapi életben.

⁴⁹ Pozsonyi Ádám: i. m. 33–34.

⁵⁰ Sok leleményes punk a barna színű MHSZ-es bakancsát fekete cipőpasztával kente be, így érve el az áhított fekete színt. A lábbeliről ezenkívül a felső csatsort illet eltávolítani. Uo. 27.

⁵¹ Szapu Magda (2009): „A fiatalok önazonosító és megkülönböztető jelei, szimbólumai az öltözködésben”. In: *Öltöztessük fel az országot! Divat és öltözködés a szocializmusban*. Argumentum – Budapesti Történeti Múzeum – 1956-os Intézet, [Budapest]. 218–220.

⁵² Részben vagy egészben. Hiszen a bőrkabát alatt olykor kötött pulóver és kordbársony nadrág is feltűnt.

Ugyan vitatható, hogy a punkok forradalma lezárult-e 1984-ben, de kétségtelen, hogy egy olyan, példa nélküli mozgalom szállt alá, amilyen-nel azóta sem találkoztunk. A társadalmi közeg és a gazdasági együtt-hatók miatt a fiatalok egy csoportja számára egyre inkább az vált egyér-telművé, hogy a rendszer velejéig romlott, s ennek ők maguk voltak a bizonyítékai. A punkok jelentősége hazai szinten, úgy érzem, még fonto-sabb volt, mint a nyugati kultúrákban, hiszen mozgalmuk nem vákuum-ban, hanem nyomás alatt keletkezett. Az a tény, hogy egyesek a külsejük-vel és süket fülekre találó üvöltésükkel szembeszálltak a nyolcvanas évek rendszerével, mert az nem viselte el azt, ha valaki kilógott a sorból, szá-momra, és úgy érzem, sokak számára, ha nem egy az egyben követendő példa, de megfontolandó lehetőség. A punkok láthatóan hittek a külön-véleményben, amit a különbözős- és önazonosság megélésével, egy kö-zösségként mutattak ki. Az üzenték, hogy igenis joga van az emberek-nek különbözni.

LONDONBÓL PERUGIÁBA. SIKERTELEN PRÓBÁLKOZÁS EGY SOKOLDALÚ TEHETSÉG BESZERVEZÉSÉRE

Pál István

Összefoglaló:

Miután az 1956-os forradalom leverését követően közel 8000 egyetemista és főiskolás fiatal menekült el Magyarországról, 1957. június elsejével létrejött a Szabad Magyar Egyetemisták Szövetsége (SZMESZ). A külföldön élő magyar egyetemi és főiskolai hallgatók érdekvédelmi szervezete a forradalom szellemiségéhez való ragaszkodása nyomán rövid idő elteltével az állambiztonsági szervek célkeresztjébe került, akik néhány önbizalomhiánytól szenvedő és így megnyerhető személy kivételével még a szociáldemokrata vagy liberális meggyőződésű résztvevőket is jobboldalinak tekintették.¹ Mindennek fényében a Belügyminisztérium (BM) II/3. (Hírszerző) Osztály nem véletlenül próbált az 1956-ban külföldre távozó fiatalok között beszerzéseket végrehajtani. A jelöltek egy részét az emigráns ifjúsági ernyőszervezet bomlasztására tervezték felhasználni, míg a szakterületükön tehetségesnek tűnő diákokat vagy frissen végzett diplomásokat főleg a tudományos-technikai hírszerzés vonalán szerették volna felhasználni. Az utóbbi törekvés, mint azt a most következő példa is mutatja, nem igazán bizonyult sikeresnek.

Kulcsszavak: 1956-os forradalom, egyetemi ifjúság, hidegháború, tudományos-technikai hírszerzés

Abstract:

Shortly after the defeat of the Hungarian Revolt of 1956 approximately 8000 undergraduates were forced to leave their fatherland. The Union of Free Hungarian Students (UFHS) that was established on the 1st June 1957 for their representation adhered to the inwardness of the Hungarian October. Hence, the state security of the Kádár regime deemed the majority of the UFHS-members as right-wing activists even though a lot of them represented a moderate social democratic or liberal point of view. Likewise, it was not a co-incidence that the 2nd (Intelligence) Department of the Ministry of Internal Affairs endeavoured to carry out

¹ Várallyay Gyula (2011): *Térvúton. Ügynökök az ötvenhatos diákmozgalomban*. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 9–19.

recruitment among the young refugees in order to assist the disruption of the umbrella organization of exile students or, in the case of talented undergraduates or newly graduates, to be used as ‘agents de perspectives’ in the field of technical and scientific espionage. This latter ambition, as it shown by this essay, did not prove to be extremely successful.

Keywords: the Hungarian Revolt of 1956, Cold War, university youths, technical and scientific intelligence

Bevezetés

1960. február 15-én Szikla (Szolnok) Péter rendőr százados – fedőnéven (fn). ”Bakos Károly” – a BM II/3. (Hírszerző) Osztály A(angol-amerikai) alosztályának vezetője² a KEOKH (Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatal) épületében beszélgetést folytatott Schlenker Antalné, született Friedmann Klára, Budapest V. Guszev utca 5. szám alatti lakossal. Az asszony húsvét környékén szeretett volna Londonba utazni, hogy nagyobbik lányát meggyőzze a hazatérésről.³ Delfin Éva – aki 1937. november 4-én született Budapesten az asszony Delfin Imrével kötött, első házasságából⁴ – a Veres Pálné Gimnáziumban érettségizett, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem elsőéves matematika–fizika szakos hallgatójaként 1956 novemberében külföldre távozott.⁵ Schlenker Antal (1899–1987),⁶ egykori válogatott úszó, világhírű vízilabda-edző és játékvezető, aki 1945-től újjászervezte az MTK 1973-ban feloszlott vízilabda-szakosztályát,⁷ és Friedmann Klára adminisztrátor a rendszer iránti tiszteletre orientálta lányukat, aki úttörőévei alatt csapatvezető volt. Az asszony a lány vőlegényét, Sperber Alfrédot hibáztatta a törtétekért, ti. Éva búcsúüzenetében azt írta, hogy nem élhet nélküle. A két fiatal Angliában a lány nagynénjéhez fordult, aki ösztöndíjat szerzett nekik a Cambridge-i Egyetemen. Alfréd egy év után kimaradt, és a lánnyal is szakított, míg Éva júniusban magyar–angol–olasz szakon

² Palasik Mária (2013): A BM II/3. (Hírszerző) Osztály. In: Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962.* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L’Harmattan Kiadó, Budapest. 83.

³ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Tárgy: Delfin Erzsébet ügye. – Jelentés. Budapest, 1960. II. 15. 16–18.

⁴ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – BM II/9-d alosztály – 69-1814/60 – Tárgy: SCHLENKER ANTALNÉ KÖRNYEZETTANULMÁNYA. – Budapest, 1960. VIII. 30. 28.

⁵ Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (ELTEL) – HU. ELTEL 11k/15. 9.

⁶ A Népsport jelenti. *Népsport*, 1987. május. 20. 11.

⁷ Barcs Sándor – Halmi Róbert – Hoffer József – Krizsán József (1988): *Száz éves az MTK VM Sportklub.* MTK VM, Budapest. 247–261.

készült diplomázni. A nagynéni, Delfin Erzsébet – a háború előtti években az MTI tudósító titkárnője, aki 1947-ben lett brit állampolgár⁸ – az egyik nemzetközi zsidó szervezet londoni központjában dolgozott, így a hírszerzés számára ő is érdekes személynek tűnt. A százados elvben támogatta az útlevelkérelmet,⁹ a KEOKH február 16-i dátummal mégis elutasító határozatot küldött az asszonynak. Ti. Szolnok mindenképpen ki akarta deríteni, hogy Delfin Éva hol helyezkedik el. Az augusztus 7-i találkozójukon azt javasolta, hogy Schlenker Antalné újból folyamodjon útlevelért, azt viszont nem garantálta, hogy kedvező döntés születik. Schlenker Antalné ezzel egy időben megígérte, hogy ha lánya nem hajlandó vele együtt hazatérni, felkérné a londoni magyar konzult, hogy időről időre beszélgesse el vele. Szolnok a levéllelőrzés révén ekkor már tudott arról, hogy a fiatal nő nem zárja ki, hogy visszatér a szülőföldjére, ha már megfelelő élettapasztalatot szerzett.¹⁰ A valóságban ez az irreális elképzelés legfeljebb csak a hazától vett kényszerű búcsú elviseléséhez adott erőt,¹¹ Biszku Béla belügyminiszter hozzájárulásával Tömpe András rendőr vezérőrnagy, 1957 és 1961 között a II/3. Osztály parancsnoka,¹² mégis megadta az engedélyt Friedmann Klára utazásához.¹³

A szerző feltevése

A BM II/3. Osztály minden bizonnyal abból indult ki, hogy Delfin Éva érzelmi okokból – a hivatalos szervek részéről által oly gyakori érvként feltüntetett honvág, a hozzátartozók hiánya¹⁴ –, de főleg a szülői házban kapott politikai indíttatás jóvoltából idővel kérvényezni fogja a konzuli útlevelet. A BM a kedvező elbírálásáért cserébe a fiatal nőt részben az emigráció bomlasztására, részben munkahelyi titkainak megszerzésére gondolta rávenni, azonban erősen túlbecsülte a Kádár-rendszer első éveinek fiatalokra gyakorolt vonzerejét.

⁸ The National Archives (TNA) Home Office (HO) 334/189/31768 CERTIFIACATE OF NATURALIZATION Certificate No. AZ 31768. Erzsébet Delfin Known as Elizabeth Delfin. 1st October 1947. 1–2.

⁹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Tárgy: Delfin Erzsébet ügye. – Jelentés. Budapest. 1960. II. 15. 16–18.

¹⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Tárgy: Schlenker Antalné ügye. – Jelentés. Budapest. 1960. VIII. 12. 22–23.

¹¹ Czigány Magda (2007): *Kényszerű tanulmányúton. 1956-os magyar egyetemi hallgatók Nagy-Britanniában*. Jászöveg Műhely Kiadó, Budapest. 172.

¹² Palasik Mária: i. m. 69.

¹³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Tárgy: Schlenker Antalné ügye. – Javaslat. Budapest. 1960. VIII. 8. 26.

¹⁴ Tiphaine Robert (2016): Mindennek ellenére. Az 1956-os menekültek hazatelepülése (1956–1961). *Múltunk. Politikátörténeti folyóirat*, XXVIII. évf. 3. sz. 98–121.

A további egyeztetések

A november 17-i újabb egyeztetés során Schlenker Antalné elmondta, hogy lánya – akivel a magyar hírszerzés ekkortól "Halas" fedőnéven kezdett foglalkozni – június folyamán lediplomázott. A nyugati magyar egyetemi ifjúsági szervezetekkel politikai okokból nem állt kapcsolatban. Éva már megpályázta az angol állampolgárságot, de Olaszországba készült Delfin László nevű nagybátyjához, az Olivetti – Olaszország legnagyobb számítógépgyára¹⁵ – mérnökéhez. Az asszony arról viszont nem beszélt, hogy lánya házasodni kíván.¹⁶ A levéllenőrzés viszont arról tanúskodott, hogy Éva az 1959-es nyári szabadsága idején Olaszországban megismerkedett Guido Rossi orvostanhallgatóval, egy elszegényedő főnemesi család szülöttével. A két fiatal egymásba szeretett, ám ez nem váltott ki lelkesedést a hozzátartozóknál. Friedmann Klára és férje szerint az elsietett házassággal Éva lemondott a szakmai karrierjéről. A nagynéni és a nagybácsi élhetetlennek nevezte Guidót, aki a levelei alapján is kiegyensúlyozatlan, érzelmileg túlfűtött személyiség benyomását kellette. A Rossi házaspár jó eséllyel rangon alulinak tekintette a viszonyt, de Szolnok szerint a lány zsidó származása és szülei válása is szálka lehetett a szemükben. Delfin Éva viszont arról írt, hogy a jobb anyagi körülményekre tekintettel már nem akar hazatérni, míg a nyugati életforma közelebb áll egyéniségéhez, mint a szocialista rendszer. A fiatal nő az egyetemi tanulmányok végén az International Computers and Tabulators (ICT) – a British Tabulating Machine Company (BTM) és a Power-Samas Accounting Machines Company 1959-es egyesüléséből keletkezett számítógépgyártó csoport¹⁷ – állományába került számítógép programozói munkakörben. A feltételek között három modern nyelv ismerete és alapszintű matematikai tudás szerepelt, így a négy bentlakásos tanfolyamon könnyedén elsajátította a programozás matematikai és gyakorlati elemeit, valamint az üzemeltetési feladatkört. Ez utóbbi az új számítógépek beállítását jelentette, amelynek jóvoltából rálátása nyílt a megrendelő – jellemzően minisztérium, állami hivatal vagy kutatóintézet – tevékenységére. Az adott számítástechnikai eszközök memóriaegysége kb. 200 ezer fontba került, így a felhasználás a nagyvállalatokra és az állami intézményekre korlátozódott. A munkaszerződés értelmében a programozó végezte a külföldi kezelőszemélyzet felkészítését. Tömpe osztályvezető úgy vélte: a II/3. Osztály részéről nagyobb érdek fűződik ahhoz, hogy Delfin Éva végre brit állampolgár legyen, és kitartson a munkahelyén. A

¹⁵ Andrew Targowski: (2016): *The History, Present State and Future of Information Technology*. Informing Science Press, Santa Rosa. 68.

¹⁶ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Tárgy: Halas ügye. – Jelentés. Budapest. 1960. XI. 20. 44–46.

¹⁷ Andrew Targowski: i. m. 57–58.

hatályos rendelkezések miatt Friedmann Klára kiutazását nem támogathatta, de a kérést átküldte a Magyarok Világszövetségéhez (MVSZ). Az alosztályvezető számított rá, hogy Friedmann Klára levélben beszámol lányának az MVSZ-nél teendő látogatásáról, amivel megteremti az alapot Delfin Éva megközelítéséhez. "Erdei" – Molnár István (1928–2012) rendőr százados,¹⁸ követségi másodtitkár, műszaki-tudományos attasé¹⁹ – hivatalosan a szabadságon lévő konzult helyettesítette, így feltűnés nélkül érdeklődhetett a nő munkahelyéről és munkaköréről. A követségi másodtitkárnak figyelembe kellett vennie, hogy Delfin Éva szemében az elegáns öltözködés, a nagyvonalúság és a jó modor a férfiakkal szembeni legfontosabb elvárás. Egyben hangsúlyoznia kellett, hogy a magyar szervek bíznak benne, viszont az angolok ismerik a mozgalmi múltját, emiatt inkább ő fogja felkeresni. Molnár fő feladata az volt, hogy térítse el Évát az Olaszországba költözésről.²⁰ A jelölt édesanyja 1961. február 17-én még mindig arról panaszkodott a KEOKH központjában, hogy útlevélkérélmét újból elutasították. Az asszony értetlenségét fejezte ki, mivel Szikla százados láthatóan szívéen viselte az ügyet. Demeter Bertalan főhadnagy ezzel nem vitatkozott, de hozzáfűzte, hogy azért kezelik türelemmel és jóindulattal Schlenkerné állandó fellebbezését, mert becsületes embernek tekintik. Demeter azt tanácsolta, hogy forduljon a Magyarok Világszövetségéhez, megadta "Kiss Gyula" – Sógor Gyula rendőr őrnagy, a londoni rezidentúra korábbi tisztje²¹ – elérhetőségét. Mindazonáltal nyomtatékosan kérte, hogy az asszony ne hogy pénzzel próbálja megváltani az engedélyt, mert azzal véglegesen meghiúsíthatja a kiutazását. Másnap Friedmann Klára beszélt Sógorral, akinek elismerte, már az első házasságának felbomlása is helyrehozhatatlan törést okozott Évában. Egyúttal tartott tőle, hogy az MVSZ érzelmi ráhatással próbálja lányát hazatérésre bírni. Sógor hangsúlyozta, hogy a Világszövetség nem hatalmi tényező, támogatása sokat nyom a latban, de nem ők mondják ki a végső szót. Végül abban maradt a kérelmezővel, hogy 2-3 hét múlva érdeklődjön. Demeter úgy vélte, hogy Sógor messzebbre ment, mint amiről szó volt, de ő is meggyőződött róla, hogy már a szülők sem gondolkodnak a hazacsábításban.²²

¹⁸ https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:::p5_prs_id:960491 – ÁBTL Archontológia, Molnár István Miklós (letöltés dátuma: 2021. 01. 01.).

¹⁹ Molnár István (1928–2012). In: Baráth Magdolna – Gecsényi Lajos (2015): Főkonzulok, konzulok és nagykövetek, 1945–1990. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. 224.

²⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – II/6. sz. utasítás "A"-tól. – Szirtes elvtársnak! London – Tárgy: HALAS ügye. – Budapest. 1961. I. 24. 51–55.

²¹ Ungváry Krisztián (2013): „Anglia a második legnagyobb ellensége Magyarországnak”. A londoni magyar hírszerző rezidentúra saját jelentései tükrében 1951 és 1965 között. *Századok*, CXLVII. 6. sz. 1524.

²² ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – II/3-A alosztály. – Jelentés. Tárgy: "Ha-

Az első megbeszélés Londonban: a jelölt életútja és a jövőre vonatkozó tervei

Az attasé 1961. március 13-án este gépkocsival és gyalogosan is ellenőrizte, hogy figyelik-e vagy sem, mielőtt 18 óra 45 perckor becsengetett a Fernshaw Mansions 12. számú lakásba. Egy 60 év körüli angol nő nyitott ajtót, aki közölte, hogy Éva nincs otthon, majd megkérdezte, hogy ki kereste az albérlőjét. Ahogy az attasé bemutatkozott, egyből kiderült, hogy a főbérlő több ember ismer a londoni magyar diaszpórából, például az angliai magyar cserkészek Molnár nevű korábbi vezetőjét, valamint – az állambiztonság által a brit hírszerzés emberének tekintett²³ – Tábory Pált. A százados este fél kilenc körül a 12-es lakás előtt várakozott, amikor valaki váratlanul a földszintre hívta a liftet. Molnár elrejtőzött, de hallotta, hogy az ötödik emeleten a felvonóból kilépő férfi és nő magyarul szidta a berendezést, amiért az túl zajos. Az attasé később kihallgatta, hogy a háziasszony arról beszél Évának, hogy valaki otthonról kereste, de fél tizenegy után hazament. Másnap 18 órakor ismét becsengetett, mire a háziasszony behívta, szóvá téve, hogy nem telefonált. Egyszer csak az albérlő is megérkezett, akinek a szobájában a diploma végre felfedhette kilétét, és hogy milyen ügyből kifolyólag jött hozzá. Éva örömmel fogadta, hogy édesanyjának kiutazásáról hall, ugyanakkor elfogadta az attasé javaslatát, hogy a látogatás feltételeiről az egyik közeli étteremben tárgyaljanak. A fiatal nő és Molnár a King's Roadon lévő Magic Carpet étteremben megvacsorázott, majd 15-én este a Hungária étteremben folytatták a beszélgetést. A lány elmondta, hogy 1956 novemberében Sperber Alfréd három nappal a búcsúzást követően azzal ment vissza hozzá, hogy nem tud nélküle élni. A szülők nem beszéltek le a távozásról, ő viszont ígérte, hogy estére otthon lesz, aznap éjjel mégis átlépte a határt. Éva több magyar család társaságában az angolokhoz került, akik felhívták az Olaszországban élő nagybácsit. Delfin László gépkocsival azonnal Bécsbe indult, ahol rövidesen elintézte a fiatalok beutazási engedélyét. Öt nappal később már Doverben zajlott a személyi adatok egyeztetése és a távozás okainak kikérdezése. A nagynéni segítségével a két fiatal a Cambridge-i Egyetemre ment, ahol egy hat hónapos nyelvtanfolyam várt rájuk. Éva helyhiány miatt nem folytathatta a matematikai tanulmányait,²⁴ végül 1960-ban modern nyelvészetből diplomázott.²⁵ A vőlegényével azonban összeveszett, ti. Sperber Alfréd

las” ügye. – Budapest, 1961. II. 17–18. 66–67.

²³ Gervai András (2010): *Fedőneve: „Szocializmus”. Művészek, ügynökök, titkos szolgák.* Jelenkor Kiadó, Pécs. 149.

²⁴ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Kapcsolatfelvétel Halas-sal. – Jelentés. London. 1961. III. 20. 78–80.

²⁵ Czifágy Magda: i. m. 172.

nyíltan kifejezésre juttatta, hogy nem szereti Angliát, ezért hallgató- és munkatársai nem fogadták be a társaságba. A férfi ráadásul olyan 56-os hőstettekkel tulajdonított magának, ami nem volt igaz. Amikor Éva bejelentette a szakítást, Alfréd daczból futó kalandokba bocsátkozott a kollégiumban, majd egy angol nőt vett feleségül. A szakterületén sem volt képes sikert felmutatni, amennyiben elektromérnök-jelöltként megbukott a szigorlaton.²⁶ A lány utóbbi megjegyzése érzelmi alapon születhetett, Sperber Alfréd ugyanis mégsem lehetett olyan rossz tanuló, ha a Trinity College külön ösztönijban részesítette.²⁷ Éva 15 magyar diákkal együtt tanult, de már csak angol évfolyamtársnőivel állt kapcsolatban. 1960 nyarán Norvégiába utazott nagybátyjával, majd októbertől februárig kidolgozta az ICT új, teljesen tranzisztoralapú számítógépéhez az osztást helyettesítő műveleti programot.²⁸ Az 1301-es típus, a csoport első saját terméke, amely a General Electric Company (GEC) coventryi üzemében készült, mágnesszalagon tárolta az információt, azaz nem rendelkezett közvetlen hozzáférésű memóriával.²⁹ Amikor a fiatal nő megfordult a gyárban, az ottani munkatársaktól hallotta, hogy egykori párja – aki végül 1963 augusztusában lett brit állampolgár³⁰ – ugyanezen dolgozik, noha nem találkozott vele. A számítástechnikát a műszaki fejlődés fő vonalának tartotta, ugyanakkor szerette volna megmutatni az attasénak az ICT-központban kiállított modelleket. Molnár úgy látta, hogy a jelölt örömmel veszi a munkája iránt megnyilvánuló érdeklődést. Amikor jelezte, hogy nem ért a számítógépekhez, Éva részletesen ismertette a programozási eljárásokat. Az ICT mindig megismertette a gép rendeltetésével és a megrendelő igényeivel, így az utasítások ismeretében kezdte el a részfeladatok megoldását,³¹ ugyanis a cég bevételeinek jelentős hányada a külföldi eladásokból származott.³² Delfin Éva úgy készült, kb. két év múlva brit állampolgár lesz, majd kérvényezni fogja, hogy a válalat olaszországi kirendeltségén dolgozhasson. Az előző két nyári szabadsága alatt megszerette Olaszországot, így egy pár évig mindenképp szeretett volna ott élni vagy akár férjhez menni. A fiatal nő ugyan tervezte szülei meglátogatását, de végleges hazatérésre az utazási szabad-

²⁶ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Kapcsolatfelvétel Halassal. – Jelentés. London. 1961. III. 20. 81.

²⁷ Czigány Magda: i. m. 124.

²⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Kapcsolatfelvétel Halassal. – Jelentés. London. 1961. III. 20. 82–85.

²⁹ Anthony Gandy (2012): *The Early Computer Industry. Limitations of Scale ad Scope*. Palgrave Macmillan, London. 249–250.

³⁰ TNA HO 334/865/77168 CERTIFICATE OF NATURALIZATION Certificate No: BNA 77168 issued 23 August 1963. Alfred Sperber. From Hungary. 1–2.

³¹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Kapcsolatfelvétel Halassal. – Jelentés. London. 1961. III. 20. 82–85.

³² Andrew Targowski: i. m. 59.

ság hiánya miatt nem gondolt. A politika láthatóan nem érdekelte, a brit közélet eseményeiről is inkább a színesebb olasz lapokból tájékozódott. Az ICT-nél más magyart nem ismert, úgy tudta, ő az egyetlen külföldi a cég központjában.³³ Molnár arra kérte, hogy ne írjon az ő látogatásáról, mert azzal kellemetlenségnek tenné ki magát. A nő ezt elfogadta, de azt is megígérte, hogy a nagynénjének sem szól, nehogy ő híresztelje el az attasé látogatását. A százados úgy látta, hogy a megkeresés indoklása hiteles maradt, Éva részletkérdésekre pontosan válaszolt, a viszony pedig közvetlenebbé vált, hiszen a keresztnevén szólíthatta. Igaz, a lány is érdeklődni kezdett a diplomata családjáról, valamint arról, hogy a kiutazási engedély megadásához előfeltétel-e a kinti hozzátartozóknál tett vizsgálódás. Az attasé azt válaszolta, hogy a fiatal disszidenseket mindenképp felkeresik, mert a hozzátartozókat anélkül nem engedik külföldre, hogy az elhelyezési körülményeiket ellenőrizzék. Éva ekkor azt próbálta kialakítani, hogy édesanyja pünkösdi táján érkezzen, majd sajnálkozott, amiért kihagyta – az 1957-ben Tátrai Vilmos (1912–1999) hegedűművész által alapított³⁴ – Tátrai-vonósnégyes fellépését. Molnár megígérte, hogy egy-egy jelentősebb magyar eseményre jegyet küld, mire a lány felvetette a közös mozilátogatás ötletét. A diplomata megígérte, hogy ez ügyben kb. 10 nappal később felhívja, miközben eltanácsolta a követségtől. Éva viszont nem akarta elismerni, hogy 13-án este egy magyar fiatalemberrel beszélgetett a lift előtt. Egyben az is feltűnő volt, hogy a fiatal nő olaszországi élményeivel kapcsolatban elmondta, hogy találkozott egy Márkus nevű diplomatával,³⁵ azaz Márkus Dezső római konzullal.³⁶ Vértess János ezredes április 25-én arról tájékoztatta a rezidentúrát, hogy a levéllenőrzés során kiderült: Delfin Éva le akart mondani magyar állampolgárságáról, de az eljárás miatt nem óhajtotta késleltetni az 1961. szeptember 15. és 1962. március vége között esedékes házasságkötést. A fiatal nőt ettől már nem lehetett eltéríteni, mert édesanyja is beleegyezett, és az áprilisi londoni útja végén már a nagybácsi is megengedőbb volt. Delfin Éva 1961 végétől mindenképp az ICT olaszországi részlegén szeretett volna dolgozni, mert fontban kapott fizetéséből több pénzt tehetett félre, míg Guido be nem fejezi tanulmányait.³⁷

³³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Kapcsolatfelvétel Halassal. – Jelentés. London. 1961. III. 20. 85–86.

³⁴ 100 éve született Tátrai Vilmos. *Zenekar. Zenei közéletünk*, 19. évf. 5. sz. 2012. május 21. 21.

³⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Kapcsolatfelvétel Halassal. – Jelentés. London. 1961. III. 20. 87–89.

³⁶ Andreides Gábor: Zűrzavar és bizonytalanság a magyar–olasz kapcsolatok történetében, 1958–1964. *Külvügyi Szemle*, 7. évf. 4. sz. 156–165.

³⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – V/5. sz. utasítás "A"-tól. – Szirtes elvtárnak! London. – Tárgy: HALAS ügye. – Budapest. 1961. IV. 25. 99–100.

Kísért a múlt...

Molnár április 17-én felhívta Delfin Évát, azonban Miss M. Bailey közölte, hogy az ifjú hölgy csak késő este jön haza Mary nevű barátnőjétől. 22 óra előtt néhány perccel az attasé megint próbálkozott, ismét csak eredménytelenül. Másnap este háromnegyed nyolckor végre utolérte Évát, aki mosás közben azt találgatta, hogy mi lehet a diplomatával. Az attasé nem mondhatott újat Friedmann Klára útleveléről, így 21-én este egy csokor virággal elment Évához. A fiatal nő bevallotta, hogy nagynénje tud kettejük ismeretségéről, de megfogadta, hogy köztük marad. Az édesanyja 20-án érkezett levele pusztán arról tett említést, hogy a 24-én kezdődő héten telefonál a MVSZ-nek, mivel még nem kapott választ a kérelmére. Éva négy nappal azelőtt Marton Mária nevű barátnőjénél járt, akivel egy házban laktak Budapesten. Marton, aki egy nappal később követte Évát nyugatra, a Southamptoni Egyetemen közgazdaságtant tanult, az év végén esedékes államvizsgára készült. A szülei 1959-ben kivándorló-útlevéllel Londonba költöztek, Marton náluk töltötte a húsvéti szünidőt. Mivel jó barátok maradtak, az utóbbi mindig meghívta a szüleihez, ha Londonban járt. A fiatal nő arról is beszámolt, hogy az ICT december elején áthelyezi Milánóba, aminek nem örült, mert az év végére várta a brit állampolgárságra vonatkozó döntést. A vállalat vezetőit arra kérte, hogy a kiküldetés csak 1962-ben kezdődjön. A hazatérésre már nem gondolt, mert az csak korlátozná az előmenetelében, ugyanakkor már azt is eldöntötte, hogy csak olasz férfihoz megy feleségül, mert „*az angolok erre a célra nem alkalmasak*”. Molnár ennek ellenére megpróbálkozott a jelölt politikai nevelésével. Amikor észrevette az Eichmannról szóló könyvet az éjjeliszekrényen – szinte biztos, hogy Moshe Pearlman *The Capture of Adolf Eichmann* című művét³⁸ –, Delfin Éva elismerte, hogy a perrel kapcsolatos írásokat szóról szóra végigolvassa. Bár nem sokkal korábban áttért katolikus hitre, a gettóban szerzett traumán nem tudott túllépni. A szovjetek ürrepüléséért sem lelkesedett, ugyanis emiatt az Eichmann-per lekerült a címlapokról, így meglátása szerint nem ért el olyan erős hatást, hogy valóban emlékeztesse az emberiséget a nácizmus borzalmaira. A nyugatnémet újralfelfegyverzésről és a Német Szövetségi Köztársaságról (NSZK) pedig úgy nyilatkozott, hogy ha egy új Hitler kerülne hatalomra, nagyon sok német gondolkodás nélkül követné.³⁹ Jogos a kérdés: mennyiben volt megalapozottnak tekinthető Delfin Éva helyzetértékelése? Adolf Eichmann, az

³⁸ Moshe Pearlman (1961): *The Capture of Adolf Eichmann*. Weidenfeld and Nicolson, London. 1–182.

³⁹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Halas fn. ügy. – Jelentés. London. 1961. IV 24. 104–108.

RSHA (Reichssicherheitshauptamt – Birodalmi Biztonsági Főhivatal) IV-B Alosztályának vezetője, a zsidóság végső megsemmisítését irányító egykori SS-alezredes⁴⁰ – elleni büntető eljárás 1961. április 11-én kezdődött a jeruzsálemi kerületi bíróságon,⁴¹ míg Jurij Gagarin moszkvai idő szerint reggel 9 óra 7 perckor indult 108 perces űrutazására.⁴² Az Eichmann-ügy az ürrepüléshez képest sokkal hosszabb időn át volt vezető hír a médiában, hiszen a tárgyalásnak 1961. december 15-én lett vége, míg a halálos ítélet végrehajtására csak 1962. május 31-én került sor.⁴³ Delfin Éva NSZK-val kapcsolatos véleménye emberileg érthető, de 1961-ben már nem igazán volt reális. A bonni brit nagykövetség tapasztalatai azt mutatták, hogy neonáci gondolatokat a lakosság többsége elutasította, az idősebb generáció még a háborús vereségből is alig tért magához, ráadásul önbizalma is alaposan megingott. A fiatalabbak részéről erősebb volt a pacifizmus, mint az Egyesült Királyságban, elég sokuk hajlandónak tűnt alárendelni a nacionalizmust az európai egység gondolatának. A nemzeti öntudat a gazdasági csoda és a nyugati védelmi rendszerben játszott szerep révén mégis erősödni látszott.⁴⁴ Selwyn Lloyd brit külügyminiszter óvott attól, hogy alábecsüljék azt a komoly lélektani kockázatot, amely abból származhat, ha az NSZK-ban eluralkodik a kirekesztettség vagy a harmadosztályú státusba szorítottság érzete. A brit és az amerikai kormányzat egyaránt olyan álláspontot képviselt, hogy enyhíteni kell a német újrafelfegyverzés általuk túlságosan szigorúnak vélt korlátain.⁴⁵

A Központ elképzelései

A százados 1961. április 27-én újból felhívta Évát, hogy elmondja: a Budapest–London közvetlen légijárat indulása alkalmából érkező küldöttség MVSZ által delegált tagja megszelleztette, hogy a kiutazási ügy már az illetékesek előtt van. A nő ezt örömmel fogadta, a május 5-i találkozó viszont elmaradt, mert fogorvoshoz kellett mennie.⁴⁶ A II/3. Osz-

⁴⁰ David Cesarini (2005): *Eichmann élete és bűnei*. Gold Book, Budapest. 77–91.

⁴¹ Hannah Arendt (1994): *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Penguin, New York. 244.

⁴² Bakos Károly – B. Fülöp Ágnes (1987): *A Szovjetunió 70 éve*. Reflektor Kiadó, Budapest. 219.

⁴³ Michál Bár-Zohár – Nissim Miszál (2013): *MOSZAD. Az izraeli titkosszolgálat legjelentősebb műveletei*. Gabo Kiadó, Budapest. 99–102.

⁴⁴ TNA Foreign Office (FO) 371/161120/WG10116/1 BRITISH EMBASSY BONN Nationalism in the Federal Republic of Germany. February 10, 1961. 1–12.

⁴⁵ TNA FO 371/161120/WG10116/1 Nationalism, neutralism and militarism in W. Germany. February 15, 1961.

⁴⁶ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Halas fn. ügy. – Jelentés. London. 1961. V. 4. 111–112.

tály elsősorban perspektivikus ügynökként számolt Delfin Évával, akit először a munkahelye tanulmányozására, azaz az ICT által gyártott számítógépek adatainak és dokumentációjának megszerzésére, a fejlesztési irányok és a lehetséges vásárlók feltérképezésére próbáltak felhasználni. Az együttműködéshez az édesanyja kiutazása szolgált kiindulópontként, amelyet követően újabb apróbb szívességekre készültek rávenni. A későbbiekben viszont az anyagi motiváció lett volna a kapcsolat alapja, ugyanis Delfin Éva jövedelmi helyzete nem tette lehetővé életvitelének fenntartását. 1962. május 31-ig ki kellett deríteni, hogy milyen hírszerző lehetősége van angliai munkahelyén, illetve Olaszországban. A következő ütemben a számítógépek memóriaegységeiről vártak tőle tájékoztatást, amely a jelölt bevonásával végződik. Schlenker Antalné a hazatérése után készültek beszámoltatni, ugyanakkor Delfin Éva tanulmányozásához az ICT alkalmazásában álló hálózati személy – feltehetően a számítástechnikai vállalatok között ingázó Kaposi János elektromérnök (fn. "Kékesi"⁴⁷) – segítségére is számítottak. Molnár egyre behatódóbb érdeklődést készült tanúsítani a jelölt munkájával kapcsolatban, míg a találkozókat egyre inkább titokban bonyolítja. A legfontosabb céllá az lépett elő, hogy Delfin Éva a brit állampolgárság megszerzése előtt ne menjen el a szigetországból. Demeter főhadnagy a nagybácsi kihallgatására készült, ti. Delfin László 1961 augusztusában Vilma nevű rokonához készült Budapestre, így be kellett jelentkeznie a KEOKH központjában. Molnár a jelölt kedvező hozzáállása esetén kibernetikával foglalkozó testvérének kért volna segítséget közvetlenül az olaszországi áthelyezés előtt.⁴⁸

Prospektusok és operatív hibák

Amikor a százados 1961. május 12-én felkereste az albérletében, kiderült, hogy a fiatal nő már nem végez érdemi munkát a cégnél. Az általa írt program tesztelése elmaradt, mert az ICT más területre irányította a közvetlen főnökeit, az új vezetés pedig semmivel sem volt tisztában. Az attasé ekkor előadta, hogy olyan irodalomra lenne szüksége, amely a brit számítógépipart ismerteti. Éva ekkor szekrényéből elővette – az akkor legkorszerűbbnek tartott mágneses gyűrűkből álló memóriaegységgel felszerelt IBM 1401⁴⁹ – katalógusát, valamint 6 db, általa többé-kevés-

⁴⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-814/2 – "Kékesi" (Kaposi János). Évkör: 1961–1963. 171oldal.

⁴⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁG BELÜGYMINISZTERIUMA II/3. Osztály – 63/A-342-11/1961 – 11. sz. MELLÉKLET Politikai és gazdasági hírszerzés angliai vonalának 1961. június 1-től 1962. május 31-ig terjedő MUNKATERVÉHEZ. – Tárgy: "Halas" ügyében FELDOLGOZÁSI TERV – Budapest. 1961. V. 12. 121–125.

⁴⁹ Charles J. Bashe – Lyle R. Johnson – John H. Palmer – Emerson W. Pugh (1986):

bé legálisnak nevezett ICT-prospektust. Elmondása szerint ezek komoly látogatók és lehetséges üzletfelek bizalmas tájékoztatására szolgáltak a legújabb ICT 555, 1202 és 1301-es típusokról.⁵⁰ A valóságban az 1956-os évjáratú 1202-es modell a British Tabulating Machines örökségét képviselte, amikor az IBM 1401-es megjelenésének köszönhetően már egyértelmű volt, hogy a lyukkártyás berendezések kora véget ért.⁵¹ A még korábbi 555-öst pedig szigorúan véve legfeljebb egy programozható számológépnek lehetett tekinteni.⁵² Molnár megállapodott a jelölttel, hogy május 18-án 21 óra 30 perckor beugrik hozzá a régebbi típusok ismertetőiért. Éva azt mondta, hogy távolléte esetén a bejáratú ajtó melletti levelesládába helyezi a titkos anyagokat; végül személyesen bocsátotta a százados rendelkezésére a 8 újabb ICT-kiadványt, amelyet a cég propagandaosztályáról hozott el. A fiatal nő másnap Olaszországba indult, ahonnan csak május 29-én tervezett visszatérni. Az áthelyezés időpontja bizonytalanná vált, mert nem volt egyértelmű, hogy az Angliába érkezése óta külföldön töltött idő beleszámít-e az állampolgársághoz szükséges ötévi tartózkodásba. Nemleges válasz esetén a brit útlevél megszerzése nélkül is kérni akarta az Olaszországba történő kirendelését. A százados ekkor arra készült, hogy az operatív szempontból nem igazán értékes anyagok után a jelölt segítségével megszerzi az ICT igazgatósági beszámolóját, az ugyanis a fejlesztési tervekről több fogódzóval szolgálhat.⁵³ 1961. június 2-án az attasé felhívta Évát, aki szénanátha miatt a találkozót elhalasztását kérte, majd rákérdezett, hogy a prospektusok segítenek-e valamit. A százados igent mondott, hozzátéve, hogy szeretné elkérni az igazgatósági beszámolót, amely a tervezési-kutatási ügyekkel foglalkozik, mert a jelentésében erről is írnia kell. Éva jelezte, hogy az igazgatósági összefoglalóról nem hallott, de a legközelebbi alkalomra utánanéző.⁵⁴ A június 9-i találkozón a politikai orientáción túl újabb anyagok megszerzésére próbálta rávenni a fiatal nőt, aki láthatóan elfogadta a százados érvelését, miszerint 1956 ellenforradalom volt, amelynek keretében az ifjúsági törekvéseket a Nyugat kihasználta. Éva ugyanakkor kiderítette, hogy az angol állampolgársági kérvény elbírálása 6–9 hónap, ám addig nem hagyhatja el a szigetországot. Amennyiben meg-

IBM's Early Computers. The MIT Press, London. 459–523.

⁵⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Találkozók Halassal. – London. 1961. V. 30. 128–130.

⁵¹ Martin Campbell – Kelly (1995): ICL and the Evolution of the British Mainframe. *The Computer Journal*, Vol. 38. No. 5. 400–413. <https://doi.org/10.1093/comjnl/38.5.400>

⁵² Simon Lavington (2019): *Early Computing in Britain. Ferranti Ltd. and Government Funding, 1948–1958.* Springer Nature Switzerland AG, Cham. 215–260.

⁵³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Találkozók Halassal. – London. 1961. V. 30. 128–130.

⁵⁴ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Halas fn. ügy. – Jelentés. London. 1961. VI. 5. 134.

jön a kihallgatásra vonatkozó értesítés, ő viszont távolmarad, nem foglalkoznak tovább az ügyével. Az attasé ekkor azt javasolta, hogy ne mondjon le a brit útlevél megszerzéséről. A fiatal nő időközben jelentős fizetésemelést kapott, hiszen éves javadalmazása a korábban ígért 625 fontról 700-ra emelkedett. Igaz, a hónap folyamán több éjszakai műszakot kellett teljesítenie, ugyanis elkezdődött az általa írt program betáplálása. Június 5-én előadást tartott a cég központjában az ICT legfontosabb műszaki vezetőinek az 1301-es típusú gép programozásáról, illetve az osztási művelet elvégzésére írt szoftverről. A prezentációt egész napos vita követte, a visszajelzésből úgy tűnt, hogy fellépése sikeres volt. Amikor szóba hozta az igazgatósági beszámolót, az attasé jelezte, hogy azt nehéz lesz megszerezni. Az ICT februárban tartotta ülését, a jegyzőkönyveket pedig már postázták a részvényesek számára. Éva ekkor azzal az ötlettel állt elő, hogy megnézi a vállalati könyvtárban és pár napra kikölcsönzi. A százados azt válaszolta, hogy a legfontosabb részek kijegyzeteléséhez egy-két nap is elegendő, ám a valódi felhasználó maradjon titokban. Amennyiben Molnár neve elhangzik, a főnöke egyből rosszra fog gondolni, Éva azonban azt mondta, hogy *„a valóságnál rosszabbra nem gondolatnak”*.⁵⁵ Vértés János osztályvezető június 22-én rámutatott, hogy Molnár részéről több olyan módszertani hiba érhető tetten, amely magában hordozza a lebukás veszélyét. A százados az utolsó alkalommal telefonon mondta el a Friedmann Klára kiutazásával kapcsolatos fejleményeket, de ugyanígy tolmácsolta kéréseit és értékelte a jelölt által megszerzett anyagokat. A legsúlyosabb hiba mégis akkor történt, amikor a feltételezetten operatív értéket hordozó, a jelölt által még soha nem látott igazgatótanácsi jegyzőkönyv megszerzésére telefonon keresztül adott megbízást. Avezredesnyomatékosította, hogy a rezidentúra ilyen megközelítéssel már önmagát is veszélybe sodorja. Ez már túlment a sötétben végzett foglalkoztatás keretein, amihez a jelöltet alaposan fel kell volna készíteni. A legtöbb találkozóra, különösen a rendkívül hosszúra nyúlt anyagátadásokra, a nő albérlésében került sor, ami nyilvános dokumentumok esetében sem körültekintő megoldás. Vértés leszögezte: a kapcsolatfelvétel céljára a jelölt lakhelye is használható, de fokozatosan külső helyszínre kell áttérni. Az sem volt világos, hogy Delfin Éva magától mondta-e, hogy a prospektusok többé-kevésbé legálisak, vagy ez Molnár kérdésére hangzott el. A levelesládában elhelyezendő titkos anyagok kapcsán az osztályvezető határozottan kifogásolta, hogy a százados miért nem figyelmeztette a nőt a konspirációs szabályok betartásának szükségességére, akárcsak azt, hogy a titkos jelzót szakmai értékelés nélkül használja a jelentésben. Az igazgatósági beszámoló kikölcsönzésével kapcsolatos meg-

⁵⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Halas fn. ügy. – Jelentés. London. 1961. VI. 10. 135–137.

jegyzés pedig különösen aggasztónak tűnt. További hiányosságként merült fel, hogy Molnár nem beszéltette Delfin Évát az állampolgársági ügyéről, a brit tisztviselőkkel folytatott beszélgetéseiről, azok hangneméről és helyszínéről. A jelölt időközben megírta anyjának, hogy június 5-én délelőtt 3 órát töltött el a Home Office – a brit Belügyminisztérium⁵⁶ – illetékes hivatalában, ahol megtudta, hogy meghosszabbították a vízumkérelmét. Vértés János osztályvezető valószínűsítette, hogy Delfin Éva ekkor érdeklődött a brit állampolgárság feltételeiről, ezért utasítást adott arra, hogy amennyiben Molnár még nem kérdezte ki a jelöltet az e téren szerzett tapasztalatairól, legközelebb pótolja. A levéllenőrzés alapján úgy tűnt, Éva elkötelezte magát Guido mellett. Az olaszországi utazásról azt írta, hogy a fiú rokonai is megszerették, már feleségként kezelik. A Rossi család már álláslehetőségekről is érdeklődött a Perugiai Egyetemen, de az illetékes jelezte, hogy ez az olasz állampolgárság megszerzése előtt nem aktuális. A rendőrségen – UVS (Ufficio Vigilanza Stranieri – Külföldiek Ellenőrző Hivatal)⁵⁷ – is jártak, valamint a Pápai Kúriára is bevitték az esküvőhöz szükséges iratokat. Ezzel egy időben az osztályvezető arra figyelmeztetett, hogy a levelezésből kiolvasható számtalan elszólás előbb-utóbb az angolok tudomására fog jutni. Delfin Éva megjegyezte, hogy 90%-os bizonyossággal tudta, hogy meglesz az útlevel. Friedmann Klára válaszában pedig azt írta, hogy „*még nem tudja, milyen áldozatot jelent lányának az ő kiutazása, de majd személyesen mindent elmesélnek egymásnak*”.⁵⁸ Molnár június 20-án reggel ismét telefonon érdeklődött arról, hogy sikerült-e megszerezni az igazgatósági beszámolót. Éva jelezte, hogy még nem, de már közel jár. Amikor 23-án este fél hétkor ismét felhívta, a nő jelezte, hogy megvan a jegyzőkönyv. A százados felment hozzá, majd egy borítékban kézhez kapta az anyagot. Éva elmondása szerint az egyik csoportvezető szobájából ki tudta hozni, minthogy az illető pár napig külföldön lesz. Csak annyit kért, hogy egy héten belül kapja vissza. A beszámoló ugyan nem volt titkos, de nem vették volna jónéven, ha abba harmadik fél, főleg egy külföldi, is betekintést nyer. Molnár finoman szólt, hogy a jövőben is előfordulhat még hasonló kérés, végül a követségen lefényképezte a jegyzőkönyvet, amit 26-án visszavitt. Éva ekkor elmondta, hogy anyja július elsején érkezik, így az attasé abban maradt vele, hogy aznap felhívja. Amennyiben Schlenkerné még nincs a szigetországban, akkor a hétvégén elmennek a tengerpartra vagy Cambridge-be. A százados mindkétszer a Genaros étteremben vacsoráztott a jelölttel, aki felfedte, hogy nem akar mindenáron brit állampolgár

⁵⁶ Harold Wilson (1976): *The Governance of Britain*. Book Club Associates, London. 167.

⁵⁷ Neuspiller Ferenc (2018): A római rezidentúra kísérlete olasz rendőr beszerzésére. *Szakmai Szemle*, XVI. évf. 2. sz. 108–110.

⁵⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – 7/2. sz. utasítás "A"-tól. – Szirtes elvtársnak! London. – Tárgy: HALAS ügye. – Budapest. 1961. VI. 22. 138–140.

lenni, mert ha nem született angol, és állandó jelleggel külföldön tartózkodik, az jogvesztő hatállyal jár.⁵⁹

Komoly kérések és bürokratikus akadályok

Amikor 1961. augusztus 5-én Friedmann Klára újból találkozott Demeter főhadnaggyal a KEOKH székházában, már eldönt, hogy Éva lemondott a brit útlevél megszerzéséről. Az asszony ezt azzal magyarázta, hogy a küszöbönálló házasságkötés miatt erre már nem is lett volna idő, ráadásul nem igazán bírta az ottani éghajlatot, és annyira soha nem szeretete Nagy-Britanniát, hogy tartósan náluk maradjon. A munkahelyén fel akart mondani, még az olaszországi kirendeltségre szóló áthelyezést sem vállalta. Éva vőlegénye a legelismertebb olasz onkológusprofesszor tanítványaként az agydaganatokat vizsgálta, amiről több cikket is írt, de napi három órában a betegellátásból is kivette a részét. Egy perugiai kongresszuson megismerkedett három magyar kollégájával.⁶⁰ Dr. Baló József, az I. sz. Kórbonctani és Kísérleti Rákkutató Intézet vezetője,⁶¹ és Dr. Haranghy László, a II. sz. Kórbonctani Intézetet igazgatója a budapesti,⁶² Dr. Korpássy Béla (1907–1961) professzor pedig a szegedi orvostudományi egyetemről érkezett.⁶³ Demeter szerint hasznos volt Friedmann Klára utazása, hiszen ennek jóvoltából megismerhették a lánya terveit. Éva tanítani készült, mert ezt szerette a legjobban, ráadásul Guido öccsének az apósa egyetemi rektor volt. Londonban a beszerzésre már nem kerülhetett sor, de folytatni kívánták a felkészítését, illetve bizalmas jellegű anyagokat terveztek tőle kérni a távlati együttműködés megalapozásához. A II/3. Osztály a magyar állampolgárság kötelékéből történő elbocsátását az esküvő utánra halasztotta.⁶⁴ Molnár szeptember 1-én és 2-án nem érte utol a jelöltet, végül 8-án a TUC (Trade Unions Congress – Szakszervezeti Szövetség)⁶⁵ kongresszusáról visszafelé, este

⁵⁹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Halas fn. ügy. – Jelentés. London. 1961. VII. 6. 142–143.

⁶⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: "Halas" ügye. – JELENTÉS. Budapest. 1961. VIII. 5. 144–145.

⁶¹ Baló József (1895–1979). In: Kenyeres Ágnes (1994): *Magyar Életrajzi Lexikon (1978–1991)*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 42.

⁶² Jellinek Harry (1976): Dr. Haranghy László (1897–1976). *Orvosi Hetilap*, 117. évf. 8. sz. 451.

⁶³ Jancsák Csaba (2016): *Az 1956-os forradalom indítószikrája – a szegedi MEFESZ*. Belvedere Meridionale, Szeged. 61–64. Lásd még: Simándi Irén (2002): A magyar forradalom a Szabad Európa Rádió hullámhosszán. I. In: *Valóság*, XLV. évf. 11. sz. 36–61.

⁶⁴ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: "Halas" ügye. – JELENTÉS. Budapest. 1961. VIII. 5. 145–148.

⁶⁵ Chris Wrigley (1997): *British Trade Unions 1945–1995*. Manchester University Press, Manchester. 1–4.

fél nyolckor telefonon beszélt vele. A találkozót 11-én este fél nyolcra időzítették a Fulham Road és a Fernshaw Road sarkára, ahonnan átmentek a La Pavilon étterembe mentek a Draycott Avenue-n. Éva elmondása szerint édesanyja nagyon jól érezte magát, csak mindent meg akart venni, amit az áruházakban látott. A MVSZ-től kapott támogatást pedig egyértelműen a lánya iránti rokonszenvnek tulajdonította. Éva ugyanakkor a legfontosabb nemzetközi eseményekkel – Nyugat-Berlin, a német békeszerződés, valamint a nukleáris kísérletek felújítása⁶⁶ – összefüggésben kikérte a diplomata álláspontját, hogy az MNK hivatalos véleményét is megismerhesse. Molnár úgy tapasztalta, hogy a fiatal nő nagyjából egyetértett azzal, amit kapcsolatban elmondott, noha az utóbbi megengedhetetlennek tartotta a várható egészségügyi kockázatokra való tekintettel. Éva elújságotla, hogy élvezzi az általa írt számítógépes program sikere után járó elismerést, Guido londoni útja alkalmával pedig az is eldőlt, hogy november végén vagy december első napjaiban költözik Olaszországba. A nő segítséget kért az állampolgárság keretéből történő elbocsátáshoz, mire az attasé megígérte, hogy legközelebb magával viszi a kérdőívet. Igaz, nyomban hozzátette, hogy az okmány kiállítása 6-8 hónapig is eltart. A következő megbeszélést szeptember 18-án este fél nyolcra tűzték ki, de a százados a házban lakó magyar család miatt nem akart feljárni a jelölthöz.⁶⁷ Éva a megbeszélte időponthoz képest 10 perc késéssel ért a Fulham Road és a Fernshaw Road keresztezéséhez, elmondása szerint ugyanis a Marton családhoz ment elbúcsúzni, mert Angliában már nem találkozhat velük. A Finchley Roadon lévő Dorice étteremben a százados átadta a szükséges kérdőívet, ugyanakkor előadta a II/3. Osztály hírigényét. Elmondása szerint a magyar kutatók egy olyan digitális számológépet próbáltak kifejleszteni, amely a 10-es számrendszerben legalább 11 jegyű számokkal alapműveleteket végez – M-3-as modell⁶⁸ –, de a nagy mennyiségű adat tárolása és a gyors hozzáférés ugyancsak alapkövetelménynek számított. Molnár ezt azzal indokolta, hogy a hazai szakemberek értékes ötletre bukkantak az általa írt összefoglalóban, amely a prospektusokra épült. Éva egyből elhárította a megkeresést, mondván, ilyen műszaki dokumentáció az ICT könyvtárában sincs, ráadásul az érdeklődése egyből gyanúra adna okot. Igaz, felajánlotta, hogy legközelebb elhozza magával az általa készített program levezetését. Az operatív felkészítés láthatóan több sikert hozott, ugyanis sikerült lebeszélni arról, hogy az állampolgársági ügyének intézéséhez

⁶⁶ Fischer Ferenc (1993): *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991)*. IKVA, Budapest. 196–227.

⁶⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Találkozó Halassal. – Jelentés. London. 1961. IX. 12. 156–158.

⁶⁸ Laza Bálint (2019): Az ország első programozója. *Forbes Magazin*, 7. évf. 6. sz. 182–186.

szükséges okmányok megszerzését édesanyjától kérje. Molnár hangsúlyozta, hogy ezt csak a KÜM Konzuli Osztály viheti külföldre, mert ha illetéktelen személyhez kerül, az Magyarország ellen is felhasználható. A százados ekkor arra figyelmeztette, hogy Nyugaton a vélnél valóban szélesebb körű⁶⁹ a postai küldemények ellenőrzése és a telefonok lehallgatása. Éva egyáltalán nem csodálkozott, ugyanis a brit sajtóban már olvastott e módszerekről, ám úgy gondolta, hogy ez csak a fontos személyek esetében bevett, mert nagyon költséges. Az attasé ezért kérte, hogy személyesen adhassa át az iratokat. A nő itt azzal fordult az attaséhoz, hogy kocsival el tudná-e vinni Cambridge-be, hogy elbúcsúzhasson tanáraitól. A százados ebben partnernek mutatkozott, mivel neki is el kellett utaznia az egyetemi városba. Éva legszívesebben a Perugiai Egyetemre ment volna nyelvet tanítani, de azt sem zárta ki, hogy az Olivetti vállalatnál helyezkedik el. Molnár azt javasolta, hogy a nőt férje rokonságán és barátain keresztül politikai hírszerzésre, nagybátyját pedig műszaki vonalon próbálják felhasználni.⁷⁰ Az ekkor már ANETTE fedőnevű jelölttel a november végi Olaszországba költözése előtt a százados csak konspirált találkozót szervezhetett, miközben azt kellett közölnie, hogy ha kifutnak az időből, az állampolgársági ügy elintézése terén Olaszországban is a segítségére lesz.⁷¹ 1961. szeptember 29-én 19 óra 30 perckor Molnár a Skyway étteremben találkozott Évával, aki átadta a kitöltött kérdőívet és a születési anyakönyvi kivonatot. A munkahelyéről kilépett, noha felajánlották neki, hogy november elsejétől karácsonyig a milánói gyáruk alkalmazza. Az ICT fejlesztési terveivel kapcsolatban megszellőztette, hogy szó van egy római üzem építéséről, ti. Olaszországban komoly kereslet mutatkozott a cég számítógépei iránt. Szeptember utolsó két hete egy félórás angol termékbemutató film olasz feliratainak készítésével telt, ugyanakkor a tranzisztorgyártásról nem talált irodalmat a könyvtárban, csak a *Computers and Automation* 1961. márciusi számát tudta kikölcsönözni. Molnár azonban a brit gyártmányok kezelési útmutatóira és műszaki leírásaira lett volna kíváncsi, amelyek részletes típusismertetést tartalmaznak. Éva viszont ilyen anyagokkal továbbra sem találkozott, csak annyit ígért, hogy átnézi a fordítások alkalmával kezébe kerülő szakkönyveket. Az általa írt programot a legközelebbi találkozóra is csak úgy volt hajlandó elhozni, hogyha másnap reggel visszakapja.⁷² 1961. október 13-án a százados másfél órával a

⁶⁹ Egedy Gergely (1998): *Nagy-Britannia története*. Aula, Budapest. 453–454.

⁷⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Találkozó Halassal. – Jelentés. London. 1961. IX. 21. 159–161.

⁷¹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – X/23. sz. utasítás "A"-tól. – Szirtes elvtársnak! London. – Tárgy: ANETTE ügye. – Budapest. 1961. IX. 28. 162.

⁷² ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Halas fn. ügy. – Jelentés. London. 1961. IX. 30. 163–164.

találkozó előtt indult el a követségről, hogy felfedje az elhárítás jelenlétét. A fiatal nő 2-3 perces késéssel érkezett lakása felől a találkozó helyre, kezében egy drapp színű borítékkal, majd 15 perces várakozást követően elindult visszafelé. Molnár autóval félúton utolérte, hogy aztán szabadkozzon, amiért a nagy forgalomban késéssel ért haza vidékről. Éva először hazaszaladt a borítékkal, mert nyilvános helyen túl feltűnő lett volna, de a kocsiban sem lehetett hagyni. A Queen's étterembe 45 perces autózást követően érkeztek, ti. Molnár folyamatosan ellenőrizte, hogy nincs-e megfigyelés alatt. Éva a vacsora közben felfedte, hogy a borítékban lévő anyag a Semiconductors Ltd-től jött a reggeli postával. Az október 9–10-i számítástechnikai kiállításon eszébe jutott a tranzistorokkal kapcsolatos kérdés, így az ICT alkalmazottjaként kölcsönkérte a félvezetők hőkezeléséről szóló útmutatást. A számítógépprogram visszaadása már nem volt aktuális, mert november 22-én elment Londonból, kollégái pedig amúgy is rendelkeztek másolattal. A konferencia során ő az ICT-öt rendelte ki tolmácsként dr. Aczél István, az MTA Számítástechnikai Központ igazgatója,⁷³ valamint Szelezsán János (1934–) osztályvezető⁷⁴ kíséretére. Időközben kiderült, az ICT nem tudja Olaszországban alkalmazni, mert január vége előtt az ottani részlegen nem lesz szükség programozóra. A százados a Hyde park kihalt útjain végzett önellenőrzést, mielőtt Évát hazavitte. A lépcsőház előtt végül megkapta a borítékot, amivel egyből a követségre ment. Molnár azt tervezte, hogy 22-én reggel elviszi Cambridge-be a lányt, hogy az elbúcsúzzon egykori tanáraitól és évfolyamtársnőitől, majd hivatalos ügyei végeztével este visszahozza Londonba.⁷⁵ Amikor október 21-én délután és késő este telefonon szeretne volna egyeztetni az úttervet, senki sem volt otthon. Másnap délelőtt Janet, a lakótársnő, közölte, hogy Éva vonattal Cambridge-be ment. Az attasé azt üzentte neki, hogy ha "jobban lesz", 2-3 nap múlva jelentkezik, de a hónap vége előtt háromszori próbálkozásra sem sikerült utolérnie.⁷⁶

⁷³ Aczél István (1912–1962). In: Kenyeres Ágnes (szerk.): (1967): *Magyar Életrajzi Lexikon*. Első kötet. A–K. Akadémiai Kiadó, Budapest. 9.

⁷⁴ <https://itf.njszt.hu/szemely/szelezsan-janos> – Neumann János Számítógép-tudományi Társaság Informatika Történeti Fórum, Szelezsán János (letöltés dátuma: 2021. 01. 24.).

⁷⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Találkozó Anette-el. – Jelentés. London. 1961. X. 16. 165–168.

⁷⁶ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Anette fn. ügy. – Jelentés. London. 1961. XI. 2. 169.

Good-bye, London...

Molnár végül november 19-én délelőtt beszélhetett a fiatal nővel, akit 20-án este háromnegyed kilenckor szolgálati autójával elvitt a La Pavillon étterembe. Éva november 21-én vonattal indult Olaszországba, munkahelye már megtartotta az ilyenkor szokásos búcsúpartit. Az ICT szívesen vette volna, ha marad, noha október utolsó napjaiban különös dolog történt. A vállalat központi irodájától két vezető munkatárs felkereste a *Technikai Ügyvitel* című folyóirattal, amelynek szeptemberi számában megjelent egy közlemény az ICT 1301-esről. Arra kérték, hogy nézze meg, nincs-e benne bizalmas információ. Éva úgy nyilatkozott, hogy a cikk általánosságokat hoz le, ráadásul a számok és értékek többsége hibás, mert a fordító bizonyára nem értett a berendezés műszaki részéhez. Az igazgatóság ezt elfogadta, neki viszont olyan érzése támadt, hogy a szerző a tőle származó katalógust használta. Az ICT vezetősége arra volt kíváncsi, hogy milyen adatok szerepelnek egy külföldi szaklapban a legújabb modelljükről. Éva megköszönte az édesanyja kiutazásához nyújtott segítséget, egyben reményét fejezte ki, hogy valamelyest támponttal szolgált a hazai számítástechnikai kutatáshoz. Másrészt számított az MVSZ közreműködésére abban, hogy 1962-ben édesapja két hétre elme-hessen hozzá. A diplomata pedig arra kérte, hogy ha a római külképviseleten szolgáló kollégái akár műszaki, akár egyéb vonalon útmutatásért fordulnak hozzá, nekik is álljon rendelkezésére. A fiatal nő a lehetőségei határára tett utalással egyidejűleg nem zárkózott el a kérés teljesítése elől, amiből a százados azt a következtetést vonta le, hogy műszaki-tudományos vonalon rövid időn belül meglett volna az eredmény. Molnár úgy vélte: a jelölt beszerzésével Londonban nem volt érdemes próbálkozni, mert az elijesztette volna a további együttműködéstől. A javaslata úgy szólt, hogy a római rezidentúra vegye fel a kapcsolatot a jelölttel az állampolgársági okmány elintézésének égisze alatt. Az ügy ottani előadóját úgy kellett kiválasztani, hogy megjelenésével és modorával elnyerje a fiatal nő bizalmát, akinek a részéről szexuális közeledésre nem kellett számítani.⁷⁷ A BM II/3-F Alosztály – a tudományos-technikai hírszerzés részlege⁷⁸ – viszont már korántsem volt ilyen lelkes. Zagyai János rendőr főhadnagy szerint az ügyet nem volt célszerű tovább vinni, ti. Delfin Éva nem rendelkezett felsőfokú műszaki végzettséggel. A munkavállalási törekvése nem terjedt túl heti egy-két nyelvóra megtartásán, ráadásul az Olivetti gyárban sem lett volna érdemi hozzáférése a bizalmas műsza-

⁷⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Jelentés. Tárgy: Anette fn. ügy. – Jelentés. London. 1961. XI. 23. 171–173.

⁷⁸ Palasik Mária: i. m. 81–83.

ki dokumentációhoz.⁷⁹ A főhadnagy mégis nyitva hagyta annak lehetőségét, hogy emberi tulajdonságai, politikai beállítottsága és jó szándéka révén (politikai) hírszerzésre felhasználják. Ekkor intézkedett, hogy Friedmann Klára kapjon idézést az Útlevel Osztályától, hogy kikérdezhessék lánya életkörülményeiről.⁸⁰ Zagyai végül 1962. május 3-án beszélt az asszonnyal, akitől megtudta, hogy 1962. február 12-én a két fiatal hivatalosan is összeházasodott. Éva még nem mehetett el dolgozni, ugyanis az olasz állampolgársága csak három hónappal az esküvő után lett jogerős. Mindenekelőtt középiskolai nyelvtanári állásra pályázott – ez csak két évvel később sikerült, amikor felvették az Állami Kereskedelmi Főiskolára⁸¹ –, ti. Guido az egyetem onkológiai intézetének tanársegédeként nem keresett különösebben jól. A kihallgatás végén Zagyai szerint megerősítést nyert, hogy a jelölt hírszerzési lehetősége nem igazán jelentős, de ennek végleges tisztázását a római rezidentúrára bízta.⁸² Az állampolgársági határozat közelgő átadására való tekintettel "Tódor" – Földes György rendőr őrnagy, római rezidens⁸³ – még aznap megkapta az utasítást a kapcsolat felvételére, ám az operatív érdeklődés sokkal hangsúlyosabban Guido Rossi munkahelyére és a nagybácsira irányult. A beszélgetést úgy kellett irányítani, hogy lehetőség nyíljon a további találkozóra.⁸⁴ Delfin Éva tanulmányozásáról 10 hónap elteltével sem érkezett jelentés,⁸⁵ végül a III/I. (Hírszerző) Csoportfőnökség 4–F Alosztálya elfogadta a római rezidentúra érveit, hogy a Delfin Évával történő foglalkozásnak nincs értelme,⁸⁶ így 1963. április 11-én az ügyet lezárták.⁸⁷

⁷⁹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Belügyminisztérium II/3–F Alosztály. – Tárgy: "Anette" fn. ügyben – Budapest. 1962. IV. 11. 175–176.

⁸⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Belügyminisztérium II/3–F Alosztály. – Tárgy: "Anette" fn. ügyben – JAVASLAT. Budapest. 1962. IV. 24. 177–178.

⁸¹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – BM III/I Csfőség 3–D Alosztály – Budapest. 1964. XII. 21. 191.

⁸² ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Belügyminisztérium II/3–F Alosztály. – Tárgy: Beszélgetés "Anette" anyjával. – JELENTÉS. Budapest. 1962. V. 4. 179–180.

⁸³ Palasik Mária (2013): Földes György. In: Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara 1953–1956.* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 209–210.

⁸⁴ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – 5/1. F. sz. Utasítás. – Tódor Elvtársnak! Róma – Tárgy: Anette ügye. – Budapest. 1962. V. 4. 181–183.

⁸⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – 2/1.–423–F. sz. Utasítás. – Tarnai elvtársnak! Róma – Tárgy: Az F-vonalas munkáról. – Budapest. 1963. III. 4. 185–186.

⁸⁶ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – 3/2.–423–F. sz. Utasítás. – Tarnai elvtársnak! Róma. – Tárgy: Anette ügye. – Budapest. 1963. III. 29. 187.

⁸⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Belügyminisztérium II/3–F Alosztály. – Tárgy: "Anette" fn. ügyben – ZÁRÓ JELENTÉS. Budapest. 1963. IV. 11. 189.

Utószó

Delfin Erzsébet és Delfin László esetében viszont több olyan tényező került napvilágra, amelyek szükségsszerűvé te(he)tték Éva beszerzésének megghiúsulását. Delfin Imre elmondása szerint nővére baráti viszonyt tartott fenn az MNK londoni követével, részt vesz az összes fogadáson és rendezvényen, és akadály nélkül kap beutazási engedélyt Magyarországra.⁸⁸ Delfin Erzsébet 2048-ig titkos brit állampolgársági kérelme kérésünk nyomán 2020. július 19-én lett részlegesen kutatható.⁸⁹ A zárolások fenntartása arra utal, hogy a nagynéni az MI5 (Military Intelligence Section 5 – a brit kémelhárítás) utasítására kereste a kapcsolatot a magyar követséggel. Delfin László személyével kapcsolatban gyanús, hogy az Olivetti miért alkalmazott brit állampolgárságú mérnököt?⁹⁰ A főbélő ismerőse, Tábori Pál a második világháborúban a SOE (Special Operations Executive – Különleges Műveleti Parancsnokság) tisztje volt,⁹¹ így valószínű, hogy az egész ügy a brit nemzetbiztonsági szervek tudtával és irányításával bonyolódott.

⁸⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K-1006/T – [Delfin Éva] – Tárgy: Halas ügye. – Jelentés. Budapest. 1960. XI. 22. 43.

⁸⁹ TNA HO 405/9755 Aliens Department Nationality and Naturalization: DELFIN, E. Date of Birth: 14.09. 1900. Date 1940. Jan 01. – 1947. Dec 31. Record opening date: 29 July 2020.

⁹⁰ TNA HO Aliens Department Nationality and Naturalization: DELFIN, L. Date of Birth: 27. 08. 1905. Date: 1944 Jan 01 – 1948 Dec 31. Opening date: 01 January 2049.

⁹¹ TNA HS 9/1438/4 Special Operations Executive Personnel Files – Paul TABORI – date of birth unknown Date: 1939 – 1946. Closed until 2018.

SZÉKESFEHÉRVÁR KELETI IRÁNYÚ TERJESZKEDÉSE. BETEKINTÉS A 19. SZÁZADBAN ÉS A 20. SZÁZAD ELEJÉN VÉGBEMENT VÁLTOZÁSOKBA

Takács Péter

Összefoglaló:

A tanulmány betekintést nyújt Székesfehérvár legfiatalabb városrészeinek, a Vízivárosnak és az egykor Tóvárosnak nevezett területek keleti-délkeleti irányú kialakulásának és terjeszkedésének történetébe. Egy-egy kulcsfontosságúnak ítélt intézmény és üzem fejlődésének, valamint meghatározó ipari fejlesztéseknek az ismertetésén keresztül utal azok városképalakító hatására. Beszámol az 1879. évi országos kiállítás szervezése és lebonyolítása körüli eseményekről; a kiállításról, amely szintén jelentős mértékben hozzájárult az érintett területek fejlődéséhez, s a korszakban országos ismertséget és elismertséget szerzett Székesfehérvár városának. Bemutatja, hogy a 19–20. század elejére jellemző dinamikus fejlődésnek a második világháború harci eseményei vetettek véget. Ezt követően a város vezetése a tömeges lakásépítést helyezte a középpontba, így pár évtized alatt a terület a gombamód szaporodó lakótelepeknek köszönhetően elveszítette korábbi arculatát.

Kulcsszavak: Székesfehérvár, urbanizáció, vasút, iparosodás, dualizmus

Abstract:

The study provides insight into the history of the development and expansion in an easterly-southeasterly direction of the youngest town sections of Székesfehérvár, the territory of Víziváros and the area once known as Tóváros. By reviewing the development of certain institutions and factories, deemed to be of key importance, as well as key industrial developments, it points to their cityscape-forming effects. The study reports on the events surrounding the organisation and staging of the national exhibition of 1879; on the exhibition, which likewise contributed to a significant extent to the development of the areas in question, and acquired national visibility and recognition for the city of Székesfehérvár in the period. It demonstrates how the events of World War II put an end to the dynamic developments characteristic of the 19th and early 20th centuries. Following this, the city management focused on mass housing construction, thus in a number of decades the area had lost its former look due to the mushrooming housing estates.

Keywords: Székesfehérvár, urbanisation, railway, industrialisation, dualism

Bevezető

A Székesfehérvár belvárosához keleti-délkeleti irányból csatlakozó városrészek (Víziváros, majd a Tóváros) kialakulásának története a 19. század elejétől követhető nyomon. A korábbi évszázadokra vonatkozó kutatást a források, illetve a régészeti leletek csekély száma erősen korlátozza. A szóban forgó városrészek kialakulástörténetének alapos feltárását tovább nehezíti, hogy ma már elenyésző számban találhatóak meg a 19. századi iratokban említett épületek; így Székesfehérvár legfiatalabb, ám mintegy 100 év alatt a legnagyobb lélekszámúvá duzzadó, több alközponttal rendelkező városrészének elfeledett titkai a mai napig megfejtőkre, kutatókra várnak. Az ereje teljében lévő, virágzó „történelmi” Víziváros és Tóváros a második világháborút követő évtizedekben végrehajtott szanálása mintegy százötven éves fejlődés eredményeit számolta fel. A futótűzként terjedő panel lakótelepek, a sematikus, jellegtelen tömbházak térhódításával néhány évtized leforgása alatt egy „emberléptékű” kertváros szűnt meg létezni.

Földrajzi és topográfiai változások a kezdetektől a 19. század közepéig

Míg a várat észak-északnyugatról határoló, a mai Felsőváros nevű városrész már az 1200-as évek elejétől bizonyíthatóan lakott terület volt, addig az egykori várfaltól keleti, délkeleti irányba húzódó területek tekintetében nem vonhatunk le egyértelmű következtetéseket azok korabeli topográfiáját illetően.

Régészeti feltárások alapján valószínűsíthetjük, hogy a vártól keletre húzódó, lápos terület magasabban fekvő részein már viszonylag korán – a 16. században – álltak épületek, s feltételezhető, hogy az uralkodó, illetve a város használatában lévő templom vagy kápolna lehetett ezek egyike. Kaspar Ursinus Velius humanista költő és történetíró feljegyzéséből következtethetünk arra, hogy I. Ferdinánd koronázási szertartásának egyik helyszíne, a Szent István-kápolna a mai Víziváros területén található Rákóczi út északi végződésének és a Major utca környékére lokalizálható.¹ Székesfehérvár fallal körülölelt váratól délre, az Ingovány

¹ Siklósi Gyula (2009): A város topográfiai fejlődése a kezdetektől a török korig. In: Entz Géza (főszerk.): *Székesfehérvár. /Magyarország műemlékei/* Osiris Kiadó, Budapest. 55–56.

nevű területen, bár pontos helye és építési ideje bizonytalan, az egykori Szent Kozma és Damján tiszteletére szentelt plébániatemplomot tekintetjük a település legrégebb, ismert szakrális építményének.² Lauschmann Gyula Székesfehérvár történetét feldolgozó monográfiájában tesz utalást a vártól keletre fekvő, „átjárhatatlan mocsár” által övezett, Ingványnak és Sóstónak nevezett területekre. Istvánffy Miklós humanista történétíró 1530-as évekre datálható munkájából idéz, miszerint ezeken sáncokkal védett templomokat, hivatali épületeket és külvárosi lakásokat dokumentált a krónikás. Lauschmann a török korból származó adó-összeírásokat is megemlíti, amik 43 (adózó) házról számolnak be.³

A török hódoltságot követő időben újra élénkülő kereskedelmi forgalom a Felsővárost délről érintő, a vártól keleti irányba húzódó, hatalmas mocsaras területet északi irányból, a (rég) Budai úton haladva kényszerült megkerülni. 1731-ben a rendezési munkálatok ellenére a víz még a várfalakig terjedt, átfogó, a városrészek fejlődését megindító intézkedésre azonban az 1764. évi pozsonyi országgyűlésig kellett várni. A fehérvári követek felvetése alapján – mely a Sárvíz mocsarának lecsapolását szorgalmazta – országos kiterjedésű vízrendezési terv bontakozott ki. A – mintegy egy évszázadig tartó – munkálatok lehetővé tették a város területének ugrásszerű bővülését. A növekedés, illetve a területi változások, a csatornarendszer kiépülése a korszakban keletkezett helyszínrajzokon és térképeken végig követhető.⁴

A II. József által elrendelt (első) katonai felmérés során készült térképen láthatjuk a tárgyalt területek térképi ábrázolását 1783-ból. A rajzon megfigyelhető a várat (belvárost) szegélyező csatornagyűrű, illetve láthatóak a déli és keleti vizes árterek északi peremén (a mai Berényi út környékén) elkezdődött telekalakítások és épületek ábrázolásai.⁵

További parcellák kijelölése figyelhető meg Lipt(h)ay János 1797-ben készült térképén. Déli irányba, a várfallal párhuzamosan alakítottak ki újabb telkeket. A rajzon szembeötlő a (külső) Budai útról leágaztatott, az új parcellák között húzódó útszakasz becsatlakoztatása a belváros déli részén 1793-ra kiépített bejárathoz.⁶

² Zsoldos Attila – Thoroczky Gábor – Kiss Gergely (2016): *Székesfehérvár története az Árpád-korban*. Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár. 243.

³ Lauschmann Gyula (1998): *Székesfehérvár története*. I. kötet. Székesfehérvár Városi Levéltára, Székesfehérvár. 82.; 134.

⁴ Csurgai Horváth József (2014): *Székesfehérvár urbanizációja. A városfejlődés a kiegyezés korában*. Ráció Kiadó, Budapest. 32.

⁵ Vö.: Magyar Királyság (1782–1785). Első katonai felmérés. <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/embed/?bbox=2046205.12772136%2C5971802.853818733%2C2055296.3567730282%2C5974669.242379427&map-list=1&layers=147> (letöltés dátuma: 2020. 06. 01.).

⁶ Kovács Eleonóra (2013): *Víziváros. Egy fehérvári városrész története*. Székesfehérvár Megyei Jogú Városi Levéltára – Tarsoly Kiadó, Székesfehérvár–Budapest. 16–17.

A terület elnevezéséről egy 1802-ben kelt városi jegyzőkönyvben találjuk a legkorábbi adatot. A dokumentumban a városvezetés az „aquatica civitate” területén gazdálkodó tulajdonosok figyelmét hívja fel a keretek bekerítésének fontosságára.⁷ A „vizes város” fejlődésére, művelésbe vonásának fokozódó ütemére következtethetünk Székesfehérvár tanácsának egy későbbi jegyzőkönyvéből. Ergovits György, a város telek-könyvvezetője a „külváros” (Suburbium Aquaticum) területén lévő utak szélességének problémájára hívta fel a városvezetés figyelmét.⁸

Wüstinger József földmérő mérnök 1826-ban készített várostérképén már jól látszik a városrész tudatos mérnöki munkával kijelölt szerkezete. A Kórház utca (ma Rákóczi út) kinyitására a várfal (Monostorbástya) irányába került sor.⁹ A szabályos úthálózat mentén mintegy 150 új keret és házhelyet alakítottak ki.¹⁰ Gyéren, de kezd kiépülni a Gyümölcs, a Deák Ferenc (korábban Apáca) utca, a Kégl György (korábban Dinnye) utca és a Salétrom utca is.¹¹ Egy mai térképre vetítve a városrész területe a Királysor és a Rákóczi út sarkáig terjedt. Lauschmann Gyula *Székesfehérvár története* című munkájában Wüstinger mappáját elemezve így ismerteti az akkori állapotokat: „*A Belváros utcái nem igen változtak ugyan, de a Víziváros teljesen újjáalakult, a Tóvárosnak pedig, amely ma már igen nagy kiterjedésű, akkor még alig volt nyoma, legföljebb egy-két ház volt a területén, amely ekkor még a Vízivároshoz tartozott. A Víziváros a Királysor és a Kórház utca sarkán végződött, onnan lefelé a mai Égettváros helyén szántóföldek voltak [...]*”¹²

Az „új” Budai út vonalától délre kialakuló településrészt – melyet ekkor még a Víziváros részének tekinthetünk – egyes források kezdetben „Országút”, később Tóváros néven említik. Ettől délre (a majdani vasút felé) a Város rétje néven jelölt, hatalmas kiterjedésű legelő terült el. 1826-ban a rét szomszédságában helytartótanácsi utasításra a városvezetés közel 6000 négyszögöles telket biztosított – ellenszolgáltatás nélkül – a Polgári Lövész Társulat részére céllövölde, lövőház és kert létrehozásának céljából. A területen zenepavilont és tenispályákat is kialakítottak. 1857. augusztus 14–15-én Ferenc József császár látogatott Székesfehérvárra. Programjai között szerepelt a Polgári Lövölde meglátogatása, ahol lövészeten is részt vett. A lövölde központi épülete később, 1864-ben épült fel, és kiválóan alkalmas volt – többek között – bálók megtartására

⁷ Kovács Eleonóra: i. m. 15.

⁸ Városi Levéltár és Kutatóintézet (Székesfehérvár). Tanácsulési jegyzőkönyvek, 1807. IV.A.1002.a., június 5., No. 772.

⁹ Vö.: Városi Levéltár és Kutatóintézet (Székesfehérvár). Wüstinger József: *Szabad Királyi Székesfehérvár várossának mappája 1826*. XV. 2. Térképtár.

¹⁰ Csurgai Horváth József (2014): i. m. 130.

¹¹ Az említett utcák – „Apáca”, „Dinnye”, „Kórház” – mai nevüket 1904-ben nyerték el.

¹² Lauschmann Gyula (1998): *Székesfehérvár története*. 3. kötet. Székesfehérvár Város Levéltára, Székesfehérvár. 54.

is. 1879-ben részben a lövölde kertje adott otthont az országos ipar-, termény-, szépművészet- és állatkiállításnak.¹³

1. kép: A lövöldekert bejárata (Forrás: VLKI)

A Belvárostól keleti irányban történő terjeszkedést rendkívül megnehezítette a városrészt délkeletről szegélyező Aszalvölgyi-árokban évente, főleg olvadáskor, nagyobb esőzések idején kilépő víz. A probléma megoldására kidolgozott, első átfogó tervezet Halász Gáspár mérnök nevéhez fűződik. Az általa megálmodott vízszabályozási rendszer: a Lovasberény felé vezető útnál létesítendő „két felhúzó táblás zúgó”, az árok medrének szabályozása, illetve egyes szakaszainak áthelyezése s a Sóstóba vezetése azonban ebben a formában nem valósult meg.¹⁴ A munkálatok halogatása miatt a városrész többször szenvedett el súlyos károkat. 1878-ban Falvay István segédmérnök tanulmánya nyomán, ha lassan is, de elindultak a munkálatok, melyek szükségességét az 1881 márciusában pusztító áradás még jobban kihangsúlyozta. A Víziváros ekkor szinte teljesen víz alá került, az ár a Tóváros területét is nagyrészt elborította; több híd is megsérült.¹⁵

1882 februárjában az Aszalvölgyi-árok mélyítését, szélesítését határozta el a város. Felmerült egy új csatorna kiépítésének ötlete is. A végleges megoldásra azonban 1884-ig kellett várni. Patay János városi mér-

¹³ Farkas Gábor – Szalai Károly (2006): *A Vasútvidék története – Székesfehérvár*. Székesfehérvár M. J. V. Önkormányzata, Székesfehérvár. 17–18.

¹⁴ Csurgai Horváth József – Erdős Ferenc – Zsebők Lajos (2013): *Százéves a Fejérvíz 1913–2013*. FEJÉRVÍZ Zrt., Székesfehérvár. 13–14.

¹⁵ Uo. 13–14.

nök Wüstinger József terveit felhasználva jelentős módosításokat javasolt a csatorna vonalán, jócskán, mintegy 600 méterrel lerövidítve azt. A teljes terv 4500 négyszögöl terület kisajátítását kívánta meg, csatorna ásását, hidak, műtárgyak építését tartalmazta. A munkálatok eredményeként az érintett területeken időlegesen megszűnt az árvízveszély.¹⁶

S bár mind hatékonyabb, nagyobb teherbírású védművekkel akadályozták az áradásokat a városban, a 20. században is volt még egy-két kirívó eset, amikor nem bírták megfékezni a vizet. Ez történt 1909 februárjában, amikor a fagyott talajra két napig záporozó eső miatt került a Búrtelep víz alá.¹⁷

Változások a dualizmus korában és az azt követő évtizedekben

A dualizmus időszakára vonatkozó népességstatisztikákból is következtethetünk a városrész nagyarányú fejlődésére. Az adatokból kitűnik, hogy a vizsgált városrészek (Víziváros, Tóváros) lélekszáma növekedett – a többi városrészéhez viszonyítva – a legnagyobb mértékben.

A Vízivárosé az 1869-es összeírástól mintegy félszáz év alatt 2213-ról 9825 főre, a Tóvárosé ugyanezen időszakban 2234-ről 6260 főre.¹⁸ A változás még úgy is jelentős, ha figyelembe vesszük, hogy a korszakban a városrészek határai többször módosultak.¹⁹

Az 1880-as évek közepétől gőzmalom kezdte meg a működését a városrész északi peremén. Néhány évvel később – 1888-ban – az Alsó Királyosorról, a telek szomszédságából nyíló új utca (mely ekkor még nem futott ki a Budai útig) nevet is kapott az üzembről. Az 1890-es évek végi területalakítás során a Gáztelep köz meghosszabbítását a Gőzmalom utcába becsatlakoztatva – a Gőzmalom közön keresztül – jött létre a terület „legfiatalabb” utcája, a Sarló utca, ami az ezt követő néhány év alatt be is épült. Ekkor kapott nevet a Gáztelep utcába északkeletről becsatlakozó Major utca is, ahol a városi villanytelep létesült. A század végére a Vásártéri és kaszáló dűlő területén a városi mérnöki hivatal által alakított utcahálózattal létrejövő, földszintes épületekkel beépített, kertes övezet megszületését a 19. század egyik legjelentősebb városbővítésének tekinthetjük. Legkeletibb szegletében – a Királyosor–Budai út kereszteződésénél – ekkor még működött a kövezetvám szedésére szolgáló épület és sorompó.²⁰

¹⁶ Farkas Gábor – Szalai Károly: i. m. 21.

¹⁷ Bukovszky György (1996): *Árvizek Székesfehérváron*. (Kézirat.) Városi Levéltár és Kutatóintézet (Székesfehérvár). XV. 42. Kézirattár. No. 224.

¹⁸ Csurgai Horváth József (2014): i. m. 49.

¹⁹ Uo.

²⁰ Kovács Eleonóra: i. m. 32. – A sorompókat Bornemissza Géza kereskedelmi miniszter

A századfordulót követően az előző évtizedekben létesült kaszárnyák és az Aszalvölgyi-árok, valamint az Országos Királyi Javítóintézet telke által határolt területen két új utca kijelölésére került sor. A közművek kiépítése és az útburkolat elkészítése – a városi tanács vonakodása miatt – váratott ugyan még magára, a terület mégis gyorsan beépült. 1904-re a két utca nevet kapott (Baross, illetve Erzsébet), és a házak számozása is megtörtént.²¹

Beépíthető területek létrehozását célozták a várfal környékének 1870-ben elkezdett rendezési munkálataival is. Ekkor alakították ki a mai Várkörút nyomvonalát a várfal alatt húzódó csatornák beboltozásával. A század 60-as éveinek végére befejeződő katonai felmérés térképein még látható a műveletek előtti állapot, a Belvárost körbefutó várárok-csatorna. Az 1880-as évek elején készült kataszteri térképeken azonban a rendezésnek köszönhetően új útszakaszok figyelhetők meg. A városrész várfalhoz csatlakozó peremén a csatorna fedése új nagyforgalmú út kialakítását tette lehetővé. A mintegy hat (!) évtizedig elhúzódó, szakaszosan megvalósított területrendezési munkák jelentősen hozzájárultak a város észak-déli irányú közlekedésének fejlődéséhez is.²²

A Déli Vaspálya Társaság beruházásában már a 19. század közepén, a nyomvonal-kijelölések és földkisajátítások után a vasútépítési munkálatok előkészítését is megkezdték Székesfehérváron. A Ferenc Józsefről elnevezett Keleti Vaspálya létesítéséhez a város közgyűlése 50 katasztrális hold földterülettel és építőanyaggal való hozzájárulást helyezett kilátásba, ha az (új-)szőnyi vonal székesfehérvári indóháza a Belvároshoz közeli Vásártéren kerül felépítésre. A vasúttársaság azonban az állomás épületét a város peremén jelölte ki, elkerülve ezzel a város belterületének kettészakítását. A Belváros felől az indóházig futó útszakasz kialakítása, a „vasút utcája” csak az 1930-as években, a Várkörút átépítésével jött létre, addig a környező utcákon bonyolódott a forgalom.²³ Az elkészült vasúti létesítmények sokáig határt szabtak a városrész déli irányú terjeszkedésének.

A Császári és Királyi Szabadalmaztatott Déli Vaspálya Társaság által

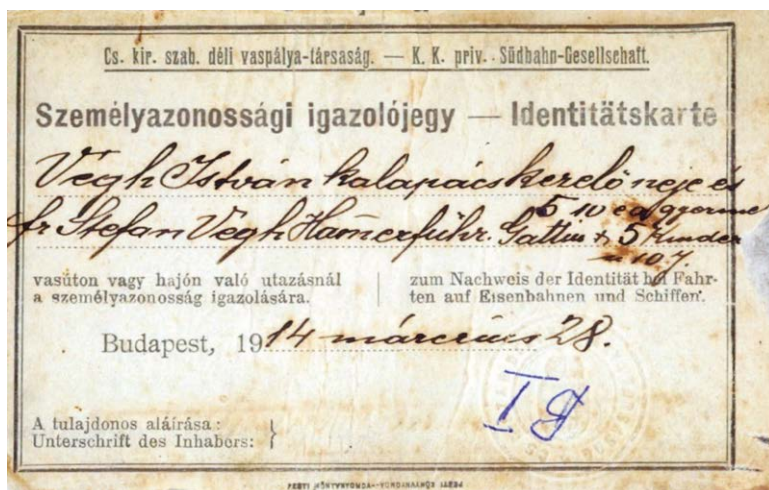
rendelkezése szüntette meg 1938 februárjában, miután az autómobilok elterjedésével mind nehezkesebbé vált a kövezetvámrendszer, s az ünnepi évtől (XXXIV. Eucharisztikus Kongresszus, Szent István-i jubileumi év rendezvényei) az idegenforgalom robbanásszerű megugrását várták. (Az átmeneti intézkedést a határidő letelte után véglegesítették.) Lásd még: Simándi Irén (2020): A rádió közvetít... In: Koudela Pál, Simádi Irén (szerk.): *Történelem, régió, politika. Tanulmányok Lőrinczné Bencze Edit születésnapjára*. Kodolányi János Egyetem-Alba Civitas Történeti Alapítvány, Székesfehérvár. 73-84.

²¹ Csurgai Horváth József (2014): i. m. 185.

²² Uo. 168–169.

²³ Csurgai Horváth József (2009): A vasút ellentmondásos hatása a városra – Székesfehérvár, mint közlekedési csomópont. In: Bana József–Katona Csaba (szerk.): *Szigorúan ellenőrzött vonatok. Konferencia*. Győr Megyei Jogú Város Levéltára – Magyar Országos Levéltár – Mediawave Közalapítvány, Budapest–Győr. 53.

épített vasúti pályaudvar ünnepélyes átadásáról az országos sajtó is hírt adott. 1860. június 1-jén gördült ki az első szerelvény Szőny felé.²⁴ Székesfehérvár hamarosan vasúti csomóponttá fejlődött. A Budapest–Székesfehérvár–Nagykanizsa–Murakeresztúr-vonal mellett 1860-ban épült ki a Kisbér–Komárom–szárnyvonal is, amelyen keresztül közvetlen kapcsolat létesült a Budapest–Győr–Bécs-vasútvonallal. 1872-ben készült el a Veszprém–Celldömölk-szárny, ez tette lehetővé, hogy a város a Győr–Szombathely–Szentgotthárd–Graz-vonalhoz kapcsolódjon. 1897-ben a Székesfehérvár–Sárbogárd, 1898-ban pedig a Székesfehérvár–Bicske helyi érdekű vasútvonalon indulhatott meg a forgalom.²⁵

2. kép: Egy vaspálya-társaságnál dolgozó munkás családtagjai részére kiállított igazolvány (1914) (Forrás: Végő Mária, magántulajdon)

A vaspálya közvetlen szomszédságában 1861-ben létesült javítóműhely. A szárnyvonalak fejlesztésével folyamatosan bővítették az üzemet.²⁶ Az 1910-es évekre javítási kapacitása elérte az évi 120 mozdonyt, 1240 személykocsit és 2500 tehervagont.²⁷ A dolgozók képzését a vasút-társaság saját tanonciskola létrehozásával oldotta meg. Az első szakmunkások 1925-ben végeztek itt.²⁸

Az Aszalvölgy vizét levezető csatorna déli szakasza 1885-re készült el. Új medre hatékonyan mérsékelte az árvízkárokat, a vasútállomás megközelítését azonban igen megnehezítette a városrész irányából, mivel an-

²⁴ *Pesti Napló*, 11. évf. 1860. május 27. 8. – A *Pesti Napló* május 27-én megjelent száma az utolsó oldalon közli a vasútvonal megnyitásának híret, valamint az ekkor érvényes menetrendet.

²⁵ Csurgai Horváth József (2009): i. m. 54.

²⁶ Csurgai Horváth József (2014): i. m. 55.

²⁷ Csurgai Horváth József (2009): i. m. 56.

²⁸ Farkas Gábor – Szalai Károly: i. m. 33–35.

nak vonala közvetlenül az állomásépület előtt, a vasúttal párhuzamosan futott a Széchenyi út irányába. Az utasforgalom akadálymentesítésének problémájára csak részben jelentett megoldást az Apáca utca (a mai Deák Ferenc utca) végénél létesített boltíves téglahíd. Végül az Új utca (a mai Horvát István utca) és Széchenyi út csomópontjának kiépítése segített megközelíthetővé tenni a nyugati városrészek és a belváros irányából is a gyalogos és a bérkocsiforgalom számára az indóházat.²⁹

A vasúthoz kapcsolódó üzemekben dolgozók létszámának folyamatos növekedése miatt egyre hangsúlyosabbá vált az érintett családok letelepedési igényeinek rendezése új területek parcellázásával. 1902-ben az erre a célra kiszemelt területen – a pályaudvarral szemben lévő szántóföldeken, a lövöldekert szomszédságában – mintegy negyven telket alakítottak ki, majd továbbiakat keleti irányban. Ezt a terjeszkedést azonban a városi tanács rosszállása kísérte: a testület nem támogatta a nagyszámú kültelki építkezés elősegítését s így egy új városrész létrehozását, mivel az itt kiépítendő infrastruktúra (közvilágítás, útburkolat stb.) jelentős pluszköltséget rótt a „város közönségére”. A telkek többsége ennek ellenére az évtized végére beépült. A terület a Búrtelep nevet kapta. (A telekalakításokra végül 1914-ben kaptak hatósági engedélyt.³⁰)

A vasútállomás előtti tér rendezése, az említett „vasút utca” kialakítása az 1930-as évek közepén kezdődött el. A terület városi tulajdonba vétele utáni, nagyszabású térrendezés során kialakították a ma is létező köröndöt. A tér mélyebben fekvő részeit feltöltötték. Az Aszalvölgyi-árok nyugati irányba (a Széchenyi utcáig, mintegy 400 méter hosszan) történő beboltozásával jelentős mértékben megnőtt a hasznosítható terület. Itt – a területrendezés tervezőjének, Hönsch László városi főépítésznek a szándéka szerint – árusító pavilonokat létesítettek. A nyugati irányba futó úttest íve a Várkörút meghosszabbításaként kiépített útszakaszba csatlakozott. A körönd kialakításakor az egyik fő szempont volt a Prohászka Ottokár-émléktemplom és környéke egységes elvek szerinti bekapcsolása a koncepcióba.³¹

Hönsch a még üres telkek beépíthetőségének szabályozását is kidolgozta, a tér arculatának megfelelő, egymeletes és azonos tetőszerkezetű lakóépületekkel. A téren létesülő további épületek, az ekkor az állomás szomszédságában felépített középfokú tanintézet és a későbbiekben megvalósított polgári fiúiskola tömbjeinek kivitelezése is a főmérnök elgondolásába illeszkedtek. A további parcellákon a MÁV Igazgatóság lakótelepet épített, amit kerítéssel vettek körül.

²⁹ Uo. 21.

³⁰ Csurgai Horváth József (2014): i. m. 186.

³¹ Középipítésés. Székesfehérvár rendezi a vasúti állomás előtti teret. *Városok Lapja*, 1936. július 15. 31. évf. 13. sz. 440.

3. kép: Magyar királyi Szent István középiskola gazdasági tanintézet homlokzata (1941)
(Forrás: Magyar Építőművészet)

A tér átépítése magába foglalt egy tágabb értelemben vett csapadék-rendezési és útburkolat-kialakítási szándékot is. Több környező utca kapott kerámiaburkolatot, illetve gyalogjárda is kiépültek.³²

1927-ben a megnövekedett forgalom miatt az állomás épületét jelentősen kibővítették. Az eredeti, faszervezetű perontetőt ekkor bontották el. 1932-ben a vasúttársaság állami kezelésbe adta a vaspályát, a hozzá tartozó épületeket, valamint az ipari létesítményeket. Ezután a kezelő MÁV folyamatos fejlesztésekkel modernizálta a fehérvári létesítményeket is. 1938-ban a személypályaudvar mellett teherpályaudvart létesítettek. Ekkor készült el a két aluljáró is, melyek a személyforgalom meggyorsítása érdekében az újonnan létrehozott szigetperonokhoz vezettek.

A vasútállomás főbejáratával szembe 1937-ben helyezték át az addig a Városháza előtt álló Püspökkút nevű szoborkompozíciót.³³ Az alkotás köré virágos parkot hoztak létre. 1938-ban az ünnepi év eseményeire vonattal érkezőket már ez a látvány várta.

A városrész több pontján jelentős rendezési munkákat időzítettek ekkorra. Az állatvásárok áttelepítésével a Széna téren, egy 13 katasztrális hold nagyságú területen nyílt lehetőség fejlesztésre. Az Alsó Király-sor és a Gáztelep utca összefutásánál elterülő háromszögben aprólékosan megtervezett parkhoz északról ívesen kapcsolódott az ekkorra elkészülő 22 tantermes elemi iskola épülettömbje és elősövényvel keretezett ud-

³² Farkas Gábor – Szalai Károly: i. m. 23–24.

³³ Magony Imre (2006): *Székesfehérvár szobrai*. Ma Kiadó, Székesfehérvár. 69–70.

vara. Az iskola tervezésekor fontos szempont volt, hogy kulturális-oktatói központ és a városkép meghatározó eleme is legyen egyben. A teret északról és nyugatról egyszemélyes sorházakkal szegélyezték.³⁴ A városrész felől közelítők tekintete előtt ezzel a megoldással tudatosan takarták el a tér mögötti falusias, családiházias környezetet.³⁵

Az állomás épülete és annak környezete az 1944-es bombázások során tetemes károkat szenvedett el. Az 1945 márciusáig elhúzódó heves harcok a pályaudvar egészét érintették. Ennek ellenére a forgalom áprilisban újraindult, és elkezdődhetett az épületekben esett károk helyreállítása is a lakosság bevonásával.

A városrész iparosodása, a korszak jelentősebb ipari létesítményei

A terület adottságaitól függően a Vízivárosba települő családok eleinte mezőgazdaságból, majd egyre növekvő számban kereskedelemről, kézműves-, szolgáltató- és gépiparból tartották fenn magukat. A 19. század végére a vállalkozások legszélesebb spektruma (épitőmesterek, kőfaragók, ácsok, asztalosok, cipészek, csizmadiák, szabók, szíjgyártók, borbélyok, gép- és alkatrészgyártók, textilkereskedők, vegyeskereskedők, vendéglősök, kovácsok stb.)³⁶ volt már jelen a városrészben. Létesítményeik nagyban meghatározták a terület arculatát. Így az iparosok műhelyei mellett különböző árufajtákat kínáló kereskedők boltjai működtek szinte minden utcában. Számos szatócsbolt, hentes, kifőzde, kocsmák működtek.

Kiemelném közülük a József utcában működő Vidor, majd a Verbőczy testvérek cukorgyárát, mely Dunántúl-szerte szállított édesipari termékeket.³⁷ Szintén a József utcában üzemelt a Zombai testvérek (István és Károly) tüzelő- és építőanyag-kereskedése és szikvízgyára. Vállalkozásukkal több székesfehérvári állami intézményt (repülőteret, katonaságot, iskolákat) láttak el tüzelő-, illetve építőanyaggal.³⁸ A Bán Sándor által

³⁴ A nyugati házior az Úrinők Otthonának épületével kapcsolódott a Rákóczi út sarkán ekkor már meglévő aggintézet épületegyütteséhez. Az otthon alapkövetelése a tér rendezésének évében, 1938. május 22-én került sor.

³⁵ Schmidl Ferenc (1941): Székesfehérvár újabb iskolái. *Magyar Építőművészet*, XXXX. évf. 9. sz. 277.

³⁶ A városrészben működő mesteremberek, iparosok, szolgáltatók tevékenységéről részletes képet kaphatunk a korszakban nyomtatásban megjelent névtárakból, kalendáriumokból, almanachokból. Ilyen, jelentős forrásértékkel bíró például a B. Szabó István főszerkesztésében 1938-ban megjelent *Székesfehérvár és Fejér vármegye ipara és kereskedelme Szent István évében* című kiadvány.

³⁷ Kovács Eleonóra: i. m. 58.

³⁸ Uo. 427.

az Ősz utcában alapított Otthon Garage nevű, mintegy 40 férőhelyes autogarázs és javítóműhely is jelentős forgalmat bonyolított le.³⁹

A következőkben – alcímekkel kiemelten – szereplő beruházások hatásukban messze túllépték a városrész határait.

*A közvilágítás korszerűsítése, gázszolgáltatás –
Székesfehérvári Légszeszgyár és Vegyiművek Rt.*

Az 1870-es évek elején a Vásártéri és kaszáló dűlő elnevezésű földek nyugati peremének beépítése a légszeszgyár (gázgyár) létesítésével vette kezdetét. Az itt kialakított, új utca elnevezése is az üzemre utalt.

Már 1869-ben napirendre tűzte a város vezetése a korszerűtlen, kis határfokkal üzemelő olaj-, illetve petróleumlámpás közvilágítást kiváltó gázvilágítás mielőbbi megvalósítását Székesfehérváron. A Turják János gazdasági tanácsnok vezetésével végzett előkészítő munka során hamar elvetették az ötletet, miszerint városi kezelésben jöjjön létre a vállalat: két osztrák gázmérnök vállalkozóval kötöttek szerződést. Ennek értelmében a városi rétnek a mai Prohászka út – Horvát István utca – Károly János utca – Béke tér által határolt területét jelölték ki a beruházás helyszínéül. A tervezet a légszeszüzem felépítését, beindítását, valamint – 5 teret és a belváros utcáit ellátó – gázvezeték kiépítését és közvilágítással történő felszerelését tartalmazta. Az ellátandó területről számos lakossági megrendelés is érkezett. A nagyratörő terv megvalósítását azonban a fővállalkozó hirtelen halála ellehetetlenítette.⁴⁰

Az ügy 1872-ben került ismét napirendre, amikor is a Székesfehérvári Kereskedelmi Bank tagságával és jelentős lakossági részvényjegyzéssel megalakult a Székesfehérvári Légszeszgyár és Vegyiművek Rt. Telephelynek a városi közgyűlés a Vízivárosban található, a már említett, 2007 négyszögöl területű telket ajánlotta fel. Az 1872. január 29-én Pribeék Antal polgármester által ellenjegyzett szerződés 30 évre biztosított (kétszeri hosszabbítás lehetőségével) kizárólagos jogot az üzemeltetőnek a légszeszgyár, illetve a köz- és lakossági világítás kiépítésére és működtetésére. A megvalósítást Havranek József városkapitány irányítása mellett tizenegy tagú – főként szakemberekből álló – bizottság felügyelte. (Az 1872-es év tavaszán a telep építésével párhuzamosan megkezdődött az utcai öntöttvas hálózat telepítése és a lakossági berendezések felszerelése is.⁴¹) A csőhálózat próbaüzeme és a világítás tesztelése után pedig,

³⁹ B. Szabó István (főszerk.): (1938): *Székesfehérvár és Fejér vármegye ipara és kereskedelme Szent István évében*. Csitány G. Jenő Könyvnyomdája, Székesfehérvár. 417.

⁴⁰ Sárvári Elemér (1976): A székesfehérvári gázgyár története 1872–1973. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 10*. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár. 8.

⁴¹ Sárvári Elemér: i. m. 9.

december végén 150 darab utcalámpával elindult a rendszeres szolgáltatás.⁴² Az elkövetkező években a hálózatot folyamatosan fejlesztették, bővítették. Az üzemeltető társaság számára a stabil anyagi forrást a közvilágítás, valamint a környék ipari üzemeinek ellátása biztosította. Jelentős fogyasztó volt a Déli Vaspálya Társaság és az általuk üzemeltetett műhelyek, valamint az indóház.

1895-től az egyenáramú áramfejlesztő telepek megjelenésével és elterjedésével a gázvilágítás új versenytársat kapott. Ilyen telep létrehozásának és koncesszióban történő üzemeltetésének ötlete Székesfehérváron is felvetődött már ekkor. A gáztársulat üzemben tartója a konkurencia megjelenésének hírére felszámolta érdekeltségét, és a vállalatot egy brüsszeli székhelyű befektetőnek adta el. A pozíciójában jelentősen meggyengült Légszesztársulatot 1905-ben vásárolta fel az addig már országosan több hasonló üzemet birtokló Vereinte Gaswerke Augsburg vállalat. Egy 1924-ben bekövetkezett telephelyi gázrobbanás után, 1925. december 1-jén kezdte újra a rendszeres szolgáltatást a cég az ekkor már 37 000-es lélekszámú városban.

A második világháborút követően, 1945. május 29-én indult meg ismét a gázellátás a városban. A tulajdonlást főrészesvényesi minőségben a budapesti székhelyű „Podjomnyik” Szovjet Állami Gépipari Rt. vette át.⁴³

Villamosítás – villanytelep létesítése

Nagy Ignác városi törvényhatósági bizottsági tag egy bankkonzorcium megbízásából tett ajánlatot a város közgyűlésének áramfejlesztő-telep létesítésére, illetve a villanyáram-szolgáltatás kiépítésére, a városi közvilágítás korszerűsítésére. Az 1895-ben beterjesztett javaslatot követően kiírt pályázatból a Schuckert Művek magyarországi vezérképiselete került ki győztesen. Ezt követően (1897-ben) a városvezetés felmondta az utcai légszeszvilágításra vonatkozó megállapodást. Az üzem a légszeszgyártól északra szintén az egykori Vásártéri és kaszáló dűlő területén épült fel. A két létesítmény között utcát nyitottak.⁴⁴

Az 1902 szilveszterén elinduló szolgáltatás főként a közvilágításból, de később az ipari üzemek erőgépeinek működtetése területéről is kiszorította a gázüzemű megoldásokat. A város nagyobb ipari üzemei (a Felmayer gyár, a Déli Vasúti Főműhely, a Weiss és Tüll Bőrgyár, a gázgyár, az első Budapesti Gőzmalom és az Akóts-malom) ekkor már saját meghajtó erőtelepekkel rendelkeztek, a Schuckert-féle villanytelep kezdetben

⁴² Kovács Eleonóra: i. m. 59.

⁴³ Sárvári Elemér: i. m. 11–15.

⁴⁴ Csurgai Horváth József (2014): i. m. 228–230.

csupán a vízműveket, illetve a kisebb javító- és ipari műhelyeket tudta kiszolgálni motorikus árammal.

Induláskor 29 épületben – lakásban és intézményben vegyesen – 245 izzólámpát szereltek fel. A lakossági felhasználás az 1910-es évekig, ha lassan is, de elérte az 1078 fogyasztási helyet (ez ekkor 15 237 db izzót és 127 ívlámpát jelentett).

A telep és hálózati berendezései 1920-ban kerültek városi tulajdonba, az üzemet 1924-ben váltóáramú rendszerűvé korszerűsítették. A telep villamosáram-termelőképesége 1925-ben elérte a 4,3 MW-ot. 1938-ban már elegendő kapacitás állt rendelkezésre, így megkezdődhetett a környékbeli települések villamosítása: az év végére 33 kilométer távvezetékét építették ki.

A második világháborúig az üzemet többször bővítették – ekkor készült el az üzem 60 méter magas kéménye is. A fejlesztés megteremtette az alapot ahhoz, hogy a háborús károk felszámolása után – új kazánok üzembe helyezésével – elindulhasson a városi távhőszolgáltatás.⁴⁵

Akóts János gőzmalma

A Királyson az 1880-as évek második felétől működő Mann-féle gőzmalom tulajdonosa 1907-ben Akóts János lett, aki a szomszédos telket is megvásárolva mintegy 1000 négyszögöllel növelte meg a telep területét. 1914-ben lakóházat, 1918-ban sütökemencét épített. Az 1920-as években istállóval, toldaléképülettel, újabb lakóházzal, szárítóhelyiségekkel, kazán- és gépházzal, lisztkeverő-kamrákkal és hűtőtoronnyal bővült az üzem.⁴⁶

A ma is álló, favázás szerkezetű malmot 1918-ban Kracker Pál tervei alapján Péntes Imre építőmesternek köszönhetjük. Az oromfalán olvasható felirat az épület rendeltetésének és egykori tulajdonosának állít emléket.⁴⁷ A háromszintes épület földszintjén található az ún. hengerpad és a Ganz típusú hengersizékek. Itt kaptak helyet a lezsákoló üzem, a lisztgyűjtő-kamrák, az egységcsomagoló és a Magyarországon máig egyedülként fennmaradt búzamosógép. Az első emeleten állították fel a csőpadot, a másodikon pedig a daragép, a szitapad és a síksziták üzemeltek. A malom az 1930-as évekre a város (21–50 főt alkalmazó) középüzemei közé nőtte ki magát.⁴⁸

⁴⁵ Vö.: Sárvári Elemér: i. m. 10–15.; Csurgai Horváth József (2014): i. m. 228–230.

⁴⁶ Kovács Eleonóra: i. m. 56.

⁴⁷ Entz Géza (szerk.): i. m. 294–295.

⁴⁸ Kovács Eleonóra: i. m. 56.

Akóts János jelentős adományokkal támogatta egyházközségét, és felesége, Szkok Anna révén a helyi evangélikus egyházat is. Székesfehérvár törvényhatósági bizottságának éveken át virilis tagja volt, valamint 1917-ben alapítója és első elnöke a Fejér Megyei Molnárszövetségnek. A Fejér Megyei Takarékpénztár igazgatóságának munkájából is kivette a részét. 1940. június 13-án, 69 éves korában bekövetkezett halála után Akóts Gyula vette át az üzem vezetését, majd 1945-ben özvegye, Szkok Kornélia gyakorolta a malom működtetéséhez szorosan kapcsolódó kereskedői tevékenységet. A székesfehérvári törvényszék, végrehajtva a Földművelésügyi Minisztérium Közellátási Hivatala Malomipari Főosztályának augusztus 22-én kelt értesítésében megfogalmazottakat, 1949. szeptember 7-én elrendelte a vállalat felszámolását. 1950-ben az üzemet államosították.⁴⁹

Bory gépműhelyek – a Bory testvérek géplakatos, autó- és gépjavító-műhelye

A műhely 1879-ben kezdte meg működését az Alsó Királlyor és a Major utca kereszteződésében, amikor Bory József a főleg mezőgazdasági eszközöket és gépeket gyártó üzemét családjával együtt Abáról Székesfehérvárra költöztette. Az édesapa halála után fiai, Pál, István és József vették tovább az üzletet, aminek profilját kerékpárgyártással bővítették.⁵⁰

Az ifjabb József európai körútjáról hazatérve robbanómotort és motorkerékpárvezetést tervezett. 1905-ben bemutatták a Compact névre keresztelt motorkerékpárjukat, amiből mintegy 10 darabot készítettek és értékesítettek az első két esztendőben. József érdeklődése ezután az egyre divatosabbá váló autógyártás felé fordult. A motorkerékpár-építés során szerzett tapasztalatait felhasználva rövidesen – megelőzve Ford T-modelljét – saját tervezésű és készítésű váltórendszerrel, léghűtéses motorral és karosszériával szerelt autómobillal állt elő, melynek első legyártott példánya a csalápusztai kastély akkori tulajdonosainál, a Kégl családnál talált gazdára. A műhelyből ezután újabb típusú és felépítésű autók kerültek ki. Némelyik fából készült karosszériáját Oláh Péter székesfehérvári bogárnemesterrel közösen készítették el.

A járművekhez fejlesztett egyhengeres motorok nemcsak járműhajtásra, de ipari célokra is használhatónak bizonyultak. Néhány modell erőgépként is megállta a helyét, ezeket cséplés, vízszivattyúzás, szecska-

⁴⁹ Akóts-malom/Vízivárosigőzmalom.<http://www.albaarchivum.hu/hu/beerkezett-javaslatok/ agrar-es-elelmiszergazdasag/169-akots-malom-vizivarosi-gozmalom>. (letöltés dátuma: 2020. 07. 21.).

⁵⁰ Kovács Eleonóra: i. m. 61.

vágás, fűrészelés gépesítésére vásárolták a gazdaságok. Az 1910-es években József elhagyta a céget, és Budapesten nyitott önálló vállalkozást.

A székesfehérvári üzemben az 1920-as évek elején precíziós szerszám-gépek, esztergapadok és malomipari felszerelések gyártásába kezdtek. 1927-ben István is – kilépve a közös vállalkozásból – önálló üzletet nyitott. Az 1920-as évek végére a szobrászművész testvér, Jenő javaslatára Pál a legmodernebb berendezésekkel dolgozó fémöntődével bővítette a cég profilját. A műhelyből kikerülő szobrok az ország számos pontján ma is láthatóak. Ilyenek Székesfehérváron – többek között – a 69-es hősi emlékmű a Vörösmarty téren és a Püspökkút figurái a Piac téren.⁵¹

1941-ben a gépműhelyt hadiüzemmé nyilvánították, és a Schlick-Nicholson Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt. megbízásából ágyúlövedék-alkatrészek gyártását kezdték meg benne. A háború után rövid ideig folytatódott még az öntődei tevékenység.⁵²

4. kép: Bory József (balra) és az általa tervezett autó
(Forrás: *Autó-Motor*, 1978)

⁵¹ Péntek Imre (szerk.): (2001): *Bory Jenő*. Árgus Művészeti Kiadó, Székesfehérvár.

⁵² Zsuppán István (1976): Alkotók és alkotások. Bory József autói. *Autó-Motor*. 31. évf. 5. sz. 24–25.

Bory István autó- és gépjárvító műhelye

István segédként Budapesten, többek között a Magyar Királyi Állami Vasgyárak kötelékében szerzett gépgyártói tapasztalatot. Az édesapja által alapított gépműhelyben bátyjával, Pállal 1927-ig dolgozott együtt, majd saját üzemet nyitott a Budai út 62. szám alatt. Autó, traktor és főleg mezőgazdasági, malomipari gépek alkatrészeinek gyártásával, karbantartásával foglalkozott. A második világháború alatt – a prágai autós századnál – mint katonai kiképző-sofőr teljesített szolgálatot.⁵³

Egy országos jelentőségű rendezvény: az 1879. évi országos kiállítás

Bár találunk magyarországi előzményt ipari és műkiállítások szervezésére, az első valóban országos méretű és hírű ipari és mezőgazdasági kiállítás megrendezésére 1879-ben Székesfehérváron került sor. Megnyitőünnepségét május 17-én tartották.

A rendezés ötletét a Fejérmegyei Gazdasági Egyesület 1877. évi közgyűlésén vetette fel Zichy Jenő gróf. „A gazdaságilag dermedt élet közepette” a figyelem felkeltését célozva meg a hazai termékek iránt, ösztönözve a fogyasztást, támogatva a hazai ipart és mezőgazdaságot. A kiállítás fővédnökének József főherceget sikerült megnyerni. Az 1878-ban létrehozott szervező (később végrehajtó) bizottság elnökének is megválasztott Zichy az országos sajtóban, valamint a hivatalos közlönynek kijelölt *Székesfehérvár és Vidéke* című lapban közölt hirdetések és felhívások mellett személyesen indult országos körútra, hogy felkeresse a potenciális kiállítókat, illetve lelkesítse a nagyközönséget is a részvételre.⁵⁴

A kiállítás helyszínéül a Polgári Lövölde épületeit és kertjét, valamint a méntelep területét és épületeit jelölték ki. Így a vasútállomás épületéből kilépő látogató azonnal a rendezvény forgatagában találta magát. A kiállításra szánt termékeket és felszereléseket különvonatok szállították az ország minden részéről Székesfehérvárra.⁵⁵ A 45 000 m²-t meghaladó területen 17 csoportba osztva helyezték el a 3271 kiállítót a szervezők (a résztvevők csupán 8%-a volt székesfehérvári illetőségű). A rendezvényt szakmai programok, konferenciák, találkozók kísérték. A kiállítás tanüggyel foglalkozó szekciója a megyeháza termeiben kapott helyet. Itt 14 helyiségben mutatták be alkotásaikat az ország minden részéről érkező oktatási intézmények.⁵⁶ A kiállított termékeket szakmai zsűri ítéle-

⁵³ Kovács Eleonóra: i. m. 62.

⁵⁴ Csurgai Horváth József (2014): i. m. 256–257.

⁵⁵ Székes-fejérvári kiállítás. *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 21. sz. 1879. május 25.

⁵⁶ Csurgai Horváth József (2014): i. m. 256–257.

te alapján díjazták. A bíráló bizottság tagjait fele részben a fehérvári kiállítási bizottság, negyed részben az országos iparegyesület és ugyancsak negyed részben a budapesti ipar- és kereskedelmi kamara delegálta.⁵⁷

Meg kell említeni Oetl Antal vasöntő üzemének öntöttvas pavilonját, amit a kiállítás befejeztével Zichy Jenő megvásárolt és 1880 tavaszától használatba adott a városnak, majd a millennium alkalmából oda is ajándékozta a fehérváriaknak. A pavilon ma is áll a Zichy ligetben.⁵⁸

A kiállítás első napjának tervezett programpontjai a következők voltak: „Május 17-én reggel 9 órakor érkezik meg Alcsútról József főherceg és Pauer [János] püspökhöz száll. A megye és a gazdasági egylet küldöttsége, Szögyény-Marich László főispán vezetése mellett üdvözlük a főherceget. Tíz órakor érkezik külön vonat a fővárosi meghívott vendégekkel. A főherceg ezután az indóház előtt emelt diadalkapu elé megy, hol a kiállítás elnöke, gróf Zichy Jenő üdvözlő beszéddel fogadja s felkéri a kiállítás megnyitására. A főherceg erre megnyitottnak nyilvánítja a kiállítást. Hír szerint Kemény G[ábor] [földművelésügyi] *miniszter is jelen lesz s a megnyitás előtt beszédet tart. A beszédek után a kiállítási termekben a megnyitásra meghívottak körutat tesznek. A közönség csak déli 12 óra után bocsáttatik a kiállítási helyiségekbe. Este a színházban díszelőadás. Ezután a fehérvári közönség József főhercegnek fáklyás zenét ad.*”⁵⁹

A nyitás napján a város vezetősége Zichy Jenő gróf tiszteletére ünnepséggel készült. Pauer János püspök díszében látta vendégül az érkező József főherceget. Zichy pedig bankettel köszöntötte a kiállítási bizottságok tagjait, valamint a meghívott vendégeket és a minisztériumok képviselőit. A kiállításra az uralkodót is meghívták, tiszteletére a lövöldekertben építettek királyi sátozt. Érkezését június elejére várták, a látogatás azonban elmaradt.

A május 25-én megjelent *Vasárnapi Ujság* terjedelmes, gazdagon illusztrált beszámolót közölt az eseményekről.⁶⁰ A kiállítás tiszteletére egy helyi vállalkozó emlékérmét veretett Kőrmöcbányán. Az érem előlapján Zichy Jenő mellképe látható, „GR. ZICHY JENŐ, A KIÁLLÍTÁS ELNÖKE” körirattal. Hátoldalán két babérág közé foglalva Székesfehérvár címerének részlete kapott helyet „SZÉKESFEHÉRVÁRI 1879 ÉVI ORSZ. KIÁLLÍTÁS” felirattal.

⁵⁷ Székes-fehérvári kiállítás. *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 21. sz. 1879. május 25.

⁵⁸ Gróf Zichy Jenő őshazát kutató expedíciói (1895, 1896, 1898). <http://www.albaarchivum.hu/hu/neves-evfordulok/226-grof-zichy-jeno-oshazat-kutato-expedicioi> (letöltés dátuma: 2020. 07. 06.).

⁵⁹ A székesfehérvári kiállítás. *Politikai Ujdonságok*, XXV. évf. 20. sz. 1879. május 14. 236–237.

⁶⁰ Vö.: Székes-fehérvári kiállítás. *Vasárnapi Ujság*, XXVI. évf. 21. sz. 1879. május 25.

A rendezvényt egyes források szerint több mint 150 ezer látogató kereste fel, „tisztá jövedelme” elérte a 30 000 forintot.⁶¹ Zichyt Székesfehérvár díszpolgárává választották 1879-ben. A kiállítást oly mértékű sikerként könyvelték el a város vezetői, hogy az addig Felsősétatér néven ismert ligetet – nagyvonalúságát meghálálva – Zichy ligetnek nevezték el.

A városrészekben megjelenő intézmények

Oktatási intézmények

A belvárosban 1868. február 2-ától üzemelő, Bazsalik-féle óvoda sikerén felbuzdulva 1869. május 17-én a Palotavárosban, majd 1887-ben a Felsővárosban is nyílt egy „óvoncokkal” foglalkozó műintézet, és felmerült egy vízivárosi kiseddóvó alapításának gondolata is.⁶² Az óvoda felépítéséhez és működtetéséhez Tar József postamester ajánlott fel nagyobb összegű adományt. A pénzt azonban a városi hatóság inkább közvilágítás kiépítésére fordította. 1886-ban óvodaegyesület alakult, hogy a tagok adományaiból és városi hozzájárulásból létrehozzanak egy kiseddóvót. A sokáig anyagi gondokkal küzdő Szent Imre Óvodaegylet 1892-ben Alaghy Dezső köztisztviselőnek örvendő iskolaszéki elnököt, a törvényhatósági bizottság tagját választotta meg elnökének. Alaghy irányításával az egylet kilábal a kilátástalan helyzetéből, olyannyira, hogy 1893. október 31-re elkészült az új épület.⁶³

Érdemes figyelmet szentelni a városrész 1906. november 1-jén átadott kiseddóvójának is, mely funkcióját és épületét a megnyitásától kezdve a mai napig megőrizte. Az intézmény Mancz János nyugalmazott uradalmi tisztartó közbenjárására és pártfogásának köszönhetően jött létre. Mancz, aki nyugdíjas éveire Székesfehérváron telepedett le, 30 000 forintot különített el vagyonából egy városi óvoda felállítására tett alapítvány céljára. Végrendelemben kikötötte, hogy a tanítók és a városi szolgák gyermekeiről ingyen gondoskodjanak a műintézet falai között. A nehézségek mértékét jól mutatja, hogy még a rendelkezésre álló összeget felhasználva is csak tíz évvel az adományozó halála után nyitotta meg a kapuit, 1906. november 1-jén a kiseddóvó. Az intézmény felvette az adományozó nevét (Mancz János Alapítványi Kiseddóvoda), és a mai napig őrzi emlékét. Az épület átadásának 100. évfordulójára emléktáblát he-

⁶¹ Csurgai Horváth József (2014): i. m. 257–258.

⁶² Bazsalik Mihály (1839–1894). <http://www.albaarchivum.hu/hu/neves-evfordulok/198-bazsalik-mihaly> (letöltés dátuma: 2021. 01. 05.).

⁶³ Alaghy Dezső 1837–1904. In: *A Ciszterci Rend székesfehérvári kath. főgimnáziumának értesítője az 1904–5. iskolai évről*. Székesfehérvár. 3–15.

lyeztek el a falán, mely alatt Vauvenargues francia márki szavai olvashatóak: „*A nagy gondolatok a szívből fakadnak*”.⁶⁴

A „kényszernevelés” problémáját volt hivatott megoldani az 1894. augusztus 1-jén átadott, de a működését csak 1895. június 7-én megkezdő Országos Királyi Javítóintézet. A Wagner Gyula tervei alapján helyi építési vállalkozókkal megalkotott komplexum, melynek főbejárata a pályaudvar irányába, a Lövölde utcára nyílt, kilenc épületet foglalt magába. Az egyemeletes igazgatói épületben az irodák mellett igazgatói, gondnoki, ellenőri és írónki lakásokat alakítottak ki. Emellett egy másik, kétemeletes épületben a munkavezető és az intézet többi alkalmazottja lakott. A növendékek foglalkoztatására három épület földszintjén munkatermeket, az emeleteken pedig 40 ágyas hálótermeket rendeztek be. Az intézmény területén még egy 120 fő befogadására tervezett étkezde is helyet kapott; a szomszédos lovaslaktanya kerítéséhez közeli építményben voltak a zárkák.

A nagy múltú intézmény története – átmenetileg – 1944-ben ért véget Székesfehérváron. A javításra szoruló fiúkat ugyan már 1939 tavaszán átszállították a Magyar Királysághoz visszacsatolt Kassára, helyüket azonban még rövid ideig a ceglédi javítóintézetből ide hozott lányok vehették birtokba. 1944 után viszont – részben a háborús károk miatt – sokáig nem töltötte be eredeti funkcióját az épületegyüttes.⁶⁵

1909-ben – állami és helyi forrásokat is felhasználva – 10 tantermes iskola építését kezdték meg a Deák Ferenc utca és a Pirosalma utca sarkán. A korszerű épületben (amihez tornaterem, testületi szoba, könyvtár, tanítói és szolgai lakás is tartozott) a Deák Ferenc Utcai Községi Elemi Fiú és Leány Népiskola kezdte meg a működését, de itt kapott helyet a Tankerületi Főigazgatóság és a Városi Zeneiskola is. Az épületet iskolaidőn kívül több helyi szervezet is használta (ARAK Birkózó Szakosztály, katonaság, Nővédő Egyesület). Leterheltségét tovább fokozta, hogy az 1930-as évektől a városi iskolai körzetek módosítása miatt több oktatási intézményből helyeztek át ide tanulókat, illetve egész osztályokat. 1944. március 21-től a német katonaság lefoglalta az épületet. Ekkor az iskola tanulóit az Ipariskolába irányították át. Az 1944-es bombázások során az épületnek csaknem az egésze elpusztult, így a tanulók továbbra is az Ipariskolában maradtak.⁶⁶

A Deák Ferenc Utcai Községi Elemi Fiú és Leány Népiskola épületé-

⁶⁴ Mancz János (1818–1896). <http://www.albaarchivum.hu/hu/neves-evfordulok/172-mancz-janos> (letöltés dátuma: 2020. 05. 31.).

⁶⁵ Székesfehérvári országos királyi javítóintézet (1894–1944). <http://www.albaarchivum.hu/hu/neves-evfordulok/196-szekesfehervari-orszagos-kiralyi-javitointezet> (letöltés dátuma: 2020. 05. 24.).

⁶⁶ Surányi István (2000): *Az alapfokú oktatás Székesfehérváron 2000-ig*. Szerzői kiadás, Székesfehérvár. 79.

ben kezdte meg működését 1910-ben a Zenekedvelő Egyesület által alapított Zeneiskola is. Az egyesület elnöke, Schlammdinger Jenő jelentős támogatást szerzett az iskola működtetéséhez. 1921-ben városi fenntartás alá került az intézmény.⁶⁷

A Zita királyné út (a mai Budai út) – Új Várkörút saroktelkén kapott helyet Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter javaslatára az Árpád-házi Boldog (1943-tól Szent) Margitról elnevezett leánygimnázium. A Várkörút vonalához igazodó, barokk jegyeket magán viselő épület Fábián Gáspár tervei szerint 1932 nyarára készült el az út másik oldalán emelt polgári leányiskola hasonló stílusban kivitelezett épületével szemben, egységes karaktert kölcsönözve az addig elhanyagolt térnek.

Az új épületbe költöző intézmény a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendelkezésének értelmében gimnáziumként kezdte meg a tanévet még '32 szeptemberében.⁶⁸

A város vezetése 1937-ben kormányzati kezdeményezésre az ország második mezőgazdasági tanintézete, a Magyar Királyi Szent István Középfokú Gazdasági Tanintézet alapításához ingyenesen juttatott építési telket a vasúti teherpályaudvar szomszédságában.⁶⁹ Az iskola épülete 1937–38-ban készült el Széll László tervei alapján. A kivitelezési munkálatok szervesen illeszkedtek a megnyitást megelőző évben végrehajtott, nagyszabású térrendezési koncepcióba. Az épület – melyet a korabeli szaksajtó „a város egyik legszebb épülete”-ként jellemzett – az újonnan kialakított tér domináns elemévé vált. A Prohászka Ottokár út vonalához simuló nyugati szárny íves hajlása az út befejező szakaszának is szép lezárást biztosított. Az iskola helyének kijelölésekor szem előtt tartották, hogy tanulói között magas a vidékről, vonattal bejáró diákok száma. Ugyancsak előnyt jelentett, hogy az intézmény tangazdaságába is könnyen el lehetett jutni vasúton.⁷⁰

E tér arculatát tovább formálta az 1943-ban jelentős állami támogatással megvalósuló 2. sz. Polgári Fiúiskola (Horthy Miklós Állami Polgári Fiúiskola) épülettömbje, melynek tervezésére szintén Széll Lászlót kérték fel.⁷¹ A részben a lövöldekert egykori területén épült intézmény nyolc tanteremből és tornateremből álló, L alakú tömbjének utcafrontját íves árkádsorral kötötte a tervező a korábbi években kialakított parkhoz. Az épület helyének kiválasztásakor ez esetben is fontos szerepet játszott a vidékről bejáró tanulók nagy száma. „*Nem különlegességeket akartunk, ha-*

⁶⁷ Farkas Gábor – Szalai Károly: i. m. 50.

⁶⁸ Maron István (szerk.): (1933): *Székesfehérvár Szab. Kir. Város Árpád-házi Boldog Margit Leánygimnáziumának Tizenhatodik Értésítője*. Számmer Imre Utóda Pannonia Nyomda Vállalat, Székesfehérvár. 4.

⁶⁹ Farkas Gábor – Szalai Károly: i. m. 46.

⁷⁰ Schmidl Ferenc: i. m. 279–283.

⁷¹ Farkas Gábor – Szalai Károly: i. m. 50.

nem szolid, tartós, jó és vidéki környezetbe illő szép épületeket” – írja később ismertetőjében Schmidl Ferenc a téren kivitelezett iskolaépületekről.⁷²

Egészségügyi és szociális intézmények

1869–70-ben a méntelep szomszédságában járványkórház létesült. A mára már eltűnt épületet a korabeli térképeken az akkori Új Utcában (ma Horvát István utca), részben a Prohászka Ottokár-mléktemplom helyén kell keresnünk. A kórház az 1872-ben kitört kolerajárványt méreténél fogva nem tudta már kezelni, ezért funkcióját a Bottlik-majorban létrehozott intézet vette át. A kórház a Prohászka-templom építésecor, 1928-ban fejezte be itt a működését, épülete ekkor került elbontásra.⁷³

A Budai út – Lövölde utca sarkán működtetett „löváltó állomás” funkcióját a városi hatóság 1865-ben megszüntette, s kezelését a vármegyének adta át kórház létesítése céljából. 53 ágyas gyógyintézetet szereltek fel ekkor.⁷⁴ A kórház 1900-ig üzemelt itt. Ezután az épületét katonai célokra használták.⁷⁵

Kégl György 200 000 aranykoronás adománya, valamint a vármegye közgyűlése által e célra megszavazott pótdó tette lehetővé 1897-ben egy új kórház létesítését. A Budai úti katonai létesítmények szomszédságában, a Seregélyesi út és az Asztalvölgyi árok által határolt saroktelken a 150 ágyas intézmény megnyitójára 1901. január 2-án került sor. A modern közkórház pavilonrendszerben készült el. Három (felvételi, központi, gazdasági) épületét folyosók kötötték össze. Ezeken kívül elmemegfigyelő, fertőző osztály és hullaház is létesült. A három főépület földszintjén és alagsorában az egészségügyi dolgozók részére lakásokat alakítottak ki. 1913-ban a Tuberculosis Ellen Védekező Egyesület szorgalmazásának köszönhetően tüdőszanatórium (Lujza szanatórium) épült a kórház mellett, mely ekkor még egyesületi kezelésben működött. Az 1920-as évek elejétől jelentős fejlesztéseket hajtottak végre, korszerűsítették a technikai felszerelését is. A szovjet csapatok által 1944-ben igénybe vett kórház épületegyüttese és eszközállománya a harcok során szinte teljesen elpusztult.⁷⁶

Megjegyzendő, hogy az első világháború idején a sebesülteket hazaszállító szerelvények mind gyakoribb érkezésével a városrész több közintézményét hadikórháznak rendezték be. Így 1915 tavaszától a csapatkór-

⁷² Schmidl Ferenc: i. m. 279–283.

⁷³ Lauschmann Gyula: i. m. 108.

⁷⁴ Gerlényi László (1992): *A székesfehérvári Szent György Kórház története*. Fejér Megyei Szent György Kórház, Székesfehérvár. 23.

⁷⁵ Uo. 58.

⁷⁶ Gerlényi László: i. m. 30–78.

ház és a Szent György Kórház mellett ilyen funkciót látott el ideiglenesen a Deák Ferenc utcai és az izraelita iskola, a vasúti „üdítőállomás”, az agintézet, a Mancz János Óvoda és a javítóintézet, de a lovassági és a gyalogsági laktanyában, valamint a méntelepen is rendeztek be ellátóhelyeket.⁷⁷

Dr. Juhász Árpád, a Vármegyei Szent György Kórház sebészorvosa 1936 decemberében kapta meg az engedélyt egészségügyi intézmény magánvállalkozásban történő üzemeltetésére. Ebből a célból egy, a Várkörút új szakaszán (ma Prohászka Ottokár út) álló, többszintes épületet alakítottak át. Betegszobákat a földszinten és az emeleten is rendeztek be, míg az alagsorban a kiszolgáló helyiségek, valamint a személyzet szobái kaptak helyet. Az intézet épületének bővítését 1941–42-ben kezdték el tervezni, ezt azonban a háborús események megghiúsították. 1948-ban a helyrehozott épületben újra megnyitotta ugyan a kapuit a magángyógyintézet, hamarosan azonban állami kezelésbe került és megszűnt.⁷⁸

5. kép: A Jézus Szíve-templom egy korabeli képeslapon
(Forrás: VLKI)

A mai Rákóczi út sarkán lévő telken, az egykori majorsági épület egy részéből kialakított épületben 1863-tól 40 ágyas városi kórház kezdte meg működését. (Az utca korábbi elnevezése – Kórház utca – is innen eredeztethető.) 1876-ban kápolnával bővítették az épületet. A 20. század elejére leromlott épületegyüttes lebontásáról akkor született döntés, ami-

⁷⁷ Ebert-Erdős Ferenc (2020): *Székesfehérvár a Nagy Háború árnyékában*. (Kézirat.) Székesfehérvár.

⁷⁸ Farkas Gábor – Szalai Károly: i. m. 59.

kor a szomszédságába tervezett Jézus Szíve-templom építésének megteremtődtek a feltételei. Az új aggintézet és immáron árvaház „L” alakú épülete a templom mellé került. A helyszín kiválasztásakor szempont volt, hogy a növendékek és bentlakók a legkedvezőbb ellátásban részesülhessenek, és a templomot bármikor látogathassák. Az épületegyüttes lelkészlakással egészült ki.⁷⁹

A sarokház folytatásaként (a Széna tér irányába) az egykori „mázsház” helyén épült fel az Úrinők Otthona. 1938. május 22-én ünnepélyes keretek között rakta le alapkövét Horthy Miklósné és Hóman Bálint kultuszminiszter.⁸⁰

A tűz elleni védekezés és az állandó mentőcsapat megszervezése

Az 1868 tavaszán megindult szerveződést követően – Havranek József városkapitány közbenjárására – 1873 májusára megalakult tűzoltó egyesület első „örtanyáját” az egykori aggintézet épületében, a mai Rákóczi út – Széna tér sarkán rendezte be. Első bevetésükre már a megalakulás évének nyarán sor került a Felsővárosban.⁸¹

A tűzoltáshoz szükséges eszközöket a város különböző pontjain kialakított „fiókörtanyákon” helyezték készenlétbe. A fiókörtanyák és a központ között tűzjelző hálózatot létesítettek. Csengetése a tüzeset tényét jelezte, helyének és nagyságának közlésére nem volt alkalmas. A tűzoltók munkáját rendkívül megnehezítette az általános vízhiány, illetve a felszerelésük elégtelensége. 1878-ra azonban megteremtődtek a korszerű védekezés feltételei: kocsifecskendőt és vízszállító lajtot helyeztek üzembe.⁸²

A város tűzbiztonságának fejlesztése megkívánta a fiókörtanyák egyetlen központi örtanyává való összevonását. Az egyesület vezetői egy új központ építésében látták a megoldást. A Távírda és a Dinnye utcák összefutásánál lévő teleket e célból egyleti vagyonból, hitelfelvételből és közadakozásból vásárolta meg az egyesület. A Say Ferenc tervei alapján felépült, 1885. december 1-jén ünnepélyesen átadott tűzoltólaktanya díszes volt a fából készült mászótorony. A két utca torkolatában magasodó épület mintegy százötven évig meghatározó elemévé vált az építéséhez segítő kezét nyújtó mecénásról, Kempelen Imre mohai nagybirtokosról elnevezett térnek is.⁸³ Téglából épült, többszintes tűztornyot csak 1925-

⁷⁹ Fábíán Gáspár (1917): A székesfehérvári árvaház és aggintézet. *Építő Ipar – Építő Művészet*, 41. évf. november 11. 273–274.

⁸⁰ Kovács Eleonóra: i. m. 106–110.

⁸¹ Csiszár István (2014): *A 125 éves „tűzoltó örtanya” története 1885–2010.* „Havranek József” Tűzvédelmi Alapítvány, Székesfehérvár. 15–18.

⁸² Uo.

⁸³ Csurgai Horváth József (1998): *A Székesfehérvári Önkéntes Tűzoltóegyesület története.* Szé-

ben állítottak, amikor az őrtanya külső megjelenésében is megújult.⁸⁴ A második világháború során keletkezett károkat 1945 áprilisában lakossági segítséggel sikerült helyrehozni. A gépkocsiparkot működőképessé tett katonai terepjárókkal egészítették ki.

6. kép: A központi tűzörség épülete
(Forrás: VLKI)

A tűzörség épületében 1889-től a tűzoltó-egyesület egységeként Vida Pál és Major Ferenc tisztifőorvos szervezőmunkája eredményeképpen egy mentőcsapat is megkezdte a működését. Feladataik közé tartoztak a mentésen túlmenően egyéb közegészségügyi tevékenységek (pl. a fertőtlenítés) is. 1898-ra már mentőkocsival is rendelkeztek, ami szeptember 11-én vonult először esethez. Később külön kocsi állt rendelkezésükre a fertőző betegek ellátásához. 1908-ban a mentőtársulatnak 48 tagja volt. A '30-as években történt átszervezések során a mentőegyleti feladatokat a tűzoltóság mentőosztálya vette át. A mentési feladatokat a város területén a városi mentőintézmény, a megye területén az 1926-ban létrejött Vármegyék és Városok Országos Mentőegyesülete (az Országos Mentőszolgálat elődje) látta el. Székesfehérvár nem csatlakozott azonnal az országos testülethez, bár erről 1928-ban már folytak tárgyalások. A kettős rendszerű, az idő előrehaladtával egyre szorosabb (együtt)működés a háború végéig fennmaradt.⁸⁵

kesfehérvár Megyei Jogú Város Hivatásos Önkormányzati Tűzoltósága, Székesfehérvár. 42.

⁸⁴ Uo. 60.

⁸⁵ Csizsár István: i. m. 19–20.

Katonai létesítmények a vizsgált városrészekben

1851-ben a budai katonai parancsnokság méneskaszárnya létesítéséről hozott határozatot: ennek helyéül – több városban tartott szemlék után – Székesfehérvárt ítélték a legalkalmasabbnak. A városvezetés a július 24-ei ülésén elfogadta a javaslatot, és határozatot hozott a telep helyéről is. A döntés értelmében ellenszolgáltatás nélkül bocsájtották a katonaság rendelkezésére a későbbi vasútállomással szemben elterülő üres területet, a Város rétjét, és az építkezéshez szükséges építőanyagot is biztosították (újra üzembe helyezve a közeli tégláégetőt).⁸⁶ A parancsnoksági épület, a legénységi kaszárnya, valamint a kiszolgáló épületek (kovácsműhely, gyógyszertár, kocsiszín, istállók) a terület keleti felén, a Horvát István utca és az Apáca utca (a mai Deák Ferenc utca) kereszteződésénél, a lövödekerttel átellenben kaptak helyet. A Monarchia szétesése után funkcióját a méntelep a polgári irányítás alatt is megtartotta: 1920-tól a Dunántúli Méntelep kebelében a lótenyésztés feladatköre került előtérbe. Az intézmény épületegyüttese a Székesfehérvárt ért 1944-es bombázások során és az azt követő harci tevékenységek idején használhatatlanná vált. A létesítmény sorsa a háborút követő években pecsételődött meg. Feladatkörét 1945-ben az Állami Lótenyésztési Felügyelet vette át; az intézmény a Budai út és a Lövölde utca sarkán álló huszár pótkeret laktanyába tette át székhelyét. 1948-ban a méntelep épületeit hivatalosan is romterületté nyilvánították. 1949-ben a város kérvényezte, hogy a romokból építőanyagot vételezhessen a területre tervezett társasházak építéséhez. A bontást márciusban kezdték el.⁸⁷

A városban állomásozó katonai egységek elszállásolásának problémája folyamatosan napirenden volt a vizsgált korszakban. A kiegyezést követően többször felmerült egy kaszárnya építésének szükségessége, a városvezetés azonban sokáig vonakodott állást foglalni az ügyben. 1875-ben a katonaságot a Pirosalma utcában lévő fióklaktanyába vonták össze. 1883-ban lovassági dandártörzset és gyalogsági ezredtörzset, valamint további zászlóaljkat kapott a város. Ennek hatására a városvezetés gyalogsági laktanya megépítéséről határozott. Az építkezést Say Ferenc székesfehérvári építész tervei alapján a korábbi lovassági kaszárnya és tiszti iskola Budai út melletti telkén, az épületegyüttes kibővítésével tervezték megvalósítani. A tetemes építési költség miatt azonban a kivitelezés elhalasztásáról döntött a közgyűlés 1886. február 21-én, a városban állomásozó gyalogságot a katonai vezetés elvezényelte Székesfehérvárról.⁸⁸

⁸⁶ Városi Levéltár és Kutatóintézet (Székesfehérvár). Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyvek, 1851. július 24. IV.B.1402.a.

⁸⁷ Farkas Gábor – Szalai Károly: i. m. 36.

⁸⁸ Csurgai Horváth József (2014): 200–202.

A következő évben a város vezetése ingyenesen bocsájtotta rendelkezésre a vármegyei kórházzal átellenben elterülő – időközben a vízrendezési munkálatok során beépíthetővé vált, Budai út menti –, mintegy 24 katasztrális hold területű ingatlanát laktanyaépítés céljára. A terveket Adler Károly, miskolci illetőségű főmérnök és Say Ferenc készítették. Az átadásra 1892. szeptember végén került sor. A laktanyát József főhercegről nevezték el. Szálláshelyét elsőként a 10. huszárezred tisztikara és három százada foglalhatta el itt.⁸⁹

A gyalogsági kaszárnya elhalasztott építésének megkezdésére 1899-ben nyílt lehetőség. Helyét a József főherceg laktanya és a katonai csapatkórház közötti üres területen jelölték ki. A tervezés során számoltak a későbbi bővíthetőség lehetőségével is. A tervezéssel ismét Say Ferencet bízták meg, akinek munkájára 1901 januárjában érkezett meg a jóváhagyás. Az 1903-ra elkészült laktanyában a 69. császári és királyi gyalogezred talált otthonra.⁹⁰

A Budai út 5. szám alatt szintén laktanya állt egykor. Itt kezdetben (1865-ig) a városi lóváltó állomás, majd a vármegyei közkórház működött, csak 1900-tól kapott katonai funkciót.⁹¹ A IV. hadtestparancsnokságnak a városi hatósághoz intézett, 1903-ban kelt átiratából tudjuk, hogy az 1901-ben felállított huszáregység laktanyája az ajánlott „Frigyes Vilmos laktanya” helyett a Huszár Pótkeret Laktanya elnevezést kapta. A 19. század utolsó évtizedeiben, illetve a századfordulón további katonai egységek kerültek elhelyezésre, hadtestparancsnokság és honvédlaktanya létesült. Az 1910-es évekre mintegy 1800 főt tett ki a Székesfehérváron állomásozó katonai állomány.⁹²

Felekezetek, egyházi létesítmények a városrészben

Székesfehérvár felekezeti összetétele a korszakban többször módosult. A többségében római katolikus vallású, kisebb mértékben református, evangélikus és görögkeleti ortodox lakosság mellé a kiegyezést követően nagyszámú zsidóság érkezett. Az izraeliták felekezete 1869 és 1910 között a második legnépesebbé gyarapodott, ezután azonban folyamatos csökkenést lehet megfigyelni. 1920-ra a második legnépesebb felekezet a reformátusoké lett.⁹³

Már a 19. század elejéről, 1824-ből adatolható, hogy a vártól délre eső külvárosban református hitközség kezdte meg a működését. A lakosság

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Uo. 203–205.

⁹¹ Lauschmann Gyula: i. m. 76.

⁹² Csurgai Horváth József (2014): 206–210.

⁹³ Uo. 45.

számának emelkedését jelzi, hogy ugyanitt népiskola nyitotta meg a kapuit 1834-ben.⁹⁴ 1837-ben templomot emeltek, ami az 1843-as tűzvészben megsemmisült. Az új templomot 1844. december 1-jén avatta a gyülekezet.⁹⁵

A római katolikus egyház fenntartásában már a 19. század elején működött aggintézet s hozzá tartozó kápolna a Vízivárosban. A század végére a leromlott állapotú épületegyüttes helyére új templomot, árvaházat, aggintézetet és óvodát tervezett a gondnokságot ellátó felsővárosi plébánia. Bilkei Ferenc plébános vezetésével gyűjtés indult a tervek megvalósítására. Az 1910–1911-ben felépült templom a Jézus (Szent) Szíve nevet kapta. Ünnepeyes alapkövetételére 1910. április 10-én került sor, s augusztusra már álltak a falak, ekkorra elkészült a kupola is. 1911. szeptember 17-én, a felszentelés napján az első szentmisét Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök tartotta. A templom építészeti koncepcióját Fábíán Gáspár építész álmodta meg. A vasbeton szerkezeteket, köztük a nyolcszögű, bordákkal megerősített kupolát Bory Jenő szobrász-építész tervezte. Ugyancsak Bory munkája az eredetileg a főoltáron elhelyezett Madonna-szobor,⁹⁶ de azt az 1961-ben befejeződő felújítás során a szentély mellett kialakított falfülkébe helyezték át, a korábban az ablakok alatt lévő, égetett agyag stációk helyére ugyanekkor Bicskei Karle János festménye került.⁹⁷

A Búrtelepen és a vasút környékén élő római katolikus hívek részére Prohászka Ottokár alapított egyházközséget 1920-ban. 1923-ban a Lövölde utcában épült kápolna az ekkor mintegy 4000 lelket számláló közösség számára. Prohászka halála után, 1927. április 8-án merült fel az egyházközség rendkívüli közgyűlésén egy emléktemplom építésének ötlete, mely befogadja a hat nappal korábban eltávozott püspök földi maradványait is.⁹⁸

Templomépítő bizottság alakult. A Horvát István utca – Kuthy József utca – Új Várkörút által közrefogott parcellát a városvezetés térítésmentesen bocsájtotta az egyházközség rendelkezésére.⁹⁹ Az építőbizottság 1929 februárjában írta ki a pályázatot a templom, valamint a hozzá kapcsolódó plébánia és kultúrház terveinek elkészítésére. A szűkre szabott határidő ellenére harminchárom pályamű érkezett be. A győztes mun-

⁹⁴ Farkas Gábor – Szalai Károly: i. m. 18.

⁹⁵ Csurgai Horváth József (2014): i. m. 37.

⁹⁶ Csutiné Schleer Erzsébet – Siklósi Gyula (2010): *Kulturális Örökségvédelmi hatástanulmány. Víziváros*. 5. kötet. (Kézirat.) Székesfehérvár.

⁹⁷ Kovács Eleonóra: i. m. 91–93.

⁹⁸ Mózy Gergely (2013): *Kultusz és emlékezet. A Prohászka Ottokár emléktemplom*. Székesfehérvár M. J. V. Levéltára – Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár. 11.

⁹⁹ Farkas Gábor – Szalai Károly: i. m. 53.

kát Fábíán Gáspár készítette.¹⁰⁰ Az alapkőletételre november 17-én került sor. A következő év tavaszára már álltak a templom falai, június végén pedig a kupola építési munkái kezdődtek el. Őszre a kereszt is a helyére került. 1932-ben elkészült a kupola vörösréz borítása is. A munkálatok előrehaladtával csakhamar kiderült, hogy az építőbizottság által előirányzott költségvetés az adományokból, illetve a városi és egyéb nagylelkű felajánlásokból nem tartható. Így a templomépület mögé álmódott harangtorony megépítéséről le kellett mondani.

1933. november 4-én került a helyére az oltár. Másnap Shvoy Lajos megyéspüspök ünnepélyes keretek között megáldotta a templomot.¹⁰¹ A kultúrház – melyben mozierem (Glória mozi) is helyet kapott – 1935-től fogadta a közönséget. A ceremónián közreműködött a MÁV Műhely Dalegylet kórusa is. (A plébánia épülete csak 1943-ra vált beköltözhető állapotúvá.¹⁰²)

1934 tavaszán az építőbizottság kiírta a pályázatot Prohászka püspök síremlékének megalkotására. A szeptember 15-ei határidőre huszonöt művész 36 terve érkezett be. A nagyszámú jelentkező közül végül Orbán Antal budapesti szobrászművész került ki győztesen. A műalkotás 1936 őszén érkezett meg Székesfehérvárra. 1939-ben Orbán Antal további alkotásai is helyet kaptak a templombelsőben (Szent József-oltár, illetve a keresztút stációi) és a plébánia udvarán (Fábíán Gáspár mellszobra).

Prohászka Ottokár földi maradványainak az emléktemplomba való át-helyezését a közelgő ünnepi év programjaihoz igazodva, 1938-ra tervezték. A kitűzött időpont az esemény méltó megszervezésére is elegendő időt biztosított: így a templom elmaradt belső munkálatait is elvégezték, a síremléssel szemközt kialakították a kápolnát, a padlózatot leburkolták, valamint a plébánia körüli kertet és parkot is rendbe hozták.¹⁰³ Az épülethez a Kuthy József utca (a mai Károly János utca) felől 1943-ban készült kerítés. Ekkor került kialakításra az udvari részen az az árkádos síremlék, amibe Kaszap István hamvait helyezték el.

Az 1944-es hadiesemények a templomot, a plébániát és a kultúrházat is súlyosan megrongálták. 1944. szeptember 19-én több gyújtóbomba-és aknátalálatot szenvedett el az épületegyüttes. A vörösréz borítás alatt a kupola fából készült szerkezete napokig égett, elpusztult a sekrestye is. A kultúrházból szinte csak a falak maradtak meg. Az október 13-ai bombázások tovább növelték a kárt. További épületrészek váltak a tűz martalékává. Bár a hitéletet gyakorlók ekkor a plébániaépület tanácstermébe kényszerültek, 1945 húsvétját már a templomban ünnepelhették.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Mózes György: i. m. 17.

¹⁰¹ Uo. 21.

¹⁰² Farkas Gábor – Szalai Károly: i. m. 53–58.

¹⁰³ Mózes György: i. m. 27–29.

¹⁰⁴ *Historia Curatiae in „Búrtelep” Székesfehérvár–Búrtelep és Vasútkörnyéki r. k. Egyházköz-*

A neológ izraelita hitközség 1862 tavasza és 1864 kora ősze között építette fel a mai Nemzeti Emlékhely árkádos bejáratával szemközti téren (akkor Kempelen tér) a 400 fő befogadására alkalmas zsinagógáját. Tervezője vélhetőleg a budapesti Dohány utcai imaházát gondolta újra Székesfehérvár belvárosának küszöbére. Kivitelezőnek Szász Ferenc építőmestert kérték fel. Az ünnepélyes avatásra 1864. szeptember 23-án került sor.¹⁰⁵

A templom köré a hitközség intézményei települtek. 1892. november 1-től iskola, míg a zsinagóga mellett a Távírda utcában a rabbik lakóháza és egy óvoda állt. Az iskola Schön Frigyes tervei alapján Say Ferenc építész kivitelezésében készült el.¹⁰⁶

A zsinagóga monumentális épületét, melynek mintaadója a fővárosban maradéktalanul betöltötte funkcióját, Székesfehérvár közvéleménye kihasználatlannak, „túlságosan tágasnak” ítélte meg. Az 1930-as években „megcsonkításának”, a tornyok és a gömbök eltávolításának a gondolata is felmerült. 1938-ban Kerekes Lajos polgármester városrendezési és szépészeti indokkal szorgalmazta a toronysisakok és lépcsőfeljárók eltávolítását. Végül „csak” a Székesfehérvárt elérő háborús események pecsételték meg az épület sorsát.¹⁰⁷ A bombázások során a falai ugyan állva maradtak, a berendezés azonban megsemmisült. Kerekes Lajos polgármester már '44 júliusában kérvényezte a Belügyminisztériumtól az épület bontását, amire végül 1949-ben került sor.¹⁰⁸

Második világháborús károk. A fejlődés megakadása, új iránya

A Víziváros, a Tóváros addig tapasztalható dinamikus fejlődése a világháború éveiben megtorpant. Az 1944. szeptember 19-ei szovjet, majd az október 13-ai „szövevényes” szőnyegbombázások mintegy 400 halálos áldozatot követeltek. Elpusztult a vasútállomás épülete, a személy- és a teherpályaudvar. Megrongálódott a vágányhálózat, mintegy 100 mozdonny és 400 vasúti kocsi. Használhatatlanná vált a MÁV-műhely, a fűtőház és a vasúti áruraktár. Szeptember 19-én egy német hadianyag-szállító szerelvény is megsemmisült a támadás során, október 13-án pedig egy Székesfehérvárra éppen beérkező személyvonatot ért találat. A vonatról

ség lelkesységének története. Kéri Nándor plébános visszaemlékezései 1920–1951 (kézirat).

¹⁰⁵ Kovács Eleonóra: i. m. 119–120.

¹⁰⁶ Iskola felavatás. *Székesfehérvár és Vidéke*. XX. évf. 132. szám. 1892. november 1.

¹⁰⁷ Gergely Anna (2003): *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája (1938–1944)*. Vince Kiadó, Budapest. 66.

¹⁰⁸ Uo. 227–235.

menekülő utasok az aluljárókban kerestek menedéket. Sokan lelték halálfukat a beszakadt pályatest alatt.

A támadásokban és az azokat követő harcok során pusztult el a városrész lakóházainak és középületeinek a többsége. Helyrehozhatatlan kár keletkezett a méntelep épületegyüttesében, romba dőlt a lövöldekert területén a sportcsarnok, a Lövész Egylet főépülete és a szomszédos polgári fiúiskola is. A Deák Ferenc utcai elemi iskola teljes berendezésével együtt lett az enyészeté. Gyújtóbomba-találatot kapott a Szent István Középfokú Gazdasági Tanintézet épülete: tornaterme és szolgálati lakásai kiégtek. Felszerelése is odaveszett.

A már említett Prohászka-emléktemplomon kívül súlyos sérülést szenvedett a református templom, a hozzá kapcsolódó elemi iskola és paplak, az Árpádházi Szent Margit Gimnázium tetőszerkezete, valamint a Szabó-palota és szomszédságában a huszár laktanya épülete is.¹⁰⁹

A rendkívüli veszteségek ellenére a harcok csitulását követően szinte azonnal elkezdődött a károk felmérése, felszámolása és a lehetőségekhez mérve az újjáépítés. Ebből az időszakból számos kimutatás áll a rendelkezésünkre a keletkezett anyagi kár mértékéről, épületek károsodási fokáról. Ezekben 1945 végén mintegy 8 milliárd pengőre becsülték a helyreállítás költségeit. 1946-ban 53 romházzal számoltak be az összeírások.¹¹⁰

1947 szeptemberében a Széchenyi úton álló, rendbe hozott református templom felszentelésére került sor. A hozzá tartozó iskolát és diákszállást ezt követően, 1948-ban sikerült felújítani. A Béke Téri Állami Leány és Fiú Polgári Iskola épületét 1948-ban állították helyre, míg a Gazdasági Tanintézet épülete olyan súlyos károkat szenvedett, hogy az 1945/46-os tanévben csak két tanteremben indulhatott meg az oktatás. A tanulóotthon és a konyha újjáépítésére 1948-ban került sor.

A lakóházak helyreállítása a lakosság rossz anyagi helyzete miatt igen lassan haladt. 1949-ben csak minisztériumi közreműködéssel sikerült 23 épület bontását elvégezni. A középületek funkciójának helyreállítása prioritást élvezett. A vasúti forgalmat érintő létesítmények rendbehozatala – jelentős lakossági segítséggel – már 1945 áprilisában javában folyt.¹¹¹

A világháborút követő évtizedben részben helyi, részben kormányzati döntések nyomán elkezdődött a városrész romos részein – elsőként a méntelep területén – az ún. középblokkos, többemeletes házak építése. Az 1952-ben megszületett új rendezési tervben rögzített irányelvek elve-

¹⁰⁹ Vö.: Csurgai Horváth József (2002): Az első orosz megszállás. In: uő – Veress D. Csaba – Tihanyi Tamás: *Harcok és bűnök*. Fejér Megyei Önkormányzat, Székesfehérvár. 211–221.

¹¹⁰ Farkas Gábor – Szalai Károly: i. m. 87.

¹¹¹ Uo.

tették a terület rekonstrukciójának lehetőségét: a Víziváros egész területére vonatkozó nagyarányú bontást és átépítést irányoztak elő.¹¹²

A nagyipar megjelenésével súlyos gondot okozott a környező régiókból beáramló tömegek lakhatási problémájának kezelése. Az erre született megoldás – amely a lakóterületek, közművek, forgalomszervezés teljes átalakítását igényelte – végleg megpecsételte a városrész sorsát. A városvezetés a Víziváros nagy részét érintő szanálási tervet készített. A házgyári technológia meghonosításával a '60-as évektől kezdődően egymás után nőttek ki a lakótelepek a felszámolt ingatlanok és zöldterületek helyén.¹¹³

A városrésznyi, összefüggő tömbházas lakótelepek enyhítették ugyan a lakáshiány problémáját, többségében azonban eltüntették mindazt, amit százötven év alatt a város polgárai létrehoztak.

¹¹² Csutiné Schleer Erzsébet – Pintérné Tóth Viktória (2017): *Székesfehérvár. Települési Arculati Kézikönyv*. Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata, Székesfehérvár. 42.; 95.

¹¹³ Uo.

NEVELÉSTÖRTÉNET

KULTÚRAKÖZVETÍTÉS ÉS PEDAGÓGIAI ALAPVETÉS – TESSEDIKTŐL A SZOCIÁLIS ELMÉLETEKIG

Kováts-Németh Mária

*„Minél nagyobb az ember hatalma a fizikai világ fölött,
minél többen emelkedtek műveltségre,
minél inkább tiszteletben tartják az emberi méltóságot,
annál nagyobb a műveltség előrehaladása.” (Eötvös József)*

Összefoglaló:

A felsorolt szerzők mind nemzeti örökségünkhöz tartoznak: *Tessedik Sámuel* a magyar iskolai gyakorlati oktatás és a munkára nevelés kimunkálásának európai hírű alakja, a szarvasi mezőgazdasági iskola megalapítója. A századforduló után *Imre Sándor* munkásságában teljesedik ki a nemzetnevelés elmélete, egy új művelődéspolitika programja. Egységes egészé ötvözi az individuál- és a szociálpedagógia pedagógiai törekvéseit. *Karácsony Sándor* hívő protestánsként nagy gondot fordított az ifjúság lelki és szellemi nevelésére. Kísérleti parasztgimnázium Földesen, az 1919–1920 tanévben című írásában. *Nemes Lipót* „A kültelki gyermek élete és jövője” című munkájában példát állít hitvallásának: „a társadalom megjavításának legfőbb eszköze a helyes nevelés”.

Kulcsszavak: Nemzeti örökség, mezőgazdasági iskola, nemzetnevelés, helyes nevelés

Abstract:

The following authors are all part of the national heritage. Sámuel Tessedik, a pioneer of practical education in Hungary, a well-known figure of work education in Europe, the founder of the agricultural school in Szarvas is part of our national heritage. In the beginning of the 20th century, the works of Sándor Imre are the most comprehensive representation of the new cultural policy, the education of the nation, where diverging pedagogical streams, such as individual and social pedagogy are merged into a coherent approach. A faithful protestant, Sándor Karácsony

highlights the spiritual and mental education of the youth in his work 'Experimental middle school for peasants in Földes 1919-20'. Lipót Nemes reinforces his credo in his 'Life and future of suburban children' by stating: 'improving society is best achieved by proper education.'

Keywords: National heritage, agricultural school, national education, proper education

Bevezető

Az egyén közösségi nevelésének szükségességét, a nevelés társadalmi jelentőségét, társadalmi meghatározottságát előtérbe helyező pedagógiai gondolkodást, pedagógiai elméleteket a 19–20. század fordulóján megjelenő új irányzat, a „szociálpedagógia” körébe csoportosíthatjuk.

A szociális érzékenység a neveléstudományban példásan tetten érhető a reneszánsztól – W. Feltre, Johann H. Pestalozzi, Tessedik Sámuel, Brunsvik Teréz, Don Bosco – napjainkig.

A szociálpedagógia kifejezés Paul Natorp (1854–1924), a „marburgi iskola” vezető professzora nevéhez fűződik, aki pedagógiáját szociálpedagógiának nevezte. *A szociálpedagógia alapvető kérdése: a nevelés és a közösség kölcsönhatása.* Natorp hangsúlyozta, hogy az egyén csak közösségben, a közösség pedig egyénekből létezik. A nevelés csak közösségben, a közösség által megy végbe: a családban, az iskolában, a társadalomban.

A pedagógiai gondolkodást jelentősen befolyásolta a 19. században létrejött új tudományos diszciplína, a szociológia. A szociológia olyan társadalomtudomány, mely a társadalmi jelenségek – egyén, csoport, közösségek – összefüggéseinek feltárását elsősorban empirikus kutatással, elemzéssel végzi.

A pedagógiában hangsúlyossá vált – a szociológiai összefüggések vizsgálata mellett – az egyén nevelése a társadalom „szolgálatára”. Az egyes koncepciók kérdéskörei: a polgári jogok és köteleességek megismertetése az állampolgári nevelés során (Weszely Ö.); milyen világnézetet, életfel fogást jelent a szocialista nevelés (Fináczy E., Imre S.); hogyan lehet elősegíteni a nemzet fejlődését a nemzeti neveléssel (Imre S., Karácsony S.); mi a felelőssége az államnak a nyomorban élő családok gyerekei erkölcsi zuhlésében (Nemes L.).

Bő 100 évvel ezelőtt Európa-szerte a társadalmi változások nemcsak indukálták a pedagógia tudományterületeinek megújulását, a kezdeményezések gyarapodását, hanem *a pedagógia az emberi művelődés tudományává szélesedett.* Az elméleti képzés mellett a kutatóműhelyek és gyakorlati terek sora jött létre, s bizonyították az eredményesség feltételeit. A pedagógiai elméleteket meghatározó irányzatok sokszínűségét, alapvető jellemzőit, melyek a 20. század elején a pedagógiai koncepciók alapjául szolgáltak, s a koncepciókban a nevelési tevékenység feladatait döntően

meghatározták, az alábbi táblázatban foglaltam össze. A hazai szerzők meghatározó munkáit – a reális értékítéletek kialakításához – szintén a táblázatban szemléltetem. Tanulmányomban emléket kívánok állítani a 200 éve elhunyt Tessedik Sámuel magyar kultúrát gazdagító, nemzetközileg elismert „szociális” tevékenységének, nemzetben, egyénben gondolkodó munkásságának, pedagógiai örökségének. Majd három tudós útmutatásaival, példájával – Imre Sándor, Karácsony Sándor és Nemes Lipót – szemléltetem a nevelés iránti elkötelezettség jelentőségét, és meghatározó elméleti koncepcióik megvalósított gyakorlatának ma is aktuális eredményeit a közös újragondolás érdekében.

Táblázat: A pedagógiai elméleteket meghatározó tényezők¹

ALAP: A TÁRSADALOM		
IRÁNYZATOK, IRÁNYOK	ALAPELVEK	KONCEPCIÓK
Individuális – Az egyéniség szabad érvényesülése		
realista, naturalista	az egyéniség joga	„A gyermek évszázada”
idealista	személyiség	Schneller István: Egyéniség – személyiség. Magyar Pedagógia XV. 1906
az egyéni nevelés mint módszer	eszménykép az egész ember	Mitrovics Gyula: <i>Az egyéni nevelés rendszerei</i> . Debrecen, 1915
Szociális – Az egyén nevelése a társadalom „szolgálatára”		
szociológiai	család, iskola, társadalom egysége „akaratszabályozás”	Weszely Odön: <i>A szociálpedagógia fogalma</i> . Bp., 1904
szocialista	világnézet, filozófia, életfelfogás, politika, nevelési rendszer	Imre Sándor: <i>A nevelés sorsa és a szocializmus</i> . Bp., 1909 Fináczy Ernő: Négy hónap a magyar közoktatásügy történetéből. <i>Magyar Pedagógia</i> , XVIII., 1919, 92–114. Gratz Gusztáv: <i>A bolsevizmus Magyarországon</i> . Bp., 1921, Franklin – Társulat, 619–672.
állampolgári nevelés	polgári jogok és kötelességek	Weszely Odön: <i>Az állampolgári nevelés</i> . Pedagógia, Bp., 1932
nemzeti nevelés	a nemzet fejlődésének segítése a nemzet munkájában	Imre Sándor: <i>Nemzetnevelés</i> . Bp., 1912

¹ Vö.: Kováts-Németh Mária (2016): *Kultúra – érték – iskola*. Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr. 148–149.

A közösség jóléte „az ifjúság helyes és célszerű nevelésétől függ”

Tessedik Sámuel a magyar iskolai gyakorlati oktatás és a munkára nevelés kimunkálásának európai híru alakja, a szarvasi mezőgazdasági iskola megalapítója. Pozsonyi líceumi és debreceni kollégiumi tanulmányai után Erlangenben teológiát tanult. Halléban az August Hermann Francke alapította nevelőintézet munkáját tanulmányozta. A felvilágosult tudós, a filantropista elveket valló szarvasi evangélikus lelkész fiatalon kapta a Békés megyei evangélikus iskolák felügyelői feladatát. Kora társadalmában – éppúgy, mint Svájcban Pestalozzi – feltárta a szegény nép sorsa javításának szükségességét. *A parasztember sorsa, milyen és milyen lehetne*² című munkájában vallotta: az egyes ember boldogulása éppen úgy, mint a közösség jóléte, elsősorban „az ifjúság helyes és célszerű nevelésétől függ”.

1780-ban megnyitotta Szarvason a mezőgazdasági iskoláját. Kért és kapott! Önéletrajzában így ír erről: „A rámbizott 14 iskolának első meglátogatása alkalmával azonnal észrevettem a borzasztó slendrianizmus pusztítását, s meggyőződtem, hogy itt a legszentebb törekvés, a legvilágosabb okoskodás is csekély hatású leend. Azért elhatároztam magamban, hogy az én eszményem szerinti mintaiskolát fogok felállítani. [...] Végre is a legrövidebb, legbiztosabb, de egyszersmind a legköltségesebb utat választottam, ugyanis: a szarvasi uraságtól kértem hat hold szikesföldet. 1780-ban máj. 8-kán kedvező választ nyervén építettem egy iskolát, alapítottam kertet és könyvtárat, szereztem kellő eszközöket és gépeket a magam költségén.”³

*Gyakorlati Gazdasági és Ipariskolájában*⁴ a parasztember számára tudatosan a hasznos ismereteket oktatta. Pest és Békés megyei nagyobb falusi iskolák számára készített tankönyvi koncepciójában megfogalmazta, melyek azok az anyagok, amelyek mind a tanítók és tanulók felfogóképességének, mint pedig a parasztyermekek jövője helyzetének és feltételezhető hivatásának megfelel. Tessedik az írást, olvasást, fogalmazást, számolást, földrajzot és történelmet maga tanította az iskolában.

„Az ember művelődési szükségletei a gyermek-, az ifjú, a férfi és az öregkorban”⁵ egységben nélkülözhetetlen ismeret a természet: a világ-egyetem, a föld, az ég, a levegő, a tűz, a víz; a természeti jelenségek, növények, fák, az állati és emberi szervezet rendeltetése és hatása, s benne: az

² A németül és magyarul is megjelent mű eredeti címe: *A paraszt ember Magyar országban mitsoda és mi lehetne; egy jó rendbe-szedett falunak rajzolatjával egyetemben*. Pétszett. 1786. In: Dr. Tóth Lajos (1976): *Tessedik Sámuel (1742–1820)*. Szarvas. 103.

³ Theschedik Sámuel ÖNÉLETÍRÁSA. Eredeti német kéziratból fordította és kiadta: Zsilinszky Mihály. Kilián Frigyes bizománya, Pest. 1873. 21.

⁴ Uo. 26–30.

⁵ Tessedik Sámuel válogatott pedagógiai művei. In: Összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Vincze László (1956): *Tankönyvkiadó, Budapest*. 45–48.

ember hajlamai, képességei és ezek felhasználása, valamint az emberi test részei. Kiemelt tananyag volt az egészségvédelem is: a betegségek okai; a betegségek megelőzésének szabályai; hogyan kell viselkedni a betegség idején; s a házi szerek. Fontos része volt a becsületes és erkölcsös élet szabályai a különböző rendű és rangú emberek, így: tanulók, cselédek, gazdák, a szülők, az alattvalók, a felettesek, katonák, kereskedők, gazdagok, szegények számára. A parasztember tudnivalóit külön fejezet tárgyalta a következő egységekkel:

a) Gazdasági ismeretek: föld- és rétművelés, természetes és mesterséges állattenyésztés, kertgazdálkodás, méhészet, selyemtermelés, szőlőtermesztés.

b) A gazdálkodás általános szabályai, vagyis a mezőgazdaság minden ágában nélkülözhetetlen alapelvek, a régi, elavult és a korszerű gazdálkodás egybevetése.

c) A szarvasmarha betegségeinek és gyógyításának ismertetése: a betegségek ismertetőjelei, okai és gyógyításuk.

Tessedik Sámuel önéletírásában a következőképpen emlékezik: „Szerztem kellő eszközöket és gépeket a magam költségén, s négy esztendőn keresztül magam tanítottam ingyen a szarvasi mindkét nembeli nagyobb ifjúságot, hogy belőlük hely és idő körülményeihez képest

értelmes embereket, munkás polgárokat, ügyes gazdákat és gazdaasszonyokat képezzek.”⁶ Az iskolai tanításnál fontos célkitűzése volt: Hoc opus, hic labor est. Másképpen a feladat és a konkrét munka elvégzéséhez való hozzászoktatás nélkülözhetetlen a tanítás során. Kiválóan magyarázza Tessedik a megoldást, a gyakorlati tanítást: „Például a selyemtenyésztésre vonatkozó parancsot én a gyermekek által úgy hajtottam végre, hogy az egész selyemkészítési munka, kezdve az eperfáknak való föld elkészítésétől, a mag elvetésétől, kapálástól és a csemeték átültetésén, tisztogatásán és locsolásán – a selyembogarak kiköltésén, felnevelésén, begubózásán, osztályozásán keresztül egész a selyem legombolyításáig és felhasználásáig – mindez a gyermekek kezén ment keresztül. Ezáltal az egész eljárást könnyen felfogták és gyakorlatilag elsajátították.”⁷ Az elmélet és gyakorlat összhangjának köszönhetően az eredmény világraszóló lett. A természetlennek tartott szikes földet műveléssel – gyakori szántás, szintezés, más földdel való keverés, trágyázás stb. – olyan állapotba hozták, hogy már az első két esztendő alatt ötvenháromféle terményt sikerült felmutatni, melyek a háztartásban, kereskedelemben, a különböző iparágakban hasznavehetőek voltak.

⁶ Tessedik Sámuel önéletírása. (Nádor Jenő fordítása). In: Mészáros István (1974): Magyar neveléstörténeti szemelvénygyűjtemény. Tankönyvkiadó, Budapest. 57.

⁷ Kováts-Németh Mária (2013): *Kultúráközvetítés és pedagógiai értékrendszerek.* /Monographiae Comaromienses 13./Selye János Egyetem, Révkomárom. 71-72..

Tessedik Sámuel a szarvasi mezőgazdasági iskolában végzett munkáját jeles szakemberek látogatták, 1787-ben II. József aranyéremmel ismerte el a példa nélküli teljesítményt. Négy év múlva, 1791-ben Tessedik II. Lipótnak terjesztette elő koncepcióját, melyet ugyanezen év szeptemberében az országgyűlés Művelődési Bizottsága is tárgyalta. A „Tizenkét paragrafus a magyar iskolaügyről”⁸ című előterjesztésében a Ratio Educationis szellemében szólt a falusi iskolák hiányosságairól, illetve azok orvoslásának lehetőségeiről. Tessedik nevelési-oktatási észrevételei, javaslatai a kultúra terjesztésében példaértékűek: *„Mindaddig, míg a fiatal embereket az iskolában olyan tárgyak tanulásával gyötrik, melyekre az életben nincs szükségük, s míg tűrjük, hogy az iskolai ifjúság siváran, tunyán és tevékenység nélkül élje napjait és éveit, nem létesülhet semmiféle iskolareform.”*

Elődei útmutatásait példának tekintette: „Non scholae, sed vitae discimus.” Nagy Frigyes porosz király megállapítására hivatkozva („Minél jobban öregszik az ember, annál jobban észreveszi, milyen hátrányos a társadalmakra nézve a nevelés elhanyagolása.”), a saját állásfoglalását erősítette. Minden erejével valóban arra törekedett, hogy javítsa a polgári iskolát, az egyetemeket s a falusi iskolákat is. Ezért hangsúlyozta a fizikai nevelés szükségességét; a polgári és gazdaságpolitikai nevelés figyelembevételét; a „fölsőleges dolgok” tanulása helyett a hasznos dolgok tanítását; az örökös, fárasztó egyformaság helyett a föld és a termények ismeretét. A megoldásjavaslat a „gyakorlati gazdasági tan módszer, céltudatos iskolaiparral egybekötve”. Comenius üzenetével teszi nyomatékosá terve megvalósításának szükségszerűségét: „Mindenekelőtt azt tanácsolom nektek, kedves magyarjaim, a felebaráti szeretet késztet arra, hogy jó és rossz tulajdonságaitokat jobban ismerjétek s amazokat gyarapítani, emezeket csökkenteni törekedjétek. Nem hiányzott eddig sem a műveltség a ti népetekben, de hiányzott annak gondos kiművelése.”⁹

A gyakorlati gazdasági tan módszer megvalósult. A leghasznosabb tárgyakat tanították, amelyek a leginkább voltak alkalmasak a közjó előmozdítására. Az elméletet a diákok a gyakorlati alkalmazás során sajátították el, a falusi gyermekek megismerték az őket körülvevő természeti világot, s annak birtokában maguk, a tanulók is törekedtek források keresésére, a kezdeményezésre.

A mintaiskola, a szarvasi mezőgazdasági iskola kapuit Tessedik mégis kénytelen volt bezárni 1795-ben, anyagi erőforrások híján. Három év múlva aztán „királyi leirat” közölte Tessedik Sámuellel, hogy iskoláját minden tankerületből egy vagy kettő tanítónak készülő ifjú kell, hogy

⁸ Tessedik Sámuel: Tizenkét paragrafus a magyar iskolaügyről. 1791 szeptemberében keletkezett. (1956): In: *Tessedik Sámuel válogatott pedagógiai művei*. Összeállította és a jegyzeteket írta: Vincze László. Tankönyvkiadó, Budapest. 51–54.

⁹ Uo. 55.

látogassa. Amennyiben a kétéves képzésben részesült az ifjú, elsőbbséget élvezett a tanítóválasztásoknál. Tessedik Sámuel – I. Ferenc kitüntető aranyérme mellett – állami segílyt kapott, s 1799-ben új körülmények között folytatta munkáját.

A nyilvános iskolává vált intézmény mintaiskola lett a mezőgazdasági szakemberképzésben és a tanítóképzésben. Megvalósult „Tessedik Magyarország és társországai számára az iskolai oktatási – nevelési terve”,¹⁰ nevezetesen: mindig fontos volt a jó erkölcsű népek körében az ifjúság helyes nevelése, illetőleg az egész nevelés- és oktatásügy irányítása, mert úgy gondolták: ez a közboldogság szilárd alapja. Az európai hírű intézmény újrakezdés hetedik évében anyagi források híján, a szűk látókörű birtokosok s a helyiek meg nem értése, rosszindulata következtében 1806 októberében végleg bezárt. Tessedik Sámuel kezdeményezése több mint 60 év múlva bukkant fel újra Eötvös József népoktatási törvénye nyomán a népiskolákban és a tanítóképzőkben. Vajon mikor kerül ma a középpontba az életvezetéshez elengedhetetlen gyakorlati munka?

Tessedik Sámuel hitt a „ratio” és a „közjó” szellemében, az egyetemes emberszeretetétől vezérelve a nevelés ember- és társadalomformáló erejében, ezért alapította a szarvasi „szorgalmatossági” iskolát. Kísérleteket folytatott a szikes területek javításával kapcsolatban, meghonosította Magyarországon a lucernát, kezdeményező volt a gyümölcsstermesztés, a méhészet, a selyemhernyótenyésztés terén, szakemberekkel taníttatta a selyemfonást, a gyapjúfonást és szövést. Tevékenysége kiterjedt az egészségügyi teendőkre, pl. tiszta ivóvíz biztosítása érdekében kutak fúrása; továbbá a parasztok táplálkozására, lakásviszonyaira, községrendezésre stb., de az árva- és a szegényügy rendezésére is. *Küldetése volt:* 1797-ben, a Georgikon alapításakor, Festetics György gróf Tessediket kérte fel az intézmény első igazgatójának, ő azonban kitartott a Szarvason megkezdett munkája mellett. A német államokban tett egyéves tanulmányútjának (1766) tapasztalatait kiválóan kamatoztatta, 1798-ban a jénai Ásványtani Társaság oklevéllel tüntette ki, 1809-ben pedig I. Ferenc császár nemesi rangra emelte. Intézetét olyan hírességek keresték fel, mint Habsburg József nádor, Berzeviczy Gergely, Hajnóczy József, Kazinczy Ferenc és az orosz Andrej Afanaszjevics Szamborszkij.

Imre Sándor a „nemzetnevelésről”

Imre Sándor (1877–1945) tanár, államtitkár, miniszter Hódmezővásárhelyen született. A kolozsvári egyetemen szerzett német–magyar szakos diplomát. Külföldi tanulmányai során a heidelbergi, lipcsei, strassburgi,

berlini, jénai egyetemeket látogatta. A kolozsvári református főgimnázium tanára 1900–1908 között. A budapesti polgári iskola tanítóképző pedagógia és filozófia-lélektan tanára 1918-ig. 1918 novemberétől 1919. március 21-ig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium helyettes államtitkára. 1919. augusztus 7. és 15. között kultuszminiszter, majd 1924 végéig adminisztratív államtitkár. 1925–1934-ig a szegedi egyetem pedagógia tanszékén professzor, 1934–1945 között a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdasági Kar Neveléstudományi Tanszékének vezetője. Aktív vezető szerepet töltött be pedagógiai egyesületekben, testületekben.

A századforduló után Imre Sándor munkásságában teljesedik ki a nemzetnevelés elmélete, egy új művelődéspolitikai programja. Egységes egésszé ötvözi az individuál- és a szociálpedagógia pedagógiai törekvéseit. Imre Sándor hiteles tanügyi szakértő, értekezéseinek tárgya: Eötvös József művelődéspolitikája, Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről. Nemzetnevelési elméletét meghatározták Széchenyi István nevelésről vallott nézetei, melyet 1904-ben¹¹ megjelent könyvében fejtett ki. Bár „*az ésszerű, tudatos nevelés mindig nemzeti, de most mégis a nemzeti nevelést kívánja körünk...*” – idézi Pukánszky Béla Imre Sándor tanúságát a nevelés nemzeti jellegének szükségessége mellett.¹²

Nemzetnevelésről vallott fő elvei:

- „Az t a valóságot, hogy a nevelés a nemzet körében folyik és arra hat, egybe kell foglalnunk azzal a szükséglettel, hogy a nevelést minden részletében nemzeti tudatosság vezesse.”
- Az egyén és a közösség elválaszthatatlan;
- A nevelői gondolkodás határozott iránya, hogy a nevelés a társadalom fejlődésének lényeges mozgatórugója;
- Az egyetemen csak olyan tanárnak szabad tanítani, aki teljesen kifejlett személyiség.¹³

A nemzetnevelés követelményei:

- Az egységes nemzetnevelés „szükséglet”, hogy a közoktatás különböző fokairól külön-külön szóló törvények és rendeletek helyett *köznevelési törvény létesüljön*.
- Alapvető irány: a) a nemzetnevelés „mindenkinek a nevelése”, azaz lányok, fiúk, szakoktatás, továbbképzés, kisdedová, gyermekvédelem, gyógyító, javító intézetek; b) „a nevelés a fejlődés szolgálatában

¹¹ Imre Sándor (1904): *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről*. Budapest.

¹² Pukánszky Béla – Németh András (1996): *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest–Szeged. 473.

¹³ Imre Sándor (2000): Nemzetnevelés. In: *Szociálpedagógia*. (szerk.): Kozma Tamás – Tanasz Gábor. Osiris Kiadó – Educatio Kiadó. 143. (Eredetileg: Budapest, Magyar Társadalomtudományi Egyesület, 1912.)

áll”, vagyis a tanulmányok tervezete csak állami köznevelésben oldható meg egységesen.

- *Az oktatás tárgyai*, melyeket a nemzet minden tagjának meg kell ismernie, alakítják a közösség tudatát; megismertetik a nemzet fejlettségét, sajátosságait, elősegítik az egyén tájékozódását. *a) A közösség tudatát létesítik: a természettudományi tárgyak a világegyetemhez; a társadalomtudományok az emberiséghez; az anyanyelv a fajhoz; az államnyelv a nemzeti egységhez tartozás tudatát. b) A nemzet fejlettségét szolgálják: a nyelvi és irodalmi tanulmányok, a történelem, a néprajz. c) Az egyén fejlődését, tájékozódását segítik elő: matematika, földrajz, alkotmány-téma, törvényismeret, lélektan (emberismeret), egészségtan, rajz és írás.*

– *A nevelői eljárás egységessége a legjobb mód a nemzetnevelésben.*

- *Az oktatás módjában a tanítás egyoldalúsága helyett a „gondolkodás és cselekvés” egysége, az „ítélés és akarás önállósága”, a „meggyőződés létesítése” kell hogy helyet kapjon.*¹⁴

A 20. század első felében alkotó pedagógiai gondolkodók, tudósok műveltsége, egymás megbecsülése és szakmai elismertsége mai is példaértékű. Mindez a nevelés jelentőségének elismerését, a pedagógia, a neveléstudomány meghatározó szerepét jelentette a kultúráközvetítésben.

Imre Sándor, a korszak jeles neveléstudósának irányítúként használandó „tétéle” a nemzetnevelési feladatok megvalósításához a személyiség kialakulását elősegítő *nemes érzületre nevelés*, ugyanis „*a nemes érzület az egész magatartást, életfelfogást, életmódot, a közösség életében való részvételt emelkedett szelleművé teszi*”. A nevelés legnagyobb eredménye, ha *a növendék a jót belső meggyőződésből, tudatosan, szabad akaratall teszi meg*. Az erkölcsi fejlettség mutatója az ifjú helyes értékítéletei, állásfoglalása, a cselekvést irányító szelleme. Imre Sándor azt írja, az erkölcsi nevelés emelkedetté kell hogy tegye az embert. *Az egyéni cselekvés mozgatói között a magasrendűeket kell hogy uralomra juttassa*, vagyis a közösség életében az erkölcsi rendet, a kölcsönös jóakaratot és segítséget, az együttes munka készségét, az igazság és a becsület érvényesülését kell hogy megalapozza. Tehát a *tudatosság* kifejlesztése nélkülözhetetlen, mert a cselekvés irányát az értelem indítja el.

A tudatosság kialakulását azonban megelőzi, irányítja és kíséri valamely *érzelem*. „Az uralkodó érzelem nemcsak az egyes cselekvéseket, hanem ezek láncolatát, az egész tevékenységet szabályozza; nem egy-egy pillanatban irányít, hanem állandóan, s a gondolkodásnak és törekvésnek határozott szint ad. Ez az állapot az *érzület*. A nemes érzületben jóindulat, igazságszeretet, becsületérzés uralkodik, az ember ura lesz ösztöneinek, akaratát magas szempontok irányítják”,¹⁵ tudomást sem vesz saját érzel-

¹⁴ Uo. 146–147.

¹⁵ Imre Sándor (1928): *Neveléstan*. Budapest. 306–307.

meiről, a külső világ jelenségeiről, de érvényesülni csak azt engedi, ami ízlésével egyezik. A nemes érzület az egész magatartást emelkedett szelleművé teszi. Az erkölcsi nevelés tehát: az érzületnek, a tevékenység nemes irányának megalapozása, rendszeres fejlesztése és állandósítása; vagyis a *tudatosság és a nemesség egybeforrása*, melynek alapja a *léleknevelő kultúra*.

Az egyén fejlődési folyamatának Imre Sándor szerint három szakasza van: Az első szakaszban alakul ki *az ember egyénisége*, azok a testi, szellemi vonások, amelyek másoktól megkülönböztetik. A második szakaszban alakul ki *a jellem*, amikor a cselekvés mozgatói állandósulnak. A harmadik szakaszban történik *a jellem fokozatos tisztulása*. A folyamat eredményeként az embereket három csoportba lehet osztani:

- Vannak, akiknek a cselekvését az ösztönök, az alsóbb rendű érzelmek vezérlik; akik csak önmagukkal törődnek; akik csak a kellemeset, az élvezeteket keresik; *ez az önzés szintje*.
- Vannak, akik igyekeznek eleget tenni a közösségi életet szabályozó törvényeknek; *ez a kényszerű alkalmazkodás szintje*.
- S vannak emberek, akik cselekedeteiben a személyes megfontolás, tetteiben az elvek az irányadók. Az emberek ezen csoportja is alkalmazkodik a közösségi együttélés szabályaihoz. *Ez a szint a szándékos alkalmazkodás, az autonómia szintje*.

Ez utóbbi szintre csak az az ember jut el, akinek van önismerete, s akinek cselekedeteit a tiszta, nemes törekvések jellemzik. Imre Sándor jól ismerte az iskola munkájának megjavítására irányuló korabeli hazai és külföldi pedagógiai reformtörekvéseket. Részben ezekhez kapcsolódóan kidolgozta a köznevelés átalakításának konkrét programját, melynek kiindulópontja, hogy *a magyar nemzetnevelés feladata a nemzetnévelés*. „A nemzetnevelés megkívánja a művelődési politika általános kereteinek és alapelveinek kitzűzését, s így válik azzá, amivé lennie kell: tudatos nemzetfejlesztéssé. A fejlődés biztosításában tehát a nevelői gondolat a vezető; a feltételeket és eszközöket a politika teremti meg; a cél pedig közös: a nemzet emelkedése művelődés által.”¹⁶

Karácsony Sándor a kísérleti parasztgimnáziumról

Karácsony Sándor (1891–1952) Földesen született. A budapesti egyetemen szerezte tanári oklevelét 1918-ban. Tanulmányútjai (Németország, Svájc) után Kassán és Budapesten középiskolai tanár, majd 1942–1951

¹⁶ Imre Sándor *Nemzetnevelés* című könyvéből (97.). Idézi: Kóte Sándor (1975): *Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849–1918)*. /Egyetemes neveléstörténet. (szerk.): Mészáros István. 43–46. füzet./ Az MTA Neveléstörténeti Albizottságának gondozásában. Tankönyvkiadó, Budapest. 229.

között a debreceni egyetem pedagógiaprofesszora. 1945–1948 között a Szabadművelési Tanács elnöke. Hívó protestánsként a reformpedagógiai és az új lélektani eszmeáramlatok kiváló ismerőjeként nagy gondot fordított az ifjúság lelki és szellemi nevelésére mind munkáiban – *A mai magyar ifjúság lelki arca* (1937), *A magyar lélek* (1938), *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja* (1939) –, mind gyakorlati tevékenységében. Emberi nagyságát, elkötelezettségét követhetjük nyomon a „Kísérleti parasztgimnázium Földesen, az 1919–1920 tanévben” című írásában.

Karácsony Sándor 1919-ben a karácsonyi ünnepeket szülőfalujában, Földesen töltötte. Ott-tartózkodását a budapesti iskolák „szénszünete” miatt kénytelen volt meghosszabbítani. Ez viszont kiváló lehetőséget biztosított számára, hogy betekintsen a helyi iskola életébe. Ott bizony „nagy volt az elvadulás, írta, az V–VI. fiúosztály például alig tíz százalékban járt az iskolába”.¹⁷

Karácsony Sándor – mások hitetlenkedése ellenére – összeszedte a gyerekeket, s félévet tanította a diákokat. A célja az volt, hogy „kultúrigényt” ébresszen a diákokban, s felelősséget a tanítóban. *Az eredmény páratlan.* 30 fiú megígérte, hogy „elvégezik magánúton a gimnázium első osztályát”, ha lesz, aki tanítsa őket.

Karácsony kérésére a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nem zárkózott el, tandíj- és vizsgadíjmentességet biztosított a 30 szegény falusi gyermek számára, s biztosította, hogy a vizsgálóbizottság utazzon Földesre vizsgáztatni. A Hajdú megyei Földes község 28 tanulója a jóindulatú, de teljes szigorral eljáró vizsgálóbizottság előtt a legjobb eredménnyel végzett a gimnáziumi tanulmányok 1. osztálya anyagából: „4 tiszta jeles rendű, 6 általános jeles, 6 jórendű lett közülük, elégtelen eredménnyel senki sem végzett.”

A kísérlet ugyan kísérlet maradt, de tanulságai számottevőek.

- A kollégák bizalmatlansága ellenére a siker a diákok érdeklődésén, bizalmán s Karácsony módszerein alapult.
- Meg kellett láttatni a diákokkal a „tananyag” elsajátításának értelmét; a realitást és tényeket az élet és a tantárgyak között, valamint az egyes tantárgyak között.
- A gyerekek érdeklődése mindig az „egész, mindig az egyetemes” felé irányul.
- Az óravázlatok felépítésében az ok-okozati összefüggés megláttatásával a felkészülés a leendő esemény kivédésére, a feladat megoldására való képesség megélésének biztosítása jelentette a sikert.

¹⁷ Karácsony Sándor (1994): Kísérleti parasztgimnázium Földesen, az 1919–1920 tanévben. In: *Karácsony Sándor pedagógiai írásaiból.* (szerk.): Hatvany László. Csökmei Kör, Pécel. 7.

- A diákok tudománya „nemcsak reális, nemcsak valóságos volt, hanem minden ismeretet a valós világhoz kapcsoltak”.
- A „kézzelfoghatóságok” kellettnek ugyan a diákoknak, de nem materiálisan.
- Csak a maguk módján tudtak sikeresen tanulni, de úgy tudtak. „Hét hét leforgása alatt megették az egész első osztályos anyagot.”¹⁸

Karácsony Sándor példaértékű felismerése a tapasztalati, az előzetes tudás jelentősége. A tanulók előzetes tudására, természetközeli és életszerű tapasztalataira támaszkodva választotta meg módszereit, s motiválta őket. A szegény, de tehetséges diákok eredményeivel azt kívánta bizonyítani, hogy a gazdasági szakiskolák szükségesek, „de a gimnáziumok és egyetemek mellé, nem azok helyett”. Ennek a koncepciónak a kidolgozását, megvalósítását sürgette Kornis Gyula az 1921 őszen megalakult Országos Közoktatási Tanácsban. Kornis javasolta egy új középfokú négyosztályos szakiskola, a Felső Mezőgazdasági Iskola megalapítását, mely egyenrangú a felső kereskedelmi és felső ipariskolákkal. A javaslat a Kornis nevéhez fűződő kidolgozott órateranggal a VKM 1923. június 12. 48.624. sz. leiratával megvalósult.¹⁹

Nemes Lipót a gyermekvédelemről

Nemes Lipót (1886–1960) a csurgói tanítóképző után polgári iskolai tanári oklevelet is szerzett. 1910-től elemi iskolai tanító, majd polgári iskolában tanított Budapesten. Aktívan bekapcsolódott a Magyar Gyermektanulmányi Társaság munkájába, 1912-től titkári tevékenységet is ellátott. Széles körű adatgyűjtő munkát végzett a nyomor miatt züllésnek indult családok gyerekeinek erkölcsi állapotáról. Vizsgálta az elhagyott gyermekek helyzetét a munkahelyen, a fogadó családoknál. Kidolgozta az iskolai gyermekvédelem intézményes koncepcióját, majd a létrehozott iskolai Gyermekvédelmi Központ igazgatója lett.

„*A kültelki gyermek élete és jövője*” című munkájában szomorúan hű képet fest egy budapesti munkásnegyedben élő családok életkörülményeiről. A lakások piszkosak, némelyek üresek, jellemző a „borzasztó szag, rendtelenség, vetetlen ágyak...” A szülők között elhagyott asszonyok, az apák többsége részeges, züllött, a dolgozó anyák a vasgyárba járnak, a gyermekek rongyosak, piszkosak, sápadtak. A tipikus kültelki bérkaszárnnyakban található lakások minden nagyváros munkásnegyedében fellelhetők.

¹⁸ Uo. 10–14.

¹⁹ Kováts Gyuláné (Kováts-Németh Mária) (1989): *Kultúra és politika Kornis Gyula közoktatáspolitikai tevékenységében*. A Hazafias Népfront Győr-Sopron Megyei Bizottsága és a Győr Megyei Lapkiadó Vállalat közös kiadása. Széchenyi Nyomda, Győr. 107–108.

Nemes Lipótot leginkább a húsz - személyesen meglátogatott - barakkok döbentette meg. „Az egyik kis deszkabódeban hatan alszanak, a deszkák között átszivárog a trágyalé, a másik oldalon hozzá van építve a disznó-ól. Ágyaknak nyoma sincs, a földön szalmazsákok.”²⁰ A vizsgált több mint 200 lakásban 998 gyermek élt. Nemes John Burns angol miniszter véleményét vallotta: „Ha tisztas embereket akarunk nevelni, az összes tényezőknél a kellő lakásviszonyok megteremtése körül kell szorgoskodniuk.”²¹ Vizsgálataira - többek között - azért került sor, mert „Magyarországon a bűnösök 20%-a húsz évesnél fiatalabb” volt. Nemes Lipót statisztikai adatai beszédesek és elgondolkodtatóak, csak egy szám: a 998 gyermek közül 117-nek nem volt apja, csak anyja volt. Nemes úgy vélte, meg kell változtatni a gyermekvédelem és intézményei alap gondolatát: a „mentsük meg az elzüllött gyermekeket” helyett „előzzük meg az elzüllést”.

*A javítás módját nem a segélyekben, élelmezésben látta, hanem a tisztesség, munkás polgárrá nevelésben. „A társadalom megjavításának legfőbb eszköze a helyes nevelés.”*²² A feladat:

- a szülőknek legyen munkája;
- a tankötelezettség végrehajtása;
- az iskolában legyen iskolaorvos, iskolai gyám;
- a 13–18 éves csavargók munkába állítása;
- a 12–15 éves gyermekeket ipari műhelyekben kell foglalkoztatni, és internátusokban elhelyezni;
- a lányok foglalkoztatására női ipartan műhelyek felállítása.

Végül a helyes megoldás előbbrevitelében nagyon sok múlott a tanítóságon. Nemes Lipót tanárát, mesterét, Imre Sándor dr.-t idézte: *„A nevelés sorsa mindenképpen a tanítók erején fordul meg!”*

Összefoglalás

Korunk problémája, hogy sem elméletben, sem gyakorlatban nem foglalkozunk kellően a nevelés jelentőségével, különös tekintettel az erkölcsi nevelés szerepével az ember életvezetésében. Annak ellenére, hogy a tudományt, művészetet ismerők, gyakorlók az erkölcsi nevelés szerepének hangsúlyozását korábban soha nem nélkülözték. Lassan – napjainkra – megszűnik az elődök példaértékű tevékenységének értékelése, megbecsülése. Túl gyors és látványos a siker elérésére való törekvésben az infor-

²⁰ Nemes Lipót (1913): A kültelki gyermekek élete és jövője. Hungária Könyvkiadó, Budapest. In: Szociálpedagógia (szerk.): Kozma Tamás – Tomasz Gábor. Osiris Kiadó, Educatio Kiadó, Budapest. 2000. 149.

²¹ Uo. 150.

²² Uo. 153.

matikai eszközök nyújtotta lehetőségekkel való élés és visszaélés. Hisz egy-egy gondolat szövegösszefüggési környezet nélküli kiemelése kínálja az ellentmondások ütköztetését, amire természetesen szükség van, de legalább hivatkozással, bővebben pedig magyarázattal. Milyen szép, hogy Nemes Lipót mesterét idézte, hogy *„A nevelés sorsa mindenképpen a tanítók erején fordul meg!”* Igen fontos figyelmeztetés, pedig Eötvös már megfogalmazta, hogy végül „minden a tanítótól függ”. Fontos ez azért is, mert Imre Sándor a tanítók erejét hangsúlyozza, s ma különös jelentősége van ennek, ebben a „covidos” világban.

Kedves Olvasó! Bízom abban, hogy Tessedik Sámuel, Imre Sándor, Karácsony Sándor és Nemes Lipót munkásságának eredményei örömet szereznek, sőt ötleteket nyújtanak a tanítási gyakorlat gazdagításához, az oktatáspolitikai megújításához. Azt is tudnunk kell, hogy mindegyikük találkozott életében a meg nem értéssel is, de egyikük lendületét sem törte meg hivatásának gyakorlásában. Küldetésük volt. Ahogy Jung fogalmazza:

*„Mi indít valakit arra, hogy a maga útját járja?
Ez a rendeltetés!
A valódi személyiségnek mindig megvan a rendeltetése,
amelytől nincs menekvés.
Ez a küldetés Isten törvényeként hat.
Akinek rendeltetése van, hallja a belvilág hangját,
Ő elhivatott.”*

„... a művelődésért hőszirovel buzogtak”

A KŐVÁGÓÖRSI EVANGÉLIKUS ALGIMNÁZIUM TÖRTÉNETE (1841–1873)

P. Miklós Tamás

Összefoglaló:

A tanulmány a magyarországi polgári fejlődés kezdetén, azaz a reformkor idején történő hazai iskolaalapítások, azon belül is az evangélikus iskolaügy történetébe nyújt bepillantást. Kővágóörs mezőváros 1841-ben létrehozott és 1873-ig működő algimnáziumának emlékét ma már csak egykori épülete őrzi. A tanulmányban feltárt iskolatörténet bizonyítja a reformkori vidéki evangélikus értelmiség térben regionális, de célkitűzésében egyetemes oktatási/művelődésfejlesztői tenni akarását és áldozatvállalását. Utal azokra a feszültségekre is, amely az iskolalétrehozók túlfűtött lelkesedése, az egyházi és helyi társadalmi és gazdasági erő korlátjai és a modernizálódó hazai oktatási struktúrafejlés elvárásai között alakultak ki. Egyúttal a hazai oktatástörténet fejlődéstörténetébe ágyazott intézménytörténet emléket állít a nemzeti haladás korai iskolateremtőinek.

Kulcsszavak: iskolatörténet, evangélikus oktatásügy, Kővágóörs, intézménytörténet, helytörténet

Abstract:

The study provides an insight into the history of the initial period of civic development in Hungary, namely into the founding of Hungarian schools during the reform era, including the Lutheran school affairs. The memory of Kővágóörs high school, established in 1841 and operating until 1873, is now preserved only by its former building. The school history proves the willingness and sacrifice of the rural Lutheran intelligentsia in the reform period to make an educational / cultural development which idea was spatially regional, but universal in its objective. This study also explores the tensions that developed between the overheated enthusiasm of the school's founders, the constraints of ecclesiastical and local social and economic power, and the expectations of modernizing educational structure. At the same time, the institutional history embedded in the development history of Hungarian educational history commemorates the early school founders of national progress.

Keywords: school history, Lutheran education, Kővágóörs, institutional history, local history

Prolóógus

A 19. században az európai és a magyar iskolaügy új korszaka kezdődött. Míg az előző évszázad nagyobb részében az állam az oktatásügyet az egyházak belügyének, a vallásfelekezetek közötti küzdelem részének tekintette, a 19. századra végbemenő társadalmi és gazdasági változások „nemzeti” üggyé tették azt. Az oktatási lehetőségek kiterjesztésére és a műveltség megszerzésére irányuló társadalmi igény radikális állami iskolareformokhoz s ennek révén az egyház és az iskolaügy szétválásához vezetett. A 19. század folyamán az oktatási rendszer szereplőinek, az iskolafenntartóknak állami minőségkritériummal, fokozott elvárásokkal kellett szembesülniük. Amennyiben az alapítványi és vallásfelekezeti iskolák nem tudtak vagy nem akartak az állam egyre szigorodó kritériumrendszerének megfelelni, elvesztették az érvényes bizonyítvány kiadásához való jogukat, s végül kénytelenek voltak beszüntetni működésüket.¹

Egy ilyen történetről olvashatunk a következőkben. Konkrétan egy közel kétezres lélekszámú vidéki mezőváros kisgimnáziumának alapításáról, működéséről, megszűnéséről. Arról, hogy a reformkori lelkesedésből létrehozott alsó közép fokú oktatási intézmény működése miként (nem) illeszkedett a 19. század derekán az Entwurf által alakított új oktatási modellbe, s a modernizáció következményei végül milyen törvényszerű végkifejlethez vezettek.

Tanulmányomban a hazai iskolatörténeti adattárakból, topológiákból kimaradt kővágóörsi algimnázium történetének feltárására vállalkozom, emlékeztetve a „*hazafiság, vallás, tudomány*” hármas nemzetboldogító jelszó szellemében tevékenykedő lokálpatriótákra. Azokra a 19. századi, reformkori helyi vidéki értelmiségiekre, település- és egyházirányítókra, akik gazdasági lehetőségeiket nem mérlegelve tettek erőfeszítéseket a magyar oktatás és művelődés fejlesztésére, és értek el, igaz, csak időlegesen, eredményeket. Tanárookra, akik iskolájukat megpróbálták életben tartani a változást generáló iskolareformok közepette is. Iskolatörténetünk egy olyan heroikus küzdelem összegzése, amely a történetek után is hatással volt a lassan hanyatló mezőváros lakóinak közösségi tudatára, és a mai napig tovább él „a gimnáziumot működtető dicső múltra” emlékezésben.

„*Ha az utas Tapolcza és Csobánc felől igyekszik a Balaton felé a bácsi hegygerincről, egy bájós keretű völgymedence szélén megpillantja Kővágóörs né-*

¹ Lásd bővebben: Horváth Márton (1988): *A magyar nevelés története*. 1. kötet. Tankönyvkiadó, Budapest. 109–331.; Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (1999): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris Kiadó, Budapest. 321–356.; Albert B. Gábor (2011): *A nevelés történeti és elméleti alapjai*, Kaposvári Egyetem, Kaposvár. 72–75.; Koudela Pál (2014): Protestant Education behind Policy: The History of the Lutheran Collegium in Eperjes, Austria-Hungary in the 19th Century. *Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies* 6(2): 103–121.

pes községét. A két templom között egy várszem magas, emeletes épület köti le a szemlélő figyelmét. Csak kevesen tudják, hogy ez egykor evangélikus algimnázium volt, mint néhány táblabíró s nemzetes úr lelkesedése s néhány szegény hitközség népe emelt a kultúra és nemzeti haladás csarnokául.” Egy évszázada vetette papírra Fenyves Ede „Az álmodozók”-ról, vagyis Kővágóörs jeles iskolaalapítójáról írt emlékező sorait.² Akkorra az algimnázium már az enyészeté, alapítói is elhaltak, s bár volt tanulóit még emlékezhettek az oskolára, néhány évtized múlva már minden a feledés homályába merült.

1. kép: A kővágóörsi templomok és a kisgimnázium épülete az 1920-as években.
(Képeslap részlete: Hangya, 6456.)

Egy Balaton-felvidéki kisnemesi falu: Kővágóörs a 19. század közepén

Kővágóörs a Balaton-felvidék csodálatosan szép kistájának, a Káli-mendencének majdnem a középpontjában fekszik. Körülötte koraközépkori falvak templomromjai és jó néhány tovább élő kisközség található ma is. Oklevél 1221-ben említi Örsöt, és a település a 16. századi török hódítás idején kialakuló balatoni határvidék szélén sem néptelenedett el.³ Fejlődése a törökök kiűzése után, az 1720-as évektől indul meg, ami népessége gyarapodásában mérhető. 1770-ben már 91 nemes és 122 nem nemes család, összesen 962 fő, a II. József király által elrendelt első magyarországi

² Fenyves Ede (1921): Az álmodozók. *Harangszó*, december 11. 405.

³ Kővágóörs történetéről lásd bővebben: P. Miklós Tamás (2015): Adalékok Kővágóörs történetéhez. *Villa Filip*, 25. sz. 8–17.

népszámlálás (1784–1787) idején már 1279 fő lakta.⁴ A hazai közigazgatási statisztika úttörője, Fényes Elek 1851-ben megjelent könyvében Kővágóörs lakosai számát már 1899 főben adta meg. Vallási megoszlásuk szerint 860 fő evangélikus, 840 fő római katolikus, 50 református és 149 zsidó élt itt a század közepén.⁵

A magyar reformkorban – a 19. század második negyedében – vármegyei jelentőségű hely volt a település. Itt működtette hivatalát az egykori Vicispán utcában lévő nemesi kúriájában Kerkápoly István,⁶ aki 1834-től Zala vármegye másod-, majd első alispánja, egy időben országgyűlési követje volt. Közéleti tevékenységének és hivatalának köszönhetően Kővágóörs másfél évtizeden át volt alispáni székhely, mezőváros, ahol szolgabírói hivatal, majd négyosztályos gimnázium és több fiskális (ügyvéd) is működött. A helyben lakó Czigány Károly földbirtokos, ügyvéd, író – Jókai Mór távoli barátja – később így emlékezik a reformkori településre: „*Kővágó-Örs nemesi compossoratus. A Bach-világban m.-város. Most jóra való falu, 2000 magyar protestáns és katolikus lakossal, kik közt mintegy 200 izraelita [...] Kővágó-Örs – a 40-es nagy időkben, – mikor a hírneves Kerkápoly első alispán itt lakott: »nyele« volt ám nemcsak a járásnak, de jócskán Zalamegyének is, mert az alispáni ház gyűlhelye volt boldogult Csányi, Csertán, Deák, Osterhuber, (utódaik Tarányiak), Csúzy, Inkey, Bogyay, Batthyány, Puthyany, Mezriczky stb. veterán nagyjainknak. Így persze melegágya sok-sok korszerű nagy eszméknek. Lakhelye volt három-négy ügyvédnek, két-három szolgabírónak, ugyanannyi esküdt hitestársnak – komissariusnak és pandúroknak.*”⁷

Mint a fentiekből kitűnik, Kővágóörs 19. századi hírnevét a tekintélyes, megyei hivatalt betöltő Kerkápolyi Istvánnak, gazdasági fejlődését pedig a tóparti fülöpi révnek köszönhetette, amely kulcsfontosságú szerepet játszott a Balaton délperti településeivel való árucserében. A révhajókon átszállított somogyi gabona fő elosztó piaca a 19. század első felében Kővágóörs lett. Regionális kereskedelmi központtá válásában jelentős szerepet

⁴ Danyi Dezső – Dávid Zoltán (1960): *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Statisztikai Kiadó, Budapest. 256–264.

⁵ Fényes Elek (1851): *Magyarország geographiai szótára, melyben...* Pest. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-geografiai-szotara-feny-es-telek-BABC3/o-BC856/kovago-ors-BC954/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNV-SI6IFsiTkZPX0xFWF9MZxhpa29ub2tfQkFCQzMiXX0sICJxdWVveSI6ICJLX-HUwMTUxdlx1MDBlMlWdcdTAwZjMifQ> (letöltés dátuma: 2020. 04. 26.).

⁶ Kerkápoly István (1789–1848) 1828–1834-ig a balatonfüredi és tapolcai járások főszolgabírója, majd Zala vármegye másodalispánja, 1837 és 1848 között első alispánja, 1830-ban és 1843-ban Zala megye országgyűlési követje volt. Varga Béla (1998): *Veszprém megyei életrajzi lexikon*. Veszprém Megyei Önkormányzat Közgyűlése, Veszprém. 265.

⁷ Czigány Károly (1886): Kővágó-Örs és vidéke. In: uo: *A lélek naplója*. Petőfi nyomda, Veszprém. 347.; 349.

játszott az a kb. 70 zsidó család is, akik 1788-ban hitközséget alapítottak, majd zsinagógát építettek.

Vallási sokszínűség

Kővágóörs lakói a 19. század közepén naggyobbbrészt evangélikus vallásúak voltak. A valamivel kisebb létszámú katolikus hívők mellett jelentős volt az izraelita vallásúak száma is. A helyi evangélikus gyülekezet lélekszáma 1836-ban 852 főt, 1854-ben 807 főt számlált.⁸ 1875-ben a 345 lakóházzal és 1751 lakossal bíró településen már csak 646 protestáns élt 869 katolikus és 236 izraelita mellett,⁹ míg a század végén, 1896-ban 674 fő evangélikus és 55 református mellett 1109 római katolikust és 233 izraelita vallásút számoltak össze.¹⁰ Az adatok Kővágóörs lakói számának 19. századi gyarapodása mellett a kezdetben többségi evangélikus hívők számának csökkenő és a katolikus vallású lakosok számának növekvő tendenciáját mutatják.

Kisiskolák Kővágóörsön

A 18–19. században a lakosság döntő többségét adó parasztság nagyobb része írástudatlan volt, kultúráját és ismereteit a hagyományos szóbeliség útján szerezte. E századokban alakulnak ki és terjednek el az egyes vallási felekezetek iskolái, amelyek majd a kiegyezést követő polgári korszak alsófokú oktatási rendszerének intézményhálózatába integrálódnak. A 19. század közepén a Káli-medence 10 településén egy időben 21 (!) felekezeti kisiskolában tanulhattak a gyerekek.¹¹ Kővágóörsön ebben az időszakban három alapfokú iskola, valamint az itt tárgyalt algimnázium működött.

⁸ Közli: Halász Imre (1985): A Káli-medence falvainak oktatásügyéhez. In: *A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei*, 17. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém. 784.

⁹ *Karsay Sándornak, a dunántúli evangélikus egyházkerület superintendensének egyházlátogatása Kővágóörsön, 1875. szeptember 12-én.* [A továbbiakban: Karsay Sándor (1875).] Egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok Zala megyében. A Kővágó-Eörsi ágost. hitv. evang. gyülekezetnek I. statisztikai állása. <https://medit.lutheran.hu/site/konyv/3784#book/11> (letöltés dátuma: 2020. 04. 26.).

¹⁰ Czuppon Sándor (1897): *A kővágó-eörsi ág. Hitv. Evang. Gyülekezet ünnepe...* Gyurátcz Ferenc úrnak 1896. június hó 16-án tartott püspöki látogatása alkalmával. Keszthely. [s. n.] 13–14.

¹¹ Lásd erről bővebben: Halász Imre (1875): i. m. 771–788.

Katolikus népiskola. A katolikus kisiskolák elsősorban a plébániák mellett jöttek létre, és Kővágóörsön már az 1740-es évek elejétől alapfokú iskolai oktatás folyt. Az 1745-ös canonica visitatio (egyházlátogatás) jegyzőkönyve már megemlíti a falu tanítóját is.¹² Tártyalt időszakunkban, egy 1851-ben készült kimutatás szerint, Kővágóörsön a 187 fő iskoláskorúból 83 fő járt katolikus iskolába.¹³

Evangélikus iskola. A kővágóörsi evangélikus kisiskola épülete 1850-ben a tanító számára biztosított két szobából, egy konyhából, egy tágas oskolateremből és az udvaron gazdasági épületekből állt. 1847-ben 90-100, 1854-ben 105, 1875-ben 114 (51 fiú, 63 leány) tanulója volt az evangélikus kisiskolának.¹⁴ Rendes tanítója 1829-től 1848-ig Mátis Samu, majd Eősze Zsigmond, 1849-től 1873 májusáig Cséry Sándor.¹⁵ A kisszámú kővágóörsi református népesség gyermekei a közeli köveskáli református iskolába jártak tanulni.

Zsidó iskola. 1851-ben két színvonalas képzést nyújtó izraelita magániskola is működött Kővágóörsön 1-1 osztállyal. Ekkor a településen 56 zsidó gyermek (6–13 éves) élt, akik közül 28-an jártak az előbbi két magániskolába. Kraus V. kiváló képzettséggel és többéves gyakorlattal rendelkező tanárként szállást, kosztot és 16 forintot kapott havonta a hitközségtől. A helyi zsidó közösség súlyát mutatja, hogy 1852-ben nyilvános izraelita népiskolát hoztak létre Kővágóörsön, amelyben az elemi osztályon kívül már további 3 osztályban tanult a helyi és környékbeli 80 növendék.¹⁶

„Gymnasiumot” Kővágóörsre! – Az ötlet felmerülése (1839)

A Balaton-felvidék jómódú evangélikus köznemesei a reformkorban a távoli Sopron evangélikus iskoláiban taníttatták az elemi képzésből kikerült fiaikat. A nagy távolság, a városi élet drágasága és az iskolát befejezők vissza nem térése készítette arra a népes és gazdag kővágóörsi gyülekezet tagjait, hogy egy helyi felsőbb iskola létrehozását kezdeményezzék. A kő-

¹² Mészáros István (1981): *Az iskolaügy története Magyarországon. 996–1777.* Akadémia Kiadó, Budapest. 424.

¹³ Halász Imre (1981): Zala megye katolikus népiskoláinak és tanítóinak helyzete a Bach-korszak első éveiben. In: *Zalai Gyűjtemény, 16.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. 110.

¹⁴ Az 1850. február 18-án kelt felmérést közli Halász Imre (1985): i. m. 783–784. A későbbi adatokat lásd: Karsay Sándor (1875).

¹⁵ Cséry Sándor tanító és felesége, Ács Mária Vilma nevű leányának keresztaja a kővágóörsi evangélikus kisgimnáziumban tanító Gyurácz Ferenc lett. Payr Sándor (1931): *Gyurácz Ferenc életrajza (1841–1925).*, Dunántúli Evangélikus Egyházkerületi Lelkész Egyesület, Sopron. 101.

¹⁶ Halász Imre (1983): Zala megye izraelita iskolái a Bach-korszak első éveiben. In: *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1982–1983.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. 231.

vágóörsi Diskay, Mezriczky, Sághevár, Czigány¹⁷ és a szepezdi Nagy család tagjai szeme előtt – a jeles egyháztörténeti író, Payr Sándor szerint – a nemeskéri, a vadosfai vagy a sárszentlőrinci kisgimnáziumok példája lehetett.¹⁸ Az új felsőbb iskola felállításával nemcsak egyházuk dicsőségét, hanem a környék fejlődését is elő akarták mozdítani. Felmerültek magyarosító gondolatok is. Mint megfogalmazták, „*az idegen ajaku polgár gyermekeknek a nemzeti nyelv könnyebb megtanulására kevesebb költséggel új alkalom nyujtassék...*”¹⁹ A kezdeményezők közül 1839. július 3-án Nagy Sándor terjesztette elő a Kapolcson tartott evangélikus egyházmegyei gyűlésen a „*megyénkbe bekebelezett kővágóörsi tehetős, népes és nemes ecclesiában felállítandó grammatikális*” iskoláról szóló indítványát. Javaslatát kitörő örömmel fogadták, s az általános lelkesedés közepette Antal Ignác kővágóörsi birtokos az „*oskolaépítés czéljára*” házhelyet is felajánlott.²⁰

A lehetőséget a kisgimnázium alapítására a protestánsok számára adott teljes tanügyi autonómia (1790/91. 26. tc.) biztosította. Ez alapján a protestáns tanügyi igazgatásnak szabad keze volt az iskolák létrehozásában és tananyagaik összeállításában. Esetünkben konkrétan a Zalai Ágostai hitvallású Evangélikus Egyházmegye megyei gyűlését kellett meggyőzni a kővágóörsi kisgimnázium, más elnevezéssel latin iskola szükségességéről.²¹ Ennek megvalósítására és működtetésére Diskay Lajos és Mezriczky Péter kővágóörsi ügyvédek, valamint Lájpczig János kapolcsi és Ács János dörgicsei lelkészek is külön-külön részletes tervet dolgoztak ki. Ezekben gondoltak egy új oktatási épület felépítésére, valamint az iskolafenntartás anyagi hátterének megteremtésére is. A lelkes iskolakezdeményezőket az akkori nagy tekintélyű kővágóörsi lelkész-esperes, akadémiai tag Horváth Zsigmond²² figyelmeztette a működtetés várható nehéz-

¹⁷ Idősebb Czigány Károly (1800–1885) dörgicsei, majd kővágóörsi földbirtokosról van szó, akinek fia, a helytörténeti irodalomból jól ismert Czigány Károly (1832–1893) a kővágóörsi algimnáziumban végezte az alsó gimnáziumi osztályokat.

¹⁸ Payr Sándor (1931): i. m. 88.

¹⁹ *Nemzeti Ujság*, 1840. szeptember 9. 1.

²⁰ *A zalai ág. hitvall. evang. egyházmegye múltja és az egyházmegyei gyülekezetek története*. Tapolca. 1909. 13. és 8. Kővágóörs tekintélyét erősíthette az is, hogy 1838-ban evangélikus egyházkerületi gyűlés színhelye volt. A továbbiakban: *A zalai ág.* (1909).

²¹ Az 1830–40-es években az evangélikus gimnáziumok többsége a Schedius Lajos pesti egyetem esztétikatanára által írt és 1806-ban nyomtatásban kiadott „*Systema rei scholasticae...*” átfogó tanrendszere alapján működött. E nem kötelező minta szerint a gimnázium ötosztályos (a kisgimnázium 3, a nagygimnázium 2 évfolyam) volt, iskolánként más-más tantervvel. Lásd erről bővebben: Horváth Márton (1988): *A magyar nevelés története*. 1. kötet. Tankönyvkiadó, Budapest. 282–310.

²² Horváth Zsigmond (1782–1845) evangélikus lelkész, esperes, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt. 1824-től haláláig Kővágóörsön szolgált. 1828-tól a zalavidéki evangélikus esperesség jegyzője, 1831-ben Zala vármegyei táblabíró, 1837-től zalavidéki esperes lett. A Magyar Tudományos Akadémia 1833. november 15-én választotta meg levelező tagjának. Kővágóörsön hunyt el 1845. október 17-én. Erdős Márton (1845): Második gyászír a Balatonpartról. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*,

ségeire. Mindezek ellenére az 1840. évi egyházmegyei gyűlésen – főleg Mezriczky Péter aktivitásának köszönhetően²³ – „*elvégeztetett s meghatározatott, hogy Kővágóórsön Zalavidéki ev. esperességi grammatikai iskola, Kern Vilmos keszthelyi uradalmi főingenieur úr rajzai szerint építtetnék, mihelyt a 4.000 forint készpénzben együtt leend*”.²⁴

A pénzügyi alapok megteremtése és elapadása

A kővágóórsi algimnázium létrehozása a lelkes segítők mellett is egyedül Mezriczky Péter (1799–1884) kővágóórsi ügyvéd, táblabíró érdeme. A környékbeli uradalmak ügyészeként tevékenykedő, több nyelven beszélő, művelt, író és verselgető Mezriczky Deák Ferencnek iskolatársa és barátja volt. Tehetős földbirtokosként számos hazafias ügy támogatója, evangélikus vallásúként egyháza helyi, majd megyei világi tisztségviselője. Az ő szenvedélyes lelkesedése és kitartása nélkül hamvában holt ötletként enyészett volna el a kezdetben nagy lelkesedést kiváltó kővágóórsi iskolaalapítás.²⁵

A már említett 1840. évi egyházmegyei határozat meghozatala után a „*minden közdolognak lelkes barátja, a merész, tüzes Mezriczky Péter ügyvéd [...] áll a dolog élére*”, aki rövidesen 2500 forint iskolaépítési alapítványról tett jelentést, és sikerült megnyernie gr. Esterházy Károly Tolna vármegyei főispán támogatását is, aki az épülethez 15 ezer téglát és ugyanannyi cserépszindelyt adományozott. „*Mezriczky jön, megy, agitál s mindenkit megsarcol, akit útjában talál. Kezdi a kicsinyeken, végzi a nagyokon.*” Mezriczky tekintetes úr nem restelli puttonyos emberével végigkollektálni (boradományt gyűjteni) a szőlőhegyet sem, „*s cseppen, csurran, megtelik az épület alatt lévő pince értékes nedűvel*”.²⁶

Mezriczky megbízott iskolaépítési gondnokként egyházmegyei körútra megy, és reméli, hogy „*a keblebeli gyülekezeteknél, mind a haza egyéb tehetős és közjóért buzgó nemeslelkű polgárinál szíves pártfogásra, hathatós gyámolításra fog találni*”.²⁷ Horváth Zsigmond esperes – kételyeit félretéve – 1840 nyarán az evangélikus egyház tekintélyes tagjaival, Zsivora György és Székács József pesti lelkészekkel levelezve igyekezett a felső

november 23. 1123–1124.

²³ Mezriczky Péter hihetetlen algimnázium-létesítői ügybuzgalmáról még halála után fél évszázaddal is megemlékeztek. Kározy Pál (1935): A mi nagyjaink. Mezriczky Péter. *Harangszó*, december 8. 413.

²⁴ *A zalai ág.* (1909): 14.

²⁵ Mezriczky Péter életrajzát lásd: P. Miklós Tamás (2014): „Vidékünk nestora”: Mezriczky Péter (1799–1884). Egy kővágóórsi nemes rendhagyó életrajza. *Villa Filip*, 24. sz. 8–11.

²⁶ Fenyves Ede (1921): i. m. 404.

²⁷ *Jelenkor*, 1840. szeptember 5. 285.

körök, köztük József nádor neje, a protestáns vallású Mária Dorottya főhercegnő támogatását megnyerni. Sikertelenül! Végül is az egyházmegyei iskolaépítési mozgalmat sem az evangélikus egyházkerület, sem az egyetemes egyház, sem a református hittestvérek – egy fő kivételével – nem támogatták anyagilag.²⁸

A számos egyéni adományozó közül kiemelkedik gr. Buttler János 2500,²⁹ Jankovich Antal és István 300, a pesti zsidó hitközség 300 forintnyi, a már említett gr. Esterházy Károly építőanyag-, vagy éppen Kerkápolyi István Zala megyei elsőalispán öt éven át folyósított évi 10 akó fülöpi boradománya.³⁰ Összességében a kővágóörsi algimnázium épülete – mint utóbb Mezriczky írja – mintegy 60–70 evangélikus, római katolikus és zsidó vallású „jöttévkök összekéregedett adakozásaiból” épült meg.³¹ Azonban a lelkesedés a nehézségek láttán sokakban elapadt.³² A nézeteltérések miatt Mezriczky Péter 1843-ban keserű szájjal lemond iskolaépítészeti felügyelői tisztéről is. Benyújtott számadása szerint a felépült és adósságmentes algimnázium épületen kívül annak alapítványában már 16 535 forint 56 kr. készpénz és a pincében 153 akó bor volt!³³

Igen ám, de e jelentős összeg nagyobb része önként vállalt kötelezvényekből adódott, amelyeknek befizetése akadozott. 1847 októberében a munkáját folytató Mezriczky kb. 12 000 forintos alapítványi tőkéről számol be.³⁴ A kötelezvények évenkénti befizetése azonban az 1848/49-es forradalmat és szabadságharcot (valamint a nagy kolerajárványt) követő időszakban „elkallódtak”, azaz nagyrészt megszűntek. 1850 februárjában az iskolai alapítvány összegét egy korabeli jelentés már csak a kötelezvényekbe foglalt 4000 forintban, biztos alaptőkéjét 3500 forintban állapította meg.³⁵ Ebből, pontosabban az alapítványi tőke kamataiból kellett

²⁸ *A zalai ág.* (1909): 15–16.

²⁹ Gróf Buttler János (1773–1845) életútja regénybe illő. Buttler Döry Katalin grófnővel való házasságra kényszerítésének mendemondán alapuló történetét Mikszáth Kálmán írta meg a *Különös házasság* c. regényében. Bár a történetet az író igaznak vélte, de a valóság más volt. Ami ide tartozik, hogy a katolikus Buttler János gróf házasságának megromlása és gyermektelensége miatt válni akart, amelyet azonban az egyházi bíróság nem engedélyezett. Ezért Buttler végül áttért a református hitre, és vagyonából jelentős adományokat tett. A kővágóörsi evangélikus algimnázium támogatása mellett pl. a Ludovika Akadémia részére 126 ezer pengő forintot adományozott.

³⁰ *Jelenkor*, 1840. szeptember 5. 285., ill. 1841. március 31. 103.

³¹ Tiszti jelentés az esp. kővágó-örsi gymnasium állapotjáról. 1847. október 17. [A továbbiakban: Tiszti jelentés (1847).] In: *1847 Zalai Egyházmegye, superintendensi látogatás. Kővágóörs (Kővágó-Örs)*.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/Dunantuli_31/?pg=778&clayout=s (letöltés dátuma: 2020. 05. 05.).

³² Kővágó-Örs esperesi állomással... *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1843. június 24. 302.

³³ *A zalai ág.* (1909): 16.

³⁴ Tiszti jelentés (1847).

³⁵ Halász Imre (1985): i. m. 783.

fenntartani az épületet és működtetni az iskolát, amelynek legjelentősebb kiadása a tanári bér volt.

A kisgimnázium épületének felépítése (1841–1843)

Miközben a pénz (és némi bor) lassacskán csordogált, a lendület hevében megkezdődött az esperességi iskolaépület építése Kern Vilmos keszthelyi uradalmi főmérnök tervei alapján. Klutsek Jakab helybéli kőművesmester 1841. január végén kap megbízást, késő tavasszal kezdi az építést, és novemberre már tető alá hozza az épületet.³⁶ A téglát és a tetőszindelyt gr. Esterházy Károly, a tetőfát Szabó János táblabíró ajándékozta, de még így is kb. 8000 forintos költséggel készül el az iskolaépület 1842 szeptemberére, teljesen 1843-ra.³⁷

2. kép: A kővágóörsi aligimnázium egykori épülete 1930 körül (Fotó: Payr, 1931: 87.)

A cseréppel fedett kétemeletes épület legalsó részében kettő, vasajtós bejáratú bolthelyiség került kialakításra, amelyekhez egy-egy szoba és

³⁶ 1841. január 30. *Kővágóörsi ágostai hitvallású evangélikus gyülekezet presbiteri és közgyűlési végzéseiről vezetett jegyzőkönyv. I. (1838–1893)*. Kővágóörsi Evangélikus Gyülekezet Könyvtára.

³⁷ Számított adat. Tiszti jelentés (1847). Lásd még: *Hírnök*, 1841. november 22. 1.

pince is tartozott. Itt volt még két másik, egyforma méretű pincehelyiség is. Az első emeleten volt az iskolaterem, a tanítólakás három szobája, egy konyhája és kamrája, valamint három egymástól elválasztott árnyékszék. A felső emeleten egy tágas terem, négy szoba, egy konyha és egy kamra kapott helyet.³⁸

A kisgimnáziumi oktatás megindulása (1841)

Az algimnázium épülete nagyrészt 1842 szeptemberére elkészült, az oktatás azonban már egy évvel korábban, 1841 szeptemberében megkezdődött az új kővágóörsi iskolában. Mivel Mezriczky 1840. őszi és 1841. tavaszi iskolalapítási hirdetőmányaire tanulói jelentkezések érkeztek, az oktatás iskolaépület felépülése előtti megindításáról döntöttek.³⁹ Mezriczky koncepciója a három évfolyamos – donatista, grammatista és szintaxista osztályokkal működő –, 3–4 tanítós iskola volt, és ezt próbálta a következő esztendőig kiépíteni.⁴⁰ 1841 nyarán sikerült professzornak megnyerni a bécsi akadémiai tanulmányaiból hazatérő Erdős Mártont, így a tanulók mellett már képzett tanára is lett az iskolának.⁴¹

Miután házat béreltek, Erdős Márton 1841. szeptember elején – Fábry Pál, a pesti Deák téri kisgimnázium volt tanára és rektora által kidolgozott iskolai tanterve és órarendje szerint – megkezdte az oktatást az újonnan alapított kővágóörsi kisgimnáziumban.⁴² Az 1841/42-es első tanév 13 diákkal indult, akiknek heti 28 tanórájuk volt, ebből 10 órában latin nyelv. A következő tanévben már az elkészült új iskolaépületben folytatódott a tanítás három osztályban, 19 tanulóval. 1844-ben, az egyházmegyei gyűlés jóváhagyásával az iskola pecsétje is elkészülhetett, amely a felkelő napot ábrázolta.⁴³

³⁸ Tiszti jelentés (1847). Az épület leírását 1850-ből lásd: Halász Imre (1985): i. m. 783.

³⁹ Mezriczky korabeli „iskolamarketingjéhez” kapcsolódik, hogy tudósításaiban az újonnan alakult kővágóörsi kisgimnáziumba messziről jelentkezett német ifjakat is említ, köztük a Bécs melletti Szent Veitből (ma Bécs egyik kerülete) érkező tanulót. *Hirnök*, 1841. november 22. 1.

⁴⁰ *A zalai ág.* (1909): 14.; *Hirnök*, 1840. szeptember 14. 2.

⁴¹ Erdős Márton 1841 szeptemberétől 1846 januárjáig volt a kővágóörsi kisgimnázium tanára s egyúttal segédlelkész, majd 1846. január 25-én a szentantalfai evangélikus gyülekezet rendes lelkészévé avatták. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1846. április 26. 406.

⁴² *A zalai ág.* (1909): 15.

⁴³ A pecsét körirata a „*zalai esperességi gymnázium pecsétje*” volt. Zala-vidéki ev. esperesség gyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1844. szeptember 14. 886.

Iskolatípus-mizéria a neoabszolutizmus éveiben

Az első, egységesítésre törekvő állami iskolaügyi szabálykönyv, az 1777-ben kiadott „*Ratio Educationis...*” királyi rendelkezés szerint a hazai egyházi iskolák rendszerében a kisgimnázium három osztályát követő poétika- és retorikaosztályokkal együtt állt össze az ötosztályos nagygimnázium.⁴⁴ A kővágóörsi kisgimnáziumot a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület legkisebb egyházmegyéje, a zalai, háromosztályos kisgimnáziumként hozta létre 1841-ben.

A magyar szabadságharc elbukása után, 1849 ősztől a bécsi császári minisztérium rendelkezett a hazai iskolák felett. A Leo Thun vallás- és közoktatásügyi miniszter által az osztrák örökös tartományokban már bevezetett középszintű oktatást modernizáló rendeletét (közismert néven: Entwurf) 1849 októberében Magyarországra is kiterjesztette. Az Entwurf hazai bevezetése az iskolahálózat nagymértékű átrendeződését generálta. Többek között létrehozta az egységesen szervezett 4 osztályú algimnáziumot és a rá épülő négy osztállyal a 8 osztályos teljes gimnáziumot. Pontosán meghatározta a tanárok számát az egyes iskolatípusokban, így az algimnáziumban a tanító igazgatón kívül további 5 tanárt írt elő. Az Entwurf szabályozta a nyilvános és a magángimnáziumok működését és jogait is. Az előbbieket a minden rendeleti előírást teljesítő oktatási intézmények lettek, és csak ezek adhattak ki államilag érvényes érettségi bizonyítványokat stb. Az Entwurf rendelkezéseinek fokozatos érvényesítése jelentős anyagi terhet rótt az egyházi iskolafenntartókra. Következményeként az 1850-es években számos alapítványi iskola szűnt meg, vagy vált gimnáziumból algimnáziummá, illetve alakult át fő- vagy alreáliskolává.⁴⁵

A rendelet nyomán vált 1849-ben a kővágóörsi kisgimnázium is automatikusan algimnáziummá. Az 1850–51-es tanévben még érvényes bizonyítványokat adhatott ki, de mivel az előírt mértékű iskolafenntartási pénzalapról és megemelt tanári létszámról nem számolt be, a következő tanévtől az 1851. augusztus 4-én kiadott bécsi kormányrendelet – több más evangélikus intézménnyel együtt – magániskolává minősítette.⁴⁶ Vagyis 1851 szeptemberétől az iskola kiadott bizonyítványait érvénytelennek tekintették, tanulói pedig valamelyik nyilvános gimnáziumban vizsgázva szerezhettek bizonyítványt.

⁴⁴ Mészáros István (1988): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 50–76.

⁴⁵ Uo. 78–82.; lásd: Koudela Pál (2020) Rombauer Emil, a Brassói Főreáliskola első igazgatója. *Korunk*. 31(1): 79–83.

⁴⁶ A kővágóörsi algimnázium mellett a soproni, a kőszegi, a győri, a csurgói és a pápai evangélikus és református oktatási intézmények bizonyítványait is érvénytelenítették. *Katolikus Néplap*, 1851. augusztus 21. 271.

Az átalakuló iskolarendszerben a kővágóörsi iskola tanulói gyorsan elfogytak, a tanítás megszakításokkal folyt az 1850-es évek első felében. Az Entwurfhoz való alkalmazkodás és az anyagi erő hiánya oda vezetett, hogy 1856 augusztusában a közoktatási minisztérium rendeletileg megtiltotta a kővágóörsi algimnáziumnak a gimnázium elnevezés használatát is.⁴⁷ Az új tanévet 1856 szeptemberében a Szepezden tartott egyházmegyei gyűlés határozata szerint már alreáliskolában kezdték meg Kővágóörsön. „*A volt kővágó-örsi algymnasium, a nemzeti szükségnek és haladásnak inkább megfelelő, alreáltanodává alakítottát át*” – adta hírül a *Vasárnapi Ujság* is.⁴⁸ Mit jelentett ez?

A reáliskola az Entwurf által bevezetett új, általánosan képző középszintű iskola volt. Az alreáliskolát 2, 3 vagy 4 osztályos képzési formaként lehetett megszervezni, és a 3 osztályos alreáliskolára épült a 3 évfolyamos főreáliskola. Az alreáliskola (más néven alreáltanoda) az iparos és kereskedőréteg képzésére, gyakorlatias jellegű polgári pályára készített fel.⁴⁹ Arról, hogy az iskolatípus-váltás miként hatott a kővágóörsi intézményre, kevés információnk van, valószínűleg sehogyan! 1857-ben a gimnázium alsó részében az elemi iskolások ideiglenes oktatása folyt a gyülekezeti iskolaépület rossz állapota miatt.⁵⁰ Az egyháztörténet szerint 1861-ig csak megszakításokkal folyt a tanítás, vagyis az alreáliskolai képzés valószínűleg el sem indult.⁵¹

Algimnázium upgrade (1863)

Az egyházmegye és kővágóörsi evangélikusok azonban a nehézségek ellenére sem hagyták veszni iskolájukat. Az uralkodó, Ferenc József 1860 októberében kiadott októberi diploma rendeletével lezárta korábbi önkényuralmi rendszerét, és részben visszatért az 1848 előtti politikai, közjogi struktúrához. 1861-ben magyar nemzeti szellemű oktatást célul kitűző új gimnáziumi tanterv lépett életbe, amely a gimnáziumi oktatás első, algimnáziumi tagozatában (I–IV. osztály) osztályonként egy – összes tan-

⁴⁷ *Pesti Napló*, 1856. augusztus 19. 1. Azt megelőzően, 1855. december 16-án a közoktatási minisztérium a kővágóörsi és több más gimnázium mibenlétéről kért felvilágosítást. Valószínűleg ezen tájékozódást követően hoztak döntést a gimnáziumi elnevezés megtiltásáról. Hajas Béla (1941): Lehr András, Petőfi lőrinci oktatója. *Evangélikus Népiszkola*, 8. sz. 185.

⁴⁸ Szabó Sándor (1856): Kővágó-örs. (Tanoda. Vallási türelem). *Vasárnapi Ujság*, november 30. 424.

⁴⁹ Mészáros István (1988): i. m. 80.

⁵⁰ 1857. március 22. *Kővágóörsi ágostai hitvallású evangélikus gyülekezet presbiteri és közgyűlési végzéseiről vezetett jegyzőkönyv. I. (1838–1893)*. Kővágóörsi Evangélikus Gyülekezet Könyvtára.

⁵¹ *A zalai ág.* (1909): 16.

tárgyat oktató – tanár alkalmazásáról rendelkezett.⁵² Vagyis a korábban elvárt 6 tanári státuszhoz képest kevesebb tanárral is lehetett működtetni egy algimnáziumot.

A volt kővágóörsi algimnázium/reáltanoda fenntartója is élt az új lehetőséggel. 1862. augusztus 24-én Zala megyei esperességi tanítói konferenciát szerveztek Kővágóörsre, ahol Eősze István⁵³ helyi lelkész és „iskolászok” köszöntötte a megjelenteket „*az újólag felállítandó gymnasiumban*”.⁵⁴ Két nap múlva a kővágóörsi „*algymnasialis*” tanoda csőd – azaz üres, betöltetlen – tanári állást hirdetett meg 1. és 2. osztályt tanító tanári állásra.⁵⁵ Az oktatás valószínűleg csak 1862 őszén indult meg ismét, erre utal az 1864. februári nyilvános tanulói vizsgáról szóló tudósítás. Ekkor két különböző osztályt egy teremben egy tanár, Gally Tóbiás tanított.⁵⁶ Erről az időszakról kevés információval rendelkezünk. 1866 tavaszán egy balatonmelléki útirajzban említik meg a kővágóörsi evangélikusok szép és nagy gimnáziumi épületét, amelyben két osztályt tanít egy tanár.⁵⁷ A nyár végén több országos lap híradásából értesülünk arról, hogy a kővágóörsi algimnáziumban a tanítás szeptember első hetében kezdődött.⁵⁸

Iskolafelügyelet és iskolafelügyelők

A kővágóörsi algimnázium a Zalai Evangélikus Egyházmegye által létrehozott oktatási intézmény volt. Felügyelete az esperességi iskolafelügyelőség hatáskörébe tartozott, fontosabb kérdésekben az egyházmegyei gyűlés döntött. Az állandó felügyeletet a helyi iskolafelügyelő (tanodai felügyelő) látta el, illetve az iskolaigazgató, aki a mindenkori kővágóörsi lelkész volt. Az elszórtan megjelent híradásokból nemcsak az iskola tanárait, hanem részben a helyi felügyelők személyét is be tudjuk azonosítani.

Az algimnázium építésének megbízott építészeti felügyelője és gondnoka, mint már említettük, Mezriczky Péter volt, aki 1843-ban lemondott tiszteről. Beszámolóját a zalavidéki evangélikus egyházmegyei gyűlés 1844. júliusi gyűlésén tárgyalta, ahol megköszönték „*fáradhatatlan buzgó-*

⁵² Mészáros István (1988): i. m. 87.

⁵³ Eősze István (1824–1876) helyi születésű lelkész, esperes, aki a gimnázium első két osztályát Kővágóörsön végezte. 1847-ben szentelték lelkésszé, 1856 márciusától haláláig kővágóörsi lelkész volt. Trsztyenszky Gyula (1876): Eősze István esperes emléke. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, július 30. 990–992.

⁵⁴ Magyar Soma (1862): A zalamegyei esperességi „tanítói conferentia”. *Vasárnapi Ujság*, szeptember 21. 453.

⁵⁵ Csőd tanári állomásra. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1862. szeptember 7. 1173.

⁵⁶ G.: Kővágó-Örs. *Politikai Ujdonságok*, 1864. február 24. 90.

⁵⁷ A Balatonmelléke. *Sürgöny*, 1866. április 17.

⁵⁸ *Politikai Ujdonságok*, 1866. augusztus 29. 435.; *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1866. szeptember 2. 1121.

ságát”, s a belé vetett közbizalmat hangoztatva ismételten felkérték immár gimnáziumi felügyelőként az iskola szellemi és anyagi ügyeinek intézésére. Mezriczky a közóhajtnak engedve vállalta a további munkát.⁵⁹ Mellette 1841. május 6-tól Antal Ignác kővágóörsi közbirtokos volt az esperesi gimnázium kurátora (felügyelője), akinek számadását 1845. június 5-én vizsgálta meg az egyházmegyei gyűlés.⁶⁰

Az 1846 márciusában kővágóörsi lelkésszé avatott Király Józsefet kérték fel az iskolaigazgatói posztra, később pedig felügyelőnek is.⁶¹ Haubner Máté szuperintendens 1847. októberi kővágóörsi püspöklátogatási jegyzőkönyvéből kiderül, hogy az algimnázium tanára ekkor Berecz Lajos, igazgatója Király József, felügyelője Mezriczky Péter volt.⁶² A rendelkezésemre álló forrásokból az alábbi tanodai felügyelőket, ellenőröket és igazgatókat tudtam beazonosítani a kővágóörsi algimnázium működési ideje alatt:

1840–1843; 1844–1847	Mezriczky Péter (építészeti felügyelő)
1841–1847	Antal Ignác (kurátor)
1844–1846?	Duchon József (gondnok, ellenőr)
1847–1855	Király József (igazgató)
1855–1862	Mezriczky Péter (felügyelő)
1862–1866	Bárány András (felügyelő)
1866–1873	Czigány Károly (pénztáros, felügyelő)
1867–1873	Eősze István (igazgató)
1868–1873	Pelargus János (ellenőr)

A kővágóörsi evangélikus algimnázium jeles tanárai

Az újonnan létrehozott oktatási intézmény első tanára 1841 ősztől Erdős Márton volt, akit 1846. január 22-én szentantalfai lelkésszé választottak meg. Helyére Berecz Lajos professzort kéri fel az algimnázium tanárává, aki ideiglenesen a lelkészi feladatokat is ellátta. Az oktatás egy tanárral folyt, hasonlóan a komáromi, a kőszegi és a sárszentlőrinci latin iskolákhoz, és anyagi gondok miatt később sem tudtak több tanárt egyszerre alkalmazni. Az 1846 júliusában tartott zalai evangélikus egyházmegyei gyűlés felhívására azonban – a tanári túlterheltség csökkentése és

⁵⁹ Zala-vidéki ev. esperesség gyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1844. szeptember 14. 886.

⁶⁰ 1845. június 5. *Kővágóörsi ágostai hitvallási evangélikus gyülekezet presbiteri és közgyűlési végzéseiről vezetett jegyzőkönyv. I. (1838–1893)*. Kővágóörsi Evangélikus Gyülekezet Könyvtára.

⁶¹ *Budapesti Híradó*, 1846. augusztus 16. 107.

⁶² Tiszti jelentés (1847).

a képzés színvonalának emelése érdekében – Király József kővágóörsi lelkész és Mezriczky Péter ügyvéd is néhány óra tanítást vállalt.⁶³ Mindezek ellenére a kővágóörsi algimnázium működése idején egytanerős intézmény maradt. 32 éves fennállása során tanárai a következők voltak:

1841–1846	Erdős Márton ⁶⁴
1846–1848	Berecz Lajos ⁶⁵
1846–1848	Mezriczky Péter (óraadó)
1847–1848	Király József ⁶⁶ (óraadó)
1848–1853	Czipott Rezső ⁶⁷
1852–1853	Ritter Vilmos
1853–1855	Görög Lajos ⁶⁸
1854–1855	Eősze Zsigmond ⁶⁹
1856–1858	Szabó Sándor
1858–1860	Fait Antal ⁷⁰
1863–1864	Gally Tóbiás ⁷¹
1864–1867	Kemény Károly ⁷²
1867–1868	Gyurácz Ferenc
1868–1870	Mód Lajos
1869–1873	Magyar József ⁷³

⁶³ *Budapesti Híradó*, 1846. augusztus 16. 107.

⁶⁴ Erdős Márton (1814–?) tanár, szentantalfai evangélikus lelkész 1846-tól 1855-ig.

⁶⁵ Berecz Lajos (1819–1897) tanár, 1848-tól beledi, majd kispéci, malomsoki és mérgesi evangélikus lelkész.

⁶⁶ Király József (1813–1855) lelkészt 1846. március 22-én iktatta be Lájpczig János zalai esperes a kővágóörsi gyülekezetbe. A latin, német, tót, francia, olasz, görög és héber nyelven értő Király szabadidejében fűvésztannal foglalkozott. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1846. április 26. 407., ill. 1847. október 16–17.; *Zalai Egyházmegye, superintendentensi látogatás*, i. m.

⁶⁷ Czipott Rezső (1825–1901) 1848. október 26-án lett felszentelve. Kővágóörsön tanárként és káplánként tevékenykedett 1853. április 25-ig. *Evangélikus Egyház és Iskolai Lapok*, 1901. június 13. 300.

⁶⁸ Görög Lajos (1828–1906) tanár, 1856-tól 1892-ig szentantalfai evangélikus lelkész.

⁶⁹ Eősze Zsigmond (1829–1872) Kővágóörsön született és tanult, majd iskoláit Sopronban és Bécsben végezte. 1853-tól evangélikus lelkész. 1854 elejétől 1855 elejéig volt a kővágóörsi algimnázium tanára és a helyi evangélikus gyülekezet segédlelkésze. Veszprémben, Kispécen, Téten is lelkészként szolgált, a győri evangélikus egyházmegye esperese volt 1870-től haláláig. *Protestáns egyházi és Iskolai Lapok*, 1872. február 3. 156–157.

⁷⁰ Faith Antal (?–?) 1858–1860-ig kővágóörsi segédlelkész is volt.

⁷¹ Gally Tóbiás (?–?) 1855–57-ig a szarvasi evangélikus főgimnázium helyettes tanára, 1863 novemberétől 1864-ig kővágóörsi algimnáziumi tanár.

⁷² Kemény Károly (1837–1895) tanár, műfordító, 1868-tól száki, 1880-tól komáromi evangélikus lelkész.

⁷³ Magyar József (1844–1921) tanár. 1873-tól 1910-ig Őrihódos evangélikus lelkésze.

Gyurácz Ferenc tanári működése

3. kép: A pályakezdő Gyurácz Ferenc tanár, 1867 körül.

(Fotó: Payr, 1931: 77.)

1867/68-ban Gyurácz Ferenc (1841–1925), a későbbi evangélikus püspök volt a kővágóörsi algimnázium tanára s „*ragyogó napja és fényes csillaga*”.⁷⁴ Gyurácz a hallei egyetem utolsó éves teológushallgatójaként, 1867 májusában kapott felkérést a kővágóörsi káplán-tanári állásra, majd szeptember elején a konkrét meghívó levél is eljutott hozzá. A kővágóörsi tanári katedrát 1867. szeptember 12-én történt lelkésszé avatása után, pályakezdőként foglalta el Kővágóörsön. Hogy milyen viszonyok fogadták itt, arról az ifjúkori naplójába írtakat idézzük: „*Ha az ember a távolról tekint, egy magas emeletes alkotmány tűnik szemébe [...], s ha közelebb jön és betér, a műzsák fiatal lelkes csapatja helyett a lak főosztályait bérben birtokló családokkal találkozik, kiktől jobbra, balra utasítva, végre az emeletben egy szennyes cellába botlik be, melyben egy roskatag kerek asztal körül öt-hat bomló, düledező, mindegyik más divatból és helyről idetévedt szék támolyog s egy kiszolgált, ingadozó padka, ezeken hét-nyolcz jámbor fiú – ez a gymnasium.*”⁷⁵ A kezdeti csalódás és a napi nehézségek ellenére a tanévet záró 1868. június végi vizsgák eredményével ő is és a gyülekezet is elégedett. Olyannyira, hogy fizetését Eöszte István esperes-lelkész és igazgató indítványára visszamenőleg megemelik. Bár több lelkészi és tanári állásajánlatot kap, szeptemberben mégis a „*kőgazdag tartományban*” folytatja tanári pályáját. A megkezdett tanévet azonban nem fejezi be, 1868. december

⁷⁴ Gyurácz Ferencről lásd: Benke László (1996): Gyurácz Ferenc a kővágóörsi algimnáziumban (1867–1868). In: uo. *Gyökerek ezek itt...* Révfülp. 16–21.; Szabó Géza (1991): Gyurácz Ferenc a kővágóörsi kőgimnázium káplán-tanára. *Megyei Pedagógiai Körkép*, 5. sz. 25–27.

⁷⁵ Közli: Payr Sándor (1931): i. m. 93.

végén már a tekintélyes múltú Beled település lelkésze.⁷⁶ Később, 1896-ban tekintélyes püspökként tér vissza pályakezdése színhelyére, s a hálás kővágóörsi evangélikus gyülekezet Gyurácz halála után négy évvel, 1929 júliusában díszes, egykori tanári és segédlelkészi tevékenységére emlékező márványtáblát avat az algimnázium épületének falán.⁷⁷

A tanulói létszám alakulása

Az iskolairatok hiányában igen hézagosak az adataink a tanulói létszámot illetően. 1843. február 7-én Erdős Márton kisgimnazistái nyilvános vizsgán számoltak be tudásukról. Ekkor mintegy 18 tanulója volt az iskolának, akik közül 7 fő volt helybeli (11 diák evangélikus, 1 fő katolikus és 5 fő volt izraelita vallású).⁷⁸ A kővágóörsi evangélikus egyházi levéltár 1945-ben részben megsemmisült. A maradék iskolairatok alapján összeállított tanulói névsorok szerint az algimnázium évenkénti tanulói létszáma az első évtizedben 8 és 24 fő között mozgott. A tárgyalt iskolastruktúra-változások idején a működés éveken át szünetelt, majd a tanulói létszám az 1862/63-as tanévtől az iskola 1873-as megszűnéséig 6 és 15 fő között alakult.⁷⁹

Az iskolai könyvtár

A zalai evangélikus egyházmegyei tanítók 1838-tól évenként megtartott értekezletéből egy „*olvasó-társaság*” (olvasóegylet) szerveződött 1844 nyarán, amelynek összegyűjtött könyvei, kiegészülve jótékony könyvadományokkal, képezték a kővágóörsi algimnázium könyvtárát.⁸⁰ Ennek létrehozásához Isó Pál katona őrmester 100 értékes kötetet ajándékozott.⁸¹ Egy 1856-ban megjelent híradásban említik az evangélikus lelkész által fenntartott és gyarapított, még 1843-ban alapított kővágóörsi iskolai

⁷⁶ Gyurácz kővágóörsi működéséről lásd részletesen a „Gyurácz káplán-tanár a kővágóörsi kisgimnáziumban 1867–68.” című fejezetet. Uo. 86–101.

⁷⁷ Posch Zsigmond (1929): Harangavatus, Gyurácz Ferenc emlékünnepe Kővágóörsön. *Harangszó*, augusztus 11. 249–250.

⁷⁸ Zala-esperességi iskola vizsgálatása. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1843. április 8. 167.

⁷⁹ Villányi Károly – Villányi Károlyné (1958): A Kővágóörsi Kollégium története. Kézirat. 1–2.

⁸⁰ Horváth Zsigmond: Végnilatkozat... *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1844. június 1. 526.; Zala-vidéki ev. esperesség gyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1844. szeptember 14. 886.

⁸¹ Zala-vidéki ev. esperesség gyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1844. szeptember 14. 886.

könyvtár működését.⁸² Néhány év múlva, 1861-ben a mezőváros egykor volt algimnáziumának sorsán tépelődő újságíró említi annak fogyatkozó könyvtárát is.⁸³ A következő évben Zala megyei esperességi tanítók kővágóörsi konferenciája határozza el, hogy a *Gyermekbarát* című lapot előfizeti, és „*eddigi holt könyvtárát életbeléptetni*” szándékozik.⁸⁴ Az algimnázium bezárása után e könyvtári állományt valószínűleg a helyi gyülekezet vehette át, amelynek a századfordulón értékes, 181 műből álló, 219 kötetet kitevő, katalógussal felszerelt könyvtára volt.⁸⁵

4. kép: A volt kővágóörsi algimnázium épülete 2019-ben. (Fotó: P. Miklós Tamás)

A kővágóörsi evangélikus algimnázium bezárása (1873)

Az iskolafenntartás magas költségei, az alacsony tanulói létszám, a csökkenő egyházi bevételek, valamint az 1868-as népoktatási törvény (38. tc.) által megkövetelt változtatások elmaradása miatt 1872-ben az egyházmegyei gyűlés – Eöszte István kővágóörsi lelkész-esperes iskolaigazgató javaslatára – a kővágóörsi algimnázium megszüntetéséről döntött. Bója

⁸² Szabó Sándor (1856): Kővágó-örs. (Tanoda. Vallási türelem). *Vasárnapi Ujság*, november 30. 424.

⁸³ Kővágó-Eörs. *Politikai Ujdonságok*, 1861. szeptember 5. 573.

⁸⁴ Magyar Soma: A zalamegyei esperességi „tanítói conferentia”. *Vasárnapi Ujság*, 1862. szeptember 21. 453.

⁸⁵ A könyvtárt a helyi lelkész és a világi felügyelő felügyelte, a könyvtárosi feladatot pedig a kántortanító látta el. *A zalai ág* (1909): 53.

Gergely Zala megyei tanfelügyelő ugyan felvetette, hogy az algimnáziumot népnevelési célokat szolgáló polgári iskolává alakítsák át, de erre nem kerül sor.⁸⁶ 1872 novemberében már a helyi gyülekezettel ismertetik a megyei konzisztórium gyűlés határozatát, miszerint az egyházmegye az épületet népiskola és tanítólak céljára 2000 forintos áron eladja a kővágóörsi gyülekezetnek, amely vállalta, hogy olyan kéttanítós nyilvános evangélikus elemi népiskolát tart fenn, amelybe az egész egyházmegye területéről jelentkezhettek tanulók. Az iskolaátvételi szerződés elkészítésére és lebonyolítására bizottságot választottak Eősze István lelkész, Czigány Károly felügyelő és mások részvételével.⁸⁷ Az épületben 1873 őszétől már a helyi evangélikus elemi népiskola működött. A kővágóörsi gyülekezet az 1900-as évek fordulójára fizette ki az épület vételárának utolsó részletét, s azt követően jelentős felújítást és átalakítást végzett rajta. A kéttanerős iskolai oktatás helyiségei mellett bérlakásokat alakítottak ki benne...⁸⁸

A kővágóörsi algimnázium 32 évi működése a múlt ködébe vész. Múltidéző tanulmányom emlékezés a tetemes fáradtsággal, erőfeszítéssel és áldozattal létrehozott egykori kővágóörsi iskolára, alapítóira és működetőire, kiknek alkotásukért, mint Fenyves Ede írja, „*habár későn jön az, megilleti homlokotokat az elismerés örökzöld koszorúja!*”⁸⁹

86 Uo. 17.

87 A bizottság tagjai: Eősze István, Czigány Károly, Ságghvári Elek, Bakó István, Ács Dániel, Duchon József. 1872. november 10. *Kővágóörsi ágostai hitvallású evangélikus gyülekezet presbiteri és közgyűlési végzéseiről vezetett jegyzőkönyv. I. (1838–1893)*. Kővágóörsi Evangélikus Gyülekezet Könyvtára.

88 Sümegi István (1950): *A kővágóörsi evangélikus egyházközség története 1900–1949-ig*. Kézirat, Kővágóörs. 1.

89 Fenyves Ede (1921): i. m. 405.

TEHETSÉGGKUTATÓ

A KATOLIKUS EGYHÁZI BIRTOKOK VÁLTOZÁSAI A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Dudás Róbert Gyula

Összefoglaló:

A 20. század első felében a katolikus egyház jelentős földbirtokterülettel rendelkezett Magyarországon. A birtoknak s az abból származó jövedelemnek elsődleges célja az egyházi intézményrendszer fenntartása és finanszírozása volt. Az egyházi (nagy)birtokok története Szent István korától egészen 1945-ig követhető, folyamatosan jelen volt a magyar történelemben és jogban. Az, hogy ki és hogyan adományozhat, kinek van joga esetlegesen abba beleszólni, hogy ki kerülhet a javadalmas helyébe, évszázados vita kérdése. Tanulmányomban ennek a földbirtoknak a 20. századi változásait vizsgálom, egészen pontosan az 1848-as változásoktól az 1945-ös államosításig. Vizsgálom, hogy milyen módon és kísérletekkel próbálták meg az egyházi személyek a gyakran veszteséges földterületeket nyereségessé tenni, s az állam ebben milyen módon vett részt.

Kulcsszavak: magyar katolikus egyház, földbirtok, egyházi birtok, főkegyúri jog, 20. századi magyar egyházpolitika

Abstract:

In the first part of the 20th century the Catholic Church owned a significant number of estates in Hungary. The primary goal of the above mentioned estates, and the resulting incomes is to maintain and finance the system of the church institutions. The history of the church (large) estate – which was steadily present in Hungarian history and law – can be tracked from the age of St. Stephen till 1945. The problem of donation, i.e. who and how can donate, who has the right to decide on the person of the beneficiary, is a topic of a century old debate. In my current study I examine the change of the above mentioned estate in the 20th century, in particular from the changes in 1848 till the secularization in 1945. I study how and with which attempts did the clergymen try to make the often loss-making estates profitable, and what was the role of the state in this process.

Keywords: Hungarian Catholic Church, estate, church land, chief law, 20th century Hungarian church policy

Bevezetés

Az egyházi földbirtok¹ funkcióhoz kötött, csak az egyházi adományozás (és a politikai hatalom által korszakonként változó módon történő beiktatás) útján megkapható javadalom volt, amely egyes feladatkörökkel együtt járt, de a gyakorlatban nem (illetve nagyon ritka esetben) abból az elsődleges célból, hogy az a személy, aki kapta, személyesen gazdálkodjon rajta, hanem célzottan azért, hogy annak jövedelméből valamely feladatkörének ellátását finanszírozhassa. Tágabb értelemben egyházi birtoknak, illetve ennek bővebb formájának, egyházi javaknak tekinthető minden olyan vagyron, ami – jelen dolgozat tárgyát vizsgálva: a katolikus – egyház tulajdonában volt, s ami akár dologi természetű (pl. használati, szolgalmi, vadászati-halászati stb. jog, illetve földbirtok), vagy pedig kötelmi jogviszonyból eredő például a kiváltságon, szerződésen, szokásjogon alapuló követelések: ideértve a híd-, piac-, rév-, vám-, só-, bányajövedéket; tehát vagyonerdekű joggal bírt. Szoros értelemben az egyházhoz² tartozó anyagi értékek összességéről beszélünk.³

Jogi szempontból ez a birtokforma úgynevezett kötött vagy korlátozott forgalmú (nagy)birtoknak⁴ számított, célvagyonnak volt tekinthető, melynek lényege, hogy a javadalmas az egyházszervezet fenntartását, a liturgikus célok megvalósulását (például az ezen tevékenységre szolgáló épületek karbantartását), szociális és karitatív tevékenységet finanszírozhat esetleges jövedelméből. Külön korlátozó tényező volt még, hogy a szerzetesrendek kizárólag rendi feladataik ellátására fordíthatták a jövedelmet, a „világi” egyházmegyék részére ez a lehetőség némileg nyitottabb volt, e bevételeket lehetőségük volt – a korábban említett korlátok olykori laza kezelésével – egyéb közterhek finanszírozására is fordítani.

Gergely Jenő kutatásai alapján 1935-ben az egyházi birtokok a különböző felekezetek megoszlása szerint az alábbi módon oszlottak meg, amiből jól látható, hogy a katolikus egyház volt a legnagyobb haszonélvezője

¹ Az egyházi földbirtokok kérdésével bővebben foglalkozik Dóka Klára (1997): *Egyházi birtokok Magyarországon a században.*, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.

² Tanulmányomban a katolikus egyházi birtokot vizsgálom, de nem teszek különbséget a két rítus, a római és görög katolikus között, mivel ezen egyházak lényegében közös vezetés alatt álltak, s állnak a mai napig.

³ Vö.: Egyházi javak. In: *Magyar Katolikus Lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/E/egy-h%C3%A1zi%20javak.html> (letöltés dátuma: 2020. 10. 28.).

⁴ 1000 kataszteri hold felett beszélünk nagybirtokról.

az egyházi földbirtokok rendszerének, hiszen az ország területének mintegy 5%-át (504 883 hektár, azaz 5048,83 km²) birtokolta:⁵

1. táblázat: Az egyházi nagybirtokok megoszlása 1935-ben

Felekezet	Birtok összterület kataszteri holdban ⁶	Ebből szántóföld ⁷ kataszteri holdban	Kat. tiszta jövedelem aranykoronában ⁸
Római katolikus	862 704	348 322	5 811 764
Görög katolikus	14 590	9720	95 261
Református	102 755	78 491	936 239
Ágostai evangélikus	21 055	15 858	234 401
Görög keleti	3711	3154	52 087
Unitárius	302	254	3692
Izraelita	1194	700	11 222

Forrás: Gergely Jenő (1987): *A katolikus egyházi nagybirtok kérdéséhez a Horthy-korszakban.* In: Hölvényi György: *Katolikus Egyháztörténeti Konferencia. Keszthely. 94.*

Magyarországon az egyházi földbirtok kezdetei már Szent István korára visszavezethetők, hiszen első királyunk kijelentette, hogy az egyháznak bárki adományozhat földet, s azt az adományozó halála után senki (jogos örökös) nem követelheti vissza. Az egyházi birtokokat olyannak tekintette, mint a királyi birtokot, tehát a király oltalma alatt álltak, és sértetlenek voltak.⁹ Szent László király pontosította az egyházi birtokok kérdését, illetve annak javadalmait. Kikötötte, hogy azzal a tulajdonjogot

⁵ Gergely Jenő (1987): *A katolikus egyházi nagybirtok kérdéséhez a Horthy-korszakban.* In: Hölvényi György: *Katolikus Egyháztörténeti Konferencia. Keszthely. 94.*

⁶ Egy kataszteri vagy katasztrális hold 1600 négyszögöl, ami 0,575464 hektárral vagy 5754,64152861 négyzetméterrel egyenlő. Egy hektár 1,7377 katasztrális holdnak felel meg.

⁷ Szántó művelési ágú terület az a föld, amely rendszeres szántóföldi művelés alatt áll, tekintet nélkül arra, hogy azt hasznosítják, vagy átmenetileg a termelés folytatása nélkül termőképes állapotban tartják (ugarolják), illetve parlagon hagyják.

⁸ A mai napig használatos földminősítési értékszám, egységnyi területű föld (például 1 katasztrális hold) tiszta jövedelmének, vagyis termőképességének, fekvésének, művelhetőségének mutatója.

⁹ „Bárkit is, aki a kevelység gögjétől pöffeszkedve, az Isten házáat megvetendőnek véli és az Istennek szentelt és az Isten tiszteletére a királyi mentesség védelme alá helyezett birtokokat gyalázzal illeti, vagy megkárosítani merészkedik, mint Isten házának megtámadóját és megsértőjét közönsésként ki. – Illik, hogy magának a király úrnak a haragját is érezze, akinek jóakarátát megvetette és intézkedését megsértette. Azért nem kevésbé parancsolja meg a király, hogy az általa engedélyezett mentességet mindenki, aki uralma alá tartozik, sértetlenül tartsa meg, és ne adja beleegyezését azoknak, akik meg gondolatlanul azt állítják, hogy nincs szükség egyházi vagyonra, vagyis olyanra, amit az uralkodók urának adtak át. Éppúgy a király oltalma alatt állnak azok, mint az ő saját örökségei, és még nagyobb gondot fordítson rájuk, mert amennyivel nagyobb az Isten az embernél, annyival előbbre való a vallás ügye a halandók birtokainál.” Szent István I. törvénykönyve, 1. Az egyházi javak állapotáról. <http://www.angelfire.com/zine/pantagruel/stistanI.htm> (letöltés dátuma: 2020. 10. 28.).

gyakorló (püspök, kanonok, apát stb.) csak részben rendelkezhetett, a nagyobb részt az egyházi tevékenység finanszírozására kellett fordítani. A javadalmas esetleges hűtlensége, a király általi elmozdítása esetén – hiszen ekkor még a főkegyúri jog gyakorlata működött¹⁰ – maga a birtok nem idegeníthető el, a király nem koboizhatja el, de magát a javadalmast elmozdíthatja.

1250-re az egyház kezelésében lévő földterület mértéke nagyjából 300 ezer kataszteri holdra nőtt, a 15. századra a birtokállomány 12,1%-a, az adózó porták 25-30%-a volt egyházi földterületen. Ez a helyzet az uralkodónak komoly nehézséget jelentett, ezért számos királyunk próbálta valamilyen módon szabályozni a kérdést. Nagy Lajos király az 1351-ben kelt 20. törvénycikkben korlátozta az egyháznak adható javakat, kimondva, hogy az örökölt s megkapott javakon felül az adományozó a maga által szerzett javakból adományozhat. 1404-ben Zsigmond kísérletet tett arra, hogy a „ius fundatoris”, tehát az adományozó joga helyett, mely lényegében semmiféle beleszólási jogot nem adott a javadalom/javak kezelőjének kiválasztásába, a „ius domini”, tehát a főkegyúri jogot hangsúlyozza. Ez alapján az esetleges üresedéskor a király, mint főkegyúr, ideiglenesen (de akár több évre is) a vagyon használatát magához vonhatta, valamint annak használatára akár világi személyt is kinevezhetett. E gyakorlat ellen évszázadokig küzdött a katolikus egyház, többnyire sikertelenül.¹¹ Még a 20. század elején is elmondható, hogy az állam gyakorolta a főkegyúri jogot, a vallás és közoktatási miniszteren keresztül. A minisztérium több alkalommal is próbálkozott keresztülvinni kisebb területi átcsatolási terveket, abból a célból, hogy – mint azt a későbbiekben vázolni fogom – a területi aránytalanságokat rendezze, de ez bizonyos szintű egyházi ellenállás, valamint a főkegyúri jog helyzetének IV. Károly király uralkodói jogokról való lemondása és halála utáni tisztázatlansága miatt lényegében sikertelennek bizonyult.¹²

Az egyházi nagybirtok rendszerének változásai 1848 után

Az egyházi birtokok rendszere az évszázadok során számos változáson ment keresztül, viszont e tanulmány keretei ennek bemutatását nem teszik lehetővé.¹³ A 20. századot megelőzően a legjelentősebb változást a hűbéri viszonyok felszámolását jelentő 1848. évi törvények jelentették,

¹⁰ Vö.: Dudás Róbert Gyula (2021): Állami beavatkozás a katolikus főpapok kinevezésébe a 20. századi Magyarországon. *Egyháztörténeti Szemle*. Sajtó alatt.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ A témával kapcsolatban bővebben lásd: Dr. Fülöp Éva Mária (1997): Az egyházi birtok Magyarországon. *Erdészettörténeti Közlemények*, 30. sz. 49–70.

amely lényegében a magyar mezőgazdaság kapitalizmus kori fejlődésének kezdetét jelentette, mely folyamat egészen 1945-ig (illetve az azt megelőző háborús összeomlásig) tartott. Ebben a közel száz évben több általános – az egyházi birtokokon kívül a világi birtokokra is jellemző – változás figyelhető meg:¹⁴

1. Az 1848. évi áprilisi törvények, valamint az 1867. évi kiegyezés politikai-társadalmi konszolidációjának köszönhetően a hűbéri társadalom megszűnik, bár a nagybirtokok nagyüzemekké válása csak nagy nehézségek közepette folyik le.¹⁵
2. Az 1848. évi IX. törvény a világi földesurakat kármentesítette a felszámolt úrbéli javak miatt elszenvedett káraik alól, de ezt az egyházi javak tekintetében csak 1853-ban az ún. úrbéli pátens hajtotta végre.¹⁶ Ebben a katolikus egyház a volt úrbéli jövedelemnek megfelelő tőkét 5%-kal kamatozó földterhermentesítési kötvényben kapta meg. A kifizetés rendkívül lassan ment végbe, gyakorlatilag még 1880-ban is kellett ezzel a kérdéssel foglalkoznia az Országgyűlésnek.¹⁷ További nehézséget jelentett, hogy még ha hozzá is jutottak a javadalmasok az őket megillető juttatáshoz, azt az esetek többségében nem fejlesztésre, hanem a napi költségek finanszírozására használták fel, gyakorlatilag felélték.
3. Komoly nehézséget jelentett, hogy ezek a birtokok ún. kötött (korlátolt forgalmú) birtokok voltak, amely azt jelentette, hogy elidegenítésükhöz, megterhelésükhöz, valamint a tervezett beruházásokhoz is számos egyházi előjáró – akár a legfelsőbb vatikáni szinten – vagy testület engedélye kellett.¹⁸ Nem is beszélve arról, hogy a főkegyúri jogból következően vagyonfelületet gyakorolt felettük a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Ez elsődlegesen arra terjedt ki, hogy a javadalmas eleget tesz-e legfőbb kötelezettségének, azaz csorbítatlanul fenntartja-e a javadalom állagát. Nem megfelelő eljárás esetén a birtokot zár alá lehetett venni, ami több esetben meg is történt.

¹⁴ Vö.: uo. 54–57.

¹⁵ Vö.: Dr. Fülöp Éva Mária (2013): Konvenciók alkalmazottak a magyarországi bencés kongregáció birtokain a jobbágyfelszabadítás után. In: *Élet a birtokon.* /Discussiones Neogradienses, 13./ Salgótarján. 37–55.

¹⁶ 1853.évi úrbéli pátens. <http://www.nobilitas.sk/HTML%20Nobilitas/HU/HTML%20Nobilitas/Cinnost%20hu/20130315%20Forradalom%20emlekezés%20hu/1853.%20evi%20urberi%20patens.pdf> (letöltés dátuma: 2021. 1. 20.).

¹⁷ Lásd: 1880. évi IX. törvénycikk a földterhermentesítési kötvények törlesztéséről. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=88000009.TV&targetdate=&printTitle=1880.%20%C3%A9vi%20IX.%20t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (letöltés dátuma: 2021. 1. 20.).

¹⁸ Somorjai Ádám OSB (szerk.): (2021): *Dai Rapporti del nunzio apostolico in Ungheria S. E. Mons. Cesare Orsenigo 1925–1930. – Cesare Orsenigo magyarországi nuncius politikai jelentéseiből 1925–1930.* METEM, Budapest. 18. számú jelentés (1932. november 1.).

4. Az egyházi birtokok tekintetében állandósult a tőkehiány, valamint az adósságszűcsapda, melyet többek között az állami adóterhek is jelentősen növeltek. A bencés rend helyzetét tovább nehezítette a háború alatt felvett kölcsönök egyre növekvő terhe, a hadikötvények elértéktelenedése, az infláció elszabadulása, illetve néhány rossz befektetés, mint például a komáromi hengermalom. 1926-ban a rend adóssága 30 milliárd koronára,¹⁹ bevétele 11 milliárd, kiadása 16 milliárd koronára nőtt. Ezt különféle gazdasági trükkökkel, például a Balaton-parti telkek eladásából,²⁰ valamint a ravazdi erdőgazdaság átszervezéséből próbálták rendezni, s ezáltal finanszírozni a tőkés üzemre való áttérés költségeit,²¹ ami az 1930-as évekre sikerre jutott, a bencés rend ekkora már lényegében egy szolid, de állandó nyereségre tett szert.²² Szintén nehézséget jelentett, hogy az egyes javadalmak birtokméretében jelentős eltérés volt kimutatható, amit a Vatikán követe, az apostoli nuncius számos esetben is szóvá tett.²³
5. Szintén komoly nehézséget jelentett a megfelelő munkaerő biztosítása is, részben az elég komoly méreteket öltött kivándorlási hullámok miatt, melyek elsődlegesen a földművelő réteget csábították a tengerentúlra. Ez a folyamat kifejezetten erős volt a 20. század első évtizedében.²⁴

¹⁹ Ekkoriban egy kilogramm búzaliszt 8000 korona volt, az 1926-os pénzreformkor 1 millió koronát 80 pengőre váltottak át, tehát pengőre átszámítva az adósság 375 millió pengőt tett ki. Adatok forrása: Korona: a békeidők terméke, amit tönkretett a háború. https://www.otpedia.hu/egyszer-volt/penz-magyarul/korona-bekeidok-termeke-amit-tonkretett-a-haboru_2/ (letöltés dátuma: 2021. 01. 22.).

²⁰ Vö.: Dr. Fülöp Éva Mária (1986): Fejezetek a tihanyi apátság balatonendrédai gazdaságának történetéből (1716–1945). In: *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1986–1987.* 311–340.

²¹ Vö.: Dr. Fülöp Éva Mária (1991): A bencés birtokok gazdasági irányítása (1848–1949). In: *Egyházak a változó világban. Nemzetközi Egyháztörténeti Konferencia. Esztergom, 1991. május 29–31.* Esztergom. 495–497.

²² Vö.: Dr. Boros Zoltán (2016): Pannonhalma, a gazdálkodó monostor. In: Gál András – Frisnyák Sándor – Kókai Sándor: *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. Tanulmánygyűjtemény.* Első kötet. Nyíregyháza–A Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és a szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium kiadása, Szerencs. 89.

²³ Például 1935-ben az egeri főkáptalannak 67 447 katasztrális hold birtoka volt, a szombathelyi káptalannak viszont csupán 5285 katasztrális hold. Vö.: Csiky Balázs (2018): *Szerédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása.* Szerkesztette, lektorálta, sajtó alá rendezte: Tóth Krisztina. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, MTA – PPKÉ Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Budapest. 256.

²⁴ Vö.: Puskás Julianna (1982): *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

6. Pozitívként jegyezhető meg, hogy egyre inkább kiépült az ún. okleveles gazdatisztek²⁵ rendszere,²⁶ tehát az ad hoc gazdálkodási gyakorlat átkerült hozzáértő szakemberek kezébe, bár tény, hogy ez nem kevés súrlódást okozott a tulajdonos és a gazdatiszt között.
7. Erőteljesen megjelentek centralista törekvések, melynek lényege, hogy a birtokigazgatás központi kézbe kerüljön, összehangolva nemcsak az irányítást, hanem a termelést és az értékesítést is. Szintén megjelent a bérbeadás intézménye, ez elsődlegesen a zirci ciszterci rend gazdálkodására volt jellemző. Ebben az esetben a bevételek jelentős részét jelentette a bérletbe kiadott földterületek után fizetett járandóság, noha az örök dilemma fennmaradt: „hogy gazdasági szempontból a kisbirtok vagy a nagybirtok, illetve tágabb értelemben a kisüzemi vagy a nagyüzemi forma alkalmasabb-e. Nagy Gyula²⁷ szerint katolikus szempontból nem az a perdöntő, hogy melyik üzemi forma termel olcsóbban, többet és jobbat, hanem az, hogy melyik tart el több családot. Márpedig a kisbirtok több embert tart el, mint a nagy- és középbirtok.”²⁸

A ciszterci rend gazdálkodása egyébként sikeresnek volt mondható, hiszen például a rend 31 000 katasztrális holdnyi előszállási uradalma, Hagyó-Kovács Gyula²⁹ jószágkormányzósága idején, kifejezetten mintagazdaságként működött, jövedelmei nagyléptékű építkezéseket tettek lehetővé a rend számára a harmincas években, pár éven belül 3 gimnáziumot (Pécs, Buda, Székesfehérvár) és több templomot (Buda, Mezőfalva) emeltek ennek jövedelméből. Jövedelmezőségét, korszerűségét csak a mezőhegyesi mezőgazdasági nagyüzem tudta felülmúlni.³⁰

²⁵ Az 1900. évi XXVII. törvény a birtokos és a gazdatiszt közötti jogviszonyok szabályozásáról előírja, hogy alkalmazásuk – állami gazdaságokban – kötelező. A gazdatisztet más néven intézőnek, jószágkormányzónak, jószágigazgatónak, ispánnak, kasznárnak, illetve kulcsárnak is nevezték. Okleveles gazdatisztnak az a személy volt tekinthető, akinek valamely hazai gazdasági főiskola vagy gazdasági tanintézet által kiállított (honosított) oklevele vagy végbizonyítványa volt.

²⁶ Vö.: Dr. Fülöp Éva Mária (1987): Gazdatisztek a Tihanyi Apátság uradalmában (1848–1945). In: *Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból*, 15. Salgótarján. 421–426.

²⁷ Nagy Gyula (1935): A magyar földkérdés megoldása és a katolikus közterhek. *Katolikus Szemle*, 49. évf. 6. sz. 330–336.

²⁸ Vö.: Csiky Balázs: i. m. 268. Például 1937-ben a kalocsai érseki uradalom olyan rossz anyagi helyzetbe került, hogy működőképességének helyreállítására bizottságot kellett kiküldeni, de a szombathelyi püspöki javadalom gazdálkodását is többször felül kellett vizsgálni.

²⁹ Hagyó-Kovács Gyula (Sajóvárkony, 1888. március 14. – Pannonhalma, 1960. március 9.) ciszterci szerzetes, Előszállás uradalmának jószágigazgatója, mezőgazdász, felsőházi tag.

³⁰ Bővebben: Farkas Gábor (1982): Az előszállási uradalom igazgatása, 1920–1945. *Levéltári Szemle*, 1. sz. 55–68.

8. Lassan, igen nehézkesen, de beindul a modern gazdálkodás, a szántóföldi területek művelésének korszerűsítése, a növénynemesítés, a fokozott talajerőpótlás. Ez utóbbira példa, hogy Kelemen Krizosztom bencés főapát idején kifejezetten komoly hangsúlyt helyeztek a juhtartás helyett a szarvasmarha-tenyésztésre, amely nemcsak jövedelmezőbb volt, de a földterület trágyázását is elősegítette.

A trianoni döntés következményei

A trianoni döntés következtében a magyar katolikus egyház – strukturális szempontból – romokban hevert. Szinte mindegyik egyházmegye területi, ezáltal anyagi és emberi veszteséget szenvedett el.

Az 1918 előtti 30 egyházmegyéből 4 maradt érintetlenül: Eger, Székesfehérvár, Vác és Veszprém. Nyolc maradt székhelyével, illetve ezen belül egy (Csanád) új székhellyel, de csonkán: Csanád, Esztergom, Győr, Hajdúdorog, Kalocsa, Pannonhalma (területi apátság), Pécs és Szombathely. Több csonka rész székhely nélkül átkerült: Eperjes, Kassa, Nagyvárad, Rozsnyó és Szatmár. Teljesen a határon kívülre került 13 egyházmegye.³¹

Ha csak a papság létszámát vizsgáljuk meg, ez a tény jól érzékelhető, hiszen míg 1915-ben 5857 világi, tehát nem szerzetespap szolgált a Magyar Katolikus Püspöki Kar fennhatósága alatt álló egyházmegyékben, ez 1920-ra 2620 főre csökkent.³²

Számos olyan részegyházmegye jött létre, amely apostoli kormányzó-ság címen néhány tucat egyházközségből, településből állt.³³ Ezek élén apostoli kormányzók álltak. Röviden elmondható, hogy a magyar katolikus egyház mind strukturájában, mind pedig birtokosi szempontból teljesen szétzilálódott, s szinte működésképtelenné vált.³⁴ Erre példa a csanádi egyházmegye, melynek székhelye 1923-ban Szegedre került, míg a – később gyakorlatilag, majd jogilag is hozzá csatolt – nagyváradai részből 1929-ben létrehozták a Debreceni Apostoli Kormányzóságot. Még 1920 előtt a teljes egyházi birtoki terület 1 721 005 kataszteri hold (990 438 hektár) volt, addig ez a terület 1925-re 955 449 kataszteri holdra (549 861 hektár, nagyjából 5500 négyzetkilométer, ami az ország terüle-

³¹ Vö.: Gergely Jenő (1996): Adatok a magyarországi katolicizmus helyzetéről a hét világháború között. *Levéltári Szemle*, 3. sz. 27.

³² Uo.

³³ Ennek utolsó példája volt 2011-ig a görög katolikus egyházhoz tartozó Miskolci Apostoli Exarchátus, mely az eperjesi egyházmegye húsz, Magyarországra került parókiáját tartalmazta, névleg Mucsony, gyakorlatban Miskolc székhellyel, a Hajdúdorogi Egyházmegyétől eltérő egyházkormányzattal és – hivatalosan – liturgikus nyelvvél.

³⁴ Vö.: Bartók Béla (2009): A rozsnyói egyházmegye magyarországi kormányzása 1937–1939 között. In: *Acta Acad. Paed. Agriensis, Sectio Historiae, XXXVI.* 191–205.

tének megközelítőleg 6%-a) csökkent, később pedig még tovább, nagyjából 5%-ra.³⁵

A következő táblázatban a fenti földbirtokterületnek a haszonélvező szerinti összetételét vizsgálom, abból a szempontból nézve, hogy milyen aránya maradt magyar fennhatóság alatt.³⁶

2. táblázat: Az egyházi nagybirtokok haszonélvezőinek megoszlása a két világháború között

Haszonélvező megnevezése	Korábbi terület (kat. hold)	Magyarországon maradt (kat. hold)	Magyarországon maradt (%)
Érsekségek és püspökségek	836 825	333 257	39,83
Káptalanok	430 069	301 130	70
Nem szerzetesi apátságok és prépostságok	31 759	23 091	74,18
Szerzetesrendek	196 913	159 002	81,12
Vegyes alapok (tanulmányi, szemináriumi stb.)	225 439	136 300	60,44
Összesen	1 721 005	952 780	55,23

Forrás: Gergely Jenő (1996): *Adatok a magyarországi katolicizmus helyzetéről a két világháború között. Levéltári Szemle, 3. sz. 27. alapján*

Ezekből az adatokból jól leszűrhető, hogy a legnagyobb veszteséget az egyházmegyék szenvedték el, akik ezzel egy időben a legtöbb ember egzisztenciájáért voltak felelősek (a plébánostól, a sekrestyésen át egészen az esetleges egyházi iskola tanítójáig, de a szemináriumi tanulmányokat végzők támogatása vagy éppen a nyugdíjalap is ebből volt finanszírozva).

Kísérletek a földbirtokrendszer átrendezésére

A magyar püspökök (különösen az esztergomi érsekét, kinek földbirtokainak majdnem 90%-a került csehszlovák fennhatóság alá) próbálkozásait vizsgálva azt láthatjuk, hogy vissza-visszatérően minél több egyházi földterületet próbáltak bevonni fennhatóságuk alá, akár a szerzetesrendek, vagy a káptalanok kárára is, s ez már túllépte az egyes püspökök,

³⁵ Vö.: Haller István (1928): *Katolikus egyházi vagyon és protestáns államsegély*. Budapest. 31–33.

³⁶ Adatok forrása: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Külügyminisztérium iratai. K-63. Politikai Osztály ir. 300.cs. 1935n34.t./31-1924. Sz. 880n884.fol., közli: Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*. <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/katolikus-egyhazi-1/ch09s02.html> (letöltés dátuma: 2020.10. 28.).

de a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia³⁷ hatáskörét, s megoldási próbálkozásaikba több esetben bevonták az Apostoli Szentszéket s annak magyarországi követét, az apostoli nunciust is.³⁸ A Vatikán követe és a magyar püspökök közötti kapcsolattartás fontos és visszatérő kérdése volt az egyházi nagybirtokok témája, hiszen az állam vissza-visszatérően igényt nyújtott be a földbirtokok jövedelmének kiterjesztésére. Már az 1923. október 19-én tartott minisztertanácsi ülésen Bethlen István³⁹ jelezte, hogy a katolikus egyházi nagybirtokoknak a szociális fejlődés céljából nagyobb áldozatokat kellene hozniuk. Klebelsberg Kunó⁴⁰ annak a véleményének adott hangot, hogy hosszú lejáratú földbérletek létesítésére kellene ösztönözni a katolikus nagyjavadalmasokat, de mindenképpen a tulajdonjog megváltoztatása nélkül. Vass József⁴¹ kanonok, miniszter arra mutatott rá, hogy a katolikus birtokoknak az átlagosnál nagyobb igénybevételét (saját céljaikra, például a szemináriumok fenntartására, de ide érthetők a plébániák által fenntartott falusi iskolák is) a püspökök továbbra is fenn akarják tartani,⁴² további kötelezettséget csak nagy nehézségek mellett tudnának vállalni. Mint azt már korábban kifejtettem, az egyházi nagybirtokok a maguk feudális jellegével semmiképpen sem voltak modern, korszerű üzemek. Noha hoztak hasznot, de állandó költségigényük, valamint egyéb okok miatt (például mivel az egyházi birtokok jogállásuk szerint kötött vagy korlátolt forgalmú birtokok voltak, a hitel felvétel gyakorlatilag lehetetlen volt) az 1920-as évek végére az egyházi nagybirtokok többsége eladósodott, működésük esetlegessé, nemegyszer a törvényesség határát súrolóvá vált. A kérdéssel, az esetlegesen felmerü-

³⁷ A kérdésről az MKPK számos alkalommal tárgyalt, ennek jegyzőkönyveit lásd: (szerk.): Beke Margit (1992): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között I–II.* Aurora, München–Budapest.

³⁸ 1920–1925 között Lorenzo Schioppa, 1925–1930 között Cesare Orsenigo, 1930–1945 között Angelo Rotta töltötte be a nunciusi tisztséget.

³⁹ Bethlen István gróf (1874–1946) jogász, mezőgazdász, politikus, 1921–1931 között miniszterelnök. 1927-ben magyar–olasz barátsági szerződést kötött, majd közeledett Németországhoz is.

⁴⁰ Klebelsberg Kunó gróf (1875–1932), jogász, országgyűlési képviselő, művelődéspolitikus, 1914–1917 között a VKM államtitkára. 1919 után Bethlen István híveként kormánypárti képviselő, 1921–1922 között belügy-, majd 1922. június 16. – 1931. augusztus 24. között vallás- és közoktatásügyi miniszter. Az MTA tagja, 1917-től a Magyar Történelmi Társulat elnöke.

⁴¹ Vass József (1877–1930), Rómában a Pápai Német–Magyar Kollégium növendéke, székesfehérvári egyházmegyei római katolikus pap, 1904-től, kereszténypárti politikus. 1920. augusztus 15. – 1921. április 14. között közéleti, 1920. december 16. – 1922. június 16. között vallás- és közoktatásügyi, ezt követően haláláig népjóléti és munkaügyi miniszter. 1924-től kalocsai nagyprépost.

⁴² Vö.: Csizmadia Andor (1966): *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

lő szabálytalanságokkal a nuncius több, a vatikáni államtitkárnak küldött jelentésben is foglalkozott.⁴³

A kérdés nem volt új keletű. A vagyonkezelésről szóló vita már az 1848-as forradalmi időkben felmerült, s állandó kérdés maradt mind az állam és az egyház, mind pedig az állam és az Apostoli Szentszék között. Mivel a trianoni békeszerződéssel több egyházmegye anyagi helyzete megrendült – földbirtokaik a határon kívülre kerültek, s azokhoz nem tudtak hozzáférni –, a Vatikán időszerűnek találta a kérdés rendezését. Szükség volt erre, hiszen ez volt az alapvető feltétele annak, hogy a katolikus egyház struktúráját, iskoláinak, alapítványainak, rendszerének összességét a kormányzattól függetlenné tudja tenni. Éppen ezért ez a kérdés hangsúlyosan került be Lorenzo Schioppa⁴⁴ nuncius ún. követutasításába is.⁴⁵ Bár a magyar püspökök igyekeztek a földkérdéssel kapcsolatosan a kivárást, a halogatás technikáját alkalmazva minél kevesebb információt átadni a nunciusnak, végül Cesare Orsenigo⁴⁶ 1927. január 17-én az egyes egyházmegyéktől érkezett adatokat összesítve egy átfogó jelentést küldött el Rómába. Schioppa nuncius lényegében úgy látta, hogy a magyar egyházi nagyjavadalmasok rendkívül gazdagok, azonban vagyonukból rendkívül keveset áldoznak vallási és kegyes dolgokra. Ezzel szemben utódja ezt sokkal árnyaltabban látta és láttatta Vatikán felé. Orsenigo véleménye szerint tény, hogy a magyar egyház gazdag, de eltérően más nemzetektől, a magyar egyházra igen nagy anyagi terhek nehezednek. Gondoskodniuk kell az egyházmegyei szemináriumok működtetéséről, a kispapok (a Rómában tanulókat is ideértve) ellátásáról, valamint számos szociális kérdés megoldásáról. A nuncius véleménye szerint nem elég az, hogy az ötévenkénti ad limina látogatáskor számoljanak be a püspökök, hanem szükséges egy átfogó felmérés a vagyon kérdésében, de előtte fel kell készíteni a magyar főpapokat arra, hogy helyes szándékot és teljes politikamentességet lássanak e felmérésben.⁴⁷

⁴³ Somorjai Ádám: i. m. 1927. február 8. (11. sz.); 1927. szeptember 17. (18. sz.); 1929. január 21. (44. sz.); 1929. január 25. (45. sz.); 1929. június 10. (51. sz.) jelentések.

⁴⁴ Schioppa, Lorenzo (1871–1935), róm. kat. pap, címzetes püspök, diplomata. 1912-től állt a Szentszék szolgálatában. 1912-től Münchenben nunciaturai titkár, illetve ügyszolgabíró. 1920-ban mocissusi címzetes püspökké, valamint magyarországi apostoli nunciussá nevezték ki. 1925-től haláláig Hollandiában internuncius.

⁴⁵ Vö.: Tóth Krisztina (2015): Lorenzo Schioppa nuncius követutasítása. In: Fejérvy András (szerk.): *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai*. METEM, Budapest–Róma. 85–105.

⁴⁶ Orsenigo, Cesare (1873–1946), róm. kat. pap, címzetes érsek, apostoli nuncius. 1896–1922 között a milánói egyházmegyében szolgált, vezető szerepet játszott a milánói szegények és munkások szociális és lelki segélyezésének megszervezésében. XI. Piusz pápa 1922-ben tolemaidei címzetes érseknek és hollandiai apostoli nunciussá nevezte ki. 1925–1930 között Magyarországon, majd 1930–1945 között Németországban volt apostoli nuncius.

⁴⁷ A témával bővebben foglalkozik: Tóth Krisztina (2019): Az Apostoli Szentszék átfogó

Később – bár korábban is merültek fel különféle kisebb mértékű parcelázási tervek – a Gömbös-kormány 95 pontból álló „Nemzeti Munkaterve” is foglalkozott az úgynevezett telepítési tervvel,⁴⁸ melynek lényeg az volt, hogy bizonyos népcsoportokat, személyeket az ország különböző helyére áttelepítve, valamint a szövetkezeti mozgalom (hitelszövetkezetek, gazdálkodási, fogyasztási, termelési és értékesítési szövetkezetek) segítségével és fejlesztésén keresztül tömegeket juttasson földterülethez. A földbirtokhoz juttatás részben tulajdonjogot, részben pedig tartós haszonbérletek alakítását, földbérlet-szövetkezetek létesítését jelentette. A Magyar Katolikus Püspöki Kar – mondhatni – megdöbbenésére Gömbös Gyula miniszterelnök jelezte, hogy a reformnál az egyházi birtokokat is igénybe fogják venni (az erdőbirtokok kivételével), igaz „méltányos” megváltási ár ellenében. Ezt, illetve a telepítés módját az MKPK a katolikusok tervszerű elnyomásának és a protestánsok támadásának tekintette. Az MKPK s képviselőjében Serédi Jusztinián esztergomi érsek – cserébe azért, hogy kvázi „belemenek” a telepítési tervbe – elvárta, hogy biztosítsák a rászorulóknak földhöz jutását, valamint akadályozzák meg a vegyes vallású falvak létrejöttét. A kérdéssel Angelo Rotta is foglalkozott,⁴⁹ hiszen az egyházi földbirtokok státuszának megváltoztatásához elvben a Szentszék hozzájárulása is szükséges volt. A telepítési törvényt végül 1936-ban sikerült elfogadni, de annak megvalósulását a 2. világháború megakadályozta.⁵⁰

A „csonka” egyházmegyék és azok javadalmának kérdése hosszú éveken át vissza-visszatérő probléma maradt, s úgy oldódott meg, hogy az Apostoli Szentszék az egyes „csonka” egyházmegyének Trianon után kinevezett vezetőjének távozása (halála vagy lemondása) után a hozzá földrajzilag legközelebb található egyházmegye vezetőjét bízta meg, mint apostoli kormányzót a terület kormányzásával s a javak kezelésével. A határon kívülre került területek felett az anyaországi püspököknek semmiféle joghatósága nem volt, ezáltal annak jövedelmével sem rendelkezett. Ezt igazolja a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának 1828/30. számú, 1930. június 3-án kelt utasítása, melyet Pietro Ciriaci⁵¹ prágai nunciussnak küld-

felmérése a magyarországi egyházi javakról (1925–1927). *Aetas. Történettudományi folyóirat*, 34. évf. 1. sz. 97–120.

⁴⁸ Gömbös Gyula (1932): *A Gömbös kormány nemzeti munkaterve*. Budapest. 51. pont: „A tulajdon egészséges elosztásának érdekében telepítési politikát fogunk kezdeményezni és igyekezni megvalósítani. Erőfeszítéseink közben a nemzet magasabb érdekeit tartjuk szem előtt, gondunk lesz arra, hogy a termelés folyamatossága és minősége ne szenvedjen csorbát.”

52. pont: „A telepítési politika céljából egy telepítési alapot kívánunk létrehozni az állam elővásárlási jogával élve.”

⁴⁹ Somorjai Ádám: i. m. 21. sz. (1932. november 30.) jelentés.

⁵⁰ Uo. 85. sz. (1938. szeptember 11.) jelentés.

⁵¹ Ciriaci, Pietro (1885–1966) róm. kat. pap, címzetes érsek, Csehszlovákia apostoli nunciusa 1928–1934 között, később bíboros, a Klérus Kongregációja prefektusa.

tek az alábbi szöveggel: „[H]álás lennék Excellenciádnak, ha szíveskedne tudatni velem, milyen hatalmat gyakorol Serédi⁵² bíboros Őeminenciája a főegyházmege Csehszlovákiában fekvő részében, amelyet egy apostoli kormányzó vezet. A jogszabály értelmében és az államtitkárság tudomása szerint Serédi Őeminenciája ott semmiféle hatalmat nem gyakorol.”⁵³ A nuncius 1930. június 6-án az alábbi választ küldte Vatikánba: „Excellenciádnak 1828/30. ikt. sz., december 3-án kelt levelére válaszolva tisztelettel jelzem, hogy valóban úgy van, ahogy Ön írja, azaz Serédi bíboros Őeminenciája nem gyakorol hatalmat a trnavai [nagyyszombati] apostoli kormányzóság területén.”⁵⁴

Vatikán a magyar katolikus püspökök kérésének (és érdekének) megfelelően a lehető legtovább igyekezett fenntartani az eredeti, Trianon előtti helyzetet, mivel a magyar püspököknek – a kor közvélekedése szerint – meggyőződése volt, hogy a helyzet csak ideiglenes. Ahol és amíg erre nem kötelezte konkordátum vagy más szerződés, a politikai határokon átnyúló megoldások érvényesültek: az ordináriusok székhelyükről vikáriussal kormányozhattak. Amikor a kényszerű dismembratio bekövetkezett, akkor is a függetlenné vált új egyházkormányzati egységekből nem teljes jogú püspökségeket (egyházmegeket) alakítottak, hanem apostoli kormányzóságokat, az eredeti határok megtartásával. Ezeket pedig nem rendelték metropolíába, hanem közvetlenül a Szentszék alá tartoztak. Végül nem számolták fel – ameddig csak lehetett – a metropoliták joghatóságát sem, amikor pedig ez is bekövetkezett, nem szerveztek új metropolíákat (érsekségeket).⁵⁵ Ez elsősorban a Felvidéken volt egyértelmű, ahol nem jött létre új érsekség, illetve a prágai érsek joghatóságát sem terjesztették ki ide, hanem ideiglenes jelleggel a Szentszék ezeket magához vonta. Nyilvánvaló az is, hogy ez a megoldás 1938 után megkönnyítette a Trianon előtti egyházkormányzati helyzet gyors helyreállítását, igaz, ez a módszer 1945 után is lehetővé tette az akkor már végleges visszarendeződést, amely (Csehszlovákia esetében) az 1930 és 1970 közötti években érte el csúcspontját, amikor Vatikán rendezte az egyházmegei határokat, s ezzel véglegesítette a békeszerződésben elfogadott határok egyházi elismerését.

⁵² Serédi Jusztinián OSB (1884–1945), bencés szerzetes, egyházbíró, esztergomi érsek, bíboros, hercegprímás 1927 és 1945 között.

⁵³ Somorjai Ádám: i. m. 46. sz. jelentés.

⁵⁴ Uo. 47. sz. jelentés.

⁵⁵ A katolikus egyházban az egyházmege élén a megyéspüspök áll. Vannak kiemelt egyházmege (Magyarországon a trianoni békekötés után három ilyen maradt), amelyek érsekségek (metropolíák), élükön nem megyéspüspök áll, hanem érsek. Ő és az egyházbíró által biztosított kérdésekben alárendelt megyéspüspökök alkotják az ún. egyházbírói tartományt. Az érsek intézkedési joga erősen korlátozott az alárendelt egyházmegekből, elsődlegesen személyi és/vagy fegyelmi kérdésekben van joga eljárni, illetve liturgikus előjogai vannak.

Az egyházi földbirtokrendszer végnapjai

A magyar egyházi földbirtokrendszer végét az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi M.E. számú rendelete jelentette, amely „A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásához” címmel jelent meg. Ez mindenféle kártalanítás nélkül megszüntette az egyházi földbirtokot, ezáltal rendkívüli mértékben megnehezítve az egyház által fenntartott intézmények finanszírozását is.⁵⁶ A maradék minimális földterületet (a kántori, sekrestyési, templompénztári, egyházközségi, alapítványi tulajdonban lévőket) a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia 1951. augusztus 7-én hozott határozatával „önkéntesen” fel kellett ajánlani az államnak, azzal a kitételrel, hogy cserébe semmiféle ingatlan vagy juttatás nem fogadható el. Nem sokkal később az 8131/XX/1951 számú, javadalmi földekről szóló FM rendelet alapján valamennyi egyházi birtokosnak a földreform után megmaradt mezőgazdasági és/vagy erdőingatlánait is át kellett adnia. Az egyház csak az egyházi épületekhez közvetlenül kapcsolódó, ún. háztáji földeket tarthatta meg, maximálisan 1600 négyszögöl területig.

Attekintve a 20. század első felének egyházi nagybirtokrendszerét, megállapítható, hogy bár a rendszer rendkívül nehézkesen működött, de mégis ez volt a biztosítéka annak, hogy a katolikus egyház az igen szerteágazó tevékenységének anyagi fedezetét előteremtse, s melynek hiánya a mai napig jelentős problémát jelent, s egyfajta függő viszonyt alakít ki az állam felé, hiszen annak anyagi támogatása nélkül önmagát és intézményeit nem tudná fenntartani.

56 Dr. Fülöp Éva Mária (1998): „Megindult a föld lábunk alatt...” A Pannonhalmi Bencés Főapátság Győr megyei gazdaságainak sorsa az 1945. évi földreform után. In: *Győri Tanulmányok. Tudományos Szemle*, 2. sz. 5–41.

A NAGYKUNSÁG REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉGEINEK ALAKULÁSA A 17. ÉS 18. SZÁZADBAN¹

Éliás János

Összefoglaló: A tanulmány célja bemutatni a Nagykunság református egyházközségeinek alakulását a 17. és 18. században új megközelítések, valamint több szempont alapján történő vizsgálat bevonásával. Kutatásunk során igyekeztünk számba venni azok kialakulását, a fejlődés hátráltató tényezőit, illetve a régió újjáépülésének folyamatát, korabeli forrásokon és demográfiai adatokon keresztül megvizsgálva. Kutatásunkat levéltári, irattári forrásokra alapoztuk, melybe beletartoznak a korabeli országos összeírások (az 1699-es Pentz-összeírás, az 1715-ös és 1720-as országos összeírások stb.), a helyi református egyházközségek anyakönyvei, valamint egyéb, a tanulmány szempontjából releváns források, szakirodalmi munkák.

Kulcsszavak: Nagykunság, református egyháztörténet, kora újkori Magyarország, helytörténet, hódoltság utáni helyreállítás

Abstract:

This study aims to demonstrate the history of Greater-Cumanian congregations in the 17th and 18th centuries by using new approaches and analyses. The purpose is to introduce the foundation, development, and reconstruction of the Greater-Cumanian Diocese by processing contemporary written sources and demographic data. Research relies mainly on archival sources: countrywide conscriptions, such as the Conscription by Pentz in 1699, the Conscription of 1715 and 1720, etc., the baptismal, marital and mortal records of the congregations of Karcag, Kisújszállás, Madaras, Kunhegyes, and Túrkeve. The study also worked with other relevant sources and papers.

Keywords: Greater Cumania, Calvinist church history, early modern Hungary, local history, reconstruction after the Ottoman occupation

Bevezetés

A Nagykun Kerület a Jászkun Kerület részeként sajátos jogállással rendelkezett a kora újkorban: a Jászság és Kiskunság mellett a Nagykunság

¹ A tanulmány szerzője az Emberi Erőforrások Minisztériumának Szegedi Kis István Kutatói Ösztöndíjasa.

is ún. szabad terület volt a 13. századtól kezdve egészen 1876-ig. A régió, ahogy közigazgatási, úgy egyházigazgatási szempontból is a Tiszántúl egy különálló egységének tekinthető, melyet érdemes önmagában is vizsgálni.

Jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy Debreceni Ember Pál az egyháztörténetében különálló esperességnek nevezi a *Túri vagy (Nagy)Kunsági Tractust*, melynek első feljegyzett esperesét, *Anicenus Miklóst* (1598) is megnevezi.² Ismereteink szerint az egyházmegye névadó települése, *Mezőtúr* már az 1500-as évek első felében áttért a protestáns hitre olyan nagy hatású térítőok révén, mint *Túri Szabó Lukács* vagy *Szege-di Kis István*, akik *prédikátorként* és *rectorként* működtek a mezővárosban. Bár a nagykunságiak áttérésének körülményeit nem ismerjük, annak végbemenetelében jelentős szerepe lehetett a szomszédos Mezőtúr protestáns egyházközségének, hittérítőinek.³

A mai Nagykunság területén letelepedő kunok 24 községet alapítottak a századok folyamán, melyek fejlődését azonban megállította a török hódoltság korszaka: mivel peremterületnek számított, gyakran kettős adóztatással, illetve a katolikus egyház szigorításaival volt sújtva. A 17. század végén, a hódoltsági területek visszahódításával rendkívüli pusztítás érte a területet.⁴ A régió a 17–18. század fordulóján népesült be újra, azonban a 24 településből csak 6 maradt fent: Karcagújszállás, Kisújszállás, Madaras, Kunhegyes, Kunszentmárton⁵ és Túrkeve.

Tanulmányunkban szeretnénk megvizsgálni a Nagykunsági Egyházmegye 17–18. századi történetét, kiemelt jelentőséggel kezelve a körülmények, illetve a fejlődést hátráltató tényezők bemutatását is. Mivel a fennmaradt 6 településből csupán 5 rendelkezett jelentős református többséggel, ezért kutatásaink során az öt város egyházközségeit vizsgáltuk a települések domborzata, demográfiája, valamint a korabeli összeírások és feljegyzések tükrében.

² Debreceni Ember Pál (2009): *A magyarországi és erdélyi református egyház története.* (Ford.: Botos Péter.) A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei kiadása, Sárospatak. 460–461.

³ Elek György (2017): *„Mindaddig megsegített minket az Úr!” A Karcagi Református Egyházközség története.* A kisújszállási Kis-Új-Lap Kft. kiadása, Karcag. 12.

⁴ Benedek Gyula (1981): Szolnok megye újjátelepülése a török hódoltság után. In: *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1981.* (szerk.): Selmeczi László. Szolnok. 105.

⁵ Kunszentmártont annak pusztulása után katolikus jászok népesítették be, és reformátusok csak elenyésző mértékben lakták, így indokolatlannak tartottuk a fent említett települést bemutatni. A tanulmány során közölt számításokba nem vettük bele tehát Kunszentmárton adatait, melyet az egyes kimutatások esetén külön jelöltünk. – Barna Gábor (2001): Kunszentmárton és a Nagykunság. Kulturális alkalmazkodás és a mezővárosi kultúra. In: *Társadalom, kultúra, természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére.* (szerk.): Barna Gábor. /A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei, 57./ Karcag–Szeged–Szolnok. 34.

A kutatás célja, hipotézis

A Nagykunság református egyházközségeinek történetével már számos helytörténet-kutató foglalkozott a 19. század végétől kezdve egészen napjainkig. E kutatókat és műveiket a teljesség igényével igen hosszadalmas lenne felsorolni a tanulmányunkban. Mivel az eklézsiák szerves részét képezték a Nagykunság történetének, igen kevés helytörténeti vonatkozású mű van, amelyben nem említik meg azokat: úgy gondoljuk tehát, hogy a régióról írt tanulmányok felsorolása helyett elegendő az *Elek György* által rendkívüli alaposággal összeállított bibliográfiára⁶ hivatkoznunk. Habár számos tanulmány megjelent már kifejezetten a nagykunsági egyházközségekről, az e témával foglalkozó művek egyike sem fejt ki részletesen a 17–18. század fordulójának eseménytörténetét az eklézsiák fejlődésével összefüggésbe hozva, főként a források hiánya vagy a téma irrelevanciája miatt.

Tanulmányunk ezt a hiányt új megközelítések, valamint több szempont alapján történő vizsgálat bevonásával igyekszik pótolni. Kutatásunk célja egy átfogó képet adni a Nagykunság református egyházközségeinek 17–18. századi alakulásáról, számba véve azok kialakulását, a fejlődés hátráltató tényezőit, illetve a régió újjáépülésének folyamatát, korabeli forrásokon és demográfiai adatokon keresztül megvizsgálva.

Hipotézisünket is ennek tükrében fogalmaztuk meg, miszerint a Nagykunság református egyházközségeinek kialakulását, valamint népességét *jelentős mértékben befolyásolták negatívan* a 17–18. század fordulójának eseményei, ezzel magyarázható, hogy a helvét hitvallású eklézsiák *az átlagosnál később, csupán a 18. század közepére* szilárdulnak meg véglegesen a régióban.

A kutatás módszere

Kutatásunkat levéltári, irattári forrásokra alapoztuk, melybe beletartoznak a korabeli országos összeírások (az 1699-es Pentz-összeírás,⁷ az

⁶ Elek György (2003): *Karcag város és a Nagykunság válogatott bibliográfiája*. Karcag Város Önkormányzata kiadása, Karcag. 232.

⁷ *Conscriptio Iaszigum [et] tam Majoru[m] quam Minorum Cumanorum (1699)*. (Az ún. Pentz-összeírás). A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. E.156.a. Fasc.071. No.004. fol. 216–270. Online elérhetőség: https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/view/hu_mnl_ol_e156_a_fasc071_no004/?document=1&pg=2&cb-box=-2984%2C-4900%2C6120%2C188 (letöltés dátuma: 2021. 02. 07.) (a jelzet a továbbiakban: MNL OL).

1715-ös⁸ és 1720-as országos összeírások,⁹ a II. József-korabeli népszámlálási adatok¹⁰), a helyi református egyházközségek anyakönyvei,¹¹ valamint egyéb, a tanulmány szempontjából releváns források. A hódoltság utáni állapotok leírására Debreceni Ember Pál egyháztörténetét,¹² illetve Bél Mátyás Nagykunságról szóló leírásait (1730-as évek)¹³ hívtuk segítségül, a térképek elkészítéséhez, illetve a települések elhelyezkedésének vizsgálatakor pedig korabeli metszeteket¹⁴ használtunk. A régió demográfiai változásait mutató grafikon elkészítéséhez a II. József-korabeli népszámlálás adatait vettük alapul (1785-ös állapot). Ehhez segítségül vettük a helyi református anyakönyveket, így az évenkénti születések és halálozások számából számítottunk ki egy megközelítő értéket az egyes években a lakosság számára vonatkozóan. Ahol nem álltak rendelkezésre adatok (pl. az anyakönyvek bizonyos oldalai elvesztek), ott az előtte és/vagy utána lévő évek számtani közepét vettük (Karcagon: 1741–42; Kunhegyesen: 1738–53; 1745–47; Túrkevéen: 1744, 1749–58). A települések egyenkénti vizsgálata esetén a már említett anyakönyvi források mellett felhasználtuk a rendelkezésre álló, a témában releváns szakirodalmat is.

A korabeli Nagykunság több szempontú vizsgálata során törekedtünk a primer források használatára. Kimutatásainkat, szemléltető diagramja-

⁸ *A Nagykun Kerület országos összeírása 1715-ben.* MNL OL N78-5. Online elérhetőség: https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1715_evi-orszagos-osszeiras (letöltés dátuma: 2021. 02. 07.).

⁹ *A Nagykun Kerület országos összeírása 1720-ban.* MNL OL N79-5. Online elérhetőség: https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/az-1720_evi-orszagos-osszeiras (letöltés dátuma: 2021. 02. 07.).

¹⁰ Danyl Dezső – Dávid Zoltán (szerk.): (1960): *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787.* Budapest. 64–65.

¹¹ *Karcagi Református Egyházközség* (továbbiakban: KaRE) *Kereszteltek, Házasultak és Meghaltak anyakönyve*; *Kisújszállási Református Egyházközség* (továbbiakban: KiRE) *Kereszteltek, Házasultak és Meghaltak anyakönyve*; *Kunmadarasi Református Egyházközség* (továbbiakban: MaRE) *Kereszteltek, Házasultak és Meghaltak anyakönyve*; *Kunhegyesi Református Egyházközség* (továbbiakban: KuRE) *Kereszteltek, Házasultak és Meghaltak anyakönyve*; *Túrkevei Református Egyházközség* (továbbiakban: TuRE) *Kereszteltek, Házasultak és Meghaltak anyakönyve*. A továbbiakban még a következő rövidítéseket alkalmaztuk: Ker: Kereszteltek; Ház: Házasultak; Hal: Meghaltak. A matriculák helyének és típusának megnevezése után az anyakönyv pontos évkörét is feltüntettük. Az anyakönyvek az adott egyházközségek irattárában hozzáférhetőek, kutathatóak.

¹² Debreceni Ember Pál: i. m. 776.

¹³ Illyés Bálint – Szóts Rudolf (1975): Bél Mátyás: A kunok és a jászok avagy filiszteusok kerületei. In: *Bács-Kiskun megye múltjából 1. /A Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai, II./* (szerk.): Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. 7–52.

¹⁴ Mikoviny Sámuel: *Mappa Comitatus Szolnok Exterior[is] una cum Cumania Majores...* (Pozsony, 1740). Országos Széchényi Könyvtár TK 1081. (Továbbiakban: Mikoviny Sámuel I.); Mikoviny Sámuel: *Mappa Partis Regni Hungariae qua Jaziges Cumanii Majores et Minores continentur...* (s. l. 1731). Hadtörténeti Intézet és Múzeum B IX. a. 624. (Továbbiakban: Mikoviny Sámuel II.); Mikoviny Sámuel: *Mappa Districtus Cumanorum Majorum...* (s. l. 1731). Hadtörténeti Intézet és Múzeum B IX. a. 625. (Továbbiakban: Mikoviny Sámuel III.)

inkat, illetve térképeinket is az e forrásokból gyűjtött adatok felhasználásával készítettük el. Ezek elemzését követően a kapott eredményeinket összevetettük, majd levontuk következtetéseinket, végül értékeltük a fel-tett hipotézisünket.

A Nagykunságot ért viszontagságok a 17–18. század fordulóján

A török hódoltság idején a Nagykunságot több támadás érte, mely-nek következtében többször is elnéptelenedett. Ez különösen a tizenöt éves háború (1591–1606) alatt, valamint az 1658-ban Erdély ellen indu-ló török hadjárat után volt igaz, Nagyvárad 1660-as elfoglalását követő-en. 1699-ig összesen öt alkalommal érte a Nagykunságot nagyobb török vagy tatár dúlás, melyek a terület teljes elpusztulásával fenyegettek.¹⁵ A legnagyobb pusztítást az 1697-es tatár portya okozta, melynek során az emberrablások miatt szinte teljesen elnéptelenedett a terület és amelyről megemlékezik a karcagi református anyakönyv is, Öreg Aggod János szava-it idézve: „Az Oskola mester a’ Tatár rabláskor Albirsi¹⁶ nevű igen szép ember volt, a’ gyermekeket bé vitte a’ Templom kerítésébe, nem eresztette haza és ott a’ Tatártól meg maradtak, a’ többit a’ ki kívül volt a városba el vitte [...] A Ta-tár a’kit kaphatott el vitte. A Kapitányt, a Birót nevezetesen...”¹⁷

Debreceni Ember Pál *Historia ecclesiastica Regni Hungariae* című egy-háztörténetében megerősíti a karcagi anyakönyvben leírtakat. Az 1706-ban elkészült munka¹⁸ a megjelölt évszám előtti állapotokat mutatja. Debreceni Ember a következőket írja le a nagykunsági (vagy túri) egy-házmegyéről: „Egyházai nagyobbrészt elpusztultak, vagy siralmas szétszór-tásban élnek a tatárok régóta tartó gyakori betörései miatt...”¹⁹ A Nagy-kunságot ezenkívül szerb támadások is érték 1703-mal kezdve, újabb pusztításokat okozva. „...a legutóbbi három év alatt [1703 és 1706 kö-zött] pedig a leghálátlanabb népnek, a rácoknak szörnyű és esztelen dühöngé-se miatt.”²⁰ 1706-ban 17 gyülekezetet írt össze – köztük Karcagújszál-lást, Madarast, Kunhegyest és Túrkevét –, illetve 14 elpusztult helyről ad

¹⁵ Elek György (2008): *Várostörténet ötvenkét tételben. Karcag város története 1506–1950 között*. A Karcagi Nyomda Kft. kiadása, Karcag. 42–43.

¹⁶ Albisi János iskolamesterként szolgált Karcagon körülbelül 1697 és 1698 között. 1695. jún. 8-án írta alá a kollégiumi törvényeket. További élete fennmaradt források hiányá-ban ismeretlen. A róla megemlékező Aggod János tévesen Albirsiként említi. – Szabadi István (szerk.): (2013): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Le-véltárában I–II. A Tiszántúli Református Egyházkerület kiadása, Debrecen. 354.; 357.*

¹⁷ KaRE Ház-Hal. 1730–1791. fol. 337.

¹⁸ Debreceni Ember Pál: i. m. 664.

¹⁹ Uo. 460.

²⁰ Uo.

számot, köztük Kisújszállással.²¹ Debreceni Ember Pál és a korabeli helyi források alapján tehát kijelenthető, hogy a Nagykunságot többszörös támadások és a teljes pusztulás fenyegette, azonban sikerült talpra állnia az idegen népek portyái után.

A régiót ért hadi viszontagságok mellett a Jászkun Kerület 1702-ben elveszítette a több mint 400 éves kiváltságait, amikor I. Lipót eladta a területet a Német Lovagrendnek, miáltal a nagykunok jobbágysorba kerültek.²² A több évszázados kiváltságok hirtelen elvesztése a lakosokat az egy évvel később, 1703-ban kirobbant II. Rákóczi Ferenc-féle szabadságharcban való részvételre sarkallta, érthető okokból a fejedelem oldalán. A szabadságharc közben zajló sorozatos rács támadások miatt 1707-ben újból elnéptelenedett a terület, mivel Rákóczi kitelepítette a nagykunokat rakamazi birtokára: innen csak 1711-ben, a szabadságharc vége után tértek vissza.²³

Érdeemes megvizsgálni a református anyakönyvek kezdeti dátumait. Tekintve a matriculákat, Madarasnak 1717-től, Kisújszállásnak 1728-tól, Karcagnak 1730-tól, Kunhegyesnek 1738-tól, illetve Túrkevének 1743-tól vezetik folyamatosan az anyakönyveit. Ezek a kezdeti időpontok engednek következtetni egy szilárd alapokon nyugvó egyházközsége, illetve a pusztulás utáni kezdetleges újjáépítésre is. A fenti adatok alapján tehát a Nagykunság helyzete az 1730–40-es évekre stabilizálódott, a lakosok visszatérése után körülbelül 10–30 év alatt újra talpra állt.

A Nagykunság alakulása a korabeli térképek alapján

A Hármaskerület, ezen belül a Nagykunság a Magyar Királyság keleti részén, a Tisza és az Erdélyi Fejedelemség által közrefogott területen helyezkedett el, a vármegyéktől különálló, azoktól semmilyen szempontból nem függő egységben. Területe az e tanulmány által nem vizsgált, a másik öt településtől földrajzi tekintetben is különálló Kunszentmártonnal és pusztáival együtt Fényes Elek szerint $20\frac{1}{4}$ négyzetmérföld,²⁴ mely körülbelül 1165,3 km²-nek felel meg.²⁵ A régiót közigazgatási szempont-

²¹ Uo. 460–461.

²² Elek György (2008): i. m. 50.

²³ Uo. 58–60.

²⁴ Fényes Elek (1839): *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. Ötödik kötet. Trattner-Károlyi tulajdona, Pest. 129.

²⁵ A mértékegység átváltásakor az osztrák (vagy bécsi) általános hosszsmértékrendszer alkalmaztuk, melynek esetén 1 mérföld = 1,5859 km. A $20\frac{1}{4}$ = 20,25 négyzetmérföldből négyzetgyököt vonva 4,5-öt kaptunk, melyet megszorozva az 1,5859-es váltószámmal és a részeredményt négyzetre emelve kaptuk eredményül a fentebb olvasható 1165,3 km²-t. – Bogdán István (1990): *Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874*. /Ma-

ból négy *comitatus* határolta: északról és nyugatról *Heves és Külső-Szolnok*, északkeletről *Szabolcs*, keletről *Bihar*, délről pedig *Békés* vármegye, illetve tőle keleti irányban található a *Hajdúság*. A területen keresztül húzódott a Pestet az ország keleti részeivel összekötő *Via regia Debretzinum versus*, azaz a Debrecenbe menő királyi út, melyen keresztül a Nagykunság bekapcsolódhatott a kereskedelembe (1. ábra).

A Nagykunság első térképi ábrázolásai a 18. században jelentek meg Bél Mátyás országleírásához. Sajnos a Nagykunságról alkotott bemutatása nem jelent meg nyomtatásban, kéziratának másolata azonban fennmaradt, mely pótolhatatlan adatokat tartalmaz az általunk vizsgált területre nézve.²⁶ A tudós rendelkezésére Mikoviny Sámuel állt, aki az egyes megyék, illetve kerületek metszeteit készítette el eredetileg Bél Mátyás műveihez. Mikoviny és tanítványai három ismert térképet²⁷ készítettek: egyet Külső-Szolnokról és a Nagykunságról,²⁸ egyet a Hármaskerület-ről,²⁹ illetve egyet kizárólag a Nagykunságról.³⁰

Mivel a 19. század előttről nem ismerünk semmilyen tereprendezésre irányuló törekvést, a 18. században fennállt földrajzi adottságokat a korábbi évszázadokra is mérvadónak tekintjük.³¹ Bél Mátyás leírásai alapján tehát az Alföldön elterülő Nagykunság egy sík mező, amelyen kevés erdőség található, illetve nem folyik át rajta egyetlen folyó sem. Ezt a hiányt az akkor még szabályozatlan Tisza két ága, a Kakát és az Üllő³² pótolja, mely ellátja a szántóföldeket öntözővízzel, az embereket és állatokat pedig ivóvízzel. A területet délről egy hatalmas, összefüggő mocsár határolja, amely a Kunlapos, Kara János, illetve a Kakát mocsárból áll (ez délen tovább folytatódva összekapcsolódik a Sárréttel).³³ A leírás alapján az is kiderül, hogy e mocsarak igen megnehezítették az egyes települések közötti közlekedést, különösen Karcag és Túrkeve, illetve Kisújszállás és Madaras között.³⁴ A fentebb felvázolt állapotokat alapul véve a Nagykunság egy igen nehezen átjárható régió volt a domborzati viszonyok miatt. Mivel az egyes települések szinte szigetként emelkedtek ki a mocsaras

gyar Országos Levéltár kiadványai, IV. Levéltártn és történeti forrástudományok, 6./ Akadémiai Kiadó, Budapest. 35.

²⁶ Illyés Bálint–Szóts Rudolf: i. m. 7–8.

²⁷ Bendefy László (1976): *Mikoviny Sámuel megyei térképei – különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Mikoviny-térképeire*. I. kötet. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai. Budapest.

²⁸ Mikoviny Sámuel I.

²⁹ Mikoviny Sámuel II.

³⁰ Mikoviny Sámuel III.

³¹ Ennek ellenére úgy véljük, hogy a 13. században, amikor a kunok megkapták e területet, még nem volt ennyire elmocсарasodva a régió, mivel nem telepedtek volna le ezen az akkori technikával szinte használhatatlannak minősülő területen.

³² Mikoviny Sámuel III.

³³ Uo.

³⁴ Illyés Bálint–Szóts Rudolf: i. m. 13.

vidékből, úgy véljük, hogy a fennálló viszonyok igen megnehezítették az egyes egyházközségek közötti kapcsolatokat, így jelentős mértékben lassíthatta a Nagykunság egyházszervezetének újjáépítését is a 17-18. század fordulójának pusztításai után.

Demográfiai áttekintés a 18. században

A Nagykunság demográfiájával, népességének alakulásával érdemes foglalkozni, mivel a Nagykunság történeti, földrajzi és demográfiai jellemzőinek ismeretében következtethetünk egyfajta összefüggésre a népesség- és területalakulás között. A következőkben a 18. század első fele nagykunsági népesedéstörténetének egy általános áttekintéséről értekezünk, melyek negatívan befolyásolták a Nagykunság népesedését, illetve kihathattak az egyházközségek alakulására.

A régió demográfiájának vizsgálatakor a legkézenfekvőbb források az egyes települések anyakönyvei, illetve a korabeli népszámlálási adatok. Kutatásunk során Karcag, Kisújszállás, Madaras, Kunhegyes és Túrkeve református anyakönyveiből,³⁵ valamint a II. József korában végzett országos népszámlálás adataiból³⁶ igyekeztünk rekonstruálni a települések népességét, évekre lebontva az első nagykunsági anyakönyv kezdeti időpontjától, 1717-től a 18. század közepéig, tehát 1750-ig. Az általunk számított adatok csupán becslések, mivel gyakran az anyakönyvvezető prédikátor vagy pap téveszthetett, illetve az anyakönyvek kezdeti dátuma sem egyenletes: megbízható, torzítás nélküli adatokkal csak Túrkeve református anyakönyvének 1743-as kezdetével szolgálhatunk.

A Nagykunság népességszámára az egyenletes növekedés a jellemző, amely igaz az egyes településekre is külön-külön. A grafikonon egy szembetűnő törés látszik a népességnövekedésen: 1739-ben, a pestisjárvány során jelentősen lecsökkent a régió lélekszáma. A népességcsökkenést egyébként a Nagykunságban a legjellemzőbben a járványok, a kivándorlás, illetve az országos részvételt igénylő hadicselekmények idézték elő, amelyek során az adott évben a halálozások száma meghaladta a születések számát.³⁷

³⁵ Mivel a vizsgált korszakunkban más felekezetű népcsoport nem élt az általunk vizsgált régió területén, kizárólag a református anyakönyveket vettük figyelembe. (Kunszentmártont római katolikus jázsok telepítették újra, viszont tanulmányunk csak a református felekezettel foglalkozik, ezért ezt a települést figyelmen kívül hagytuk.)

³⁶ Danyl-Dávid (szerk.): i. m. 64-65.

³⁷ Ilyen népességcsökkentő esemény volt a pestisjárvány (1739); a nagykunságiak Délvidékre vándorlása (1785-86); a kolerajárvány (1831); illetve az 1848-49-es forradalom és szabadságharc.

A 18. századi Nagykunság első – és a régió történetének talán legnagyobb halálozási arányával járó – járványa az 1739 januárja és szeptembere között lezajló *pestisjárvány* volt (2. diagram). A pusztító kórság kiindulópontja a régióban Karcag volt, ahová még 1738 decemberében Temesvárról érkező utászok (Kormos László szerint hidászok) hozták be a betegséget. A katonák közül négyen haltak meg pestisben, akiket igen gyorsan – s mint utóbb kiderült, igen felelőtlenül – temettek el. A kór elterjedését a Nagykunságban az utászok felelőtlenége és egy szerencsétlen véletlen okozta: az újonnan elföldelt holttestekre gyermekek találtak rá, akik játszadoztak a földből kiálló kezekkel és lábakkal, ezzel útjára indítva a 18. századi Nagykunság legpusztítóbb járványát.³⁸

A pestis megfékezése érdekében már a járvány kezdetén megfogalmazott királyi rendelet kimondta, hogy a fertőzött helységeket – köztük Karcagot is – le kell zárni, illetve megtiltotta az istentiszteletek, illetve temetési ceremóniák megtartását.³⁹ A rendeletet azonban a kizárólag reformátusok által lakott Karcag és Kisújszállás figyelmen kívül hagyta. A járvány kezdetének tekinthető 1739. január 9-től⁴⁰ a karcagiak május 2-ig,⁴¹ a kisújszállásiak pedig február 21-től⁴² június 16-ig⁴³ folytatták a megszokott módon a hitéleti tevékenységet, így teljes mértékben mellőzve a királyi korlátozásokat. Ennek fő oka – mint az a korabeli iratokból is kiténik – vallásbéli ellentét volt: a katolikus királyi udvar számára tökéletes bűnbaknak bizonyultak a predesztináció elvét követő nagykunsági kálvinisták,⁴⁴ akik azonban a vallásgyakorlásuk erőteljes korlátozását, betiltását látták a rendeletben. Egy 1739. május 23-án keletkezett egyházi irat a következőképpen reagált a május 2-ai⁴⁵ királyi utasításra: „az Is-

³⁸ Kormos László (1967): *Kunmadaras fejlődéstörténete termelőszövetkezeti községgé alakulásáig*. /A Damjanich János Múzeum közleményei, 11–14./ Szolnok. 51.

³⁹ Elek György (1997): Adalékok Karcag város 18. századi népesedésének és egészségügyének történetéhez. In: *Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 12.* (szerk.): Zádorné Zsoldos Mária. Szolnok. 357.

⁴⁰ KaRE Ház-Hal. 1730–1791. fol. 212.

⁴¹ A ceremóniás temetések megszűntére következtethetünk abból, hogy az anyakönyvben is megszűnnek a temetés fajtájára vonatkozó bejegyzések (például: „énekszóval”, „prédikálással”). KaRE Ház-Hal. 1730–1791. fol. 243.

⁴² KiRE Ker-Ház-Hal. 1728–1798. fol. 24.

⁴³ Ezen a napon Püspöki Süllye János lelkész a következőt jegyezte be az anyakönyvbe: „Itt királyi parancsolatot vévén megszűntünk, mind a halottak temetésektől mind az templomban való járástól.” KiRE Ker-Ház-Hal. 1728–1798. fol. 29.

⁴⁴ A leirat a következőképpen hangzott: „...nem védik magukat kellőképpen a ragályosoktól a predesztináció kegyetlen tanítását követő helyvet hitvallásúak” – Illyés Bálint–Jakab László (1982): Kunszentmiklós egészségügye a XVIII–XIX. században. In: *Bács-Kiskun megye múltjából 4. (Egészségügy)*. /A Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai, IV./ (szerk.:) Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét. 39.

⁴⁵ Ebben már a Jász-kunság előjáróit utasítják, hogy tiltsák meg a prédikátoroknak és a híveknek, hogy a vallásukat a megszokott módon és elővigyázatlanysággal gyakorolják. Uo. 40.

*teni tisztelettől pro hic et nunc [itt és most] semmi nemű tekintetéért nem desciscálunk [állunk el], hanem mind végig, mind vérig az Isteni tiszteletben álló szolgálatot továbbra is gyakorollyuk, félre tévén minden emberi találmányokat [itt: kitalált gondolatokat] és más Superstitiókat [babonákat] mind addig míg tellyes végképpen /: kiről Isten eő Szent Felsege öllyon :/ minden Cultustól el tilalmaztatván mind Templomunk, mind Ekklesiái Eszközeink Másé Lesznek.*⁴⁶ Ez az ellentét a Nagykunóságban több ezres nagyságrendű halálózást eredményezett.

A járvány pusztításakor három halotti anyakönyvet vezettek: Karcag, Kisújszállás és Madaras református matriculáit, melyekből kirajzolódik a mérhetetlen pusztítás mértéke. Számításaink szerint Karcag népessége 1738-ban 3840, Kisújszállásé 1648, Madarasé pedig 1638 fő volt.⁴⁷ Az anyakönyvek tanúsága szerint Karcagon 1486-an⁴⁸ (a lakosság 38,7%-a), Kisújszálláson 1200-an⁴⁹ (a lakosság 72,8%-a), Madarason pedig 747-en⁵⁰ (a lakosság 45,3%-a) estek áldozatul a pestisnek, ami azt jelenti, hogy átlagban a lakosság 48,2%-a, tehát *közel a fele* belehalt ebbe a járványba! A három, pestis idején is vezetett anyakönyv közül Karcag és Kisújszállás prédikátora emlékezett meg a járvány végéről: előbbi június,⁵¹ utóbbi szeptember végét⁵² jelölte meg a pestis elmúltának. A járvány alapjában formálta át a Nagykunóság 18. századi társadalmát, melyet mutathat a kisújszállási anyakönyvbe írt, a csonka családok nagy számát hangsúlyozó bejegyzés: *„Ezen hólnapban szünésse lévén a pestisnek, minden szegény ember élelméről gondoskodván, a mezőre munkára kiméne. A kik szemenként hóltának, férfiak nem lévén, majdsak az asszonyokra maradtanak... Magistratus híre nélkül egy szegény ember, sok síránkozók akarattýából, az harangot jeladásira megvonta, melyet attól fogva kontinuáltunk.*⁵³ (3. kép) Beszédes még az Elek György által összeállított statisztika is a karcagi pestisről: számításai szerint összesen az 530 karcagi család 90%-át, tehát kb. 477 familiát érintett a járvány, amelyből 48 család teljesen kihalt, emellett 182 család csonkán maradt.⁵⁴ A Karcagon és Kisújszálláson már régóta tervezett új, tornyos kőtemplomok felhúzása a nagyarányú halálózás okán több

⁴⁶ Elek György (1997): i. m. 357.

⁴⁷ A számítás pontos menetét lásd: *A kutatás módszere* című pontban.

⁴⁸ KaRE Ház-Hal. 1730–1791. fol. 214–246.

⁴⁹ KiRE Ker-Ház-Hal. 1728–1798. fol. 24–30.

⁵⁰ MaRE Hal. 1717–1786. fol. 12–29.

⁵¹ *„Ezek szállottanak a Sirban [...] a Pestis által [...] Januárius 1ső napjától fogva, Junius utolsó napjáig a Pestisbenn meg hóltaknak száma 1480 [recte: 1486].”* KaRE Ház-Hal. 1730–1791. fol. 246.

⁵² *„Itt tellyességgel meg szünt a Pestis, melyben Helységünköl ki hóltanak 1200 emberek.”* KiRE Ker-Ház-Hal. 1728–1798. fol. 30.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Elek György (1997): i. m. 358.

évre eltolódott: Kisújszállás 1741-ben,⁵⁵ Karcag pedig 1743-ban⁵⁶ kezdett neki az építkezés⁵⁷ munkálatainak: úgy véljük tehát, hogy a lakosság ekkora volumenű népességcsökkenése mindenképp kihatott az egyházközségek alakulásának, a települések hitéletének szempontjából.

Az egyes egyházközségek története a 18. században

A korábbi pontokban részletezett viharos 17. század után, a Nagykun Kerület benépesedése, illetve Karcag, Kisújszállás, Madaras és Túrkeve eklézsiáinak újbóli működése után az egyházkerület 1702-ben engedélyezte a régió lakosságának az esperesválasztást,⁵⁸ ezzel lehetővé téve a Nagykunsági Egyházmegye ismételt megalapítását.⁵⁹ Ez azonban nem volt túl hosszú életű, mivel a rác betörések és pusztítások miatt⁶⁰ II. Rákóczi Ferenc a birtokán lévő rakamazi határba telepítette az itt élő nagykunok jelentős részét. A szabadságharc letelte után azonban a kitelepített lakosok visszatérnek hazájukba, és elkezdik az újjáépítést.⁶¹

A református anyakönyvek kezdeti dátuma, illetve az 1699-es, 1715-ös, valamint az 1720-as országos összeírások összehasonlítása után arra következtethetünk, hogy a Nagykunság a visszatérés után körülbelül 10–30 év alatt újra talpra állt. Tekintve a matriculákat, Madarasnak 1717-től, Kisújszállásnak 1728-tól, Karcagnak 1730-tól, Kunhegyesnek 1738-tól, illetve Túrkevének 1743-tól vezetik folyamatosan az anyakönyveit, ez enged következtetni egy szilárd alapokon nyugvó egyházközségre, illetve a pusztulás utáni kezdetleges újjáépítésre is. Az országos összeírásokat megvizsgálva pedig főként a népességgyarapodást figyelhetjük meg: 1699-ben Karcagon 78, Madarason pedig 30 gazdát talált Johann Christoph Pentz,⁶² a másik három település elnéptelenedett.⁶³ Az 1715-ös ösz-

⁵⁵ Kiss Géza (1959): *Kisújszállás története a 18. század végéig*. /A Damjanich János Múzeum közleményei, 2./ Szolnok. 28.

⁵⁶ Elek György (2017): i. m. 243.

⁵⁷ Mindkét templom építésével a debreceni Csermák Vencel építésztt bízták meg. Uo. 243.; Kiss Géza: i. m. 28.

⁵⁸ Az ekkor megválasztott esperes az akadémikus műveltségű, a franekeri egyetemet megjárta lelkész, Debreczeni Szabó István mezőtúri, majd kunhegyesi prédikátor lett, aki egészen 1711-es haláláig a rakamazi futásban is töretlenül szolgált. Tóth Dezső (1942): *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye multja*. I. kötet. A Hevesnagykunsági ref. egyházmegye kiadása, Debrecen. 255–256.

⁵⁹ Elek György (2017): i. m. 15.

⁶⁰ Debreceni Ember Pál: i. m. 460.

⁶¹ Györffy István (1984): *Nagykunsági krónika*. Az Alföldi Nyomda kiadása, Karcag. 77.

⁶² *Conscriptio Iaszigum [et] tam Majoru[m] quam Minorum Cumanorum (1699)*. MNL OL E.156.a. Fasc.071. No.004. fol. 216–270.

⁶³ Fontosnak tartjuk megemlíteni Cseh Géza azon állítását, miszerint csak ott vették számba a lakosokat, ahol városi előljárót is találtak: ennek értelmében tehát nem je-

szeírás ennél kedvezőbb adatokat mutat: bár míg a Pentz-összeírás szerint lakossággal rendelkező Karcag és Madaras lélekszáma csökkent, addig Kunhegyes és Túrkeve is elkezdett újra benépesülni. 1715-ben az összeírók Karcagon 53, Madarason 18, Kunhegyesen 21, Túrkevéen pedig 13 adózót számoltak össze (Kisújszállás ekkor még elnéptelenedett volt),⁶⁴ ez a szám 1720-ra csak növekedett: Karcagon 138, az 1717-től benépesült Kisújszálláson 44, Madarason 84, Kunhegyesen 56, illetve Túrkevéen 30 adózóról számol be az országos összeírás.⁶⁵ 1699-ben tehát összesen 108, 1715-ben 105, 1720-ban pedig már 352 adózó élt a Nagykunság területén, ami az utóbbi két összeírás alapján több mint 3,3-szoros növekedést jelent mindössze öt év alatt! (4. diagram)

A korabeli lakosság kifejezetten büszkén hangoztatta azt, hogy a Nagykunságban kizárólag reformátusok éltek. Erről megemlékezik a karcagi és a kunhegyesi anyakönyv is, ezenkívül rendelkezésünkre áll egy tanúvallomás is, mely utal Kisújszállás, Madaras és Túrkeve vallási egységére is. A karcagi egyházközség prédikátora jegyezte le az 1760-as években több idős, a 17. század végi viszontagságokat gyermekként megélt lakos visszaemlékezéseit, amelyekben mindannyian hangsúlyozták Karcag teljesen református voltát.⁶⁶ A kunhegyesi anyakönyv is hasonlóképpen ír a településről: „Sőt a Venerabilis] Superintendentia Matriculájából meglehet azt mutatni, hogy a Reformációtól fogva mindég szabad Reformata Ekklesia volt itt.”⁶⁷ Kiss Géza egy olyan forrásról ír, mely alátámasztja a másik három település református voltát: a szóban forgó jegyzőkönyv 19 tanú vallomását vette fel, miszerint mindannyian azt állították, hogy „Dévaványa, Túrkeve, Kisújszállás, Kunhegyes, Kunmadaras és Karcag már 1681 előtt is kálvinista vallásúak voltak, templom, parochia, iskola birtokában”.⁶⁸ A felsorolt és ismertetett források alapján tehát igen nagy magabiztossággal mondható ki, hogy a vizsgált régió egy homogén, erős hitélettel rendelkező közeg volt. A következőkben a Nagykunság újjáépítését szeretnénk megvizsgál-

lenthető ki biztosan, hogy az elnéptelenedett puszták lakatlanok lettek volna. Cseh Géza (2002): A Nagykunság leírása az 1699. évi Pentz-féle összeírásban. In: *Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 17.* (szerk.): Zádorné Zsoldos Mária. Szolnok. 197.

⁶⁴ *A Nagykun Kerület országos összeírása 1715-ben.* MNL OL N78-5.

⁶⁵ *A Nagykun Kerület országos összeírása 1720-ban.* MNL OL N79-5.

⁶⁶ Aggod János: „[Karcagot] Mind Kálvinisták lakták mint most, nem is hallottam, hogy más vallásúak lakták volna valaha.”; Széles Pál: „...ezen a Földön sehol nem értem hogy lakott volna egyéb Kálvinistánál.”; Kenderesi Istvánné Bíró Kata: „...más vallású embereket nem is hallottam, annál inkább nem is értem Reformátusoknál, hogy Kardszagon lakott volna pedig benne forgottunk.”; Szilágyi István: „...soha sem hallottam még az öregektől is hogy Kardszagon egyéb lakott volna Kálvinistánál és Kálvinista Papnál.” *KaRE Ház-Hal. 1730–1791.* fol. 111–115.

⁶⁷ *KuRE Ker-Ház-Hal. 1738–1782.* fol. 1.

⁶⁸ Kiss Géza: i. m. 7.

ni a 17. század végi pusztítások után a szellemi élet két alapvető központja, a templom és az iskola fejlődésének áttekintésével.

Johann Pentz az 1699-es összeírásában 19 településről adott számot, amelyből csupán Karcag és Madaras szerepelt úgy, mint lakott település. *Kisújszállás, Kunhegyes, Túrkeve, Pohamara, Csorba, Móricz, Turgony, Kaba, Marjalaka, Kolbáz, Bócsa, Magyarka, Fábiánka, Ködszállás, Orgonda-Szentmiklós, Asszonyszállás, Kápolnás* egykori települések tehát mint elhagyott, elpusztult helyként szerepeltek.⁶⁹ Az elpusztult helyekből még Kisújszállás, Kunhegyes és Túrkeve éled újjá az 1720-as összeírás szerint,⁷⁰ ez az állapot megmarad a 18. és a 19. században is.

Az összeírás sejteti, hogy több egykori település rendelkezett templommal, melyeket hasznosítanak a benépesült városok. Az asszonyszállási templomról a következőt írja: „*A helység köből épült templomának maradványai még jórészt állnak, de ezeket a karcagújszállásiak lebontják, és saját templomukat építik fel belőle.*”⁷¹ A kihasználatlan épületeket tehát a saját maguk számára használják fel. Az összeírás alapján több település temploma még használható volt, így Asszonyszállásé, Orgondaszentmiklósé, Ködszállásé, Kápolnásé, Fábiánkaé, Kolbázé, Turgonyé, Csorbáé, Kunhegyesé és Móricé.⁷² Néhány helyen azonban, mint Bócsán, Magyarkán, Marjalakán és Túrkevén, már csak a romok mutatták az egykori templomok helyét,⁷³ Kabán, Pohamarán és Kisújszálláson viszont annyira le lettek rombolva, hogy Pentz már nem tudta megállapítani az egykori helyüket sem.⁷⁴

A megmaradt települések templomainak újjáépítése a 18. század közepére tehető, ekkoriban vált lehetővé ugyanis a nagykunoknak a redemptio által az önállósodás a Pesti Invalidus Háztól. Ennek megfelelően Madarason már 1730-ban,⁷⁵ Kisújszálláson 1741-ben,⁷⁶ Karcagon pedig 1743-ban⁷⁷ kezdték el tervezni az új templom építésének megvalósítását.

A Nagykunság 18. század eleji története összhangban áll a területen létrejött partikulák, azaz a Debreceni Református Kollégium vidéken létesített fiókiskoláinak kialakulásával is. A karcagi iskola anyakönyvében a rectorok névsora 1722-től kezdve válik rendszeressé,⁷⁸ Kisújszálláson

⁶⁹ *Conscriptio Iaszigum [et] tam Majoru[m] quam Minorum Cumanorum (1699)*. MNL OL E.156. a. Fasc.071. No.004. fol. 216–270.

⁷⁰ *A Nagykun Kerület országos összeírása 1720-ban*. MNL OL N79-5.

⁷¹ Cseh Géza: i. m. 200.

⁷² Uo. 200–207.; 213–216.

⁷³ Uo. 204.; 208–210.

⁷⁴ Uo. 210–212.

⁷⁵ Kormos László: i. m. 61.

⁷⁶ Kiss Géza: i. m. 28.

⁷⁷ Elek György (2017): i. m. (243.

⁷⁸ Az iskolai anyakönyv első feljegyzett rectorának neve Oroszi Pál. *Liber Scholae Reformatae Kartzagújszállasiensis ... Anno repar. per Christum Saluti MDCCLXIV. tertia*

1717-ben a város benépesülését követően,⁷⁹ Kunmadarason, Kunhegyesen és Túrkevén 1711 vagy 1712-ben⁸⁰ veszi kezdetét a rendszeres oktatás. A Nagykunság oktatásügye tehát csak az 1710-es évekre tudott helyreállni, ezt követően indult be ezeken a településeken a protestáns iskolák működtetése is,⁸¹ amely szilárd alapokon nyugvó egyházközségre utal.

Összegzés, további tervek

Kutatásunkban új megközelítések, illetve több szempontú elemzések segítségével szándékoztunk bemutatni a Nagykunság egyházközségeinek 17–18. századi alakulását. Kutatásunk során igyekeztünk számba venni azok kialakulását, a régió fejlődésének hátráltató tényezőit, illetve a régió egyházközségei újjáépülésének folyamatát korabeli forrásokon és demográfiai adatokon keresztül megvizsgálva. Mivel a fennmaradt hat településből csupán öt, Karcag, Kisújszállás, Madaras, Kunhegyes és Túrkeve rendelkezett jelentős református többséggel, ezért kutatásaink során ezen öt város egyházközségeit vizsgáltuk a települések domborzata, demográfiája, valamint a korabeli összeírások és feljegyzések tükrében.

Kutatásunk elején azt a felvetést fogalmaztuk meg, miszerint a *Nagykunság* református egyházközségeinek kialakulását, valamint népességét *jelentős mértékben befolyásolták negatívan a 17–18. század fordulójának eseményei*, ezért a helvét hitvallású eklézsiák *az átlagosnál később, csupán a 18. század közepére* szilárdulnak meg véglegesen a régióban. Úgy gondoljuk, hogy a fentebb részletezett elemzések alapján valóban hátráltatták a vizsgált tényezők az egyházközségek zökkenőmentes kialakulását, ezért hipotézisünk *beigazolódott*.

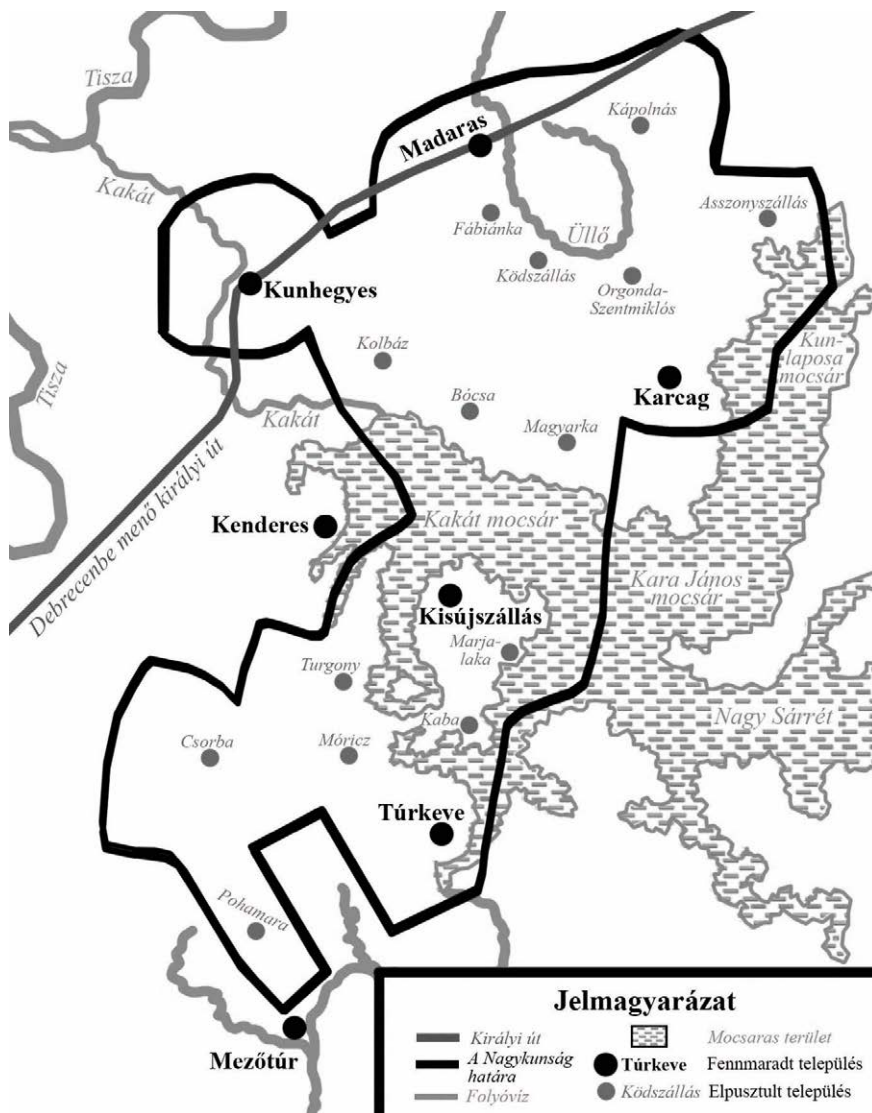
Ki kell azonban hangsúlyoznunk azt a tényt, hogy ez a téma rendkívül sokrétű, és még közel sincs feltárva elegendő részletességgel a Nagykunság történelmének ezen korszaka. A források hiánya vagy szűkszavúsága nagyban megnehezíti a hódoltság és az azt követő korszakok kutatását. A jelen tanulmányban taglalt kutatásokat tehát korántsem tekintjük teljesnek, úgy véljük, hogy korábbi összeírások vagy más források, esetleg újabb nézőpontok, vizsgálati szempontok bevonásával egy még részletesebb képet kaphatunk a Nagykunságnak erről a zűrzavaros időszakáról.

Non. Novemb. Györffy István Katolikus Általános Iskola Könyvtára (fotómásolat), fol. 3.

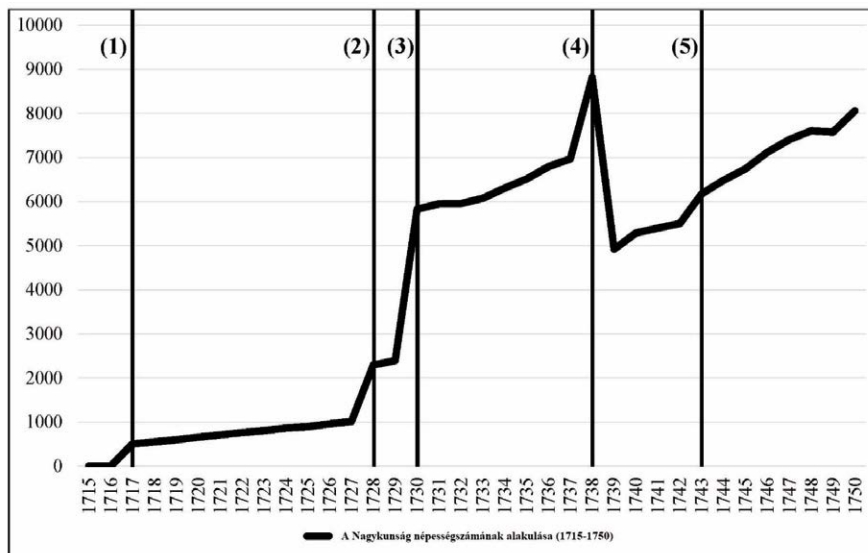
⁷⁹ Az első rector, Musnai Mózes, korábban karcagi iskolai rector volt. *KiRE Ker-Ház-Hal*. 1728–1798. fol. 3.

⁸⁰ Az első ismert madarasi rector neve Maklári István. Kormos László: i. m. 48.

⁸¹ Éliás János (2020): A nagykunsági partikulák, mint alsóbb iskolák szerepe a Debreceni Református Kollégium oktatási rendszerében 1750-től 1850-ig. *Polymatheia. Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat*, XVII. évf. 1–2. sz. <https://doi.org/10.51455/Polymatheia.2020.1-2.09> 150–151.

1. ábra: A 17–18. századi Nagykunság térképe, domborzati viszonyai
(Forrás: Mikoviny I., II., és III. alapján a szerző saját szerkesztése)

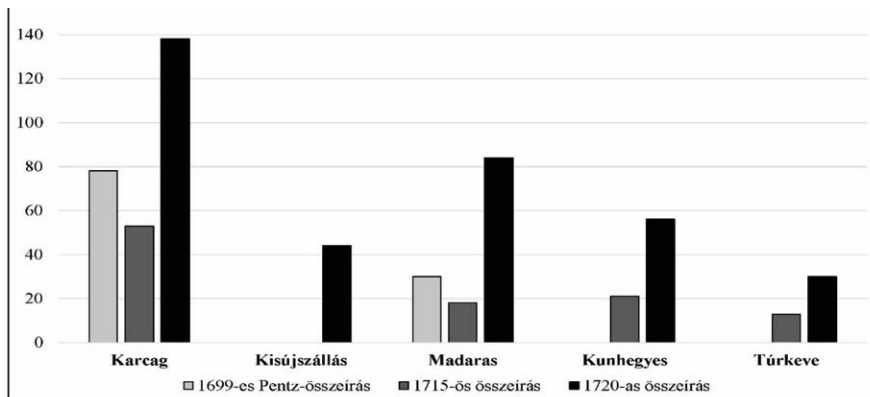

2. diagram: A Nagykunság népesszámának alakulása 1715 és 1750 között. A grafikonon jeleltük az egyes települések anyakönyveinek kezdetét: (1) Madaras; (2) Kisújszállás; (3) Karcag; (4) Kunhegyes; (5) Túrkeve. – A grafikon elkészítéséhez a II. József-korabeli népszámlálás adatait vettük alapul (1785-ös állapot). Ebből segítségül vettük a helyi református anyakönyveket, így az évenkénti születések és halálozások számából számítottunk ki egy megközelítő értéket az egyes években a lakosság számára vonatkozóan. Ahol nem álltak rendelkezésre adatok (pl. az anyakönyvek bizonyos oldalai elvesztek), ott az előtte és/vagy utána lévő évek számtani közepét vettük (Karcag: 1741–42; Kunhegyes: 1738–53; 1745–47; Túrkeve: 1744, 1749–58, 1761–65).

(Forrás: KaRE Ker. 1730–91; KaRE Ház-Hal. 1730–91; KiRE Ker-Ház-Hal. 1728–98; KuRE Ker-Ház-Hal. 1738–1782; MaRE Hal. 1717–1786; MaRE Ker. 1717–68; TüRE Ker-Ház-Hal. 1743–89)

3. kép: Püspöki Süllye János: *A Kisújszállási Református Egyházközség Keresztelték, Házassultak és Meghaltak anyakönyve (1728–1798). A halotti anyakönyv kezdőoldala (Forrás: KiRE Ker-Ház-Hal. 1728–1798. A Kisújszállási Református Egyházközség Irattára)*

4. diagram: Az 1699-es, 1715-ös és 1720-as összeírások összehasonlítása
 (Forrás: *Conscriptio Iaszigum [et] tam Majoru[m] quam Minorum Cumanorum* (1699). MNL OL E.156.a. Fasc.071. No.004. fol. 216–270.; *A Nagykun Kerület országos összeírása 1715-ben*. MNL OL N78-5.; *A Nagykun Kerület országos összeírása 1720-ban*. MNL OL N79-5.)

AZ INGÁZÁS SZAKPOLITIKAI DÖNTÉSEK FÜGGVÉNYÉBEN SZABOLCS-SZATMÁR MEGYÉBEN A KÁDÁR-KORSZAKBAN

Murányi-Győri Gréta

Összefoglaló:

Habár a folyamatos ingázás munkahely és lakóhely között már az 1960-as évektől hatalmas méreteket öltött, azonban csupán a hetvenes évektől kezdve váltott ki reakciót a politikai vezetés részéről. Különösen igaz ez Szabolcs-Szatmár megye esetében, ahol 1960 és 1980 között a megyén belüli ingázók tömege igazán felülreprezentált társadalmi réteg volt az amúgy is nagyszámú ingázó munkásság körében. Az 1960-as évektől főként helyi kezdeményezések születtek, amelyek a bejáró munkások mindennapos nehézségeit kívánták mérsékelni. Ez a helyzet azonban a politikai életet is reakcióra kényszerítette az 1970-es évektől főként a művelődés-, a közlekedés-, valamint a lakáspolitikai terén. A szakpolitikai gyakorlatot tekintve a vállalati kezdeményezések voltak a legfontosabbak. A művelődés terén különféle kulturális programok szervezésére került sor az üzemek területén, valamint a vasúti várótermekben. Azonban bizonyos esetekben a munkások érdektelensége problémát jelentett. A közlekedés- és lakáspolitikai terén is az ingázó munkások kezdve nehéz élethelyzetének enyhítése került a célkeresztbe. Habár az ingázók jelenős tömegének közlekedési nehézségeit sikerült enyhíteni, és sok munkavállaló jutott lakáshoz, azonban a nyolcvanas évekre ezek a kezdeményezések főként anyagi gondok miatt már kevésbé voltak sikeresek, mint a korábbi évtizedben.

Kulcsszavak: megyén belüli ingázás, vállalati felelősségvállalás, szocialista kultúra, lakásprobléma, közlekedéspolitikai

Abstract:

Although commuting between workplace and residence has taken on enormous proportions since the 1960s, it has only been provoked a reaction from the political leadership since the 1970s. This is especially true in the case of Szabolcs-Szatmár county, where the mass of migrant workers within the county was a truly overrepresented social stratum among the already large number of commuters between 1960 and 1980. From the 1960s, there were mainly local initiatives, which alleviated the daily difficulties of commuting workers. This situation forced political life to react from the 1970s, mainly in the fields of culture, transport and housing policy. The corporate initiatives were the most important in

terms of policy practice. In the field of culture, various cultural programs were organized on the premises of the factories as well as in the railway waiting rooms. However, in some cases, the lack of interest of workers was a problem. In the field of transport and housing policy, alleviating the difficult life situation of migrant workers was also placed into the foreground. However, the transport difficulties of a significant mass of migrant workers were alleviated and many workers were provided with housing, and by the 1980s these initiatives had been less successful than in the previous decade, mainly due to financial problems.

Keywords: short-distance commuting, corporate responsibility, socialist culture, housing problem, transport policy

Bevezetés

Ha a Kádár-korszak Szabolcs-Szatmár megyei ingázóiról van szó, akkor általában a hírhedt „fekete vonat” utasaira gondolunk, akik a családjuktól távol vállaltak munkát, és ehhez 250-300 km távolságot is meg kellett tenniük rendszeresen. A statisztikai adatok azonban azt mutatják, hogy a Kádár-korszak ingázóinak túlnyomó többségét nem ők tették ki, hanem egy olyan réteg, akiknek, habár lakó- és munkahelyük egyazon megyében volt, lényegében ugyanannyi megpróbáltatással kellett megküzdeniük, mint a távolsági ingázóknak. Ők voltak a megye naponta bejáró munkásai, számuk 1960-ban országosan 636 ezer főt tett ki, 1970. évi népszámlálás szerint pedig 993 ezret.¹ A vizsgált térséget tekintve, a hatvanas években Szabolcs-Szatmár megye 269 746 aktív keresőjén belül a lakóhelyén dolgozó aktív keresők száma 229 639 volt, míg az eljárók száma 17 114 fő. Emellett az összes eljáró keresők közel 80%-a, mintegy 15 ezer kereső volt megyén belüli eljáró.² A hetvenes években ez az arány már 89,4%-ot tett ki, 43 300 főt.³ 1980-ra ez a szám tovább emelkedett, a lakóhelyén 182 365 kereső dolgozott, a megyén belüli eljárók száma pedig 66 268 főre rúgott.⁴ 1990-re ez a szám átmenetileg csökkenő tendenciát mutatott, azonban még így is a naponta ingázó népesség (153 175 aktív keresőből 68 267 naponta ingázó) jelentős részét jelentették a megyei ingázói, több mint 90%-ot, 63 094 főt.⁵ Habár a

¹ KSH 1970. évi népszámlálás adatai, 30. Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye. A napi ingázók adatai. Budapest. 1977. 5.

² KSH 1960. évi népszámlálás, 9. A keresők munkahelye és lakóhelye. A népesség 1949. és 1960. évi lakóhelye. Budapest. 1963. 9.; 112.; 113.

³ KSH 1970. évi népszámlálás, 30. Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye: A napi ingázók adatai. Budapest. 1977. 13.

⁴ KSH 1980. évi népszámlálás, 33. Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye. A naponta ingázók adatai 3. Részletes adatok. Budapest. 1983. 134.

⁵ KSH 1990. évi népszámlálás, 18. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye adatai. Budapest. 1992. 128.

megyén belüli ingázók aránya a rendszerváltás hajnalán valamelyest csökkeni látszott, azonban még így is egy felülreprezentált társadalmi rétegről lehet beszélni.

A megyén belüli ingázás problematikájának kapcsán azonban jelen tanulmányban nem az ingázás mibenlétére és az azzal kapcsolatos források megszólaltatására, hanem a településfejlesztési politika és az ingázás jelenségének kapcsolatára helyezem a hangsúlyt. Habár kutatásom távlati célja a megyén belüli ingázás helyzetének feltérképezése, a településfejlesztési politika stratégiai jellemzőinek és megvalósulásának bemutatása is fontos része a kutatásnak, hiszen ezen politikai törekvések önmagukban is befolyásolták az ingázás mértékét, irányát, az ingázók számának alakulását.

A tanulmány célja: egyrészt bemutatni a hazai településfejlesztési politika történeti vonulatait az 1945 és 1990 közötti időszakban, másrészt a területi tervezés megyei viszonyait, illetve a megyén belüli ingázók számának növekedési tendenciáját figyelembe véve arra a kérdésre keresni választ, hogy milyen reakciót váltott ki és milyen ügyeket illetően a megyei vezetés részéről az ingázás felerősödése, illetve hogy ennek milyen eredményei születtek. Ennek a folyamatnak a vizsgálata legfőképpen a hatvanas és nyolcvanas évek közötti időszakot tekintve lényeges, hiszen ahogy a statisztikai adatok is bizonyítják, a megyén belüli ingázók száma 1960 és 1980 között megháromszorozódott. Habár a hatvanas években gyökerezett, a hetvenes évektől kezdve lett kézzelfogható eredménye annak a folyamatnak, melynek célja az ingázók sajátos életformájából adódó nehézségek kezelése volt főképp az állam, valamint a munkaadó vállalatok részéről. A kutatás során elődleges forrásokként azok a levéltári és megyei sajtóanyagok szolgálnak, amelyek beszámoltak az ingázás erősödésének mérséklése céljából tett intézkedésekről. Levéltári források tekintetében az MSZMP megyei bizottságának, valamint a Megyei Tanács és a Végrehajtó Bizottság iratanyaga szolgáltat információt a politikai döntésekről, politikai folyamatokról, valamint olyan vállalatok iratanyaga, amely üzemek az ingázás legfontosabb célpontjait jelentették. Jelen esetben a SZÁ-ÉV (Szabolcs Megyei Állami Építőipari Vállalat) iratanyagát vettem alapul, amely vállalat 1949-től kezdve a megye gazdasági életének fontos részét képezte, és ahol a dolgozók több mint kétharmada ingázó volt. A levéltári iratanyag mellett a megyei periodika (*Kelet-Magyarország, Szabolcs-Szatmári Szemle*) is kiemelkedő forrásként kezelendő, hiszen az újságok hasábjain nem csupán a politikai döntések hatásai ismerhetők meg a megyei életében, hanem annak végrehajtása és következményei is. Módszertani tekintetben a kronológiai határok pontos meghatározása mellett az elemzendő források kiválasztásának módszere is lényeges volt, itt egy-egy olyan, nagyszabású intézkedés kiemelésére törekedtem, amivel egy-egy településfejlesztési stratégiai terület lényegét lehetett megragadni.

A településfejlesztés és a regionális politika történeti áttekintése

Területfejlesztés 1945 és 1970 között

Habár az első világháború után merült fel erőteljesen a területi integritás védelme, egészen 1932-ig csupán tudományos munkákban fogalmazódtak meg az országrendezés és területrendezés legfontosabb alap gondolatai.⁶ A Gömbös-kormány már lényeges lépéseket tudott tenni, később pedig kísérletek történtek a területi rendezés egységesítésére,⁷ azonban ennek a folyamatnak a második világháború kirobbanása véget vetett. A későbbiekben, a kommunista hatalomátvételt követően, a területfejlesztési politika kidolgozása is előtérbe került, melynek intézményi hátterét az 1949 és 1951 között működő Területrendezési Intézet (TERINT) képviselte. A TERINT – a tanyaközpontok kialakítása mellett – egy átfogó területfejlesztési koncepció kidolgozásáért is felelős volt.⁸ A településfejlesztési politika fő feladatát egy, az ország egész területét érintő nagyszabású urbanisztikai rendezési terv kidolgozása jelentette, amely folyamat egybeesett az első öt éves terv kidolgozásával is. Az ötvenes évek első felében drasztikus változások történtek: nem csupán az iparpolitikai célkitűzések domináltak a fejlesztési tervekben, ezzel egyértelművé téve az iparosítási tendencia dominanciáját az urbanisztikai irányzat felett, de annak intézményi háttere is megszűnt, hiszen 1951-ben a TERINT is befejezte működését.⁹ Ennek következtében az ötvenes évekre az erőltetett iparosítás, az ideologikus politikai elképzelések jelentős mértékben meghatározták a települések helyzetét. Budapest centralizált szerepkörének csökkentése és a nagyobb városok fejlesztését megcélzó abszolút koncentráció mellett új városok is születtek a semmiből, ennek remek példája volt Sztálinváros,¹⁰ a modernizáció, a szocialista életforma és a társadalmi egyenlőség szimbólumának megtestesülése.¹¹

A korábbi évtizedek politikai célkitűzése egy egységes településfejlesztési koncepció kidolgozása érdekében 1958-ben nyert igazán jelentőséget,

⁶ Rechnitzer János (2004): A területi tervezés története 1990-ig. In: *Település- és városzociológia: szöveggyűjtemény.* (szerk.): Cszimady Adrienne, Husz Ildikó. Gondolat Kiadó, Budapest. 209–210.

⁷ Rechnitzer János – Smahó Melinda (2011): *Területi politika.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 374–375. <https://doi.org/10.1556/9789630598293>

⁸ Rechnitzer János: i. m. 209–213.

⁹ Belényi Gyula (1996): *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963).* /Dél-Alföldi évszázadok, 7./ Szeged. 87–88.; 102–103.

¹⁰ Valuch Tibor (2001): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Osiris, Budapest. 52–53.

¹¹ Horváth Sándor (2004): *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros.* /Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 34./ MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 14.

amikor is a kormány határozatot hozott a regionális tervezés rendszeréről. Ez a határozat már kiemelt feladatként határozta meg a fejlesztési javaslatok alapos kidolgozását.¹² Ennek eredményeként, főként az 1957 és 1961 közötti állapotok vizsgálatának kapcsán, 1961-ben elindult a körülményeket tekintve jobb országos településfejlesztési lehetőségek kidolgozása.¹³ Az 1963-as Országos Településhálózat-fejlesztési Tanulmányterv már határozottabban fogalmazta meg a követendő fejlődési irányelveket.¹⁴ A többcentrumos regionális rendszer elvét szorgalmazta, s az országot 9 régióra, Budapest, Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr Szolnok, Székesfehérvár és Nagykanizsa központokkal, valamint további 82 regionális alközpontra osztotta fel.¹⁵

Az ötvenes és hatvanas évek településfejlesztési politikájának társadalmi hatásai is szót érdemelnek. Konrád György és Szelényi Iván járja körül ezt a jelenséget „A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai” című tanulmányukban. A szerzők az erőltetett iparosítás állították a középpontba, ugyanis az iparosodás üteme jóval megelőzte a városiasodás ütemét, miáltal a munkahelyek száma gyorsabban növekedett a városi lakóhelyek számánál, főként az infrastruktúra rovására.¹⁶ A folyamat legfőbb okai a szerzők szerint az erőltetett iparosítás mellett azok a területfejlesztési alapelvek voltak, amelyek felülírták a területi igényeket, és mindent alárendeltek a tervutasításos rendszernek.¹⁷

Országos politikai célkitűzések (különös tekintettel a 70-es évek politikai közegére)

Míg a településpolitika a kezdetekben jelentős, ambiciózus célokat képviselt, addig a hetvenes évek politikai stratégiájának megfogalmazásakor viszont már figyelembe vették az infrastruktúra fejlesztésének, valamint a népjólét és a településfejlődés fontosságának tényét.¹⁸ Ennek eredménye lett a végleges Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió (OTK). A koncepció alapvetően felismerte, hogy az ipartelepítés nem elegendő a területi egyenlőtlenségek mérséklésére, habár az életviszonyok

¹² Kőszegfalvi György (2009): Törekvések a magyarországi településrendszer tudatos fejlesztésére. *Területi Statisztika*, 49 (6): 575.

¹³ Perczel Károly (1966): *Regionális tervezés és a magyar településhálózat*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 83.

¹⁴ Rechnitzer János: i. m. 214–215.

¹⁵ Kőszegfalvi György: i. m. 576–577.

¹⁶ Konrád György – Szelényi Iván (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 14 (12): 2.

¹⁷ Konrád György–Szelényi Iván: i. m. 24–28.

¹⁸ Enyedi György (1989): Településformáló folyamatok és településpolitika Magyarországon. *Valóság*, 32 (8): 62.

egyenlőtlenségének mérséklése prioritást élvezett, a centralista törekvések még tovább mélyítették a problémát: a kisebb települések népességmegtartó ereje, a korábban felvázolt célkitűzések ellenére, gyengült. Ennek egyik negatív példája Gyűrűfű, egy 1974-ben elnéptelenedő Baranya megyei aprófalva esete, amely eset szinte „országos fogalomná”¹⁹ nőtt ki magát. Mivel az előzetes várakozásokkal ellentétben egyes aprófalvak nem néptelenedtek el teljesen, új lakóik (főként a kedvező ingatlanáraknak köszönhetően) szakmunkások, napszámosok lettek. Ez a folyamat a gettósodó aprófalvak megjelenéséhez vezetett. Ezenfelül azokat az intézkedéseket is előzménynek tekinthetők, amelyek a szegénység felszámolására irányultak. Egy részük az úgynevezett cigánytelepeket érintette. Kemény István 1971-es országos vizsgálata alapján ugyanis tudvalevő volt, hogy a községekben élő romák több mint 68%-a telepeken élt. E telepek felszámolása azonban rövid időn belül társadalmi feszültségekhez vezetett a roma családok falvakba való beköltözése miatt.²⁰

Az OTK eredményeinek visszaságaira helyezte a hangsúlyt Szelényi Iván is, aki 1973-ban dolgozta ki faluosztály- (településosztály-) elméletét.²¹ A weberi alapokhoz viszonyulva,²² hipotézisének alapja az volt, hogy a településfejlesztési és munkahelyteremtési újraelosztás, a centralizációs törekvések nem csupán azt a nemzeti jövedelmet vonják el a településektől, ami bekerül az állami költségvetésbe, hanem egyúttal újraértékelődik az állampolgárok kezében lévő nemzeti vagyon is.²³ Emellett megfigyelhető volt, hogy amíg kiemelt településeken felértékelődik az ingatlan, addig a szegényebb településeken épp az ellenkezője történik, a munkaerőpiac szempontjából pedig a fejlődő településeken jelentősen megnő a munkaerő iránti kereslet, míg máshol a hasonlóan képzettek iránt megszűnik. Ennek a jelenségnek volt köszönhető, nem csupán a szegregációs folyamatok megjelenése településhatárokon belül, az elma-

¹⁹ Gyűrűfű esetében az elnéptelenedés hátterében sajátos okok álltak. Ebben a situációban az elvándorlás egyfajta kollektív döntés eredménye volt, de hátterében számos tényező is meghúzódott. Lásd Farkas János (2017): *Leválni a köldökzsinórról. Ökofalvak Magyarországon*. PTE Néprajz–Kulturális Antropológiai Tanszék – LHarmattan Kiadó, Budapest–Pécs. 132. Ide tartozik az építési engedélyek megtagadása, a településre erőltetett „szerep nélküli” pozíció és az abból eredő hátrányos megkülönböztetés, valamint a *körzetesítés* annak minden következményével, iskolák és egyéb intézmények felszámolásával együtt. Lásd: Havas Gábor – ifj. Schiffer Pál (1983): „A koncepciók születtek egymás után”, II. *Kritika*, 12 (4): 28–30.

²⁰ Virág Tünde (2008): Szegénység és gettósodás. *Ezredforduló*, (3): 17.

²¹ Valuch Tibor: i. m. 56.

²² Módszertani szempontból Weber munkásságához fordul vissza, ez alapján tehát „a különböző részpiacokon értelmezett státuszcsoportok kategóriája sikeresen alkalmazható a polgári társadalom társadalmi tagolódásának elemzésére”. Lásd: Juhász Pál (1988): A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete. *Tér és Társadalom*, 2 (2): 8. <https://doi.org/10.17649/TET.2.2.68>

²³ Juhász Pál: i. m. 8.

radott, szerény anyagi háttérrel rendelkező és tehetősebb településrészek között, hanem hogy a települési hierarchia két végpontja között is egyre nagyobb szakadék alakult ki.²⁴

A hierarchiát alkotó településosztályok meghatározásánál Szelényi számos tényezőt figyelembe vett, többek között a települések jogi státuszát vagy „osztályjellegét”: „*egy-egy településosztály a társadalmi előnyök, illetve hátrányok felhalmozódásának meghatározott módszere*”.²⁵ A falvakon belül a szerző 5 osztályt különböztetett meg: *a sorvadó tanyákat és falvakat*, amely települések kétségtelenül az újraelosztás rendszerének teljes köréből kimaradó térségek; *a stagnáló falvakat*, amelyeket a rendszer még „élni hagy”, ahol azonban az elvándorlás még így is jelentős maradt; a „*teljes társadalommal rendelkező stagnáló falvakat*”, amelyek lényegében nem voltak az elvándorlás elsősorú veszteségeinek tekinthetőek, köszönhetően a munkalehetőségeknek; illetve *a fejlődő, valamint a gyorsabb ütemű fejlődést produkáló, városiasodó falvakat*. Utóbbiak voltak a centralizációs folyamatok alapvető nyertesei, hiszen kiemelkedő mértékben részesültek a nemzeti jövedelemből, ezáltal infrastrukturális, gazdasági fejlődésük is figyelemre méltó volt.²⁶ Szelényi a városokat is kategorizálta. Az I. kategóriába sorolt városok, amelyek a világháborút követően főként politikai-ideológiai okokból kifolyólag háttérbe szorultak,²⁷ szerény körülményekkel és gyenge gazdasági bázissal rendelkező települések voltak, addig a II. kategóriába tartozók, már jobb pozícióval bírtak, rendelkeztek. Ezek a nagyobb városok és megyeszékhelyek voltak a politikai döntéshozatal abszolút kedvezményezettjei.²⁸ Habár kétségtelen, hogy a településrendszerben lezajló folyamatokat kellőképpen szemlélteti, azonban az olyan jelenségeket, mint például az ingázás vagy annak mértéke, nem vette figyelembe.²⁹

Településfejlesztési törekvések a nyolcvanas évektől a rendszerváltásig

A nyolcvanas évekre az OTK megítélése jelentősen megváltozott, hiszen a koncepció nem hogy enyhítette, inkább mélyítette a területi egyenlőtlenséget,³⁰ ez a felismerés pedig rávilágított a területi rendezés gyakorlatának további hiányosságaira is. Ennek a folyamatnak köszönhető

²⁴ Uo.

²⁵ Szelényi Iván (1990): *Városi-társadalmi egyenlőtlenségek*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 159.

²⁶ Szelényi Iván: i. m. 163.

²⁷ Valuch Tibor: i. m. 57.

²⁸ Szelényi Iván: i. m. 160–163.

²⁹ Valuch Tibor: i. m. 58.

³⁰ Kőszegfalvi György (1994): A településfejlődés új feltételei. *Tér és Társadalom*, 8 (3–4): 50. <http://doi.org/10.17649/TET.8.3-4.312>

a településfejlesztési politikai utolsó nekifutási kísérlete, melynek eredménye az az 1982-es miniszeri rendelet (2017/1982. MT hat.), illetve az 1983-as miniszeri utasítás volt, (7/1983. ÉVM) ami megszüntette a területi tervezés korábbi merev rendszerét. A rendszerváltás előtti utolsó jelentős településfejlesztési koncepció, az Országgyűlés 12/1980-85. számú határozata volt, ami módosította a korábbi érvényben lévő koncepciót. Fontos részét képezte a módosító határozatnak annak megállapítása, hogy az urbanizáció súlypontjai a közép- és kivárosok legyenek, valamint az oktatási hálózat megreformálása helyi, városi szinten, valamint a megyeszékhelyeken és a fővárosban.³¹ Habár születtek szemmel látható eredmények, azonban egyrészt az országos és helyi politikai érdekek egyeztetésének hiánya, másrészt a nyolcvanas évek egyre fokozódó finansziális problémái és válságai miatt nem került sor radikálisabb változásokra.³²

A településfejlesztés megyei aspektusai az országos politikai döntések tükrében

A megyei politika jellegzetességei

Az országos regionális politika sajátosságainak összefoglalását követően érdemes megvizsgálni a megyei politika legfontosabb jellegzetességeit is. A hetvenes éveket megelőzően nem született egységes tervezet, ami összefoglalta volna a megye legfontosabb településfejlesztési feladatait. A művelődéspolitikai, az egészségügyi, illetve lakáskörülmények javítása érdekében persze születtek döntések. Az egységes megyei településfejlesztési koncepció a hetvenes évek elején, illetve a nyolcvanas évek közepén (a korábbi településfejlesztési koncepció 1985-ös módosításával) született meg.

A hetvenes évek településfejlesztési politikája, illetve az OTK kétségkívül a megyei politikai döntésekre is hatással volt. A politikai vezetés legfontosabb célkitűzése egyértelműen az életkörülmények OTK által hirdetett kiegyenlítődésének jegyében a településhálózat korszerűsítése volt, illetve hogy egyes területek foglalkoztatottsági, termelékenységi és ellátási színvonal-különbségeinek mérséklésével az egyes területek népességének anyagi, kulturális színvonalában meglévő különbségeket is mérsékelni tudják.³³ Az 1972. március 3-i, megyei tanács által elfogadott határozat

³¹ Rechnitzer János – Smahó Melinda: i. m. 385–386

³² Feitl István (2011): Tanácsrendszer, tanácsigazgatás, településfejlesztés 1956 után. In: Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.): *Megértő történelem. Tanulmányok a 60 éves Gyarmati György tiszteletére.* L'Harmattan Kiadó, Budapest. 381.

³³ Czibalmos Béla (1972): A terület- és településfejlesztés helyzete és feladatai me-

meghatározta az 1970 és 2000 közötti célkitűzéseket a területen, ami 231 községet és várost érintett a megyében. A megye minden lakosa számára azonos lehetőséget kívántak biztosítani, valamint azt, hogy senkit se érlessen hátrány a területi különbségek miatt. Az előírások kiterjedtek a vízellátás és csatornázás fejlesztésére, a lakáshelyzet, a művelődési és egészségügyi ellátás, valamint a közúthálózat korszerűsítésére.³⁴ A nyolcvanas évek stratégiáját illetően az alapvető prioritások nem változtak, azonban a korábbi célkitűzések mellett előtérbe került, egy hatékonyabb iparszerkezet létrejöttének terve, a foglalkoztatási feszültségek mérséklése, valamint olyan beruházások támogatása, amelyek megfeleltek a hosszú távú gazdasági stratégiai terveknek.³⁵ Összeségében megállapítható, hogy a településfejlesztési törekvések alapvetően egységesek voltak, azonban nem lehet elvonatkoztatni attól a tényről, hogy a területi egyenlőtlenség, illetve az ország más megyéihez való felzárkózás gondolata alapján véve determinálta a megyei területfejlesztési politikát.

A településfejlesztési politikában a hetvenes évektől érezte hatását az ingázás jelensége, mint a korszak egyik legjellemzőbb társadalmi problémája, a politikai döntéshozatal számos területén, a művelődéspolitikától a közlekedés politikán át a lakásépítési programokig.

Művelődés

A hivatalos politika az ingázókat is igyekezett bevonni a „szocialista kultúrába”, amely folyamatnak egyrészt az iskolázottsági mutatók javítása, másrészt *a kultúra és az ember közötti szorosabb kapcsolat kialakítása* volt a célja.³⁶ Az érintettek azonban egyáltalán nem voltak vevők erre. Ezt a tényt többek között munkásszállásokról szóló tanulmányok is igazolják: az ott lakók érdeklődését nem keltették fel a kulturális programok, így aztán nem csupán a nevelő szándék, de a kulturált szórakozás célkitűzése sem valósulhatott meg.³⁷ Az ingázók életkörülményeit bemutató szociográfiák (Berkovits György³⁸) és dokumentumfilmek is hasonló képet festettek. Lényegében egy kettős struktúra megléte fedezhető fel a

gyénkben. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 7 (2):1.

³⁴ Czibalmos Béla: i. m. 6–11.

³⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (a továbbiakban: MNL SZSZBML). Szabolcs-Szatmár megye terület és településfejlesztésének hosszútávú feladatai, 1986. március, XXIII. 2, 24–27.

³⁶ Bartha Eszter (2009): *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. ELTE BTK Kelet-Európa története Tanszék – LHarmattan Kiadó, Budapest. 163.

³⁷ Kohut Tamás (2010): „Erkölcsei téren ma már a szállókon rend van” -Mindennapi élet a szocialista korszak munkásszállásain. *Korall*, 9 (32): 74,

³⁸ Berkovits György (1976): *Világváros határában*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

településfejlesztési politika ezen területének keretein belül: habár a valóság negatív képet festett, a politikai vezetés és a hivatalos sajtó igyekezett egy olyan közművelődési struktúrát kialakítani, melynek alapját a valóságtól eltérő eszményi kép szolgáltatta. Ebben a fejezetben ezt a közművelődési stratégiát a megyén belüli ingázók vonatkozásában mutatjuk be.

A távolsági ingázók esetében már korábban tettek előterjesztést a politikai vezetés részéről. Erre példa egy 1964-es jelentés, ami elsősorban a távolági ingázók helyzetét helyezte előtérbe, és amiben szerepelt egyrészt levelező, esti iskolák létrehozásának terve, másrészt a MÁV részéről kultúrkocsik kialakítása.³⁹

A hatvanas évek második felétől a távolsági ingázók ügye mellett a megyén belüli ingázók helyzete is nyilvánosságot kapott. A sajtó már 1965-ban beszámolt bizonyos záhonyi lépésekről.⁴⁰ A határ menti település már a kezdetektől fogva aktívan kivette a részét a bejáró munkások számára kulturális rendezvények szervezéséből. Ennek jegyében a hatvanas évek második felétől rendszeresen szerveztek várótermekben kulturális programokat, elsősorban könyvkölcsönzés, különféle ismeretterjesztő programok, „gördülő kulturális vagonok”,⁴¹ valamint a MÁV-kultúrközpont keretein belül tárlatok formájában. A filmvetítések⁴² is népszerű programnak számítottak a váróteremben várakozó tömeg számára, ami havonta 1000-1200 várakozó munkás számára jelentett kikapcsolódást. A vetítések alkalmával általában ismeretterjesztő, valamint balesetvédelmi és egészségügyi felvilágosító filmeket, valamint ipari tv-kamerák felszerelésével helyi műsorokat mutattak be a közönségnek.⁴³

A megyei periodika Záhonyon kívüli eseményekről is beszámolt: kísérleti szórakoztató kultúrprogramot rendeztek, *Szombat esti beszélgetések*

³⁹ MNL SZSZBML. A Magyar Szocialista Munkáspárt Szabolcs-Szatmár megyei szervezetének archívuma. *Népművelés*, 1964. március 9., XXXV. 31., IX. csop. 26. őrz., 49. doboz, 26.

⁴⁰ Kulturáltan tölthetik a szabadidőt a bejáró munkások Záhonyban. *Kelet-Magyarország*, 1965. 12. 3., 3.; Országos anket Záhonyban a bejáró munkások művelődéséről. *Kelet-Magyarország*, 1966. 10. 28., 1.

⁴¹ A MÁV már évekkel korábban is kísérletezett kulturális vagonok üzembe helyezésével, kialakításával, azonban Záhony esetében csak 1969-ben merült fel ennek lehetősége. (Tárlat a síneken- Program négyezer záhonyi munkásnak. *Kelet-Magyarország*, 1969. 8. 8., 3.)

⁴² A filmvetítések népszerűsége töretlenül tűnt 1968-tól kezdve. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1969-ben már több mint tizennégyezer munkás számára jelentetett kikapcsolódást az évi 45 filmvetítés. (A nap hírei. *Kelet-Magyarország* 1970. 1. 15., 8.)

⁴³ Műsor „menetrendszerűen” Záhonyban. *Kelet-Magyarország*, 1968. 3. 31., 4.; Páll Géza: Ingázók szabad ideje. *Kelet-Magyarország*, 1971. június 30. 5.

néven Vaján,⁴⁴ valamint mozgó könyvkölcsönzés működött Mátészalkán.⁴⁵

A hetvenes évektől azonban más területen is jelentős változások történtek az ingázók ügyében, aminek hátterében főként intézményi jellegű átalakulások, másrészt politikai döntések sorozata állt. Ennek a folyamatnak fontos eleme volt a *Közművelődési Bizottság*, amely 1974-ben az Oktatási, Közművelődési és Ifjúsáspolitikai Bizottságból vált ki, és ténylegesen 1975-től kezdte meg működését. A bizottság támogatói, koordinációs és ellenőrző tevékenységét látott el, feladatköre kiterjedt a felnőttoktatás ügyére, az iparban és a mezőgazdaságban dolgozók, valamint a bejáró munkások kulturális helyzetére.⁴⁶ Ezenfelül az MSZMP KB 1974-es számú határozata tekinthető mérvadónak, amely fontosnak tartotta azt, hogy „a művészeti értékek a nagyközönséghez valóban eljussanak, [...] a szocialista világnézetet és erkölcsöt formáló művek a köztudat részévé váljanak”.⁴⁷ A politikai döntéshozatali folyamat végeredménye viszont az 1976-os közművelődési törvény lett, amely direktíva az állami szervek, a társadalmi szervezetek, a vállalatok és a szövetkezetek közös feladataként jelölte meg „a közművelődésben hátrányos helyzetű dolgozók”, tehát a tanyákon élők, a munkásszállások lakói, illetve a bejáró munkások művelődésének elősegítését.⁴⁸

Az 1976. évi törvény hatása már 1977-ben érezhető volt, hiszen a több munkalehetőséget biztosító nagyobb vállalatok igyekeztek megfelelni a politikai iránymutatásoknak. Bejárók klubját létesítettek például többek között a Magyar Optikai Művek (MOM) mátészalkai üzemében is a dolgozók részére. A MOM esetében különösen fontos volt a bejárók helyzete, hiszen 1974-ben több mint 500 ingázó munkás dolgozott a vállalatnál. Egy 1974-ben megjelent cikk felvázolta a vállalat ilyen jellegű elképzeléseit: egy úgynevezett „*kultúrkombinát*” kialakítása volt a cél a munkások számára, melynek részét képezte a „*mozi, a bejáró dolgozók pihenőhelye és a klub*”.⁴⁹ A hetvenes, illetve a nyolcvanas éveket végigkísérték a munkásművelődés hasonló jellegű kezdeményezései, nem csupán vállalati kereteken belül (Mezőgép, papírgyár, konzervgyár), hanem kisebb városokban

⁴⁴ Páll Géza: Mit csinál ön szombat este? Vajai kísérlet a szabad idővel. *Kelet-Magyarország*, 1970. 9. 23. 3.

⁴⁵ Kísérlet Mátészalkán: Házhoz mennek a könyvtárosok. *Kelet-Magyarország*, 1975. 4. 11. 5.

⁴⁶ MNL SZSZBML. Beszámoló a Közművelődési Bizottság tevékenységéről 1978. június 8., XXIII. 1., 3.,

⁴⁷ Valuch Tibor (2006): Magyar művelődés 1948 után. In: Kósa László: *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 613.

⁴⁸ 1976. évi V. törvény – A közművelődésről. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1976. 46–54.

⁴⁹ Tarnavölgyi György: Konyha, fürdő, klub-Gondoskodás a munkásokról. *Kelet-Magyarország*, 1974. 12. 28., 3.

és falvakban is.⁵⁰ A SZÁÉV esetében ugyancsak különleges szerepet töltött be a megfelelő művelődési viszonyok kialakítása, hiszen nem csupán a bejáró munkások, hanem a meglévő állandó jelleggel működő munkásszállók lakói számára⁵¹ is fontos volt a kulturális lehetőségek biztosítása. A naponta ingázók számára ebben az időszakban kihelyezett rendezvényeket (ismeretterjesztő előadásokat, „Ki nyer ma?” vetélkedőt) is szerveztek.⁵²

Irodalmi színpadok és ifjúsági klubok megalapításán túl (Tungsram, Kiszvárd) egy másik népszerű kezdeményezés a „buszrádió”, más néven „ingázó rádió” volt, ami tulajdonképpen információs program sugárzását jelentette (a vállalati életről, politikai eseményekről) a munkásszállító buszokkal utazók számára. Példának okáért a KEMÉV (Kelet-magyarországi Közmű és Mélyépítő Vállalat – Nyíregyháza) is tett ilyen jellegű lépéseket.⁵³ A vállalati tevékenység fontos részét képezte emellett szakmai, iskolai képzés elősegítése,⁵⁴ letéti könyvtárak létrehozása is, amelyek egyaránt hozzájárultak a bejáró munkások művelődésének elősegítéséhez. 1977-ben példának okáért már jó néhány intézmény (Nyíregyházi Konzervgyár, Taurus Gumigyár, KEMÉV, Tiszavasvári Alkaloida Gyógyszervegyészeti Gyár) rendelkezett állandó könyvtárral.⁵⁵ A nyolcvanas években a vállalatok még inkább kivették részüket a művelődést közvetítő tevékenységből, a vállalati bejárók klubja továbbra is népszerűségnek örvendett.⁵⁶ Azonban a vasút- és autóbusz-állomások többségén (kevés kivételtől eltekintve, például a nyíregyházi vasútállomáson, ahol „ideiglenes mozi” alakítottak ki 1978-ban)⁵⁷ még mindig nem volt lehetősége az állandóan utazó bejáró munkásoknak várakozási idejük hasznosabb eltöltésére.⁵⁸

⁵⁰ Bartha Gábor: Ragaszkodás Levelekhez – az emberek este hazamennek. *Kelet-Magyarország*, 1979. 9. 16. 3.; Bejárók órái. *Kelet-Magyarország*, 1980. 10. 16., 3.

⁵¹ A vállalat esetében a munkásszállók lakóinak száma a közművelődési törvény életbe lépése idején 920 fő volt. (MNL SZSZBML. Jelentés a közművelődési párthatározat és törvény végrehajtásának eredményeiről, gondjairól, tennivalóiról a SZÁÉV-nál, 1977. július 4., XXXV. 75., 1. öe., 16. doboz, 6.)

⁵² MNL SZSZBML. Jelentés a közművelődési párthatározat és törvény végrehajtásának eredményeiről, gondjairól, tennivalóiról a SZÁÉV-nál, 1977. július 4., XXXV. 75., 1. öe., 16. doboz, 16–17.

⁵³ Kártya vagy kultúrház? – Adalékok a bejáró dolgozók műveltség szintjéhez. *Kelet-Magyarország* 1977. 1. 23. 7.; Üzemi konyháról, védőruháról a buszban: „Itt az ingázó rádió” záhonyi kezdeményezés, *Kelet-Magyarország*, 1975. 9. 23., 2.

⁵⁴ Marik Sándor: Kártya, könyv és buszrádió. *Kelet-Magyarország*, 1976. 12. 12., 2.

⁵⁵ Seregi István (1977): A szakszervezeti könyvtárak a munkások művelődéséért. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 12 (2): 40.

⁵⁶ Ezek a klubok 1976-ban hetente átlagosan 100–150 fős létszámmal működtek. (Barrakó Erzsébet: A borsodi példa – Záhonyban – Ki törődik a bejáró munkásokkal? *Kelet-Magyarország*, 1976. 4. 2., 2.)

⁵⁷ Mozi az állomáson. *Kelet-Magyarország* 1978. 5. 27., 3.

⁵⁸ Bejárók órái. *Kelet-Magyarország* 1980. 10. 16., 3.

Közlekedéspolitika

A művelődéspolitika mellett a közlekedéspolitika területén is éreztette hatását az ingázók számának erőteljes megnövekedése. Míg a hatvanas években nem történtek lényeges lépések, addig a hetvenes években ez a helyzet megváltozott, és a hosszú távú fejlesztési tervezetek alapján világossá vált, hogy a politikai vezetésnek is törekednie kell a megyén belüli ingázók egyre növekvő tömegének napi munkavégzéséhez elengedhetetlen autóbusz- és vonatközlekedés fejlesztésére.

Egy 1976-os jelentés példának okáért már nagy hangsúlyt fektetett a bejáró ingázók helyzetére, amely esetben *„a fő feladat a kulturáltság és hatékonyság biztosítása, kialakítása. Ezek döntően vállalati feladatot jelentenek.”*⁵⁹ A munkaadó vállalatok tehát törekedtek a mindennapi közlekedés megkönnyítésére. A vállalati felelősségvállalás már a hetvenes évek első felétől jellemezte a közlekedéspolitikai intézkedéseket. Ebből a szempontból a vállalati munkásszállító buszok folyamatos beszerzése és üzemeltetése jelentette az intézkedési terv egyik sarokkövét. A SZÁÉV, mint a megyei ingázás egyik legfontosabb gócpontja, már jóval az 1976-os helyzetjelentés előtt gondoskodott ingázó munkásai számára⁶⁰ a mindennapos közlekedési nehézségek enyhítéséről. Erre remek példa a vállalati munkásszállító buszok megjelenése.⁶¹ Már 1972-ben, a Budapesti Közlekedési Vállalattal egyetértésben,⁶² megtörtént az autóbuszok beszerzése.⁶³ 1974-ben a vállalat már 8 busszal rendelkezett, azonban a szállítási gondokat így sem lehetett teljes mértékben mérsékelni, ezért további járművek beszerzésére volt szükség.⁶⁴ Ez az igény az V. öt-

⁵⁹ MNL SZSZBML Jelentés a Végrehajtó Bizottsághoz – a megye tömegközlekedésének és munkásszállításának helyzetéről, 1976. március 18., XXIII 2., 1–2.

⁶⁰ 1975-ben a SZÁÉV naponta bejáró dolgozóinak száma 2170 fő volt. (MNL SZSZBML. Jelentés a közművelődési párthatározat és törvény végrehajtásának eredményeiről, gondjairól, tennivalóiról a SZÁÉV-nál, 1977. június 4., XXXV.75., 1. öe., 16. doboz, 6.)

⁶¹ A vállalati munkásszállító buszok megjelenése mellett az úgynevezett *„buszbizalmiaknak”* is fontos szerep jutott, hiszen feladatuk volt, hogy folyamatosan figyelmekkel kísérjék a buszok utasainak érdeklődését, annak érdekében, hogy *„ne a kocsmá előtt álljanak meg”*. (MNL SZSZBML VB ülések jegyzőkönyve, napirendi pontjai-1. Jelentés a bejáró dolgozók helyzetéről vállalatunknál, 1978. június 27., XXXV. 75., 10. öe., 17. doboz, 5.)

⁶² Egy 1972. évi jelentés szerint, a SZÁÉV és a BKV közötti megállapodás értelmében, 8 darab autóbuszt, 1973-ban pedig további 2 buszt helyeztek üzembe. (MNL SZSZBML. A SZÁÉV Párt Végrehajtó Bizottságának ülésének jegyzőkönyve, 1. Jelentés a dolgozók élet- és munkakörülményeinek javítására vonatkozó MSZMP Szabolcs-Szatmár megyei Bizottság Végrehajtó Bizottsága 1972. január 12-ei határozatának végrehajtásáról, 1973. évi értékelése, 1974. április 8., XXXV. 75., 2. öe., 12. doboz, 7.)

⁶³ Uo.

⁶⁴ MNL SZSZBML. Jelentés a szakszervezeti munkával kapcsolatos párthatározatok végrehajtásának tapasztalatairól. Élet és munkakörülmény alakulása, 1974. november

éves terv célkitűzései között is szerepelt.⁶⁵ Habár a munkásszállítás továbbra is nagy gondot jelentett a vállalati vezetés számára, hiszen 1976-ban a Mátészalkán és Nyíregyházán üzemeltetett állandó jelleggel működő munkásszállókon kívül nem üzemelt más ilyen fajta létesítmény a megyében. Ezenfelül a korszerűtlen tehergépkocsik tömegének megléte is gondot okozott, amelyek nem elégítettek ki alapvető igényeket sem. Emellett a naponta bejáró munkások esetében a lakóhely szerinti megoszlás is rendkívül szétszórt volt a maga 30–35 km-es vonzaskörzetével, és a közforgalmi járművek menetrendje sem igazodott a munkaidőhöz, így a meglévő autóbusszflotta mellett a menetrend szerinti járatok igénybevétele szóba sem jöhetett. 1976-ban a korábbi 8 munkásbusz helyett már 44 munkásjárat működött (13 saját autóbussz, a Volánnal megkötött szerződés értelmében 6 autóbusszt szereztek be, és 25 tehergépkocsit állítottak forgalomba).⁶⁶

A hetvenes évek második felétől a járatok száma tovább nőtt. Míg 1975-ben 48 járaton átlagosan 1890 dolgozót szállítottak, aminek költsége 11 732 m/Ft volt, addig a későbbiekben 50 járaton átlagosan 2010 főt fuvaroztak rendszeresen, aminek összege arányosan nőtt a következő évben (12 074 m/Ft). 1977-re továbbra is fontos cél volt a munkásszállítás további fejlesztése főként több személyszállító busz vásárlásával.⁶⁷ A vállalati jelentések szerint 1978-ban 1600 fő, 1979-ben 1980 fő szállítása volt a cél, valamint a tehergépkocsival való szállítás további csökkentése, 3 Ikarus kisbusz és Rotan típusú kisbuszok megvétele. Azonban ez az időszak nem csupán a kitűzött célok, hanem öt kelet-magyarországi építőipari vállalat együttműködése kapcsán is jelentős volt. 1978 októberében a vállalatok kölcsönös szerződést írtak alá a megyén belüli munkásszállítás racionalizálásáról. A megegyezés legfontosabb célja a párhuzamos vállalati munkásszállítás kiküszöbölése volt, valamint az építőipari vállalati munkásszállító buszok menetrendjének, útvonalának egyeztetése. Az intézkedések 1979-től léptek életbe.⁶⁸

A következő évektől kezdve a vállalati felelősségvállalás ezen példája

6., XXXV. 75., 3. öe., 12. doboz, 6.

⁶⁵ Az V. ötéves terv keretein belül 1975-ben 8, 1976-ban 6, 1977-ben 2 autóbussz került megvásárlásra. Többségük alacsony színvonalú jármű volt, de 1977-ben már sikerült kulturáltabb szállító eszközöket beszerezni. (MNL SZSZBML. Pártbizottsági ülések jegyzőkönyve. Szóbeli kiegészítés. Bejáró dolgozók helyzete a vállalatnál című PB anyaghoz, 1978. július 31., XXXV. 75., 3. öe., 17. doboz, 6.)

⁶⁶ MNL SZSZBML. Pártbizottsági ülés 1976. június 29-ei jegyzőkönyve. Az V. ötéves terv időszakára szóló vállalati, egészségügyi, szociális, kulturális terv, 1976. június 15., XXXV. 75., 1. öe., 12. doboz, 49–51.

⁶⁷ MNL SZSZBML. Jelentés a munkahelyi szociális ellátásról a 11/1976/VIII.3. rendelet végrehajtásáról, 1977. július 13., XXIX. 36, 38. doboz, 3–4.

⁶⁸ MNL SZSZBML. 1979. évi szociális terv, 1978. december 4., XXIX. 36., 38. doboz, 1–2.

mellett további intézkedések is nyomon követhetőek voltak a megyében. Egyrészt nagyobb városok esetében: erre jó példa Mátészalka esete 1978-ból, amikor is a sajtó arról számolt be, hogy a város 16 munkásszállító autóbusz megvásárlásával járult hozzá a mindennapi ingázás nehézségeinek enyhítéséhez.⁶⁹ A SZÁÉV példáját számtalan vállalat is követte, amelyek hasonló módon munkásbuszokat üzemeltettek dolgozóik számára 1976-tól, többek között a KEMÉV (Nyíregyháza) is.⁷⁰

A nyolcvanas években is megmaradt a munkásbuszok kiemelt funkciója, a viszonylag alacsony kihasználtság azonban azt idézte elő, hogy egyrészt több vállalat bejáró munkásai használtak egyszerre egy munkásbuszt, másrészt a munkások mellett a „civiliek” is használhatták ezeket a buszokat, így lényegében helyközi járatként is funkcionáltak eredeti szerepvállalásuk mellett.⁷¹

Lakáspolitikai

A közlekedéspolitikához hasonlóan a lakáskérdés is döntő volt az ingázás kezelése kapcsán. A megyében lezajló lakáselosztás a társadalom számos szegmensét érintette, sőt az ifjúságpolitikára is hatással volt, így nem csupán az ingázás szempontjából okozott társadalmi feszültséget.⁷² Az ingázás jelenségével kapcsolatban a hetvenes években merült fel, hogy mivel a meglévő munkásszállások nem jelentenek kielégítő megoldást az ingázók számára az ingázással együtt járó fáradtság mérsékléséhez, az ingázók városba telepítése, a városokba áramlása jelenthetne jobb megoldást.⁷³

Habár hivatalosan a hetvenes évektől kezdve került napirendre munkáslakások építése, egyúttal pedig megkérdőjelezhetővé vált a munkásszállások befogadóképessége, azonban néhány vállalat (például a SZÁÉV) esetében már korábban is jelentősége volt ennek a problémának. Míg a vállalatnál jelentkező lakás gondok enyhítése korábban a (Nyíregyházi) Városi Tanácstól függött, addig 1968-tól már számos lehetőség vált elérhetővé, melynek eredményeképpen vállalati készenléti lakások épültek, valamint 45 vállalati dolgozó lakásépítési akcióját segíthették elő, valamint a kialakult körülmények lehetőséget teremthettek további vállalati lakásépítési akciók számára is.⁷⁴ Korábbi vállalati kezdeményezéseken

⁶⁹ Munkásbuszt vásároltak. *Kelet-Magyarország*, 1978. 7. 11., 2.

⁷⁰ Üzemi lapokban olvastuk. *Kelet-Magyarország*, 1977. 10. 28., 2.

⁷¹ Munkásbusz helyi járatban. *Kelet-Magyarország*, 1984. 8. 3., 1.; Tataroznak-szállítanak. *Kelet-Magyarország*, 1984. 3. 18., 5.

⁷² Jobb lakásépítési lehetőséget a fiataloknak. *Kelet-Magyarország*, 1981. 12. 4., 1.

⁷³ Bóhm Antal (1983): Helyzetkép az ingázókról. *Társadalmi Szemle*, 38 (12): 43.

⁷⁴ MNL SZSZBML. Jelentés a IX. Pártkongresszus és Építőipari Párttervezlet határo-

túl azonban a későbbiekben a lakásprobléma megoldatlansága a politikai vezetés részéről is nagyobb figyelmet kapott.

A bejáró munkások lakáshelyzetének terén a IV. ötéves terv (1970–1975), illetve az V. ötéves terv (1976–1980) során sikerült lényeges eredményeket elérni. Mint a statisztikai adatok is bizonyítják, a megyében 1945 és 1959 között 28 400, 1960 és 1969 között 30 000, addig 1970 és 1980 között 51 350 lakás épült meg. A nyolcvanas években viszont némiképp mérséklődött ez az tendencia (44 250 lakás). Tehát az 1970 és 1980 közötti időszak rendkívül sikeres volt a lakásépítések szempontjából.⁷⁵

Ahogy arról egy 1974-ben készült megyei tanács Végrehajtó Bizottságához címzett jelentés is beszámol, egy 1973-ban elindult munkáslakás-építési akció során a kezdetekben 127 család jutott lakáshoz, ezenfelül pedig még közel 500 család lehetett valamely nyíregyházi lakótelep lakója.⁷⁶ Egy 1975-ös beszámolóban már sokkal inkább körvonalazódott az 1973-as építési akció sikeressége: főként Záhony és Nyíregyháza városára korlátozódott akció keretein belül 1973-ban 126 db, 1974-ben 173 db lakás épült meg, 1975-re pedig 170 lakás építését célozták meg.⁷⁷ Egy 1973-as záhonyi letelepítési program elsősorban a fiatalokat és a vasúti alkalmazottakat szólította meg, akiknek a munkáját elengedhetetlenül fontosnak tartotta a helyi vezetés.⁷⁸ Az V. ötéves terv a program szempontjából fordulópontot jelentett, hiszen 1977-től az érintett városok körét Mátészalkára és Nyírbátorra, a későbbi években pedig az ingázás további gócpontjaira is fokozatosan kiterjesztette.⁷⁹

1980-ra a kedvezményezett városok köre tovább bővült a megyei jogú városokon át az olyan kiemelt településekig, mint például Nyírmada,⁸⁰ valamint ebben az évben számos munkáslakótelep is átadásra került a megyeszékhelyen és számos egyéb településen is.⁸¹ A hetvenes évek második felétől a vállalatok is egyre inkább kivették részüket a lakások építéséből saját alkalmazottaik számára. Erre példa a Ságvári-lakótelep, amely számos kisebb nyíregyházi vállalat mellett a KEMÉV bejáró dolgozói

zatainak végrehajtásáról, ennek tükrében az 1969. évi vállalati gazdálkodás tapasztalatairól és az 1970. évi gazdaságpolitikai feladatokról, 1970. február 16., XXXV. 75., 1. öe., 6. doboz, 5.

⁷⁵ Szabolcs-Szatmár megye statisztikai évkönyve 1980. Központi Statisztikai Hivatal Szabolcs-Szatmár Megyei Igazgatósága, Nyíregyháza. 1981. 16–17.

⁷⁶ MNL SZSZBML. Jelentés a Végrehajtó Bizottsághoz a megye 1971–1975. évek közötti lakásépítési tervének végrehajtásáról és az V. ötéves tervi lakásépítési területeihez szükséges közművesített területek elő, készítéséről, 1974. június 14., XXIII. 2., 8.

⁷⁷ MNL SZSZBML. Jelentés a Végrehajtó Bizottsághoz az V. ötéves terv lakás- és kommunális beruházásainak előkészítéséhez, 1975. július 8., XXIII. 2., 4.

⁷⁸ Északkeleti partvidék. Változtatni az életformán. *Kelet-Magyarország*, 1973. 7. 24., 2.

⁷⁹ Milyen kedvezményeket nyújt az akció? – Nyolcszáznegyvenkét munkáslakás. *Kelet-Magyarország*, 1977. 10. 11., 2.

⁸⁰ Munkáslakások meggyezerte. *Kelet-Magyarország*, 1980. 3. 18., 1.

⁸¹ Munkáslakótelep Vaján. *Kelet-Magyarország*, 1980. 4. 4., 2.

számára is otthont jelentett. A megyei lakótelep építés egyik legemblematikusabb esete Nyíregyháza-hoz kötődik, az úgynevezett Jósaváros-építkezés, amely városrész 1980-ra már 13 361 fő, azon belül 6397 aktív kereső számára⁸² jelentett biztos lakóhelyet.⁸³ A SZÁÉV esetében a hetvenes években is sikerült eredményeket elérni. Habár ekkor korlátozottabb anyagi lehetőségeik voltak (évente csupán mintegy 20 lakás vásárlásához tudtak kölcsönt folyósítani), azonban a hetvenes évek második felére még így is egyszeri, vissza nem térítendő lakástámogatást tudtak folyósítani alkalmazottjaiknak, 5–10 ezer forint értékben.⁸⁴ A nyolcvanas évek második felétől ezek a kezdeményezések azonban abbamaradtak, az építkezések korábbi üteme pedig jelentősen csökkent. Habár a nyolcvanas években az építkezések száma viszonylag magas volt, nem tudták meghaladni a hetvenes évek e téren elért eredményeit.

Összegzés

Tanulmányomban arra törekedtem, hogy a településfejlesztési politika és gyakorlat, valamint az ingázás összefüggéseit, egymásra hatását komplex megközelítésben vizsgáljam. Munkám során rámutattam arra, hogy az ingázás jelensége a hatvanas évektől jelent meg a politikai diskurzusban; míg kezdetben a távolsági ingázás, addig a hetvenes évektől már a megyén belüli ingázás és az ezt generáló élethelyzet viszontagságainak mérséklésére való törekvés is meghúzódott a döntések hátterében. A megyei településfejlesztési politika legfontosabb célkitűzése az ingázókat illetően kezdetben a bejárók számának csökkentésére, a későbbiekben a megyén belüli ingázók arányának mérséklése irányult. Ez a folyamat lényegében, ahogy a statisztikai adatok is bizonyítják, sikeresnek könyvelhető el, hiszen a rendszerváltás időszakára is sikerült fenntartani a korábbi évtizedekben tapasztaltakat.

A legtöbb változás az ingázók életmódjának körülményeinek alakulását tekintve három szakterületen volt nyomon követhető. A közlekedés- és lakáspolitikában sikerült egy olyan politikai programot végrehajtani, ami több száz naponta bejáró munkás mindennapi nehézségeit tudta megszüntetni. E téren a vállalati felelősségvállalásnak kitüntetett szerepet tulajdonítottak. Ezeknek köszönhetően nem csupán a munkavállalók többsége jutott vállalati lakáshoz közel az üzemhez, hanem az intéz-

⁸² KSH 1980. évi népszámlálás, 35. A lakótelepek főbb adatai. Budapest. 1983, 388., 418.

⁸³ Milliárdos beruházás. Folytatódik Jósaváros építése. *Kelet-Magyarország*, 1975. 2. 16., 5.

⁸⁴ MNL SZSZBML. SZÁÉV MSZMP Bizottságának jegyzőkönyve. Szóbeli kiegészítés. A bejáró dolgozók helyzete a vállalatnál című PB. anyaghoz, 1978. július 31., XXXV. 75. 3. óe., 17. doboz, 3.

kedések jelentősen enyhítették a mindennapos közlekedési nehézségeket is. Ezt mi sem jelzi jobban, mint hogy a korszakban a bejáró dolgozók által igénybe vett vállalati munkásszállító buszok a legnagyobb, a bejárók tömegét foglalkoztató üzemegységek esetében több mint ezer munkást szállítottak naponta. A munkásszállító járművek a művelődéspolitikában is szerepet kaptak, hiszen az ingázórádió fontos információforrást és szórakozási lehetőséget jelentett az utazók számára. A rádiós programokon kívül az oktatási lehetőségek, a könyvtárhálózat, valamint bejáróklubok is kiemelt szerepet játszottak a vállalati munkások művelődésében. A művelődéspolitikai területén egyfajta kettőség is megfigyelhető volt: míg a politikai vezetés és a sajtó egy olyan közművelődési struktúrát kívánt létrehozni, ami igyekezett az ingázók egyre nagyobb tömegével megismertetni kulturális szokásokat, a valóságot ábrázoló szociográfiák, dokumentumfilmek azonban nem tükrözték ezeket az elvárásokat. A hatvanas évektől helyi kezdeményezések születtek, amelyek kulturális lehetőségeket nyújtottak az ingázó munkások számára, főként Záhonyban, Mátészalkán és további kisebb településeken, a hetvenes évektől pedig, a politikai változások eredményeként, már komolyabb szintű intézkedések születtek.

A vállalati kezdeményezések virágkora tehát kétségtelenül a hetvenes évek volt. A közlekedéspolitikában a munkásszállító buszok funkciója ugyanúgy megmaradt a nyolcvanas években is, azonban kihasználtságuk, mint ahogyan jelentőségük is folyamatosan csökkent. A lakásberuházások terén is jelentős eredményeket sikerült elkönyvelni a vállalatoknak. Nem csupán támogatták a munkáslakások építését, hanem vállalati kölcsönök útján mindinkább enyhítették évről évre a munkavállalók lakhatási nehézségeit. A későbbiekben azonban ezek (pl. a SZÁÉV esetében) addigi eredményei sem bizonyultak tartósnak anyagi nehézségeknek köszönhetően, azonban az építőipari vállalat fő profilja nyomán így is jelentős számú lakást sikerült átadni a nyolcvanas években is. Végül sok erőfeszítés történt annak céljából is, hogy a naponta ingázó, rengeteg időt a váróteremben töltő munkások tömegével is megismertessék a szocialista kultúrát, azonban, mint ahogy a sajtó is rávilágított, várakozási idejük hasznosabb eltöltésére még így sem volt túl sok lehetőségük.

A SZÁÉV és sok más vállalat is kivette részét ebből a folyamatból. Érdemes azonban a továbbiakban nem csupán a megyei üzemek, hanem olyan országos vállalatok esetében is alaposan megvizsgálni ezt a mechanizmust, amelyek kihelyezett megyei üzemegységgel is rendelkeztek, illetve megvizsgálni azt, hogy a megyei ingázók ügye milyen mértékben volt képviseltetve egy országos vállalati stratégia keretein belül a társadalmi/szociálpolitikai tervekben.

A GUTENBERG-GALAXIS ELSŐ ÉVSZÁZADAI. ADAMUS CSUPOR ÉS A *PANEGYRICI LATINI*

Szabó Andrea

Összefoglaló:

Tanulmányom a 16–17. századi Kárpát-medence művelődéstörténetének a könyvkiadás és az írásbeliség elterjedésével kapcsolatos hatását igyekszik röviden összefoglalni. Mivel a tárgyalt korszak jelentős történelmi eseményekben gazdag, és a nyomdaiparban is számos európai ország ért el jelentős fejlődést, terjedelmi korlátokra való tekintettel sok esetben csak érintőleges összefoglalást teszek, a nyomdászat korai korszakára jellemző ősnymtatványok esetén rövid külhoni és hazai kitekintéssel, hiszen ezek a munkák idővel a magyar könyvterjesztésben is szerepet kaptak. Továbbá egy saját tulajdonban lévő, 1694-es kiadású *Panegyrici Latini* kötetén keresztül szeretném illusztrálni a könyv és olvasója közötti kötődést ebben a korszakban.

Kulcsszavak: könyvnyomtatás, művelődés, olvasás, nemesi családok, magánkönyvtárak, reformáció, jezsuita oktatás, Adamus Csupor

Abstract:

This study is an attempt to summarize the influence of the spread of printing and literacy in the cultural history of the Carpathian basin in the 16th and 17th century. As the aforementioned era is rich in significant historical events and the printing industry also improved substantially in quite a few European countries, in certain cases I would only provide a short review. I would make an overview about the incunables – which is a typical form of the epoch – regarding Hungary and other countries as well; this is quite important as with time the incunables, or similar publishings, play a role in the distribution of books in Hungary. Additionally, I would like to present the bond between the book and its reader at the time through a privately owned *Panegyrici Latini*, published in 1694.

Keywords: book printing, culture, reading, noble families, private libraries, Reformation, Jesuit education, Adamus Csupor

A könyvnyomtatás előzményei és kezdetei

„Valamiképen ma, úgy a régen letűnt századokban is főleg a könyvek voltak a szellemi élet színvonalának fokmérői.”¹

Iványi Béla

Az Európát sújtó folyamatos viszálykodások évszázadaiban és az ezeket szüntelen tarkító járványok idején is egyre növekvő igény jelentkezett az írásos kiadványok, a könyvek iránt, amelyek a korai xilográfiai² munkáktól eltekintve leginkább szerzetesek keze alól kikerült, gyönyörű kézzel írott kódexek, illusztrált pergamenek voltak. A könyvnyomtatást hagyományosan *Johannes Gutenberg* (szedő-sorjázó, Strasbourg, Mainz) nevéhez kötjük, ugyanakkor el kell mondanunk, hogy mint oly sok minden más területen is, párhuzamosan futottak nyomdászati kísérletek. Így említésre méltó az Avignonban tevékenykedő ötvös *Procopius Waldfoghel*, a strasbourgi független nyomdász, *Johannes Mentelin* – kinek német nyelvű Bibliája 1460-ban jelent meg³ –, valamint a holland *Laurens Janszoon Coster*,⁴ akit a hollandok nagyon sokáig a nyomdászat feltalálójának tekintettek. A könyvek iránti igény táplálta kísérletező kedvből tehát a világ számos pontján indultak törekvések, ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a nyomdászathoz, a szedhető betűk igényes kivitelezéséhez olvasni tudó szakmunkásokra, fejlett fémművességre is szükség volt. Az arab közvetítéssel Európában is meghonosodott papírgyártás révén az alapanyag előállítása olcsóbbá vált, és ez nagyban befolyásolta a készülő művek előállítási költségét is.⁵

A megjelenő sikerkönyvek első mecénásai a banki befektetők voltak. Gutenberg is egy tehetős ember kölcsönéből hozta létre nyomdáját. Bib-

¹ Idézi: Farkas Gábor: A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai. Magyar Könyvszemle, 1992. 100–121. <https://docplayer.hu/amp/111504115-A-szazadi-polgari-konyvtarak-tipusai.html> (letöltés dátuma: 2021. 02. 27.).

² Erre szép példa az i. sz. 868 májusában készült, 7 csíkból álló *Gyémánt-szútra*, amely Stein Aurél magyar származású orientalista révén jutott el Európába. E munka a Dunhuang Project keretein belül digitálisan bárki számára elérhető: <http://idp.bl.uk/> (letöltés dátuma: 2021. 03. 06.).

³ Csodálatos kiadványa 2013 óta digitális formátumban a müncheni Bayerische Staatsbibliothek alábbi weboldalán is megtekinthető: <https://daten.digital-sammlungen.de/0003/bsb00036981/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00036981&seite=1> (letöltés dátuma: 2021. 02. 28.).

⁴ <https://www.britannica.com/biography/Laurens-Janszoon-Coster> (letöltés dátuma: 2021. 02. 28.).

⁵ Gutenberg első Bibliájának minden egyes példányához közel százhetven borjú bőrére volt szükség; a betűkiszüreték előállításának és a nyomdák beüzemelésének a költsége is nagyon magas volt. Cave, Roderick – Ayad, Sara (2015): *A barlangfestményektől az e-könyvig*. Kossuth Kiadó, Budapest. 98.

liáját, amelyben egy lapra 42 sor fért, 1454-ben a frankfurti vásáron árulták először, a legfinomabb pergamenre nyomtatva.

Nem mindenki lelkesedett azonban a korszak legújabb találmánya iránt. *Johannes Trithemius*⁶ az 1494-ben megjelent *De Laude Scriptorum* című munkájában továbbra is a kézi másolást dicsőíti, mert úgy véli, hogy a nyomdafesték kiegészíti a papírt. Fontos még megjegyezni, hogy az arab világban még nagyon sokáig tiltott volt a könyvnyomtatás. Az első arab nyomda 1729-ben jött létre, amelynek létrehozását komolyan meg kellett indokolni. Ezt az erdélyi származású *Ibrahim Mütefferika*⁷ tette meg.

Érdekesség bibliográfiai szempontból, hogy az első mainzi nyomtatványok a török veszedelemről szólnak. Maga Vitéz János is járt Mainzban, és nem kizárható, hogy ő maga is találkozott Gutenberggel. Az *Academia Istropolitana* 1465-ös megalapításának gondolata már jelezte a nyomtatott könyvek fontosságát, és 1470-ben Hess Andrást hívták Budára nyomdát alapítani.

A hazai nyomdászat története a *Budai Krónikával* kezdődik. „*Finita Bude anno Domini MCCCCLXXIII in vigilia penthecostes: per Andream Hess*” („Budán az Úr 1473. esztendejében Pünkösöd előestéjén fejezte be Hess András”).

Korai nemzetközi munkák rövid jellemzése

Röviden érdemes szót ejteni azokról a nyomdákról, amelyek tulajdonképpen a tudásteremtés első nemzetközi közvetítői voltak ezekben a századokban. Ekkor készült el *Hartmann Schedel* német történész latin nyelvű világtörténelme, amelyet *George Allt* fordított le németre. Kiadója nem volt más, mint a Budán is számos ügynökkel dolgozó,²⁴ nyomdagépet üzemeltető *Anton Koberger*.⁸ Ez a mű már 1493-ban 2000 példányban jelent meg, és 1800 impozáns fametszetével gazdagon illusztrált munkának számított. Ebben a korszakban is igen gyorsan felismerték a kalózkivadványokban rejlő lehetőségeket. Lévén, hogy ekkor még szerzői jogok nem léteztek, nagyon sokszor jelentek meg olcsóbb, gyengébb minőségű és illusztrációiban az eredetitől messze elmaradó munkák.⁹

Az angol nyomdászat kezdeti időszakára jellemző, hogy igen kevés könyvet adtak ki, az is döntő többségében nemzeti nyelvű kiadás volt. Elkészültek az első felnőtteknek szóló viccgyűjtemények is. Az angol nyom-

⁶ Legnevesebb munkája a *Steganographia* 1606-ban jelent meg, és a titkosírásokról szól. Rögön a tiltott könyvek listájára került, mert azt feltételezték, hogy feketemágiáról szóló kiadvány. Trithemius 1500 kötetes könyvtárat hozott létre.

⁷ Ő volt II. Rákóczi Ferenc török tolmácsa és titkára.

⁸ Cave, Roderick – Ayad, Sara: i. m. 100–101.

⁹ Például Johann Schönsperger augsburgi nyomdász.

dászat azonban valami pluszt is hozott, ami nagyon jelentős: egységesítette a nyelvhasználatot. Fontos megemlíteni *Wynkyn de Worde*¹⁰ nevét: ő volt az első, aki hangjegyeket tudott nyomtatni 1495-ben. A könyvkereskedés központja ez idő tájt Velence volt. A virágzó reneszánsz idején a legnevesebb nyomdász azonban nem itáliai, hanem bajor származású volt, az augsburgi születésű *Erhard Ratdolt*.¹¹

A könyvnyomtatás kezdeti szakaszában még egységesen elmondható, hogy a könyvek és az írástudók iránti tisztelet általános volt. Becsülték azt, aki tudott írni-olvasni. A reformáció hatására egyre többen szerették volna elsajátítani ezeket a készségeket, és egyre több a nemzeti nyelvű bibliafordítás.¹² Megjelenik az első poliglott Biblia is.¹³ Tudományos munkák látnak napvilágot a csillagászat,¹⁴ matematika témakörében, anatómiai és orvosi szakkönyvek, köztük Andreas Vesalius *De humani corporis fabrica* című könyve, 1543-ból.¹⁵ Jelentek meg útleírások, térképek és távoli népekről szóló beszámolók. Egyik közülük igen jelentős leírás a Távolságról, amely hozzásegítette később a hollandokat ahhoz, hogy kiszorítsák Portugáliát az ázsiai gyarmatokról: Jan Huygen van Linschoten *Itinerario*¹⁶ című munkája. A vallási tartalmú művek mellett tehát egyre nagyobb érdeklődésre tartottak számot a tudományos témájú munkák, s e tudományos munkákra való igényt támasztják alá a 17. században életre hívott tudományos társaságokhoz is. Ilyen például a londoni Royal Society (1660), a francia *Academie Royale des Sciences* (1669) is. Isaac Newton 1687-ben kiadta a *Principia mathematica* című munkáját, ami szintén a kor

¹⁰ Eredeti nevén: Jan Van Wynkyn, aki az első angliai alapítású nyomda – mely eredetileg William Caxton, korábbi selyemkereskedő tulajdonában állt, Westminsterben – alkalmasozottja, majd továbbvívője volt a 15–16. században. <https://www.britannica.com/biography/Wynkyn-de-Worde> (letöltés dátuma: 2021. 02. 28.).

¹¹ Velencében 1500 előtt több mint 50 német származású nyomdász dolgozott. Erhard nevéhez fűződik az első címlap, az első betűkép-jegyzék, az első kiadói katalógus is. Valamint nagyon fontos találmánya a többszínnyomás is. Cave, Roderick – Ayad, Sara: i. m. 106.

¹² Ez nem volt veszélytelen tevékenység. Volt, akit emiatt máglyára ítélték, volt, akit az inkvizíció zárt börtönbe. Ugyanakkor a királyi udvar rendelkezéseivel is hozzájárult a nyomtatott könyvek terjedéséhez, például I. Jakab előírta, hogy minden parókiának rendelkeznie egy jóváhagyott Biblia-példánnyal.

¹³ 1516-ban Rotterdami Erasmus is kiadja görög és latin nyelvű Újszövetségét.

¹⁴ A csillagászati könyvek kiadása meglehetősen nehézkes volt ebben az időszakban, mert ennek a tudománynak a pontos illusztrációk elengedhetetlen részei voltak.

¹⁵ A könyvanyagokat vizsgálva megállapítható, hogy nem csupán a tartalom lett világiasabb, de az illusztrációk jellege is megváltozott. Rézmetszetek, rézkarcok kerültek a könyvekbe. Ezek azonban megemelték a könyv előállítás költséget is.

¹⁶ A korábban a goai érsekségen dolgozó utazó mindent lejegyzett, amit csak látott és tapasztalt útjai során. Munkája eredményeképpen egy térképésszel együttműködve részletes útirajzokat és útleírásokat készített a holland hajósok számára, mellyel kikerülhették a portugál erődítéseket. Cave, Roderick – Ayad, Sara: i. m. 132. Lásd: <https://goudeneeuwremake.wordpress.com/2015/07/29/itinerario-door-jan-huygen-van-linschoten-1596/> (letöltés dátuma: 2021. 02. 27.).

kedvelt olvasmánya volt. A tudományos munkák nyomdai kiadásával egy időben megjelenik a cenzúra intézménye is, IV. Pál pápa 1559-ben állította össze az *Index librorum prohibitorum*-ot, a tiltott könyvek listáját.¹⁷ A könyvnyomtatás szélesebb körű elterjedésében jelentős szerepet vállaltak a mecénások, a fémművesek és tudósok, akik az anyagi és szakmai alapot adták a tudásteremtéshez. Egy ideig párhuzamosan jelentek meg a kézzel készült, gazdagon illusztrált kötetek és a „modern” nyomdatechnikával készült nyomtatott könyvek. A nyomdai kötetek nagy része még ekkor is egyházi témájú volt, de egyre nagyobb teret nyernek a nemzeti nyelvű és világi tartalmú könyvek.

A Kárpát-medence és a három részre szakadt ország

A Habsburg Birodalom részeként létező Magyar Királyságban, a Török Birodalom részeként funkcionáló török hódoltsági területen és a viszonylagos önállósággal bíró Erdélyben más és más jellemzők váltak uralkodóvá a 16–17. században. Ezen területeket a magyar mellett számos más etnikum is lakta. Erdélyben a hivatali ügyintézés nyelve a magyar, míg a Magyar Királyság területén 1844-ig a latin volt, 1784 és 1790 között pedig a bürokrácia nyelve a német lett. A szabad királyi városok polgársága és a „Szász Universitas” a maguk hivatalos nyelvén, németül intézték ügyeiket. Érdekes megfigyelni a bürokratikus ügyintézés nyelvi rendszerét. Erdélyben például egy román családnak a hivatalos ügyek intézéséhez bírnia kellett a magyar nyelvet, míg egy magyar területen élő szlovák anyanyelvű család ügyeit latinul intézte. Az erdélyi udvar a bécsi királyi udvarral hivatalosan latinul intézte ügyeit, ugyanakkor a főurak egymás között jellemzően magyarul leveleztek, mindaddig, míg a család házasság révén más idegen anyanyelvű főúri tagokkal nem bővült. Ezen összetett nyelvi hálózat mentén érdekes megfigyelni a hazai könyvkiadásra jellemző adatokat.¹⁸ Nagyon fontos kihangsúlyozni, hogy az Európában egy-

¹⁷ Az utolsó ilyen listát 1948-ban adták ki, VI. Pál pápa idején pedig, 1966-ban végleg eltörölték. Tiltott olvasmány volt például Rotterdami Erasmus 1511-ben megjelent *A balgaság dicsérete* című munkája is. Cave, Roderick – Ayad, Sara: i. m. 127.

¹⁸ Ezen elemzések legfőbb forrásai jelen dolgozatom számára Monok István és Péter Katalin tanulmányai, akik részletesen és műfajra, e két század további időszakokra osztott periódusaira lebontva, részletesen tárgyalják a megjelent irodalmi és teológiai munkákat: Monok István (2019): A 16. századi protestáns értelmiség olvasmányélményéről. In: *Ige-Idők. A reformáció 500 éve*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.; Uo. (2017): Művelődési eszmények. A tudás mintázatainak változásai. In: *Az oktatás korproblémái* (szerk.): Hunyady György, Csapó Benő, Pusztai Gabriella, Szivák Judit. Eötvös Kiadó, Budapest.; Uo. (1996): Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár. 332–338.; Uo. (1997): A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében. <https://epa.oszk>

re szélesebb teret kapó tudományos irodalom, amely ekkor a latin mellett egyre többször már az adott nyelvterület nemzeti nyelvén jelent meg, sokszor éppen e nyelvi fordulat – a latin mellőzése – miatt jutott el késve a magyar nyelvterületre. Ezen művek fordítása latinra és latin nyelvi kiadásai sokszor nehézkesen készültek el, ha egyáltalán elkészültek. A nyomdák a sikerkönyveket adták ki szívesen, ugyanis egy nyomda üzemeltetése igencsak költséges dolog volt, valamint a könyv ára is nagyon meghatározóvá vált. A diákok és a szegényebb rétegekből származó olvasni vágyók gyakorta vásárolták meg a régi és számukra is érthető latin nyelvű könyveket, még ha azok nem is a legfrissebb tudományos ismereteket tartalmazták. A régi könyv sokkal olcsóbb volt, mint az új kiadás, a régi könyvek értéké válását viszont majd csak a későbbi századokban figyelhetjük meg. Egyértelműen kijelenthető, hogy a hazai olvasmányanyag egy idő után archaizálódott.

A német nyelvű lakosságra ez nem volt jellemző, őket a német területek könyvkereskedői és nyomdái bőségesen kiszolgálták a legfrissebb kiadványokkal. Az 1526-ban megszűnt budai királyi udvar után a főúri udvarok váltak a humanista műveltség fellegetőivé, illetve az egyházak támogatóivá.¹⁹ A patrónusi pozícióban lévő tehetősebb főúrak egy része fontosnak tartotta a friss eszméket és tudományos eredményeket tartalmazó kiadványok beszerzését és gyakorta kiadását is. Ugyanakkor a mecénási tevékenység a főúri reprezentáció eszköze is volt.

Az ősnymtatványok korszaka után az első nyomtatott könyv a 16. században jelent meg, magyar területen. (A török hódoltsági területen, az ország középső részén nem működött nyomda, bár a legújabb kutatások szerint elvben nem zárható ki a létezése.²⁰) Vándor könyvkereskedők és peregrinus diákok hozták magukkal a külföldi könyveket. A Kárpát-medencében a nyomdát üzemeltető területeken a német származású nyomdászok főként a magyar és a szláv, illetve román nyelvű könyvek kiadásában láttak potenciált.²¹

A 16. században az európai könyvkiadás könyvtermésének 7-8%-a – más elemzések szerint 10%-a – jelen volt a Kárpát-medencében.²² A

hu/00100/00143/00023/monok.html (letöltés dátuma: 2021. 02. 27.); Péter Katalin (1996): Romlás a szellemi műveltség állapotában a 17. századfordulóján. *Történelmi Szemle*, 1–2. sz. 80–102.

¹⁹ Például: Nádasdy, Báthory, Perényi főúri udvarok.

²⁰ Borsa Gedeon: A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerle. https://www.epa.hu/00000/00021/00288/pdf/MKSZ_EPA00021_1973_89_03-04_249-269.pdf, 251.

²¹ Hiszen német nyelvű könyvből hihetetlen mennyiséget lehetett külföldről is beszerezni. Erről bővebben: Tevad Andor: (1984): A könyv évezredes útja. Gondolat Kiadó, Budapest. 22. fejezet. <https://mek.oszk.hu/01600/01650/html/fejez22.htm> (letöltés dátuma: 2021. 03. 06.)

²² Erről bővebben: Monok István (2017): i. m.

könyvkiadás mértékének arányszámaira jó példa a következő összehasonlítás is: német nyelvterületen a 16. századi könyvkiadás közel 15 000 címet tartalmaz, ez a szám a magyar területen (Erdéllyel együtt) nincs 1000. Európa összes kiadványa megközelíti az 500 000 címet, ez a szám a következő századra másfél millióra emelkedik, a Kárpát-medencei könyvkiadás ekkor érte el az 5000 címet. A 16. század végéig a magyar nemzeti nyelvű könyvkiadás döntő része világi témájú és szépirodalmi témájú. A 16. században még nem volt csekély művészi értékű mű a kiadott könyvek között, és Péter Katalin elemzése szerint a szellemi műveltség legalsóbb foka sem sokban különbözött az átlagos műveltségi szinttől.²³

Érdekes megközelítése a témának az a két, egymásnak homlokegyenest ellentmondó álláspont, amely két nagy gondolkodóhoz kapcsolódik: *Apáczai Csere János* 1656-os megnyilatkozása szerint korszak gyermekei „a bölcsőtől fogva a tudatlanság feneketlen mélységében vannak elmerülve, és felnőtten soha világosságot és a haza hasznát nem látják”.²⁴ Ezzel szemben „Károlyi Gáspár 1563-ban az »írásértésnek bölcsessége« mellett »az külső dolgokban való bölcsesség«, valamint »sok és új találmányok« »bősége« miatt érezte a maga korát különlegesnek”.²⁵ A 16. és a 17. századi könyvkiadás részletesebb elemzése egyértelműen rámutat arra, hogy a 17. század fordulóján a szellemi műveltség egyfajta romlása mutatkozott. Annak ellenére, hogy az oszmánok területi térnyerésével jelentős mértékű volt a fizikai pusztulás, a könyvkiadás fellelt adatai egyértelműen a magyar nyelvű és újszerű irodalom térnyerését mutatják. Gazdaságtörténeti tekintetben pedig valamikor a 17. században ez a tendencia megtorpant és visszaesett. Míg 1539-ben *Honter János* brassói nyomdája Európa-szerte páratlan szépségű betűtípusokkal és illusztrációkkal nyomtatta a könyveket, később elavult, régi kiadványok újrainyomása vált jellemzővé. 17. század közepén gyakori jelenség volt az ún. „*könyvlátogatás*”, amikor a magánszemélyek könyvtárának anyagát hivatalosan felülvizsgálták, eltávolították onnan a protestáns olvasmányokat, és azokat vagy elégették, vagy katolikus könyvekre cserélték.

A szabad királyi városok lakosságának többsége német anyanyelvű volt. A gazdag városi polgárok közül, akik hozzájutottak a friss német területről származó kiadványokhoz, kinevelődött az az értelmiségi réteg, amely külföldön járt egyetemre, majd onnan visszatérve egy magas kultúrát képviselő csoporttá tudott formálódni.²⁶ Ilyen terület volt például Sopron is.

²³ Péter Katalin: i. m.

²⁴ Apáczai Csere János (1981): Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Kiadta Szigethy Gábor, Budapest. Idézi: Péter Katalin: i. m. 80.

²⁵ Péter Katalin: i. m. 80. Érdekes megfigyelni, hogy mennyire különböző elgondolás alig több mint 100 év eltéréssel.

²⁶ Olyannyira, hogy a hagyatéki leltárak tanúsága szerint a lutheránus németajkú polgárság műveltsége mellett szinte minden más réteg műveltsége eltörpült. Erről lásd:

Egy-egy városnál az is meghatározó volt az olvasmányok elérésében, hogy mely külhoni egyetemen ápolta a kapcsolatot, illetve fontos volt, hogy egy-egy képzési területen melyik nyelv volt a domináns, hiszen akik kevésbé beszélték a német nyelvet, azok inkább latin nyelven író és oktató magisztert választottak maguknak, s ez már eleve behatárolta az elsajátítható tudásanyag és az elérhető könyvek körét.

Reformáció, ellenreformáció – nyelvi kölcsönhatások

Nagyon fontos hangsúlyozni a reformáció és a nyelv kölcsönhatását ezekben az évszázadokban. *Johann Balthasar Schupp* Luthert német Cicerónak aposztrofálta. Aki németül helyesen szeretne megtanulni, annak szívesen ajánlotta Luther német nyelvű bibliafordítását.²⁷ A reformáció a magyar nyelvterületre is jelentős hatást gyakorolt, és megszületett a közösségben az egy nyelvhez, az egy kulturális közeghez tartozás gondolata is. A 16. században alapított húsz nyomda közül – a nagyszombati kivételével – mind protestáns alapítású volt. Az 1590-es, Vizsolyban kiadott, *Károli Gáspár* gönci esperes által készített magyar nyelvű bibliafordítás is igen nagy jelentőséggel bír. De említést kell még tenni – a teljesség igénye nélkül – *Dévai Bíró Mátyás* 1549-ben Krakkóban megjelent *Orthographia Ungaricá-járól*,²⁸ *Sylvester János* – igaz, még latinul írt – *Grammatica Hungarolatín* (Sárvár, 1539) című munkájáról, valamint *Szenci Molnár Albert* zsoltafordításairól, és *Nova grammatica Ungarica* című munkájáról.²⁹

Kiemelkedő ezen időszakban az iskoláztatás fejlődése. Erdélyben számos falusi és városi templom mellett kisiskola létesült, ahol az alapvető ismereteket sajátíthatták el a diákok. Később pedig – a tridenti zsinat után – több hullámban létrejöttek a jezsuita kollégiumok is. A közép- és felsőfokú tanulmányokat külföldön folytató hallgatók hazatérve igyekeztek átadni tudásukat, s mindeközben leveleztek a nagytudású külföldi professzoraikkal, pályatársaikkal is. Ennek köszönhetően jelentős arányban növekedett az értelmiségiek száma. Egyre nagyobb szükség is mutatkozott a közigazgatás és az igazságszolgáltatás területén az írni-olvasni tu-

Monok István (1997): i. m.

²⁷ Az egységes német irodalmi nyelv kialakulása természetesen még nagyon sok időt igényelt, de a könyvnyomtatásnak hála, viharos gyorsasággal formálódott.

²⁸ Teljes címe: Orthographia Vngarica, azaz igaz iraz modiarol valo tudoman(y) mag(y)ar n(y)eluenn irattatott. Mostan pedig vionnan meg igazytatott, es ki niomatott.

²⁹ Az egyes felekezetek közötti ortográfiai különbségek a kiadványokban jól fellelhetőek. Egyes kifejezésbeli különbségek mind a mai napig fennmaradtak, a keresztvetés eltérő szokásával egyetemben. Például az oltáriszentség/úrvacsora kifejezések különbségére kell itt gondolnunk.

dó személyek iránt. Növekszik a könyvtulajdonosok száma és a könyvtárak állománya is.

A számok tükrében – a felfutás, az aranykor és a romlás korszakai a 16–17. századi könyvkiadásban a Kárpát-medence területén

A szakirodalomban (főképpen Monok István, Péter Katalin)³⁰ három nagy korszakot különböztetnek meg:

I Felfutás: 1529–1570: értelmiségieknek készült kiadványok. A szellemi műveltség foka átlagosan magas a kiadványokat olvasók befogadórétég körében.³¹

II Az aranykor: 1571–1600: Megkétszereződik a kiadások száma, 3 helyett 70 kalendárium jelenik meg, a szépirodalom mennyisége megtízszereződik (!), a világi művek aránya a teológiaiakkal szemben nő. A teológiai munkák döntő többsége protestáns. Az anyanyelvű irodalom ugrásszerűen megnő. A magyar nyelvű népszerű kiadványokat döntő többségében a magyar társadalom alsóbb rétegeiben élő laikus közönség olvassa (mezővárosi polgárság, a parasztság legfelsőbb rétege). A teológiai tárgyú munkák is javarészt magyarul jelennek meg.

1590-ben megjelenik az első teljes magyar nyelvű protestáns Biblia. A katolikus kiadás 1613-ban jelenik meg. Szenczi Molnár Albert lefordít számos *antik klasszikust*. Megjelennek a nemzeti grammatikai munkák, szótárak, szólásgyűjtemények is. Elindul a nemzeti történetírás.

III A romlás: 1601–1635: az elvilágosiasodás tendenciája megáll, a szépirodalmi munkák megjelenése csökken; a rekatolizáció időszaka. A naptárak, parasztkalendáriumok száma megugrik. Kiemelkedően sok törvényt adnak ki nyomtatásban.

Az 1635-ig kiadott magyar nyelvű munka csak nagyon ritkán jelenik meg levéltári jegyzékekben. Ennek oka többek között az, hogy vagy a szó szoros értelmében rongyosra olvasták őket, vagy pedig nem tulajdonítottak nekik jelentősebb értéket. A korai időszakban egy-egy tartozást könyv formájában is ki lehetett egyenlíteni, illetve került letétbe, valamint tulajdonosa halála után jóvátételként átkerült a hagyatéki hitelező tulajdonába a hagyatékot kezelő eljáró szerv értékmegállapítása után. Egy-két ilyen jegyzék – kassai, soproni feljegyzés tanulmányozását követően – átnézése után megállapítottam, hogy ugyanazon könyv több példányban is szerepelhetett egy tehetősebb úr könyvtárában, és a hagyatéki eljárás so-

³⁰ A munkákat lásd: a 18. lábjegyzetben részletesen felsorolva.

³¹ Az első magyarországi nyomtatványunk az 1473-ban kiadott Budai Krónika, az első magyar nyelven megjelent könyvünk a Szent Pál levelei Komjáti Benedek fordításában 1533-ból, az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyvünk pedig a Sylveszter János által készített Újszövetség fordítás, 1541-ből.

rán különböző áron – valószínűleg állapotától függően – került felértékelésre.³² Több esetben a cím és szerző is hiányos, ez a lista felvételéhez kapcsolódó körülményeknek köszönhető. Előfordult, hogy éppen csak írni-olvasni tudó emberek egymásnak a szobákon átkiabálva, a könyv gerincéről próbálták leolvasni a szerzőt és a mű címét, gyakorta félreolvasva vagy teljesen sikertelenül („*Item vagjon egy kis enekes könv*”, „*Item Négy ó Könyveket*”).³³

I. Rákóczi György művelődési programja számottevő Erdélyben, illetve Bethlen Gábor is alkotó értelmiség ebben a korszakban. A magyar művelődés befogadó jellegét nagyban befolyásolta tehát, hogy az európai friss szellemiségű kiadványok közül melyik ért el a művelt rétegekhez, ki és hogyan tudta patronálni a hazai könyvkiadást. A városi és kollégiumi könyvtárak pedig sokszor a megszüntetett szerzetesi könyvtárak állományára épültek. Nagyon fontos, hogy az olvasás színtere és a korszak kiemelkedő gondolkodóinak forrásai a főúri udvarok.³⁴

Az író-olvasó nők és az információáramlás egyéb csatornái³⁵

Ez volt az az időszak, amelyben az információ értéke jelentősen megnőtt. Mindinkább árucikként tekintettek rá, amelynek áramlását biztosítani kellett. Itt nem csupán könyvekre, hanem avvisókra, magánlevelezésekre, röpiratokra, titkos hírszerzési anyagokra,³⁶ térképekre és egyéb kézzel írott vagy nyomtatott anyagokra is gondolni kell. A csatákban a hatékony védekezés, illetve felkészülés és taktikai tervezés nemegyszer a megfelelő, valóságot tükröző térképek hiánya miatt lehetetlenült el. A korabeli új kommunikációs csatornák átalakították a tér és az idő érzékelését az írni-olvasni tudó emberek számára. Az időt már nem csak „miatyánk mondásának idejében”, hanem hatékonyabban is – óraszerzetekkel – mérték. Megjelentek az első nyomtatott „ősújságok”, általában egy–négy oldalas ívek formájában, amelyért egy darabka pénzzel (gazettával) kellett

³² Például: „Egij irot Graduale 1,80 Egij fejer papirossu Graduale 1,25 Egij szakadozot irott Graduale -24” - (szerk.): Monok István (1990): Kassa város olvasmányai. Szeged. 50.

³³ Kassa város olvasmányai 1562–1731. In: *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 15.* (szerk.): Keserű Bálint (1990): Szeged. 35.; 68.

³⁴ A nemzeti könyvtárat majd Széchényi Ferenc alapítja 1802-ben, adományával. Erdélyben pedig Teleki Sámuel.

³⁵ A posta- és futárszolgálatokról lásd: Horváth Hajnalka (2010): „...postán izentem vala Nagyságodnak”. Az információáramlás tényezői a XVII. században. *FONS*, XVII. évf. 1. sz. 3–58.

³⁶ Erről bővebben: Kerekes Dóra (2014): Titkoszolgálat volt-e a Habsburgok 16–17. századi „Titkos levelező hálózata”? In: *Kémek, ügynökök, besúgók – Az ókortól Mata Harriig.* (Mediawave Konferenciák, VI.) Szombathely. https://library.hungaricana.hu/hu/view/VASM_Mk_06/?pg=0&layout=s (letöltés dátuma: 2021. 02. 27.).

fizetni.³⁷ A magánlevelezésekben megjelenik ez idő tájt egyfajta új szellemiség a modern humanista értelmiségnek, az egymással levelező tudósoknak, alkotók, költőknek, költőnőknek köszönhetően. Az írás-olvasás egyre szélesebb körű terjedése a családra, a gyermeknevelésre és az emberek egymással való kommunikációjára is nagy hatást gyakorolt.³⁸

A nemesség női tagjai³⁹ közül egyre többen tanultak meg írni és olvasni és ők azok, akik jelentős mértékben támogatták a reformációt, illetve az ehhez szükséges anyagi kiadásokat is helyeselték. Említhetjük itt Nádasdy Tamás és felesége, Kanizsai Orsolya levelezését, amely egyértelműen megmutatja, hogy a nők is szorgalmasan igyekeztek elsajátítani az írás-olvasás tudományát. Nem ritka a női költő sem, de csupán olyan közegekből kerülnek ki, ahol a könyv és az irodalom a mindennapi élet szerves részét képezte. (Példa erre Szokoly Miklósné Telegdi Katalin verses levele is, illetve a költőnők verseinek akrosztikonja is árulkodik annak szerzőjéről.)

Ács Pál *A látható nyelv* című munkájában érdekes adalékokkal szolgál a 16. századi magyar könyvek szedésmintáiról. A kiadványok egyre többször tartalmazznak a felolvasást segítő úgynevezett pozitúrát is. A 16. és 17. századi könyvtervezést és tördelést már egyfajta vizuális igényesség iránti törekvés jellemezte. Ezt megelőzően a könyvek szedési minőségét a papírtakarékosság elve erősen korlátozta.

Könyv egy nemesi könyvtárból: a *Panegyrici Latini*, 1694

2019 karácsonyán a véletlen szerencse segítségével jutottam hozzá egy 1694-es kiadású kötethez, amely már az első pillanattól fogva felkeltette az érdeklődésemet. Sajnos a korábbi tulajdonosok, nem tisztelvéni igazán a kiadványt, sok helyütt ceruzás bejegyzésekkel csúfították el a belső oldalakat – főként a folyamatosan változó árat feltüntetve. A kötet állapota sajnos közel sem mondható jónak.⁴⁰ Ennek ellenére a könyvben lévő latin nyelvű, kézzel írt bejegyzések – amelyek egy része 1707-ből származik – viszonylag jól olvashatóak.

³⁷ Az első Gutenberg-módszerrel nyomtatott újság Velencében jelent meg, 1566-ban, *Notizie scritte* (Írott jegyzetek) címen. A lap ára egy *gazetta* nevű firenzei pénz volt, a *gazetta* kifejezés innen terjedt el később Itália-szerte az újságok elnevezésére.

³⁸ Érdekes tanulmány erre vonatkozóan Almási Gábor (2017): *Értelmiségi apák a 16. században*. In: *Publicationes Universitatis Miskolcinenensis. Sectio Philosophica*, Tomus XXI. – Fasciculus „E Typographeo Universitatis, Miskolc. 21–61.

³⁹ Az utolsó főnemes költő(nő)k egyike nagylucsei Dóczy Zsuzsanna volt.

⁴⁰ A könyvet egy szétázottládában találtam egy adventi vásári bódében. A lapok már egészen nedvesek és penészesek voltak. A ládában ezenkívül még számos, hasonló állapotban lévő régi kiadvány volt.

A kötetben feljegyzett szöveg alaposabb vizsgálata után kiderítettem, hogy tulajdonosa a néhai Szentgyörgyvölgyi Csupor Ádám volt.

*A Szentgyörgyvölgyi Csupor család címere
(Forrás: Alapi Gyula (1913): Magyarország címeres könyve. Budapest,
Grill Károly Könyvkiadó Vállalata.)*

Csupor család. A monoszlói vérvonal

A legkorábbi Csupor-ág – már a Zsigmond-korabeli oklevelekben is szerepel, igaz, ezt a vérségi vonalat csupán a 14. századtól illetik Csupor néven –, nemzetség ismeretlen őse III. Bélától kapott birtokot, Monoszlót. II. István (1256–1293, a férfiági leszármazottakat sorszámokkal jelölve tartják számon) személyéhez kötik a Csupor nevet,⁴¹ ami a ragadványneve volt. A kiterjed család számos leszármazottját találjuk fontos pozíciókban a középkor és kora újkor folyamán is szerte az országban. A mo-

⁴¹ Dr. Karácsonyi János (1900): *A Magyar Nemzetségek a XIV. század közepéig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 378.

noszlói vérvonalból származó Monoszlai Csupor Demeter⁴² Hunyadi János és Mátyás idejében is fontos pozíciót töltött be az egyházi és az udvari életben, valamint ezen ág leszármazottja Monoszlói Csupor Miklós is, aki 1468 és 1470-ben erdélyi vajda és a székelyek ispánja volt. A monoszlói Csupor-ág az utolsó férfiági leszármazott, István 1492-es halálával halt ki.⁴³

A szentgyörgyvölgyi Csupor-ág

A Csupor család szentgyörgyvölgyi ága címeres levelét I. Ferdinándtól kapta 1622. július 1-én. Maga a Csupor család már 1556-ban fellelhető a Zala vármegyei Szentgyörgyvölgy községben, és már a 17. század folyamán több ágra bomlott. A családfő, Csupor György mellett felesége, Margit és nyolc gyermekük is megkapta a nemesi rangot. Ezzel együtt ismerjük címerük pontos leírását is.⁴⁴ A török hódoltság idején a Zala megyei Szentgyörgyvölgy veszélyeztetett terület volt, így a 17. század végén már Győrben találjuk meg a család egyik ágát.⁴⁵

Ugyanakkor a dunántúli területek történetét vizsgálva számos helyen felbukkannak a Csupor család tagjai. Például címeres levelet nyert II. Ferdinándtól a Vas megyei Csupor János is 1635. január 12-én, címerében az oroszlán helyett farkas s a kard helyett vörös rózsacsokor látható. De Csupor nemesi családot találunk 1699. május 14-étől Nógrád megyében is, valamint az 1754–55. évi országos összeírások során Zala megyében él Csupor Pál Tamás és István; az ekkor Vas megyében élő Csupor Ádám fia, Tamás később Nickről Pécsre költözött, és nemességét Baranya megyében hirdette ki 1800. május 13-án. Ebből is látható, hogy a Csupor család a 17–18. század folyamán már az ország csaknem egész területén élt.

⁴² Csupor Demeter knini, majd zágrábi püspök, Vitéz János váradi püspök udvarában élt húsz éven át. Tanulmányait Bécsben végezte el. A győri püspöki székbe helyezték, és az ő nevéhez fűződik a győri Szent Demeter kápolna építtetése. Lsd erről bővebben: Jenei Ferenc (1940): Győr a magyar humanizmus korában. *Győri Szemle*, 11. évfolyam. 137.

⁴³ A család birtokai így visszaszálltak a királyra, aki tovább is adta azokat. „Egy 1505. október 24-én kelt királyi oklevél szerint a [...] Veres-féle birtokok a monoszlai Csupor Miklós erdélyi vajda halálával fivérére Csupor Istvánra szállottak volna, a kinek magtalan halála után II. Ulászló király e jószágokat Bakócz Tamás esztergomi érseknek adományozta...” Csánki Dezső (1913): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 5. Budapest. 634.

⁴⁴ „Kék paizsban hármás zöld halmon koronából kinövő oroszlán kardot tart; sisakdísz: az oroszlán; takarók: fekete-arany, vörös-ezüst.” Kempelen Béla (1912): *Magyar nemes családok*. 3. kötet. *Caballini–Ezbar*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest. 173.

⁴⁵ Ezen ág egyik leszármazottja a Szilsárkányban született Csupor Gábor is, aki 1835. október 26-án nyert nemesi bizonyáglevelet Sopron vármegyétől, az 1848-as országgyűlési választásokon mandátumot nyert. 1849 után letartóztatták, és a családi hagyomány szerint Kufstein várában is raboskodott. *Kisalföld*, 1999. június. 54. évf. 134. sz. 9.

A tanulmány szempontjából legfontosabb ág, a szentgyörgyvölgyiek egyik leszármazottja maga Csupor Ádám, aki az 1622-ben nemességet kapott György ágából származik, és Bács vármegyében számos feljegyzés, levelezés és oklevél tanúsítja kiemelkedő jelentőségű munkáját a 18. század folyamán. Nevével gyakran előtag nélkül és a József keresztnév közbeékelte szerepeltetésével is találkozunk. Így fellelhető vele kapcsolatban a Szentgyörgyvölgyi Csupor József Ádám, a Csupor Ádám vagy a Csupor József Ádám, illetve a Csupor Ádám József név is.⁴⁶ De kétséget kizáróan mind a négy alak egy és ugyanazon személyhez tartozik: „*György ágából Ádám 1729-től 1756-ig Bács vm alispánja.*”⁴⁷

Csupor József Ádám Farkas Ilona és Szentgyörgyvölgyi Csupor Ádám fiaként látta meg a napvilágot.⁴⁸ Apja, Szentgyörgyvölgyi Csupor Ádám felesége Farkas András győri alispán⁴⁹ második házasságából származó leánya volt. Károlyi János munkájában leírja, hogy Farkas András leányai „Győrmegeiekhez menvén férjhez az első utódok Győr város s megye területén is birtokosak voltak”.⁵⁰ Farkas András maga is királyi birtokadományban részesült, de mivel az adományozáskor ez a terület török hódoltság alatt volt, a birtokot is Győrből kormányozták. Így Csupor József Ádám Győrben élt, és a győri jezsuita gimnázium matrikuláinak bizonyossága szerint ott is tanult 1696 és 1708 között, majd az 1720-as évek folyamán már Bács-Bodrog megye területén találjuk őt II., majd I. alispáni beosztásban, 1729-től 1752-ig, valamint királyi biztosi pozíciót is betöltött Savoyai Eugen mellett.⁵¹

⁴⁶ Ez utóbbi a Tolna megyei hivatalos iratokban lelhető fel, de egyértelműen a Bács megyei alispánról szóló iratban szerepel.

⁴⁷ *Új Idők Lexikona*, Budapest. 1937. 1556. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Lexikon_UjIdokLexikona_05-06/?query=Csupor&cp=558&layout=s (letöltés dátuma: 2021. 02. 28.). A valóságban 1752-ig viselte ezt a tisztséget.

⁴⁸ Bár a Károlyi János által összeállított családfa nem szerepelteti, de a *Panegyrici Latini* könyvbejegyzése megerősíti, hogy Ádámnak lehetett egy Mátyás nevű testvére vagy unokatestvére, aki őt testvérenek szólította meg a könyv ajándékozásakor. A leszármazási családfát ábrával lásd: Károlyi János (1904): *Fejér vármegye története* 5. Székesfehérvár. 206.

⁴⁹ Az alispán nevével gyakorta találkozhatunk Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztáiban 1651 és 1675 között. Nemesi és tethetős voltára utal, hogy 1663. június 28-án három lovas kiállítására kötelezték. Hegedüs Zoltán – Szabó Zoltán (2009): *Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái*. V. kötet. 1651–1675. Győr. 93.

⁵⁰ Károlyi János: i. m. 202.

⁵¹ Uo.: i. m. 206.

A győri jezsuita gimnáziumi évek

Végignézve az online elérhető jezsuita iskolai adattárakat a Csupor családra vonatkozóan mindhárom oktatási központban (Győr, Nagyszombat, Pozsony) találhatóak bejegyzések. Ismerve a család számos ágát és tagjainak magas számát, ez nem meglepő. Az intézmények közötti peregrinációra pedig három családtag esetében – Mátyás, Pál és Farkas – szintén találunk példát, ami az adott családtag, vagy ág költözésére lehetett magyarázat.⁵² A Győrből Pozsonyba vándorolt diáknak, Mathiasnak pedig már 1699 decemberében kiállították a bizonyítványát („*Abiit cum testimonio in Decembri.*”⁵³)

Az intézményben az oktatás 1710 és 1715 között az egész országot sújtó pestisjárvány miatt szünetelt,⁵⁴ erre látunk is példát a család egy másik tagja esetében: Paulus Csupor 1709-ben elkezdett tanulmányai 1716-ban folytatódtak csak tovább.

A matrikulák vizsgálata alapján elmondható, hogy az 5 gimnáziumi alapévfolyamot jelentő – principia, grammatica, syntaxis, poetica és rhetorica – osztályok mindegyikét csak nagyon kevesen végezték el a családból. Megfigyelhető több éves kihagyás vagy halasztás is, az évszámokból legalábbis erre következtethetünk. Adamus Csupor esetében látható, hogy elvégezte a legelső tanulócsoport és a parvista minor és maior évfolyamokat is, az intézményben 1696 és 1708 között folyamatosan tanult, s ez a családra vonatkozóan fellelhető adatok alapján egyedülálló tanulási folyamat volt. Érdekes és talán nem véletlen egybeesés tehát, hogy a rokonától születésnapjára kapott könyvbe bejegyzett hosszabb, részben olvasható szöveg éppen 1707-es keltezésű, ami egybeesett a poetica osztály elvégzésének évével is.

A kora újkori egyházi képzésben a jezsuita központok jártak az élen, amelyek a többi egyházi alapítású iskola létszámát messze felülmúlva a 17. és 18. század folyamán nagyon sok adatot megőriztek tanulóiról az utókor számára.

⁵² Győr 1703. évi telekkönyvében két Csupor házbirtokos is összeírásra került, kiknek lakhelyét, házának irányát és méretét is pontosan meg tudhatjuk: A bécsi-kaputól visszafelé balról: Mogyorósi Márton csizmadia földszinti háza mellett Csupor János emeletes háza állt: „az emel. van 2 sz., 1 k., 1 b., 1 boltíves folyosó; földsz. 1 nagy korcsmahelyiség, 1 sütőszoba, a piacra 1 nagy bolt, 1 p., 3 lóra való ist.; h. 12« 3', szél. 4° 3'. N.”, valamint a Szent Mária utcában Csupor György földszintes sarokháza állt kissé szerényebben: „földsz. sarokh. van 2 sz., 1 k., 1 p.; h. 2° 2', szél. 8°.” Forrás: Villányi Szaniszló (1882): *Győr-Vár és Város helyrajza és erődítése a XVI–XVII. században*. Gross Gusztáv és Társa, Győr. 201.; 206.

⁵³ Bizonyítvánnyal decemberben távozott. A szerző fordítása.

⁵⁴ Kökényesi Zsolt (2017): A győri jezsuita gimnázium diáksága a kezdetektől a feloszlásig (1630–1773), különös tekintettel a főnemesi tanulóokra. In: Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt (szerk.): *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században*. Szent Mór Bencés Perjelség, Győr. 136–137.

A rekatolizációban kiemelkedő jelentőségük volt, a pozsonyi, nagyszombati és a győri alapítású iskolák nagy vonzáskörzetet lefedve számos nemesi család generációkon át tartó oktatását biztosították.⁵⁵ Az egyházi oktatás kezdeteire már a 14. századból találunk írásos feljegyzéseket. A győri – Dallos Miklós győri püspök által szorgalmazott jezsuita oktatás elindulásával és az 1626-ban alapított gimnáziummal az addig Győrben működő egyházi oktatási intézményeknek jelentős vetélytársa támadt, majd azok megszűnte után a térség oktatási centrumává vált.⁵⁶

Csupor Ádám Bács vármegyében

Csupor József Ádám nevével a Kalocsán, 1728. ápr. 14-én kelt okirat, az 1722-ben alapított Hajós kapcsán találkozhatunk, ő volt az okirat első aláírója.⁵⁷ Neve a királyi könyvekben több oklevélen fellelhető, illetve az általa viselt tisztségeket pontosan nyomon tudjuk követni: 1729. december 9-én II. alispánként és főjegyzőként találjuk a Baján tartott közgyűlésen, 1730. november 4-én I. alispánná választják. 1734-től 1736 decemberéig évi 5000 ftr-ért gróf Friedrich von Cavriani-tól bérlti a futaki (több helyütt Futtak) uradalmat. 1740. november 21-től ismét alispán, ekkor évi jövedelme ezért a posztért 600 ftr.⁵⁸ 1752-ig töltötte be az I. alispáni hivatalt.⁵⁹ 1747-ben a vármegye küldötteként Pestre látogat.⁶⁰ Mária Terézia uralkodása alatt is számos oklevélben találjuk meg a nevét,⁶¹

⁵⁵ Erről lásd bővebben: Juhász Réka Ibolya (2017): *A győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1719–1852*. (Felsőoktatástörténeti kiadványok, új sorozat 13.) MTA ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Budapest. Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt: i. m.

⁵⁶ Juhász Réka Ibolya: i. m. 7–8.

⁵⁷ Henkey Gyula (1981): A hajósi népesség etnikai embertani vizsgálata. *Anthropologiai Közlemények*, 25. 1–2. füzet.

⁵⁸ Csak összehasonlításként: a szegedi hóhér éves juttatása ebben az időszakban 40 ftr volt. Gilicze János – Vígh Zoltán (1986): Csanád megye közigazgatása és tisztségviselői a püspököispánok idején (1699–1777). In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 10. Szeged. 37.

⁵⁹ Illetve Dudás Gyula munkájában a következő, némiképp eltérő információt találjuk róla: „Régi nemes család, »szentgyörgyvölgyi« előnévvel. Tagjai közül Os. Ádám 1732-ben armális levele alapján vétetett fel a megyei nemesek sorába; 1729-ben II-od alispán és főjegyző 1730–1734-ig Bács vármegye első alispánja volt.” Dudás Gyula (1893): *A bácskai nemes családok. Adalékul Bács-Bodrogh vármegye történetéhez*. Bács-Bodrogh Megyei Történelmi társulat, Zombor. 22.

⁶⁰ Borovszky Samu (1896): *Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfiai Társaság, Budapest. 162.

⁶¹ Például: birtokátruházási oklevél – HU MNL OL A 57 – 40 – 0061 – E 227 – Magyar Kamara Archivuma – Libri donationum – 21. kötet. 536.

és az 1742-ben a vármegyei felkelt nemesség alakuló tisztikarában kapitányi rangot tölt be.⁶²

Tisztségei révén viszonylag jómódúnak számíthatott. Utal erre az is, hogy a többek között az ő birtokában volt egy 18. század elején készült példány Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosságából*, amelyet 1871-ben Dr. Hattyufy Dezső fedezett fel.⁶³

Szentgyörgyvölgyi Csupor András *Panegyrici Latini*-kötete

A *Panegyrici Latini*t 1595-ben adták ki először nyomtatásban,⁶⁴ többféle betűszedéssel és oldaljelzésekkel. Az 1694-es kötet kiadását Martin Endter jegyzi, aki a neves nyomdászcsalád, az Endterek kevéssé ismert tagja volt. Nevét leginkább a 18. századi magyar nyelvű ponyvaregények és széphistóriák kiadásával kapcsolják össze.⁶⁵

Az 1694-es kötet belső borítóján és lapjain több latin nyelvű bejegyzés is található, ami kiindulási pontot jelentett számomra a korábbi tulajdonosok felkutatásához. A nedvességtől megrongálódott lapokon az írás több helyen elfolyt, de a modern technikát segítségül hívva sikerült elolvasnom a bejegyzések nagy részét, amelyek meglehetősen érzelemgazdag és lírai alkatú ajándékozóra derítettek fényt.⁶⁶

„*Sors mihi prima Deus / sors altera fuerunt amicus / hae »duo« sunt vitae Comedia / Magna mea*” („Számomra az első Isten, s második szerencse a barátom volt, e kettő életem nagy komédiája).⁶⁷

Az alatta szereplő szöveg pedig a következő:

Grammaticam [...] multos [...] / eius que per annos [...] / Palmare tamen tibi potui [...] (Kezem nyomát mégis rajta hagyhattam neked [...] „Mathias”?)

⁶² „A birtokos nemesség a személyes felkelésen kívül minden nádori porta után egy-egy fegyveres lovast állít ki teljes felszereléssel, saját költségén.” Borovszky: i. m. 167.

⁶³ *Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái*. Szerk. Markó Árpád. Magyar Szemle Társaság, Budapest. 1939. 53.

⁶⁴ Az 1595-ös kiadás anyaga elérhető: <https://play.google.com/books/reader?id=Z4A6A-AAAcAAJ&hl=hu&printsec=frontcover&pg=GBS.PA1> (letöltés dátuma: 2021. 02. 27.).

⁶⁵ Erről lásd bővebben: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981*. 379–409. https://mek.oszk.hu/03300/03301/html/bgkvti_3/bgki0318.htm (letöltés dátuma: 2021. 02. 27.).

⁶⁶ Az itt közölt részeket olvasat szerint, a papíron szereplő módon adom közre – kivéve a hangsúlyos szótagokat jelölő ékezeteket.

⁶⁷ A szerző fordítása. A bejegyzéseket átírás nélkül adom közre. Ahol a szó vagy betű nem egyértelműen olvasható, ott a szót három ponttal jelölöm.

Az első címlapon szereplő szöveg egyértelműen jelöli a megajándékozott személyét: „*caro Fratri Adamo Josepho Csupor*”.⁶⁸ A kedves vagy becses fivér Adamus Csupor volt, akinek e kötetet szánták.

A belső borító utáni betétlapon egy ma már igen nehezen kiolvasható szöveg áll, ugyanazzal a kézírással, amellyel a többi bejegyzés készült. Ennek szövege és fordítása az alábbi:

*Non dubito chare frater quin hoc
sinceri Fraternalis amoris manusculum
Pergrato suscipies animo, quo, felicissimum
Natalis tui Diem, votis ardentissimis exopto hacque subscripta
Intus visitata icuncula, me <...>
Fraterne ulterius recomendo et maneo
Ipsiq... sinceriq... usque ad Mortem.
M.I.C. 1707*

Nem kételkedem, kedves fivérem, hogy az őszinte testvéri szeretetnek ezt az ajándékokcskáját oly igen kedves lélekkel fogadod, amilyennel legboldogabb születésed napjára leghevesebb óhajaimmal kívánom, és miután ezt az alul írott képecskét alaposan megszemléltem, <...> fivérelig továbbra is ajánlom magamat és maradok <...> mindhalálíg.

M.I.C. 1707

A bejegyzés értelmezésének néhány szó, illetve kifejezés – például a „*Natalis tui Diem*” és a „*manusculum*” – ad támpontot. Ennek alapján elmondható, hogy egy szeretetteljes születésnap ajándékokcskával lephet meg fivérét a szintén a győri jezsuita intézménybe járó Mathias Csupor, 1707-ben.

Mathias Csupor

A szentgyörgyvölgyi Csupor család anyagát tanulmányozva megállapítható, hogy Csupor Mátyás személyét eddig homály fedi.⁶⁹ A győri jezsuita gimnázium matrikuláinak összefoglalója szerint Mátyás 1693-ban, három évvel Ádám előtt, de vele párhuzamosan is folytatott tanulmányokat (1696-ban). A könyvben szereplő meleg szíví és bensőséges latin nyelvű ajánlás alapján feltételezem, hogy Mátyás Ádám testvére lehetett.⁷⁰

⁶⁸ Későbbiekben az első betétlapra történt bejegyzés alá, látszólag golyóstollal került felírásra Geriás József, egy vélhetően modern kori tulajdonos neve is. Róla sajnos ez idáig nem sikerült kiderítenem semmit.

⁶⁹ A ráczalmási kötődésű Farkas-család családfájáról az ő neve hiányzik. https://adt-plus.arcanum.hu/hu/view/CsaladHely_MonografiaMegye_FejerVarmegyeTortenete_5/?pg=235&layout=s&query=Csupor (letöltés dátuma: 2021. 03. 06.)

⁷⁰ A kézi bejegyzés: „*caro Fratri Adamo Josepho Csupor*” mindenképpen erre utal. Az ezt

A könyv fiziológiája

A könyv fizikai vizsgálata arra utal, hogy több magánkönyvtár része lehetett. A külső papírborítón szereplő szám – római számokkal vastagon felfestve: LXVIII (!) –, valamint a könyv külső papírborítójára később felkerült bélyeg alakú matricán a 187-es, majd átjavítva a 287-es szám erről tanúskodik. 550 számozott nyomtatott oldalával vaskos s nehezen nyíló kötet, a gerinc épségét tekintve nem forgathatták túlságosan sokszor. A gerinc magassága 13,5 cm, a borítók 8 cm szélesek, igazi kézbe való kötet.

A borító roncsolódása következtében láthatóvá váltak a kemény borító kötésének papírrétegei, köztük egy latin szöveggel ellátott nyomtatott szövegű lap is, amely valószínűleg valamiféle selejt vagy fölös oldal borítóként való felhasználását sejteti. A kötet oldalainak vágása is több helyütt elég szűk, szabálytalan, néhol a fejléc szövegébe is belevágtak kötés előtt (251–252. oldalak), az írás úgymond faltól-falig szedett, helytakarékos. A lapokon több helyen szép fejléces motívumok láthatóak, a rostsálak szépen kivehetőek, több helyen nagyobb rostdarabok csoportjaival, de vízjel nem található egyiken sem, így a papírműhelyt nem sikerült ezen az úton beazonosítanom. A papír minősége nem túl jó, vékonysága miatt a következő oldal szövege nagyon sok helyen áttűnik.

Nyomtatási helye Bécs, mely a győri jezsuita iskola közelsége révén is az ekkortájt népszerű külföldi könyvek beszerzési központja volt.

Összességében elmondható, hogy egy viszonylag nehéz sorsú és nagyon rossz állapotban fennmaradt, 1711 előtt kiadott kötet révén számtalan adat kideríthető annak korábbi tulajdonosáról, még ha ezek csak érintőleges információnak is számítanak az adott korszak műveltségére és olvasottságára nézve. E könyv révén is megerősítést nyert, hogy a 18. század első évtizedében is legfőképpen a nemesség tagjai, s azok közül is viszonylag kevesen járták végig az iskolai képzés nehéz lépcsőfokait, olvasottságuk és műveltségük szerves részét képezték a latin nyelvű nyomtatványok, amelyeket külföldi nyomdák és kiadók révén tudtak megvásárolni, és mindennapi életük számos eseménye – például az ajándékozás is – kapcsolódott a latin nyelv használatához, és értékes ajándéknak tartottak egy-egy könyvet, személyes gondolataikkal kiegészítve őrizték azt nemzedékeken át.

Összefoglalás

A 16–18. századra jellemző hazai könyvfogyasztási és olvasási szokásokat jelentősen befolyásolta a korszak különböző periódusaiban meghatározó vallási tartalmú és a nemzeti nyelvű könyvkiadása. A 16. század elején még egy, az európaival egyenrangú és vele párhuzamosan futó fejlődési folyamat figyelhető meg, amely a 17. század derekán megtorpan és stagnál. Amíg az európai könyvkiadásra egyre inkább a nemzeti nyelvű friss és modern tudományos irodalom lesz jellemző, addig a Kárpát-medence területén az elérhető könyvek mennyiségi és minőségi korlátai erősen befolyásolják a lakosság művelődési viszonyait és a magánkönyvtárak tükrözik a tehetősebb rétegek műveltségét és érdeklődési körét, valamint a tükrözik a korabeli könyvpiaci választékot is.

A humanista műveltség bástyái ebben a korszakban a főúri udvarok. Jelentős egyházi könyvgyűjtemények és főúri magángyűjtemények is léteztek. (Például az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, amely a vándorlásának kényszerű időszakában 1642-ben megvásárolta a dúsgazdag Fugger család közel kétezer kötetes könyvtárát 3300 aranyforintért.⁷¹) A 16. századi könyvkiadását a reformáció és az ellenreformáció küzdelme határozza meg. A korszak szellemi műveltségének alsó szintje európai viszonylatban kezdetben nem volt átlag alattinak mondható, a hanyatlás időszakában azonban jelentős szellemi visszaesés figyelhető meg.

Mivel hazánk az állandó fegyveres összecsapások és vallási irányzatok hadakozásának színtere volt, a tőlünk nyugatra tapasztalható szellemi regenerálódás és nyugodt fejlődés nem valósulhatott meg. Egy sajátos, itteni viszonyokra jellemző fejlődési folyamat veszi kezdetét, amely a további századokban is kimagasló irodalmi, szellemi teljesítményekben és sajnálatos háborús eseményekben is bővelkedik majd.

⁷¹ Illés György (1984): *Mesélő könyvtárak*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest. 18.

AZ ÖREG KOSSUTH LAJOS „PALATINUSA”: HELFI IGNÁC (1830–1897)

Varga Dániel

Összefoglaló:

Kossuth Lajos egyik legfontosabb magyarországi képviselőjét, Helfy Ignácot kortársai a volt kormányzó-elnök „palatinusának” nevezték, mivel – mint a legfőbb összekötő kapocs – ő osztotta meg az emigrációban lévő szabadsághős üzeneteit a magyar nemzettel. Az 1830-ban, Szamosújváron született Helfy az 1848/49-es szabadságharc után a kolozsvári császári haditörvényszék elé került, előbb Pestre internálták, majd megengedték neki, hogy Bécsbe, később Padovába költözzön. Egyetemi tanulmányait itt fejezte be, majd Mantovában tanári állást kapott. Ebből a városból politikai okok miatt távozni kényszerült, később Milánóban telepedett le, ahol 1862-ben egy újságot alapított *L'Alleanza* (Szövetség) címmel, amely szándéka szerint a Kossuth-emigráció „hivatalos” lapjaként funkcionált. A volt kormányzóelnök bár nem helyezte, de elfogadta azt, hogy Helfy a kiegyezés után 1870-ben hazatért, s az országgyűlés ellenzéki tagjaként – gyakorlatilag kompromisszumot kötve a hatalommal – részt vett a hazai politikai küzdelmekben. A különböző függetlenségi formációkban politizáló Helfy kétségkívül jelentős figurájává vált a dualista Magyarország közéletének, s több rendkívül fontos megnyilatkozásokat tett például a hazai zsidóság, munkásság, illetve az ország közjogi helyzetével kapcsolatban.

Kulcsszavak: magyar emigráció, Kossuth, dualista Magyarország, politikatörténet, zsidóság története

Abstract:

Ignác Helfy, one of the most notable representatives of Lajos Kossuth in Hungary, was frequently referred to by his contemporaries as the ‘palatine’ of the former Governor-President, since he acted as the most important connecting link, sharing with the nation the messages from the hero of the Revolution of 1848–49, who was living as an emigrant at the time. Helfy, who was born in 1830 in Szamosújvár (present-day Gherla in Romania), was brought before the imperial court-martial in Kolozsvár (present-day Cluj-Napoca in Romania) after the war of independence of 1848–49. First, he was interned to Pest, then he was allowed to move to Vienna, and later to Padua, where he finished his university studies, and later he was offered a teacher position in Mantua. He had to leave Mantua due to political reasons, so he went to Milan, where, in 1862, he founded

a newspaper, *L'Alleanza* (*The Alliance*), which was basically the “official” paper of the emigrant circles of Kossuth. Though he did not agree with it, Kossuth accepted Helfy’s decision of returning home in 1870, following the Compromise of 1867, and joined the Hungarian political battles as a member of the opposition in the National Assembly, essentially making a compromise with those in power. Indubitably, Helfy became a significant figure of the Dualist-era Hungarian public life as a politician working in various independence movements, and he was also known for making influential remarks regarding the situation of the Hungarian Jewish community, the working class, and the public law of the country.

Keywords: Hungarian emigration, Kossuth, dualist Hungary, political history, Jewish history

Bevezetés

„Széles körű műveltségével és kiváló egyéni tulajdonságaival a maga erején is méltó helyet tudott volna magának kivívni a politikában s a társadalomban; de népszerűsége, sőt tekintélyre jutását nem kevésbé gyámolította az a bizalmas összeköttetés, a melyben Kossuth Lajossal állott, kinek mintegy képviselője volt ide haza, a miért pártfelei Kossuth palatinusának szokták nevezni” – olvasható a *Vasárnapi Újság* Helfy Ignácról készített nekrológiájában.¹ *A Hét* című lap egyenesen azt állította, hogy kár volt Helfynek más nevéhez fűzni a magáét, mivel „nála sokkal kevésbé jelentékeny emberek is már egymagukban adnak egy egész fogalmat, ő pedig Kossuth nevével tudott csak egészet adni”.² Helfy azonban mindvégig büszke volt a „palatinus” elnevezésre, és úgy fogadta, mint valami nagy méltóságot. „Számára többet jelentett a nagy bujdosó bizalma és szeretete, mint akármilyen fejedelmi kegy.”³

Helfy Ignác jelentős szereplője a 19. századi magyar történelemnek, mégsem készült még róla életrajzi monográfia.⁴ Ez az írás arra vállalkozik, hogy az eddigi ismereteket újabb levéltári források és eddig kevésbé kiaknázott sajtótermékek anyagával kapcsolja össze, így mutatva be életének főbb mozzanatait, kiemelkedő megnyilatkozásait, a zsidósághoz

¹ Helfy Ignác 1830–1897. *Vasárnapi Újság*, 1897. október 17. 8.

² P.D.: Helfy Ignác. *A Hét*, 1897. október 17. 10–11.

³ Szatmári Mór: Világos után – Helfy Ignác: Kossuth palatinusa. *Világ*, 1923. március 3. 3–4. (letöltés dátuma: 2020. 09. 10.).

⁴ Az eddigi fontosabb életrajzi összefoglalók: *Vasárnapi Újság*, 1897. október 17. 8.; Sz.M. [Szabolcsi Miksa]: Helfy Ignác. *Egyenlőség*, 1897. október 17. 7.; Sturm Albert (1897): *Országgyűlési Almanach*. Pesti-Lloyd, Budapest. 253.; Ujvári Péter (1929): *Magyar zsidó lexikon*. Budapest. 356.; Csapó Csaba (2003): Helfy Ignác. In: Szentpéteri Ignác (szerk.): *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Kossuth Kiadó, Budapest. 120–122.

fűződő viszonyát, továbbá közéleti pályájának főbb állomásait a dualizmus kori Magyarországon.

Életének első szakasza

Helfy ifjúkoráról nagyon keveset tudunk. Eredetileg Helfer Náthán Sálom néven született 1830-ban Szamosújváron. Az *Egyenlőség* 1895-ben azt írta, hogy Makón tanult Ullman Salamon jesiváján, két évvel később Szabolcsi Miksa ugyanebben a lapban megjelenő cikke szerint pedig: „14 éves korában még bachur volt az akkor híres dési rabbi Mendele jesiváján”.⁵ Talán valószínűbb az utóbbi információ, mivel Dész, a szülővárosa, Szamosújvár mellett található, míg Makó jóval távolabb fekszik. „Hajlama és tehetsége a tanulói pályára vonzotta s ő folytonos szűkölködése mellett is csakhamar annyi ismeretre tett szert, hogy 14 éves kora óta saját erején volt képes magát fõntartani s tovább képezni. Az Alföldre vetõdött, hol egyes családoknál házitanítóul működött” – olvassuk a *Vasárnapi Ujság* életrajzi áttekintésében.⁶ Az *Ország-Világ* cikkírója szerint a középiskolát Pápán és Nagy-Károlyban végezte el, ami e városok jelentõs távolsága ellenére sem zárható ki, bár egyelőre az állítást rész kutatásokkal nem tudjuk alátámasztani.⁷ Azt azonban már igen, hogy már nagyon fiatalon különbözõ tárgyú cikkei és irodalmi mûvei jelentek meg az *Életképekben*, a *Hölgyfutárban*, a *Divatcsarnokban*, a *Délbáiban*, a *Vasárnapi Ujságban*, a *Néplapban*, és a *Nõvilágban*.⁸

Helfy jelenleg elérhetõ személyes irathagyatékában kevés az olyan dokumentum, amelyben olyan önreflexiókat találunk, amelyet a modern pszichológia az identitás fogalomkörében értelmezhet. Mindenesetre figyelemre méltó tény, hogy amikor kitört a szabadságharc, alig tizennyolc évesen a Délvidékre ment harcolni, késõbb pedig Debrecenbe került, ahol nem akárhol, hanem Kossuth Lajos kormányzóelnõki irodájában nyert alkalmazást.⁹ Szatmári Mór szerint a fiatalember ekkor már a szabad-

⁵ Konrád Miklós (2014): *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az elsõ világháborúig*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történelemtudományi Intézet, Budapest. 344.; Egy volt bachurról. *Egyenlőség*, 1895. március 1. 9–10.; Sz.M. [Szabolcsi Miksa]: Helfy Ignác. *Egyenlőség*, 1897. október 17. 7.

⁶ Helfy Ignác. *Vasárnapi Ujság*, 1897. október 17. 7.

⁷ Helfy Ignác. *Ország-Világ*, 1897. október 17. 1.

⁸ Szinyei Ferenc (1941): *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. MTA Könyvkiadó Vállalata, Budapest. 90. Helfy ifjúkori irodalmi munkásságának még nincs tudományos feldolgozása, de a teljes pályakép elkészítéséhez természetesen nélkülözhetetlen lesz majd reformkori publicisztikájának rekonstruálása is.

⁹ Helfy Ignác. *Vasárnapi Ujság*, 1897. október 17. 7. Életének főleg e szakaszáról nagyon keveset tudni, így nincs arról információnk, hogyan került Debrecenbe, és ki ajánlotta be Kossuth Lajos kormányzó irodájába.

ságeszmények elkötelezettje: „Sokkal mélyebben hatotta át lelkét a 48-as és a 49-es idők szelleme, semhogy akár rabjává, akár eszközévé válhatott volna a zsarnokságnak.” Szintén Szatmári cikke szerint a világosi fegyverletétel után a kolozsvári császári haditörvényszék elé került, azonban „az osztrák katonabírák is megsajnálták a vézna gyerekembert. Megdorgálták, azután megengedték neki, hogy tanulmányait folytassa Bécsben, majd meg Páduában.”¹⁰ A *Hölgyfutár* szerint bizonyosan Helfy volt az első olyan magyar, aki a bölcsészeti vizsgákat nem latinul, hanem már olasz nyelven tette le a híres padovai egyetemen.¹¹ Miután sikerült 1857 májusában megszereznie a doktori címet, Mantovában helyezkedett el gimnáziumi tanárként.¹²

De nemcsak az önvédelmi háború idején, hanem az értelmiségi munka mindennapjaiban is egyértelmű jeleit adta a magyarság melletti elköteleződésnek. Rengeteget tett egyfelől a külföldi kultúra magyarországi elterjesztéséért, másfelől a magyar kultúra külföldi népszerűsítéséért. Ennek során hírlapíróként és műfordítóként is egyaránt kamatoztatni tudta értékes idegennyelv-tudását.¹³ Az identitásalakítás útján kerülhetett sor katolizálására is, melynek ugyan közvetlen körülményeit szintén nem ismerjük, de egy 1869-ben írt leveléből kiderül, hogy erre 1855 tájékán kerülhetett sor: „Vagy 14 évvel ezelőtt áttértem a keresztény hitre; a minék most politikailag is örvendek, mert így semmit sem köszönhetek az osztrák-magyar kormánynak. Még azt sem mondhatják, hogy ők engem emancipáltak – emancipáltam én magam magamat.”¹⁴ Helfy zsidó származásának ténye közismert volt az olaszországi magyar emigráció tagjai között: például a magyar légió tagjai mind a hozzá írott, mind pedig a másokhoz címzett levelükben célozhattak eredeti származására.¹⁵

A mantovai tanár Helfy egy későbbi levelének utalása szerint olyan

¹⁰ Szatmári Mór: Világos után – Helfy Ignác: Kossuth palatinusa. *Világ*, 1923. március 3. 3–4. (letöltés dátuma: 2020. 09. 10.).

¹¹ *Hölgyfutár*, 1857. május 6. 3. Nehéz megítélni a forrásértékét ezeknek a cikkeknek, mivel nem tudható, hogy a cikk írója honnan vette az információit. Ám indokoltan feltételezhetjük, hogy ha igazán súlyos tévedést tartalmaznának, akkor arra a kortársak reflektáltak volna.

¹² *Hölgyfutár*, 1857. május 30. 3.

¹³ Helfy sokat tett például Petőfi Sándor külföldi népszerűsítéséért, lásd bővebben: Varga Dániel (2019): Helfy Ignác és az itáliai Petőfi-kultusz kialakulása. In: Fodor József Péter – Mizera Tamás – Szabó P. Katalin (szerk.): *„A tudomány ekként rajzolja világát”. Irodalom, nevelés és történelem metszetei*. DOSZ, Budapest–Eger. 332–347.

¹⁴ Petőfi Irodalmi Múzeum – Kézirattár (a továbbiakban: PIM KT) – Helfy Ignác – Spisich Lászlónak, 1869. február 23. Darnay Kálmán-gyűjtemény, V. 4713/473/6.

¹⁵ Például: *„Az Alleanza főszerkesztője: Helfy, alias Helfer – magyarországi származású.”* Vagy: *„Helfy ur ön már megtanulta-e új hitébe mit jelentsen e szó? Crucifix.”* Lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) R 187. Palóczy Tamás – Klapka Györgynek, 1862. július 10. és MNL OL R 187. Palóczy Tamás – Helfy Ignácnak, 1862. október 2.

népszerűvé vált az olasz ifjúság körében, hogy az már az osztrák hatóságoknak is szemet szúrt.¹⁶ Közel ötévnyi tanárkodás után, 1861 februárjában abba kellett hagynia munkáját, és olyan politikai nyomás nehezedett rá, hogy végül száműzetésbe kényszerült.¹⁷ Korábban ennek okát abban jelölték meg, hogy az 1859-ben kitört piemonti–osztrák háború idején összeköttetésbe lépett az emigráció tagjaival, és ennek lelepleződése miatt még ebben az évben el kellett elhagynia Mantovát.¹⁸ Ez azonban tévedés, mert vannak adataink, hogy még 1861-ben is oktatott a városban. Ugyanakkor egy titkosrendőri jelentés szerint, ami ekkortájt készült, Helfynek azért kellett távoznia a városból, mert „feltűnően gyanús” kapcsolatba került az ott szolgáló magyar tisztekkel és altisztekkel.¹⁹ Helfy később megjegyezte, hogy mantovai tevékenysége miatt bizonyosan csak azért nem kapott akasztófát, mert az osztrákok hatalma ekkor már meggyengült Itáliában, ezért megelégedtek a száműzésével.²⁰ Ebből a két információból arra lehet következtetni, hogy Helfy valamilyen agitációs tevékenységet végezhetett a magyar katonák között, esetleg kiáltványokat, pamfleteket terjesztett köztük, arra biztatva honfitársait, hogy forradalmi konfliktus esetén dezertáljanak, vagy álljanak át a felkelők oldalára. Az viszont bizonyos, hogy mint tanárember az olaszok körében rendkívül nagy népszerűségnek örvendett: amikor a mantovai polgárok értesültek arról, hogy el kell hagynia a várost, felajánlották neki: tanári fizetését mindaddig állni fogják, míg meg nem találja új lakóhelyét.²¹ Helfynek az osztrák hatóságok még megengedték, hogy rövid időre Magyarországra jöhessen, utána távoznia kellett, s egy rövid párizsi és genovai kitérő után Milánóban telepedett le.

A Haus-, Hof- und Staatsarchivban található titkosrendőrségi jelentés további érdekességekkel szolgál. Helfy mantovai tartózkodása kezdetén nagyjából egy éven keresztül egy bizonyos Marinellinek a házában lakott, később pedig ismeretséget kötött Vittorio Roger professzorral és feleségével, akik hamarosan szállást is adtak a magyar tanárkollégának.²² A baráti kapcsolat nem szakadt meg azután sem, hogy Helfyt kitiltották a városból: továbbra is leveleztek egymással, sőt, személyesen is találkoztak.

¹⁶ PIM KT Helfy Ignác – Spissich Lászlónak, 1869. február 23.

¹⁷ Monti, Antonio (1861): *Programma dell' I.R. Ginnasio Liceale di Mantova*. Tipografia Giovanni Agazzi, Mantova. 38.

¹⁸ Lásd például: Helfy Ignác. *Vasárnapi Ujság*, 1897. október 17. 7.

¹⁹ Österreichisches Staatsarchiv, – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, – Ministerium des Äußern – *Notizien über Dr. Ignatz Helfy*, 1861. április 24. Informationsbüro BM-Akten 2829/1861.

²⁰ PIM KT Helfy Ignác – Spissich Lászlónak, 1869. február. 23.

²¹ *Politikai Ujdonságok*, 1861. április 4. 12.

²² Vittorio Roger ugyanabban a gimnáziumban tanított francia nyelvet, ahol Helfy németet. – Monti, Antonio (1858): *Programma dell' I.R. Ginnasio Liceale di Mantova*. Tipografia Giovanni Agazzi, Mantova. 30.

tak Lombardia határterületén. Vittorio Roger ellen nyomozás indult, mivel az olasz Risorgimento, az egységmozgalom lelkes híveként – iskolai előljárói szerint – visszaélt tanári hivatásával olyan módon, hogy befolyásolni igyekezett diákjainak politikai nézeteit.

Roger professzor személye más szempontból is kiemelt fontosságú Helfy Ignác életútjában. Egyik barátjához intézett leveléből különleges érzelmi drámáról értesülhetünk: *„Nősülési historiám pedig nagyon hasonlít a tiédhez. Belé szerettem Mantovában, midőn másnak volt a felesége. A viszony tartott kölcsönös hűséggel 10 esztendőn át. Ekkor meghalt a férje, és egy évvel későbbben nőmmé lett, január 10-én, 1867-ben. Első férjétől van egy kedves jó fia. Fölösleges mondanom, hogy feleségem rebellis olasz nő.”*²³ Mivel Helfy újdonsült mostohafiának a vezetékneve Roger, így kikövetkeztethető, hogy Kossuth „palatinusa” Vittorio Roger halála után annak özvegyét, Carlotta Eroschit vette el feleségül. Mivel a házasságra 1867-ben került sor, Helfy kikeresztelkedése pedig 1855 tájékán történhetett, így kizárható az, amit például az *Egyenlőség* ír, hogy házassági szándék miatt tért át Helfy a katolikus vallásra.²⁴

Újságíró – az olasz kormány anyagi támogatásával

Milánóban Helfy az olasz nemzeti érzelmű és liberális politikai beállítottságú *Perseveranza* című újság főmunkatársaként dolgozott. Magyarországgal foglalkozó cikkeire készülve folyamatosan tartotta a kapcsolatot a hazai lapok szerkesztőivel, munkatársaival, arra kérve őket, küldjenek anyagokat – például neves magyar személyek életrajzait stb. –, hogy azokat megismertesse az olasz olvasóközönséggel. Ez a kapcsolattartás persze nem ment akadálymentesen, hiszen Helfy akárhányszor el akarta juttatni a *Perseveranza* valamelyik számát Magyarországra, az mindig fennakadt a határon, és vissza is küldték a feladóhoz.²⁵ A lap jelentőségét mutatja, hogy számos honfitársunk mellett maga Kossuth is azt kérte Helfytől, hadd küldjön be alkalmanként néhány olyan levélkivonatot, amelyet *„nem kevésbé hasznos, mint érdekes volna nyilvánosságra hozatni”*.²⁶

Kossuth Ferenc így emlékezett vissza a lombard fővárosban tevékenykedő Helfyre: *„Először láttam Helfyt 1861-ben Milanóban. [...] Emlékszem a kistermetű, élénk eszű, lelkes férfiúra, ki az akkori magyar öltönyt viselve a külföldön is, mindennapos látogató volt nálunk. Tanár volt a külföldön; a magyar ember olasz tanár volt; tisztelték és becsülték a lombard fővárosban.*

²³ PIM KT Helfy Ignác – Spissich Lászlónak, 1869. február. 23.

²⁴ SZ. M [Szabolcsi Miksa]: Helfy Ignác. *Egyenlőség*, 1897. október 17. 7.

²⁵ Országos Széchényi Könyvtár – Kézirattár – Levelestár (H) – Helfy Ignác – Pompéry Jánosnak, 1861. május 29.

²⁶ MNL OL – R 65. 1. H 3. Kossuth Lajos – Helfy Ignácnak, 1861. október 7.

*Olasz hírlapíró is volt a fiatal magyar és a híres Perseveranza szerkesztőségében együtt dolgozott Visconti Venostával, ki évek hosszú során át volt Olaszország külügyminisztere és most ismét az. Az olasz szabadságért küzdött jeles tollával az olasz írók legnevezetesebbjei közt, egy sorban velők, egy rangban velők, egy tiszteletben velők. De nem feledte el soha azt sem, hogy magyar ember volt és maradt.*²⁷

Helfy a *Perseveranza*n kívül több más újságnak is írt rövid cikkeket: például még a száműzetése előtt a *Gazetta di Mantován*nak, később pedig már a Torinóban megjelenő francia nyelvű *Italie Nouvelle*-nek. A volt mantovai tanár 1862-ben ért az újságírói pályája csúcsára, hiszen már nemcsak egy rovatért lett felelős, hanem egyenesen főszerkesztő lett belőle, ugyanis a *L'Alleanza* (Szövetség) című lap irányítását bízta rá a lap tulajdonosa – maga az olasz állam! Helfy Ignác közel hat éven keresztül (1862–67-ig) szerkesztette az olasz kormány anyagi támogatásával az újságot, amelyet egyszerűen csak az olaszországi magyar emigráció „természetes közlönyének” nevezett.²⁸ A hetilap működése során folyamatosan értesítette az olasz közvéleményt a magyarországi eseményekről, igyekezett bemutatni a magyar emigráció tevékenységét, illetve cikkeivel a lengyel, a római és a velencei emigráció érdekeit is szolgálni kívánta.²⁹

A *L'Alleanza* befejezése után, 1869-től Helfy egy önálló, magyar nyelvű újsággal is próbálkozott *Magyar–Magyar* címmel, amelyben élesen támadta a kiegyezést. Mint egyik későbbi levelében írta: „Másfél évig néma bánatban néztem a hazai ügyek fejlődését. Végre ellent nem állhattam többé, kezembe kaptam egy picike kis ostort, a Magyar–Magyart, s azzal csapkodok a fattyúk szemei közé. Bárcsak vérig ostorozhatnám őket!”³⁰ Ehhez a laphoz Kossuth már nem adta a nevét, mivel nem akart konkurenciát teremteni a hazai függetlenségi ellenzék médiumának.³¹ Az újság 1869 januárjától 1870 júliusáig összesen tizennyolc számmal jelent meg, s anyagi okok miatt kellett megszüntetni terjesztését. Túl nagy sikert nem igazán érhetett el, mivel számaait alig sikerült Magyarországra becsempészni. Ebben a lapban nyilatkozott arról Helfy, hogy eredetileg miért is kezdett bele a

²⁷ Helfy Ignác halála 1830–1897. *Pesti Hirlap*, 1897. október 11. 4. (letöltés dátuma: 2020. 09. 10.).

²⁸ PIM KT Helfy Ignác – Spissich Lászlónak, 1869. február 23. – Az újság túlnyomó részben hetenként egyszer jelent meg, csak két rövid periódusban működött napilapként.

²⁹ Az *Alleanza*ról bővebben: Fornario, Vincenze Maria (1938): „L'Alleanza” giornale italo-ungherese di Milano. In: Koltay-Kastner Jenő (szerk.): *Annuario 1937. Studi e documenti italo-ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma*. 211–215.; Fornario, Pasquale (1995): *Risorgimento italiano e questione ungherese (1849–1867)*. Rubbetino. 201–219.

³⁰ PIM KT Helfy Ignác – Spissich Lászlónak, 1869. február 23.

³¹ Szabó Csilla (2000): Kossuth Lajos és Helfy Ignác – Egy politikai kapcsolat anatómiája (1870–1874). In: Pajkossy Gábor (szerk.): *Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon*. ELTE BTK, Budapest. 105.

nyomdaipari vállalkozásba: „*Nem passióból, de még nagyúri capriceből sem kaptam bele az iparba, melyhez sem hajlamom, sem felesleges tőkém nem volt; de belekaptam, mert régi vágyaim közé tartozott kenyérkeresetemet a pennán kívül biztosítani. [...] Az író, ki pénzért árulja eszméit, sohasem felelt meg eszményképemnek.*”³²

Helfy az újságírás mellett igen sokoldalú tevékenységet folytatott Lombardiában. Amikor például 1863-ban felmerült annak a lehetősége, hogy valamilyen módon össze lehet kötni a lengyel felkelést egy újabb magyar szabadságharccal – így elvonva jelentős, Észak-Itáliában állomásozó osztrák haderőt a térségből, amely az olaszok érdekét is szolgálta egyben –, segédkezett Kossuthnak többféle módon is. Egyrészt kinyomtatta ezer példányban azt a kiáltványt, amelyben a volt kormányzó tájékoztatta a magyarokat, hogy a vezetésével megalakult az Országos Függetlenségi Bizottmány, amelynek célja az 1849-es Függetlenségi Nyilatkozatban foglaltak megvalósítása. Helfy a nyomdai szolgáltatáson kívül e proklamáció Magyarországra csempészésében is segédkezett. A lengyel ügyben való közreműködés egyben azt a célt is szolgálta, hogy még inkább meggyőzzék az olasz felet a magyar felkelési tervek komolyságáról.³³ Az 1866. évi osztrák–porosz háború idején szintén Helfy nyomdájában sokszorosították Kossuthnak a magyar katonákhoz címzett kiáltványát, illetve egy, a magyarsághoz intézett manifesztumát is.³⁴ Nem sokkal később segédkezett a *Negyvenkilencz* című újság előállításában, illetve Magyarországra csempészésében is. Nyomatási helyként Debrecen volt feltüntetve, azonban Milánóban, Helfy nyomdájában állították elő, illetve Kossuth vezérlete alatt Szilágyi Virgil vitte a szerkesztői tisztet.³⁵

³² *Magyar-Magyar*, 1869. augusztus 31. 3. Uo. 105.

³³ Farkas Katalin (2011): *Magyar függetlenségi törekvések 1859–1866*. LineDesign, Budapest. 67.; Lukács Lajos (1984): *Magyar politikai emigráció, 1849–1867*. Kossuth, Budapest. 296. Lukács Lajos egy – Visconti Venosta olasz külügyminiszterhez intézett Kossuth-levél alapján – azt állította, hogy Torinó korábban pénzt is adott Helfynek a küldetés teljesítéséhez. Feltételezhetőleg valamelyik olaszországi levéltárban megtalálható az a dokumentum is, amelynek tárgya Helfy megbízása, illetve küldetésének a részletei. Az olasz–magyar kapcsolatoknak e részlete még további kutatásokat igényel.

³⁴ Koltay-Kastner Jenő (1960): *A Kossuth-emigráció Olaszországban*. Akadémiai, Budapest. 258.

³⁵ Nyulásziné Straub Éva (1999): A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai 1849–1866. Magyar Országos Levéltár, Budapest. 540. – A *Negyvenkilencz* című lap történetét lásd bővebben: Farkas Katalin (2008): Az erős akarat nem ismer akadályt”. A „*Negyvenkilencz*” című lap története. *Századok*, 142 (3.) 697–726. Állítólag szintén Helfy nyomdájából kerültek ki legelőször a szabadjóművesek alapszabályai magyar nyelven. Hentaller Lajos könyve szerint „*Helfy azonban. daczára, hogy a kőműves testvérek alapszabályait kinyomtatta, sohasem volt rávehető, hogy közéjük lépjen.* – *Humbognak tartom az egész dolgot – mondá [Helfy] több ízben.*” – Hentaller Lajos (1886): *Politikusaink Pongyolában. Tollrajzok a képviselőházból*. Nyomatott Neumayer Edénél, Budapest. 111–112.

Parlamenti képviselői pályafutása

Mivel a kiegyezés után az olasz kormány tovább már nem finanszírozott Habsburg-ellenes magyar kiadványokat, az eddig ebből élő Helfy az 1860-as évek végén súlyos anyagi problémákkal szembesült. Először a nyomdájától volt kénytelen megválni, később pedig hiába próbált Kossuth segítségével angliai állást szerezni magának, ez nem sikerült. Épp Londonból tért vissza Torinóba, amikor a volt kormányzó tudatta vele, hogy közben idehaza a szentlőrinci kerület, amely előbb Kossuth Ferencet kínálta meg mandátumával, végül őt választotta országgyűlési képviselőjévé.³⁶ Károlyi Gábor gróf elbeszélése szerint Kossuth odaadta azt az atilláját Helfynek, amelyben a miniszteri esküjét tette le még 1848-ban, és amelyet később az egyesült államokbeli útja során is hordott. A gróf szerint amikor Helfyt nagy ovációval fogadták a választókerületében, az csak annak volt köszönhető, hogy Kossuth ruháját viselte.³⁷ A *Pesti Hírlap* Helfy halálakor felelevenítette ugyanezt a történetet: „*A megboldogult többször emlegette, hogy a »kormányzó úr diszöltönye bizony kissé nagy volt az ő természetére s amúgy is alacsony, vézna alakja épen nem mutatott a diszruhában; ez azonban nem gátolta a derék szentlőrinci választópolgárokat abban, hogy a személyvonatról leszálló Helfyt képviselőjüknek elismerjék.*”³⁸

Helfy a magyar parlamentben a különböző függetlenségi formációk tagjaként politizált hosszú éveken keresztül, egészen a haláláig.³⁹ Eleinte a külügyi és államjogi vitákban vett élenként részt, később, mint a pénzügyi bizottság tagja, leginkább közgazdasági és pénzügyi kérdésekkel foglalkozott.⁴⁰ Hazatérte után előbb a *Magyar Ujság* című politikai lapot szerkesztette, később pedig a *Függetlenség – A Nép Zászlója* című újságot. Magyarországon azonban már nem sikerült újságíróként, illetve szerkesztőként érvényesülnie. Ennek okát párttársa, Irányi Dániel az alábbiakban látta egyik, Kossuthhoz írt levelében: „*Egyébiránt Helfy, aki nagy kedvvel lá-*

³⁶ Helfy Ignác 1830–1897. *Vasárnapi Ujság*, 1897. október 17. 7.

³⁷ Eötvös Károly (1904): *Gróf Károlyi Gábor följegyzései*. II. kötet. Révai Testvérek, Budapest. 126–128.

³⁸ Helfy Ignác halála. *Pesti Hírlap*, 1897. október 12. 6.

³⁹ A függetlenségi irányvonalat eszmei tekintetben a kor politikai elitjére általánosan jellemző (nemzeti) liberalizmus határozta meg. A többi politikai formációhoz képest a közjogi kérdés, vagyis az 1867-es kiegyezéshez való viszony képezte a fő különbséget. A párt programja gyakran változott, de hosszú ideig változatlan maradt benne a tiszta perszonalúnióra épített közjogi program. – Szendrei Ákos (2013): A függetlenségi ellenzék és az antiszemitizmus a dualizmuskori Magyarországon. In: Kónya Péter (szerk.): *Židia pred a za Karpatmi v priebehu stáročí*. Presovská univerzita, Prešov (Eperjes). 156. – A korszak politikai pártjainak történetéről bővebben: Geró András (2017): *Az elsőpró kisebbség. Népképviselőt a Monarchia Magyarországon*. Habsburg Történeti Intézet, Budapest.

⁴⁰ Helfy Ignác 1830–1897. *Vasárnapi Ujság*, 1897. október 17. 7. – Helfy hazatértéről és első éveiről bővebben: Szabó Csilla (2000): i. m. 97–107.

tott hozzá eleinte, úgy megernyed, hogy a lap emiatt is hanyatlík. Maga alig ír, s oly éretlen emberekre bízza a legfontosabb tárgyak vitatását, hogy sületlenségénél egyebet nem is írhatnak. Az ez évi első negyed előfizetőinek számán meg is látszott e hanyatlás nyoma: megfogytak.⁴¹

Valószínűleg Helfyrt a hazatérése után már nem az újságírás foglalkoztatta elsősorban, hanem az országgyűlési politizálás. Parlamenti munkáját valóban nagyra értékelték a korabeli lapok: a *Vasárnapi Ujság* az alábbiakat írta például 1878-ban Helfyről: „Alacsony termet, kopaszodó fővel, fekete magyar bajuszszal és sémi eredetű arcvonásokkal. Mozcgékony szellemű, mozcgékony taglejtésű, kedélyes egyéniség, a kit fekete kabát nélkül soha, cigarettépödrés nélkül ritkán láthatni. Az utcán mindig sietve megy, a képviselőház korridorján mindig mosolyogva társalog, Kossuth Lajost minden évben meglátogatja s minden héten ír neki egy levelet. A függetlenségi pártnak mindig egyik vezéregyéniségként szerepel, s a képviselőházban minden kérdéshez hozzá szól, változó sikerrel, de a képviselőház figyelve által gyakran megtisztelve. Beszél minden európai művelt nyelvet s a fiatal embereket mindig a nyelvek tanulására ösztönzi. Külső tekintélyre kis termete és nagy mozcgékonysága miatt soha se tud szert tenni, de pártjának legmunkásabb s minden esetre becses tagja.”⁴² A halálakor készült nekrológok – a hibái említése mellett – szintén elismerően írtak parlamenti szerepéről: „Mint szónok, kiváló kvalitásai dacára sem volt elsőrangú. Megakadás nélkül, könnyen és biztosan beszélt; európai műveltségét és szakértelmét az újságírás idejében szerzett nagy szóbősége szolgálta; harcrakész is volt mindenkor, mert tapasztalásai, emlékei és tanulmányai minden pillanatban ellátták a szükséges fegyverzettel, hogy bármilyen kérdésben sikra szállhasson.”⁴³ A *Budapesti Hírlap* külön hangsúlyozta, hogy Helfyrt „nagy műveltsége, világlátottsága, higgadtsága és az emberekkel való gyöngéd bánásmódja” miatt pártkülönbség nélkül kedvelték. A cikk szerint „ő volt a pártnak sokáig Irányi Dániel és Simonyi Ernő mellett a leeurópaiasabb, legképzettebb embere és kombattáns parlamenti szónoka, noha nem volt oly tekintély, mint Irányi és nem nézett oly mélyen a kérdések fenekére, mint Simonyi.”⁴⁴

Helfy halála a függetlenségeknek amiatt is igen érzékeny veszteség volt, mert így pénzügyi szakember nélkül maradtak. Szintén a *Budapesti Hírlap* állapította meg, hogy „igen nehéz lesz a közelgő nagy közcgazdasági és pénzügyi kérdésekben Helfy pénzügyi szaktekintélyét pótolni.”⁴⁵ Egy

⁴¹ MNL OL – R 90. Irányi Dániel – Kossuth Lajosnak, 1872. március 12. I. 5231. Idézi: Szabó Csilla (1999): Kisajátítható-e a baloldal? Ellenzéki politikai taktikák az 1872. évi országgyűlési választások küszöbén, Irányi Dániel és Kossuth Lajos levélváltásában. *Levéltári Szemle*, 49 (4): 26–29.

⁴² *Vasárnapi Ujság*, 1878. december 29. 9.

⁴³ Helfy Ignác. *Pesti Napló*, 1897. október 11. 2.

⁴⁴ Helfy Ignác meghalt. *Budapesti Hírlap*, 1897. október 11. 2–3.

⁴⁵ Helfy Ignác halála. *Budapesti Hírlap*, 1897. október 12. 4.

1875-ben írt levelében Helfy jelezte Kossuthnak, hogy bár nagyon szeretné meglátogatni a volt kormányzót, azonban rendkívül elfoglalttá vált, mivel beválasztották a pénzügyi bizottságba. Kossuth „palatinusa” az alábbi módon indokolta a tisztség elfogadását, illetve azt, miért nincs ideje meglátogatni Kossuthot: „*Lehetetlenség, ily fontos állással való megtiszteltetést elfogadni, az avval járó súlyos kötelességet pedig [...] nem teljesíteni.*”⁴⁶

Helfy elfoglaltságát csak növelték a politikai életpályával együtt járó folyamatos kampánykörutak. A *Politikai Ujdonságok* című lap is megírta például, hogy „*Helfy Ignác igen sok kerületben jelölt a függetlenségi párt részéről. Sopronból, hol Trefort i. miniszter ellen lépett föl, a napokban Szombathelyre ment, s ott a Batthyány-ligetben másfél óráig tartó beszédet mondott, melyen szép számú hallgatóság volt jelen. Beszédjében gyakran használta a humor és gúny fegyverét, s szavait pártjának hívei sűrű helyséllyel kísérték*”⁴⁷ A *Kecskemét* című függetlenségi lapban az alábbi szegvári tudósítást lehetett olvasni: „*Szegvárra egybegyűlt egész környék lakosságának ezrei egy szívvel lélekkel csak azt kiáltották: Éljen Helfy Ignác, 48-as követünk! Az egyszerű honpolgár, de nemes, hazafi, a kevés vagyoniú, de nagylelkű honatyának.*”⁴⁸ Jóval később a *Pesti Hírlap* külön kiemelte, hogy a helyi jelöltek egymást tiszteletben tartva kampányoltak a kerületben: „*A szegvári választókerület szabadelvű párti jelöltje, Illés Jenő, ma tartotta programbeszédét Mindszenten nagyszámú intelligens hallgatóság előtt, mely lelkesen megéljenezte. Jellemző az egész választási mozgalomra és páratlanul áll az országban az itteni két párt mérsékelt és nyugodt magatartása. E körülmény főleg úgy magyarázható, hogy a két jelölt, Helfy Ignác és Illés Jenő, többször személyesen és a legszívélyesebben érintkezve, jó példával járt elől.*”⁴⁹ Ezek a kampányesemények azonban nem mindig záródtak békésen. Például 1884 júniusában Szolnokon a szemben álló felek hívei a beszédek alatt összecsaptak egymással, mire még a politikusok is futásnak eredtek. „*A menekülők közt volt Helfy Ignác is, – csak a csendőrség fellépése után tudta megtartani a beszédét*” – olvasható a *Politikai Ujdonságok* beszámolójában.⁵⁰

A politikus Helfynek egyéb elfoglaltságai is akadtak az országgyűlési munkán kívül: volt, amikor például diplomavátáson vagy iskolai intézménylátogatáson kellett részt vennie. 1882 novemberében például Aradra látogatott, hogy több politikustársával egyetemben megtekintse a helyi líceum működését. Utána az aradi tizenhárom vértanú kivégzési helyére mentek, ahol a *Pesti Hírlap* tudósítása szerint „*Helfy a szent hantok fölé emelt halom kövei közül kiszakított egy csomó fűszálat, hogy annak egy részét*

⁴⁶ MNL OL – R 90. Helfy Ignác – Kossuth Lajosnak, 1875. szeptember 12. I. 5610.

⁴⁷ *Politikai Ujdonságok*, 1881. június 22. 6.

⁴⁸ Vidék. A szegvári követválasztás. *Kecskemét*, 1887. június 26. 1.

⁴⁹ *Pesti Hírlap*, 1896. október 26. 4.

⁵⁰ Kihágások Szolnokon. *Politikai Ujdonságok*, 1884. június 11. 8.

*maga tegye el emlékül, a másik részét pedig adandó alkalomkor átadja Kossuth Lajosnak.*⁵¹

A munkásság jogainak védelmében

Helfy ugyan nem fogadta el a szocialista-szociáldemokrata eszmerend-szert, de felismerte a korabeli szociális problémákat, így a kapitalista rendszer egyes igazságtalanságait is. Többször aktívan fellépett a magyarországi munkásság érdekvédelmi ügyeiben. 1871 júniusában, a párizsi kommün leverése után, Jules Favre francia külügyminiszter körlevélben szólította fel Európa kormányfőit, szüntessék meg országaikban a nemzetközi munkásszövetség, az Internacionálé helyi szervezeteit. Miután Pesten az Általános Munkásegylet tartott egy megemlékezést a párizsi eseményekről, a magyar kormány lefogatta a szocialista vezetőket, a sajtó pedig azt terjesztette, hogy erre azért volt szükség, mert a munkások további tüntetésekre, illetve sztrájkokra készültek, így a letartóztatás a prevenciót szolgálta.⁵² Egyedül a Helfy vezette *Magyar Ujság* volt az, amely kiállt a munkások mellett: „Engedelmet kérünk t. főkapitány úr s illetőleg belügyminiszter úr, de ha önök ezen az úton haladnak, s eszmék magvának elhintéséért börtönbe csukják az embereket, akkor bizony nemsokára elérjük, hogy a magyar ellenzék valamennyi tagját elfogják, mert hisz ezek is terjesztenek oly eszméket, amelyek önöknek nem tetszenek.”⁵³ Pár nappal később pedig parlamenti interpellációjában azzal vádolta meg a kormányoldalt, hogy minden jogalap nélkül fosztották meg szabadságuktól a szocialisták vezetőit.⁵⁴

A magyar belügyminisztérium 1873-ban az újonnan megalakuló Magyarországi Munkáspárt működését betiltotta. Megint Helfy volt az, aki mind lapjában, mind a parlamentben elítélte a kormány eljárását.⁵⁵ A munkások fákllyás felvonulással köszönték meg Helfy tettét, a menet a politikus háza elé érkezett. „A képviselő ur magyar, német és tót nyelven köszöntetett fel, s rövid, de tartalomdús szavakban kéretett, hogy a sújtott munkásosztály érdekeit ezentúl is mozdítsa elő. Helfy szintén magyar és német nyelven viszonzá köszönését a mostani megtiszteltetésért, és ígéré, hogy tehetségéhez képest mindent fog a munkások érdekében tenni” – írta a *Munkás-Heti-Kró-*

⁵¹ Helfy Ignác Aradon. *Pesti Hirlap*, 1882. november 2. 5.

⁵² S. Vincze Edit (1971): A kormány, az ellenzék és az 1871–1872-es hűtlenségi per. *Párttörténeti Közlemények*, 17 (2): 3–7.

⁵³ Helfy Ignác: Urbán theoriája. *Magyar Ujság*, 1871. június 20. 1.

⁵⁴ A politikus magatartását az is befolyásolhatta, hogy az elfogott szocialisták némelyike éppen a függetlenségi lapjánál, a *Magyar Ujság* nyomdájában dolgozott. S. Vincze Edit (1971): i. m. 11.

⁵⁵ Rézler Gyula (1938): *A magyar nagyipari munkásság kialakulása, 1867–1914*. Rekord, Budapest. 105–106.

nika.⁵⁶ A képviselő elismerte a szocialisták néhány követelésének a jogosságát, például az általános választójogot, az egyesülési és gyülekezési szabadság korlátozásának indokolatlanságát.⁵⁷ A *Munkás-Heti-Krónika* szerint Helfy volt az első képviselő, aki az általános választójog bevezetését szorgalmazta.⁵⁸ Annak ellenére, hogy nem vált szocialista politikussá, a munkásság őt támogatta a választások során. Szintén a *Munkás-Heti-Krónika* az alábbiakat írta: „Reméljük, hogy VI. kerületbeli választóképes elvtársaink minden lehető el fognak követni ezen képviselőjelöltnek győzelemre juttatására, mert ez egyértelmű volna pártunk győzelmével.”⁵⁹ Karakán kiállásra nem csak politikai pályájának elején került sor: 1890-ben, amikor Tisza Kálmán lemondása és Kossuth állampolgárságának kérdése tartotta lázban a pesti egyetemi ifjúságot, tömegtüntetésre került sor a Petőfi téren. A hivatalos egyetemi rendezvényt követően egy spontán tüntetés is alakult, amely tovább vonulva a városban, a függetlenségi székházát is elérte. Itt a már 60 éves Helfy az épület ablakából kitartásra és lelkesedésre szólította fel az ifjúságot, mondván, hogy kövesse az 1848-as márciusi ifjúság példáját.⁶⁰

A magyar zsidóság helyzetével kapcsolatos megnyilatkozásai

Érdeemes külön kiemelni Helfy Ignácnak a zsidóság melletti kiállását is. Az *Egyenlőség* című lap azt írta halálakor, hogy „a hol igaztalanul bántották, vádolták hajdani felekezetét, Helfy, ha csak tehetette, védelmére kelt”. A Szabolcsi Miksa által írt cikk arról értekezett, hogy „hajdani felekezete iránt nem úgy viselkedett, mint sok más kitért zsidó”, illetve „hogy mily nagy kegyelettel viseltetett előbbi vallása iránt, az kitűnik különösen abból – és ezt sokan tudják közölnünk –, hogy mikor édes atyja, egy fölötte vallásos zsidó, elhunyt, Helfy – ki ekkor már magyar országgyűlési képviselő volt – zsidó rítus szerint gyászolta meg. Megtartotta a hétnapos gyászt és reggel és este, tán a Miatyánk után, elmondotta atyja emlékére a héber Kaddis-imát.”⁶¹

⁵⁶ A budapesti munkások fáklyás menete. *Munkás-Heti-Krónika*, 1873. június 22. 3.

⁵⁷ S. Vincze Edit (1971): i. m. 21.

⁵⁸ „Helfy programbeszède főleg azon pontnál aratott szünni nem akaró zajos tetszést a roppant nagy számban jelenvolt közönség részéről, a midőn az általános választási jogról beszélt. – Helfy az első képviselő, a ki programjában ezen jogot felvette.” Helfy Ignác választói előtt. *Munkás-Heti-Krónika* 1878. július 21. 2. – Az általános választójog persze eredendően nem szocialista, hanem polgári demokrata követelés volt, így Kossuth is már az 1850-es években egyetértett vele. Vö.: Szabad György (1977): *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Kossuth Kiadó, Budapest. 174–175.

⁵⁹ *Munkás-Heti-Krónika*, 1878. július 21. 2.

⁶⁰ *Egyetértés*, 1890. március 16. 3.

⁶¹ Sz.M. [Szabolcsi Miksa]: Helfy Ignác. *Egyenlőség*, 1897. október 17. 7. – Apja elvesztése nagyon mélyen érintette Helfyt, Kossuthnak az alábbiakat írta: „oly bánat ért, mely képtelenné tett minden nyugodtabb munkára. Elvesztettem édes jó apámat. [...] egyetlen sze-

Az 1882-es tiszzaeszlári per óriási vihart kavart az országban, melynek egyik következményeként fölerősödött a zsidóellenesség. Kossuth Lajos 1882 októberében felszólította a Függetlenségi Pártot, hogy határozottan foglaljon állást „a jogegyenlőség sérthetelensége mellett, faj-, nyelv-, valláskülönbség nélkül”.⁶² Helfy Kossuthoz címzett levelében megköszönte a „Kormányzó urnak a »zsidó kérdésre« vonatkozó véleményét”, majd kijelentette, hogy „nagy, igen nagy szolgálatot tett vele a pártnak, melynek jó része ugyancsak bele lovagolta magát az antisemitizmusnak czimzett ostobaságba”. Helfy állítása szerint Kossuth levele két embert máris megtérített, azonban sajnos vannak olyanok a pártnak, akikre sehogy sem lehet hatni. „Majd ha az áramlat megfordul, megfordulnak ők is, és azonnal zsidókká lesznek mind. Ez áramlatfordítás kétségtelenül a mi pártunk feladata” – olvasható a levélben.⁶³ Az antiszemizmussal megerősödéséért Helfy a kormánypárt viselkedését is hibáztatta, mivel „a dolgok nem fejlődtek volna idáig”, ha a miniszterelnök erélyesebben lépett volna fel ellene a parlamentben.⁶⁴

A zsidó–keresztény polgári házasság 1883. novemberi vitáján Helfy azt hangoztatta, hogy a Ház által felmutatandó, az antiszemizmussal szembeni eddigi hibás viselkedést jóvátevő szimbolikus gesztusra van szükség. Helfy úgy ítélte meg, hogy a törvényhozás részéről a javaslat elfogadása „az egyetlen correct válasz az antisemiticus mozgalomra”, amelynek köszönhetően „minden esetre el lesz érve az, hogy a törvényhozás állást foglalván, úgy a haza népe, mint a külföld látni fogja, hogy miként gondolkozik Magyarországon e dologban”.⁶⁵ A kormány végül 1893-ban kezdte el egymás után benyújtani az állami anyakönyvezésről, a zsidó vallás recepciójáról és a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényjavaslatokat. Helfy 1894. március 6-án arról beszélt a parlamentben a kötelező polgári házasság bevezetése kapcsán, hogy éppen Olaszországban volt, amikor ott bevezették azt. Elmondása szerint Itáliában nem volt semmilyen „izgatottság” a kérdés kapcsán, az állami anyakönyvezés bevezetése sem járt hatalmas nehézségekkel, annak ellenére, hogy az ország közel fele analfabéta volt akkoriban. Magyarországon mégsem megy könnyedén a kérdés megoldása, annak ellenére, hogy a parlamentben szabadelvűek vitatkoznak szabadelvűekkel. A *Pesti Napló* elismeréssel írt a beszédről: „Jelentős beszéd volt a Helfy Ignác is, melynek fontosságot kölcsönzött a szónok egyéniségén kívül az a viszony is, amelyben Kossuth Lajoshoz, a reformok oszlopos protektorához áll. S az ő ajkairól a kormánypárt nagy gyönyörűséggel hallgatta, hogy a reformok sorsa Magyarországon csakugyan a szabadelvűség kérdése, hogy a füg-

rencsém, hogy a közügyek iránti érdeklődés elfelejtetik velem a mindennapi élet küzdelmeit.”

MNL OL R 90. Helfy Ignác – Kossuth Lajosnak, 1877. március. 17. I. 5704.

⁶² MNL OL R 90. Kossuth Lajos – Helfy Ignácnak, 1882. október 15. I. 6247.

⁶³ MNL OL R 90. Helfy Ignác – Kossuth Lajosnak, 1882. október 27. I. 6252.

⁶⁴ *Politikai Ujdonságok*, 1884. április 9. 9.

⁶⁵ Konrád Miklós: i. m. 548.; *Képviselelőházi napló* (1881). XIII. kötet. 206.

*getlenségi pártnak erkölcsi kötelessége ebben az esetben a kormányt támogatni s hogy Kossuth Lajos nem felszólításra irta utolsó levelét, hanem saját elhatározásából, mert felháborodva látta, hogy milyen mederbe terelik a vitát. Mindez nagyon tetszett a kormánypártnak s a folyosókon már azt a hírt kolportálták, hogy Helfynek – bankettet rendeznek.*⁶⁶

Helfy mindemellett bírálta a zsidóságnak a nyelvi elmagyarosodás terén – véleménye szerint – még elégtelen előmenetelét. Úgy látta, hogy a magyarországi zsidók különleges helyzetben vannak, mivel a külföldi zsidókkal szemben gyakran nem tekintik magukat a nemzet tagjának, így ezt a kérdést nemcsak vallásinak, hanem nemzetiséginek is kell tekinteni.⁶⁷ Helfy teljes mértékben támogatta azt, hogy a zsidóság magyar nyelvű oktatást kapjon, mivel ezzel el lehet érni, hogy az országban a magyarság száma növekedjen: „*Most már, – nyíltan kimondhatjuk – sem a szerbből, sem az oláhból magyart nem csinálhatunk, ha nem csináltak őseink. A honnan a Magyarországot meríthetjük, az most már csak a bevándorlottak tűzhelye [...] Én tehát igen bölcs intézkedést látok abban, ha olyan intézet állittatik föl, mely magyar szellemben fogja az zsidókat nevelni.*”⁶⁸

Helfy jelenleg elérhető irathagyatékában nagyon kevés az olyan önvalomás jellegű egyéni dokumentum, amelyből az identitására következtethetünk, de életének néhány fontos mozzanata (1848-ban a magyar ügy mellett foglal állást, később elhagyta a zsidó vallást, és katolizált) azt mutatja, hogy tudatosan választott asszimilációs utat járt be, némileg annak a mintának a hatására, ahogy a reformkori értelmiség elképzelte a zsidóság beolvadását a magyarságba. A nacionalizmus virulens századában pszichológiailag még nemigen tudták elképzelni-elfogadni a kettős identitás lehetőségét, és még azt képzelték, létezik a magyarsághoz tartozásnak olyan kritériumrendszere, amelyet teljesítve valaki elhagyja korábbi identitását, és „igaz magyarrá” válik. Ebben a helyzetben Helfy az egyetlen követendő, elfogadható útnak a zsidóság számára a beolvadást tekintette, s az ortodox irányzattal szemben a neológ irányzatot tartotta támogathatónak.⁶⁹

⁶⁶ *Pesti Napló*, 1894. március 7. 17.

⁶⁷ Helfy úgy magyarázta álláspontját, hogy míg egy Olaszországban élő zsidó olasz zsidónak nevezi magát, addig Magyarországon ez sokszor egyáltalán nem így van: „*Itt ha valakinek kilétét akarja tudni, maga a zsidó úgy szokta kérdezni micsoda ember az: zsidó, vagy magyar? Tehát a magyar zsidó sem tekinti magát gyakran magyar embernek.*” Képvisezőházi napló (1872) XI. kötet. 261–262.; Konrád Miklós: i. m. 547–548.

⁶⁸ Képvisezőházi napló (1872) XI. kötet. 261–262.

⁶⁹ Az emancipációs törekvésekről, illetve az ortodox és a neológ zsidó irányzatokról bővebben: Komoróczy Géza (2012): *A zsidók története Magyarországon*. II. 1849-től a jelenkorig. Kalligram, Pozsony. 67–158. – Mint tudjuk, a 20 században ezt az identitásváltsást vetette alá minden elképzelhetőnél borzalmasabb próbának a holokauszt.

Kossuth barátja és a függetlenségiek fontos alakja

Helfy parlamenti munkája, illetve Kossuthal való kapcsolata miatt igen nagy elismerésnek örvendett az egész országban, így kétségteljesen jelentős figurájává vált a dualista Magyarország közéletének. Egy sor szervezetnek, körnek, bizottságnak lett a tagja, amelyek mind-mind rengeteg munkával jártak, többször panaszzkodott Kossuthnak, mennyire le van terhelve.⁷⁰ Érdeemes összegyűjteni, hogy – főleg életének utolsó tíz évében – mely szervezetekben töltött be különböző funkciókat: Pesti Népkör, Petőfi Társaság, Budapesti Népoktatási Kör (alelnök, 1894), Ganz és Társa Vasöntő- és Gépgyár-Részvénytársaság (igazgatói tag 1893-tól),⁷¹ Magyar Pamutipar Részvénytársaság (felügyelőbizottsági tag 1895-től), Gőlniczvölgyi Vasúti Részvénytársulat, (igazgatói tag 1894-től), Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete (igazgatói tag 1894-ben), Esztergom-vidéki Kőszénbánya Részvénytársaság (igazgatói tag), Középítési Bizottmány (tag, 1880–1881), Hazai Általános Biztosító Részvénytársaság (igazgatói tag 1895-től), Tarnóczy tűzoltószer és gépgyár Részvénytársaság (igazgatói tag).⁷²

Már 1889-ben is kritika tárgyát képezte párttársai részéről, hogy milyen sok pozíciót tölt be. Voltak olyanok, akik például kifogásolták Helfy személyét a pénzügyi bizottságban, mivel ő a *„kormánnyal s pártjával szemben nem független, mert sokszorosan is oly vállalatoknak úgyszólván fizetett hivatalnok, a melyek a kormánytól függenek; ez a függés pedig megérzik azon a túlságosan is lágy opposition, a melyet a kormánnyal szemben követ”*. A Hermann Ottó által írt levél így folytatódik: *„rosszalom Helfynél a túlságosan üzleti szellemet, de nem szabad őt támadni két okból is: egyrészt mert az ország közvéleménye úgy tekinti, mint Kormányzó úrnak belső, legbizalmasabb emberét, számosan még azt hiszik, hogy minden, a mit Helfy tesz, Kormányzó úr tanácsára történik: másodszer azért, mert Helfy bukását a kormány, pártja és sajtója a függetlenségi párt kárára nagyon is ki tudná használni. Ezt a felfogást Eötvös [Károly] is vallotta; de így Helfy maradt ugyan, de nagyon is kelleetlenül s ha szavazásra bocsájtják, megbukik.”*⁷³

⁷⁰ Például: *„Rendkívüli módon el vagyok most foglalva. Parlament, p.ü. bizottság, valuta-bizottság, conferenciák, intézeti közgyűlések, mérleg-megállapítás.”* MNL OL R 90 Helfy Ignác – Kossuth Lajosnak, 1892. március 4. I. 7353.

⁷¹ *„A Ganz és társa vasöntő- és gépgyár-részvénytársaság elnöke a legmélyebb részvét hangján emlékezett meg Helfy Ignác elhalálzásáról, kiemelve buzgalmát s azt, hogy egész tudását és tevékenységét áldozta a társaság ügyeinek előmozdítására”* – olvasható az *Egyenlőség* című lapban közel fél évvel Helfy halála után. *Egyenlőség*, 1898. március 27. 13.

⁷² A lista a korabeli *Budapesti Czím- és Lakásjegyzék* alapján készült. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/fszek_budapesti_czim_es_lakasjegyzek/ (letöltés dátuma: 2020. 09. 10.).

⁷³ MNL OL R 90. Hermann Ottó – Kossuth Lajosnak, 1889. június 26. I. 6892. A levélben a pártelnöki posztról van szó.

Valóban, Kossuth személye úgymond érinthetetlené tette Helfyt, ugyanis ő volt az összekötő kapocs a volt kormányzó és a magyarság között, illetve közismert volt, milyen mély barátság kötötte őket össze. Kossuth Helfyhez fűződő kapcsolatáról így írt: „*Engem Helfyhez a legmeghíttebb barátság csatol, melynek kapcsát az idők és viszonyok minden esélyein keresztül sok év tapasztalása edzette meg, én ismerem őt, mint senki jobban nem ismerheti; előttem az ő szíve, lelke, gondolkozása, jelleme egy nyitott könyv.*”⁷⁴ Annak ellenére mondta ezt Kossuth, hogy rengeteg dologban nem értettek egyet egymással, sőt, Helfy többször hozta nehéz helyzetbe.⁷⁵ Kossuth bár nem helyeselte, elfogadta azt, hogy az emigráció tagjai közül többen is úgy döntöttek – főleg egzisztenciális okokból –, hogy hazatérnek, és az országgyűlés ellenzéki tagjaként, gyakorlatilag kompromisszumot kötve a hatalommal, részt vesznek a hazai politikai küzdelmekben.⁷⁶ „*Őn és Irányi, Simonyi és Mednyánszky és Sréter és mindannyian, kik a közösügyes alkut kapunak fogadták el, hogy a hazába visszamenjenek, s a közösügyes alku alapján létező országgyűlésen széket foglaljanak, a közös ügyet de facto elfogadták. [...] Én és fiaim, Ibász és Dunyov, mi nem ismertük el. De Önök igen*” – írta Helfynek.⁷⁷

Az újságok szerint Helfy minden évben meglátogatta Kossuthot, így a magyarok a volt kormányzó politikai nézetei mellett arról is értesülhettek, hogy milyen az egészségi állapota, mikor gyengélkedett, vagy mikor volt éppen jó erőben. A szoros kapcsolatra jellemző, hogy Helfyre hárult az a feladat is, hogy segítkezzen megszervezni azokat a Magyarországról induló utakat, amelyek célja többek között Kossuth felkeresése volt. Érdeemes kiemelni az 1889-es látogatást, amikor a párizsi világkiállítást megtekinteni igyekvők útközben megálltak Torinóban is. A népes, 845 főből álló küldöttséget Helfy vezette Olaszországon keresztül Párizsba.⁷⁸

Helfy egyik legnagyobb érdeme az volt, hogy amikor Kossuthot anyagi problémák sújtották, ő segített megtalálni a megoldást: iratainak kiadását, amelynek sajtó alá rendezését mindjárt el is vállalta. Helfy büszke volt arra, hogy hozzájárulhatott egy olyan irodalmi műalkotás megjelenéséhez,

⁷⁴ *Kossuth Lajos iratai X.* (szerk.): Kossuth Ferencz. Athenaeum, Budapest. 1904. 137.

⁷⁵ Kiemelve talán a legemlékezetesebb esetet: Helfy Ignác 1862 tavaszán annak ellenére hozta nyilvánosságra a híres Duna-konföderációs tervezetet a *L'Alleanza* című lapjában, hogy feladata mindösszesen a tervezetben szereplő eszmék népszerűsítése lett volna. Ezzel a meggondolatlan lépésével Helfy rengeteg bonyodalmat okozott Kossuthnak, ennek ellenére kettejük barátsága nem bomlott fel. A Duna-konföderációs tervezet nyilvánosságra kerülésének körülményeiről bővebben: Pajkossy Gábor (2002): Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai. *Századok*, 136 (4): 937–957.

⁷⁶ Csorba László (2006): Kritika és kultusz: az öreg Kossuth Turinban. In: Hermann Róbert (szerk.): *Kossuth Lajos, „a magyarok Mózesese”*. Osiris, Budapest. 240.

⁷⁷ MNL OL R 65 Kossuth Lajos – Helfy Ignácnak 1871. március 7. 1. H. 137. – Mint emlékszünk rá, Kossuth segített Helfynek odahaza képviselői mandátumhoz jutni, de persze már csak azután, hogy a hazatérési döntés megszületett.

⁷⁸ Hentaller Lajos (1894): *Kossuth és Kora*. Athenaeum, Budapest. 326.

„mely bizonyára rövid időn minden igaz magyar család nemzeti bibliájává fog válni.”⁷⁹ Helfy az első öt kötet sajtó alá rendezésében segédkezett, ezeket olaszra is lefordította. A hatodik kötet szerkesztésébe is belekezdett, de már nem tudta befejezni. Az ötödik kötet előszavában olvashatjuk, hogy milyen fontos munkaként tekintett az iratok kiadására: „*Én is öreg ember vagyok már. És úgy érzem, hogy a nemes misszió, melyet oly ünnepélyes módon reám bízta, oly becstessé teszi számomra életem hátralévő szakát, hogy teljes megnyugvással nézek a gondviselés további intézkedései elé; mert bár mi történéjek is, módomban lesz, hogy éltem késő napjaiban szolgálatot tehessek nemzetemnek Kossuth Lajos iratainak rendezésével.*”⁸⁰

Kossuth halálos ágyánál természetesen Helfy is ott volt. 1894. március 14-én Kossuth Ferenc táviratban tájékoztatta Helfyt, hogy „*bár immiens veszély nincs, atyám betegsége nagyon komoly.*”⁸¹ Március 20-án reggel 9-kor már Helfy küldött egy táviratot a Függetlenségi és 48-as párt elnökének, Justh Gyulának, hogy a „*kormányzó állapota ismét rossz, a remény fogy.*”⁸² Az orvosok éjjeli 11 óra előtt öt perccel állapították meg a halál beálltát. Már másnap megindult a zarándoklat Magyarországról egyénileg vagy csoportosan. Eljött Türr István, Csudafy Mihály, Figyelmessy Fülöp, az 1848–49-es olasz veteránok, öreg garibaldisták, akiket Helfy fogadott, és akiknek ő mondott beszédet.⁸³ Francesco Crispi olasz miniszterelnök Helfyhez címezte részvétnyilvánító telegramját: „*Legyen szíves átadni tisztelem kifejezését hazaszerező nemzete képviselőtestületének, amely azért jött Italiába, hogy azt a nagy polgárát megtisztelje, akit mindannyian szeretünk és tiszteltünk.*”⁸⁴ Mielőtt a torinói polgármester átadta a holttestet a budapesti küldöttségnek, egy beszéddel emlékezett meg a város neves polgáráról. Helfy olasz nyelvű beszédében fejezte ki köszönetét a magyar nemzet nevében Torinó városának és Olaszországnak.⁸⁵

A magyarországi temetésre 1894. április elsején került sor. Noha I. Ferenc József osztrák császár és magyar király korábban már több gesztust tett, hogy az 1848–49-es eseményeket követően úgymond érzelmileg is kibéküljön a magyarsággal – például a magyar nemzettől koronázási ajándékként kapott pénzt az 1848–49-es szabadságharcban elesett honvédek özvegyei és árvái számára ajánlotta fel –, Kossuth esetében nem engedett, így a temetést hivatalos állami részvétel nélkül kellett megtartani. Ennek következtében a gyászceremóniát a főváros vezényelte le. Amikor

⁷⁹ Kossuth Lajos (1880): *Irataim az emigrációból I.* (szerk.): Helfy Ignác. Athenaeum, Budapest. XXX.

⁸⁰ *Kossuth Lajos iratai V.* (szerk.): Helfy Ignác. Athenaeum, Budapest. 1895. VI.

⁸¹ Borus Judit (1994): Kossuth a főváros halottja. *Budapesti Negyed*, 2 (1): 38.

⁸² *Pesti Napló*, 1894. március 20. 1.

⁸³ Borus Judit: i. m. 49–50.

⁸⁴ *Pesti Napló*, 1894. március 29. 4.

⁸⁵ Hentaller Lajos (1894): i. m. 339.

a történetek szóba kerültek a parlament április 10-i ülésén, Helfy így beszélt: *„Kossuth Lajos temetésén jelen volt az egész magyar nemzet. [...] Csak egy maradt távol: csak egy hiányzott és ez a magyar kormány, a magyar állam volt. [...] A kormánynak e minősíthetetlen magatartása csak kétféleképpen magyarázható meg. Vagy úgy, hogy önként, szabad akaratból, szabad elhatározásból követte ez eljárást és akkor, ha ez így van, meg nem érdemli, hogy csak egy perczig is tovább maradjon azokon a székeken; vagy pedig magyarázható úgy, hogy nem önként, nem szabad akaratból, sőt talán saját érzelmeinek ellenére, felsőbb nyomásnak volt kénytelen engedni; és ha ez a magyarázat áll: akkor be van bizonyítva szomorúan az, hogy a kormány nem bír a korona tanácsában azzal a súllyal, mely nélkül a magyar nemzetet kormányozni nem lehet. [...] A magyar nép bizalmára többé jogcíme nincs.”*⁸⁶ Helfy a beszédében tipikus ellenzéki álláspontot képviselve Kossuth temetését is fölhasználta arra, hogy a kormányt kritizálja, szándékosan elmellőzve, hogy a kormány tagjai közül nyilván sokan a szívük szerint eljöttek volna, az uralkodó hozzáállása miatt azonban erről nem lehetett szó.

A „palatinus” halála

Helfy mindösszesen csak három évvel élt tovább, mint Kossuth. Mikor egészsége romlani kezdett, a magyar sajtó folyamatosan figyelemmel követte állapotát. Szathmári Mór újságírónak keserű humorral nyilatkozta 1897-ben: *„most 67 éves vagyok, és én úgy gyűlölöm a 67-et, hogy ki nem bírom. Ebben az esztendőbe, meglássa, belehalok.”*⁸⁷ Helfyt először a Fehérvári úton lévő budai villájában ápolta a családja. Háziorvosa, dr. Müller Kálmán egyetemi tanár – aki a Rókus-kórház igazgatója is volt egyben – ellene volt annak, hogy átszállítsák a Pesten lévő Kisfaludy utca 19. számú otthonába, mivel úgy ítélte meg, hogy az akár végzetes is lehet. *„A beteget számosán látogatják meg, de minthogy a beszéd terhére van, csak névjegyeket hagyják hátra”* – olvasható a *Pesti Hírlap*ban.⁸⁸ Végül 1897. szeptember végén átszállították Pestre, ahol, mint írták, *„sokan látogatják a beteget, a többi közt Kossuth Ferenc is nála járt. Ma éjszaka álmatlanul fekszik s nagy szivgyöngesége miatt katasztrófától félnek. Mellette virraszt felesége és egy’ apáca.”*⁸⁹

Halála október 11-én következett be. A *Pesti Hírlap* részletesen ismertette a tragikus esemény után történeteket: *„A Kisfaludy-utcai gyászház be sem fogadhatta a részvétlátogatók és a temetésre odagyűlt sokaság özönét. [...]*

⁸⁶ Borus Judit: i. m. 49–50.; Képviselőházi Napló (1894). XVII. kötet. 355.

⁸⁷ Szathmári Mór: Világos után – Helfy Ignác: Kossuth palatinusa. *Világ*, 1923. március 3. 3–4. (letöltés dátuma: 2020. 09. 10.).

⁸⁸ Helfy Ignác betegsége. *Pesti Hírlap*, 1897. szeptember 17. 10.

⁸⁹ Helfy Ignác betegsége. *Budapesti Hírlap*, 1897. szeptember 26. 8.

*Kora reggeltől késő délutánig tömegesen állták körül az elhunyt ravatalát.*⁹⁰ Az első temetési beszédet Eötvös Károly országgyűlési képviselő mondta, utána Sima Ferenc országgyűlési képviselő búcsúszavai következtek a szegvári választókerület nevében, amelyet Helfy Ignác képviselt a parlamentben. *„Eljött a temetőbe dr. Radó Antal vezetése mellett a budapesti olasz kör is, amelyet Radó elnökön kívül Eberhard tábornok és Melocco alelnökök képviseltek. E kör nevében szólott ezután dr. Radó Antal, mivel arról értesült, hogy az özvegynek, ki tudvalevőleg olasz nő, nagyon jól esnék, ha a temetésen olasz szó is hangzanék. [...] Utolsónak maradt az egyetemi ifjúság, amelynek nevében Ortmann Albert, az Egyetemi kör elnöke, mondott szép beszédet s letette az egyetemi ifjúság koszorúját, amelynek széles, fekete selyem szalagján a következő fírlat van: »Kossuth Lajos leghűbb tisztelőjének – az egyetemi ifjúság» – írja a Pesti Hírlap.*⁹¹ Helfy Ignác özvegye a temetés után a következő sorok közlésére kérte fel a Pesti Naplót: *„Az a nagymérvű részvét és tisztelet, amely szeretett férjem elhalálózása alkalmával iránta a nemzet minden osztályából és pártkülönbség nélkül nyilvánult, habár annál mélyebben érezte velem veszteségem nagyságát, enyhítette vigasztalhatatlan fájaldalmamat. Hálas köszönet mindazoknak, akik drága férjem emlékét részvétükkel megtisztelték.*⁹² Bár a Sturm Albert által szerkesztett *Országgyűlési Almanach* szerint Helfy túlságosan alárendelte magát Kossuth Lajos politikai akaratának, így nem válhatott a függetlenségek „vezérévé”, azonban még így is rendkívül nagy súlya volt minden szavának mind a pártjában, mind pedig a parlamentben.⁹³ Ehhez hozzátehetjük, hogy mivel a függetlenségek nem rendszerszintű ellenzékei voltak a dualizmusnak, hanem a mindenkori kormányzati politikát bírálták főleg közjogi szempontból, így Helfy is mint függetlenségi politikus – többek között a különböző politikai és gazdasági jellegű tisztségek elfogadásával – gyakorlatilag aktív részesévé vált a dualista rendszer működtetésének.

Utószó

Bármennyire is jelentős politikusnak számított a XIX. század végén, az utókor viszonylag mostohán bánt vele. Politikustársának, Irányi Dánielnek, a függetlenségi párt különféle formációi elnökének nevét napjainkban is több közterület őrzi, ám Helfyről – legjobb tudomásom szerint –

⁹⁰ Helfy Ignác temetése. *Pesti Hírlap*, 1897. október 14. 8.

⁹¹ Uo.

⁹² Helfy özvegyének köszönete. *Pesti Napló*, 1897. október 21. 7.

⁹³ Sturm Albert (1897): *Országgyűlési Almanach*. Pesti-Lloyd, Budapest. 253. – Bár sokan alkalmatlannak tartották a vezetői szerepre, mások viszont felkérték őt elnöknek, Helfy azonban még a jelöltséget is visszautasította. A függetlenségi párt válsága. *Pesti Napló*, 1893. május 19. 3.

jelenleg semmi sincs elnevezve. Pedig időnként történtek kísérletek arra, hogy méltó módon állítsanak emléket Kossuth „palatinusának”. 1906-ban például a *Pesti Hírlap* arról tudósított, hogy a függetlenségek Szamosújváron egy mozgalmat alapítottak Helfy szülőházának emléktáblával való megjelölésére. A lap azonban megjegyezte, hogy „nagy baj, hogy sem a tervezők, sem az eszme pártolói nem tudják Helfy Ignác szülőházát feltalálni. A szegénysorú Heller [sic!] izraelita családnak, amelytől Helfy származott, ha volt is lakóháza Szamosújvárt, réges-régen lebonthatták azóta, úgy, hogy az az ünneprendező bizottság most ama feladat előtt áll, hogy az előbb kiderítse, holl állott Helfy szüleinek a lakása, s csak miután kétséget kizáró módon megállapította Helfy szülőházát, térhet rá a program ama főpontjára, hogy emléktáblával jelölje meg az egyszerű hajlékot.”⁹⁴ 1911-ben a *Pécsi Közlöny* egyik olvasója, egy bizonyos Lederer János kereskedő értekezett arról a lapban megjelent levelében, hogy miként lehetséges az, hogy Kossuth leghűbb barátjának nincsen szobra Magyarországon, és még egy utca sincs róla elnevezve. A cikk írója azt javasolta, hogy Helfynek ott kell szobrot emelni, ahol először megválasztották országgyűlési képviselőnek, azaz Szentlőrincen.⁹⁵

Az első világháború után az antiszemitizmus felerősödése miatt lekerült a napirendről, hogy bármit is elnevezzenek róla. Hiszen akadt olyan szélsőjobboldal álláspont is, miszerint Kossuth azért tévedett több esetben – például az antiszemitizmus szükségessége és jogossága kapcsán –, mert bizonyosan „Helfy Ignácék egyoldalú zsidó befolyása alá került”.⁹⁶ Ezzel szemben egy 1938-as *Népszava*-cikk megpróbálta megvédeni Helfy magyarságát: „Helfy Ignác, a maga akkori tüzes és becsületes meggyőződése szerint, magyar nacionalista forradalmár, hajlíthatatlan és engesztelhetetlen negyvennyolcas volt. És úgy halt meg, hogy egy ellenséget ismert: Ausztriát és egy ideált: Kossuth Lajost. Úgy halt meg, mint egy gyerek, aki nem tudta, hogy lesz egyszer magyar cuzizmus⁹⁷ is, hogy lesznek magyar Zelea Codreanuk, csámpás hungaro-Göbbelsek és holmi szennyvírók, akik összeszerkesztenek egypár züllött újságot, röpiratot és könyvet és őt, a rajongót, az akkor még nem korrumpált, a mai nyilasok őseitől meg nem fertőzött 48 katonáját, kiteszik a kirakatba bélyegesnek.”⁹⁸

Hogy pontosan mikortól, azt nem sikerült kideríteni, de 1948-ig volt egy Helfy Ignácról elnevezett utca Mindszenten, amelyet aztán Baj-

⁹⁴ Helfy Ignác szülőháza. *Pesti Hírlap*, 1906. szeptember 23. 11. A szövegben Heller szerepel, de Helfer volt az eredeti családneve.

⁹⁵ Lederer János: Nagyjaink emléke. *Pécsi Közlöny*, 1911. július 2. 5.

⁹⁶ „Argus” (1943): Megszólalnak az utolsó száz év nagy magyarjai! *Függetlenség*, október 24. 7.

⁹⁷ Cuzizmus: Alexandru C. Cuza román szélsőjobboldali politikus nevéből képzett politikai szakkifejezés a névadó antiszemita nézeteinek összefoglalására.

⁹⁸ *Kegyelmet! Népszava*, 1938. február 12. 4.

csy-Zsilinszky Endrére neveztek át. A névadás lényegében kultuszteremtő tevékenység, és minden kultusz valamilyen reális szellemi csoporttereket szolgál. Elvileg ez a csoport lehetne maga a magyar nemzet, de a kultusz tényleges működéshez az is kell, hogy a virtuális csoport valamely konkrét része tudatosítsa magában, és egy rítusban (pl. szoborállítás) gyakorolja is azt, hogy a számára fontos értékeket a kultikusan tisztelni kívánt történelmi szereplő képviseli. Ám éppen ez az, ami egyelőre nem következett be, márpedig Helfy életműve – miként az egész 19. századi magyar múlt – egyre gyorsuló sebességgel hullik ki a közösség emlékezetéből. A rendszerváltás után Mindszenten még voltak olyanok, akik szorgalmazták, hogy vagy a Bajcsy-Zsilinszky utcát nevezzék vissza Helfy Ignác utcává, vagy majd egy újonnan létrejövő utat nevezzenek el Kossuth „palatinusáról”.⁹⁹ Mégsem történt semmi, és ki tudja, megvalósul-e ez a szándék valaha. Helfy emlékét manapság – néhány történeti szakmunka elismerő megállapításain túl – csupán a Fiumei úti Sírkertben található sírja őrzi. Kérdés, hogy a fentebb ismertetett életút alapján nem érdemelne-e ennél némileg többet?

Legvégül álljon itt egy idézet, amelyben Helfy megfogalmazta azt, mire is volt a legbüszkébb életében: *„Büszke vagyok arra, hogy a [Kossuth-] kultusznak élhettem, s talán nem vagyok nagyon szerénytelen, ha azt mondom, hogy tettem is érte egyet-mást. Talán van valamelyes részem abban, hogy a Kossuth-kultusz úgy belemert a magyar lelkekbe, hogy ma már semmiféle pártpolitika nem támad ellene, mert Kossuth szelleme mint szentség él és marad Magyarországon minden magyar ember szívében.”*¹⁰⁰

⁹⁹ Utcanév-változtatásra buzdít Vida Mindszenten. *delmagyar.hu*, 2008. május 18. <https://www.delmagyar.hu/hodmezovasarhely-es-kornyeye/utcanev-valtoztatasa-buzdit-vida-mindszenten-3864241/> (letöltés dátuma: 2020. 09. 10.).

¹⁰⁰ Szatmári Mór: Világos után – Helfy Ignác: Kossuth palatinusa. *Világ*, 1923. március 3. 3–4. (letöltés dátuma: 2020. 09. 10.).

AZ ÉLŐ TÖRTÉNELEM GYÖKEREI KÜLFÖLDÖN ÉS A MAGYAR MÚZEUMOKBAN

Zöldi-Birkás Éva

Összefoglaló:

Az élő történelem a múzeumokban és örökségi helyszíneken népszerű ismeretközvetítési mód. Változatos tevékenység típusok tartoznak a körébe, amelyek elnevezései olykor zavarosak. Az élő történelem legnagyobb részt az Amerikai Egyesült Államokban kibontakozó történetének áttekintése segít eligazodni a különböző fogalmak között. Az első személyű interpretáció egy az élő történelmi programok során használható technikák közül. Ez a legélményszerűbb módszer, valamint a legdramatikusabb élő történelmi technika, amely a színházhoz való kapcsolódásai folytán különösen alkalmas ismeretek közvetítésére. Magyarországon a 2010-es évek elejétől több múzeum is elkezdte alkalmazni az első személyű interpretációt. Az első ilyen jellegű programokat létrehozó intézmények munkatársaival készített interjúkon keresztül nyújtok bepillantást a kezdetekbe.

Kulcsszavak: élő történelem, színház, dráma, múzeum, oktatás

Abstract:

Living history is a popular tool for conveying knowledge in museums and heritage sites. Various activities are encompassed by the field, but the names these activities use to designate themselves are sometimes ambiguous. Reviewing the history of living history evolving mostly in the United States of America helps to understand this diverse terminology. First person interpretation is one of the techniques used in living history programmes. This is the most engaging method and the most dramatic living history technique that is particularly appropriate for conveying knowledge, due to its relationship with theatre. In Hungary several museums began to use first person interpretation from the beginnings of the 2010s. I offer an insight into how these initiatives were started through interviews with practitioners of the first institutions introducing such programmes.

Keywords: living history, theatre, drama, museum, education

Bevezetés

Az élő történelem egyre több hazai múzeum repertoárjába kerül be és növekszik az ismertsége. Tanulmányomban bemutatom a módszer eredetét, kialakulását, ami némiképp magyarázattal szolgál a máig kiható terminológiai problémák okaira; a definíciók körüli ellentmondásokra szintén kitérek. Részletesebben az élő történelem megjelenési formái közül azokkal foglalkozom, amelyeknek van oktatási dimenziója. Ezek közül Lőrincz Andrea nemrég részletesen írt a történelmi újrajátszók¹ közreműködésével múzeumokban megvalósuló különböző jellegű programokról,² ezért ezt a fajta tevékenységet csak röviden említem, illetve az elsősorban tudományos kutatási módszernek számító kísérleti régészet bővebb kifejtését mellőzöm.

Tanulmányom második felében az első személyű interpretációs technikára fókuszálok, amelyre egyelőre csak néhány hazai múzeum épít saját belső kollégái által lebonyolított, rendszeres alapon működő programot. Kitérek arra, hogy a színházhoz fűződő kapcsolatai révén ez az interpretációs módszer hogyan tud hatékony információközvetítő eszköz lenni, valamint interjúk alapján bemutatom azokat a magyar múzeumokat, amelyek elsőként kezdtek el vele foglalkozni.

Jelen tanulmányban nem vállalkozom arra, hogy az élő történelem kialakulásának országonként eltérő útjait európai vonatkozásban részletesen bemutassam, ezért ebből csak néhány képet villantok fel. A nemzetközi történetet tárgyaló fejezet középpontjában az amerikai élő történelem áll, ahol mozgalommá vált és kifejlődtek ma is használt és Európában is átvett formái.

Mi az az élő történelem?

Az élő történelem tárgyalásakor megkerülhetetlen annak kifejtése, hogy mit értünk a megnevezés alatt aktuálisan. Ennek oka, hogy a nemzetközi szakirodalomban sem egyértelműen tisztázott kérdés, hogy gyűjtőfogalomról vagy egy többé-kevésbé körülhatárolható, speciális tevékenységformáról van-e szó.³

¹ A magyar szóhasználatban a történelmi újrajátszás (angolul: re-enactment) szinonimájaként a történelmi hagyományörzés is előfordul.

² Lőrincz Andrea (2020): Múzeumok és történelmi újrajátszók együttműködési lehetőségei. In: *Polymatheia Művelődés- és neveléstörténeti folyóirat*. XVII. évf. 3–4. sz. 121–142. DOI: 10.51455/Polymatheia.2020.3-4.07

³ Tatjana Meder, Jana Seipelt és Sabrina Slanitz (2016): Living history as an instrument for historical and cultural exchange in German archaeological open-air museums: an online survey defines present status. In: *Exarc Journal*. 2016/4. sz. 4. <https://exarc.net/issue-2016-4/int/living-history-instrument-historical-and-cultural-exchange-ger>

Az élő történelem angol megfelelője a living history. A kifejezést többek között Jay Anderson egyetemi professzor, a Colonial Pennsylvania Plantation (Amerikai Egyesült Államok) szabadtéri múzeum egyik alapítójának írásai ültették el a köztudatban.⁴ Megfogalmazása szerint az élő történelem egy más korszakbeli élet szimulálására tett kísérlet. A szimulálás oka lehet egyfelől a tárgyi kultúra hatékonyabb interpretációja, egy régészeti feltevés tesztelése vagy adatgyűjtés történeti etnográfiahoz, valamint egy érdekes szórakozási formában való részvétel, amely tanulási tapasztalatot is nyújt.⁵ Ez a három funkció tulajdonképpen az örökség-interpretáció, a kísérleti régészet és a történelmi újrajátszás területét fedi le.

Scott Magelssen, a Washingtoni Egyetem (University of Washington) színháztudomány-professzora⁶ az élő történelmet a színház egy formájának tekinti, amelyben a résztvevők előadótévékenységet használnak egy világ felépítésére, egy történet elmesélésére, szórakoztatásra és leckék megtanítására.⁷ A Historia Vivens⁸ egy olaszországi székhelyű, az európai kulturális örökség népszerűsítése céljából létrejött magán szervezet, amely olyan előadótévékenységként definiálja az élő történelmet, amelynek célja a történelem életreklteése oktatási célokból, a tudományos kutatás, a kísérleti régészet, a színházi és személyes interpretáció, élő szerepjáték⁹ és a harcművészet eszközeivel.

A fenti válogatás csak ízelítő a számos különböző definíció közül. A hangsúlyt mindegyik másra fekteti: az első a szabadtéri múzeumok kialakulásakor a megelevenítésük szándékával alkalmazott módszerek elveit idézi. A második a színházhoz köti az élő történelmet, a harmadik pedig

man-archaeological-open-air-museums (letöltés dátuma: 2020. 12. 01.); Wolfgang Hochbruck (2013): *Geschichtstheater. Formen der „Living history“*. Eine Typologie. Transcript Verlag, Bielefeld. 33–34; Stacy F. Roth (1998): *Past into present. Effective techniques for first-person historical interpretation*. University of North Carolina Press, Chapel Hill. 9.; 21.

⁴ Wolfgang Hochbruck (2020): Living history as an educational tool and method in North America and Germany. In: *Tim Zumborf és Nicholas K. Johnson (szerk.): Show, don't tell. Education and historical representations on stage and screen in Germany and the USA*. Verlag Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn. 85.

⁵ Jay Anderson (1982): Simulating everyday life in living museums. In: *American Quarterly*. XXXIV. évf. 1982/3. sz. 290–306.

⁶ <https://drama.washington.edu/people/scott-magelssen> University of Washington, Scott Magelssen (letöltés dátuma: 2020. 12. 02.)

⁷ <https://www.singingcreekcenter.org/what-is-living-history/> Singing Creek Center, What is living history? (letöltés dátuma: 2020. 12. 02.)

⁸ Sajnos jelen tanulmány írásának idején a szervezet honlapja, ahol a szóban forgó definíció olvasható volt korábban, karbantartás miatt nem elérhető (<http://www.historia-vivens.com/>). A szervezet adatlapja az EXARC honlapján: <https://exarc.net/members/groups/historia-vivens-it> (letöltés dátuma: 2020. 12. 03.)

⁹ Az élő szerepjáték mellett az angol megfelelőből (Live Action Role Playing Game) képzett betűszó, a LARP is elfogadott megnevezése a tevékenység típusnak hazánkban.

az oktatási célt jelöli meg az összes idesorolható tevékenységtípust összefogó szempontként.

A terminussal kapcsolatos kuszaság azonban csak itt kezdődik igazán: egy más forrás szerint a más korszakban való élet interpretáció, oktatási vagy kutatási céllal történő szimulálásának elnevezése élő interpretáció (live interpretation).¹⁰ Egy további, a színházat és a színházi technikákat előtérbe helyező definíció múzeumi színháznak (museum theatre) nevezi ezek használatát a tudás közvetítésére és a múlt megértésére múzeumpedagógiai kontextusban.¹¹

A probléma fő forrása tehát, hogy nincs konszenzus abban, melyik az átfogó terminus, amely magába foglalja a többi tevékenységtípust. Élő történelem, élő interpretáció,¹² múzeumi színház¹³ egyaránt előfordul ebben a funkcióban, így az élő történelem és a múzeumi színház is gyűjtőfogalom helyett olykor csak egy részterületet lefedő megnevezésként szerepel. Így állhat elő az a helyzet, hogy a témában született írások esetében csak alapos tanulmányozás útján lehet eldönteni, hogy az adott szerző melyik fogalmat milyen értelemben használja, és ahogy Stacy F. Roth írja, a kontextusból kell kikövetkeztetni a jelentést, nem pedig a szóhasználatra hagyatkozva.¹⁴ Akadnak olyan szerzők is, akik glosszáriumokat adnak közre műveikben, azonban ezekből gyakran nem derül ki a felsorakoztatott fogalmak egymáshoz való viszonya,¹⁵ vagy ez a viszony zavaros.¹⁶

Wolfgang Hochbruck, a freiburgi egyetem (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg) professzora

az eddig hiányzó, az élő történelem minden megjelenési formáját felölelő és azt következetes alkategóriákra osztó tipológia megalkotására tett kísérletében átfogó terminusnak a történelmi színházat javasolja (Geschichtstheater). Ezt a következőképp definiálja: történelmi személyek, ese-

¹⁰ Andrew Robertshaw (1992): From houses into homes: one approach to live interpretation. In: *Social History in Museums*. Journal of the Social History Curators Group. XIX. évf. 1992. 14-20.

¹¹ Anthony Jackson, Paul Johnson, Helen Rees Leahy és Verity Walker (2002): *Seeing it for real: an investigation into the effectiveness of theatre and theatre techniques in museums*. Centre for Applied Theatre Research, University of Manchester. 9. http://www.plh.manchester.ac.uk/documents/Seeing_It_For_Real.pdf (letöltés dátuma: 2020. 12. 02.)

¹² Marc van Hasselt (2015): What does your visitor experience? Making the most of live interpretation in a unique setting. In: *EXARC Journal*. 2015/3. sz. 1. <https://www.printfriendly.com/p/g/Mrum8L> (letöltés dátuma: 2020. 12. 02.)

¹³ Catherine Hughes (1998): *Museum theatre: communicating with visitors through drama*. Heinemann. Portsmouth. 33.

¹⁴ Stacy F. Roth: i. m. 21.

¹⁵ Uo. 183-185.

¹⁶ <https://www.imtal-europe.org/what-interpretation.html> International Museum Theatre Alliance Europe, What is interpretation? A problémáról lásd még: Birkás Éva (é.n.): Az élő történelmi interpretátorra válás folyamata: múzeumi programok és képzési lehetőségek. https://epale.ec.europa.eu/sites/default/files/az_elo_tortenelmi_interpretatorra_valas.pdf (letöltés dátuma: 2020. 12. 01.) 4-5.

mények, folyamatok felhasználási és bemutatási formái színházi eszközök – jelmezöltés, megszemélyesítő dramatizálás, rendezés – segítségével, nyitott vagy félig nyitott terekben.¹⁷ A lehetséges megjelenési formák a kísérleti régészet, az élő történelmi interpretáció és a történelmi újrajátás. Külön csoportot alkotnak a történelmi vásárok, fesztiválok, televíziós műsorok és a történelmi korszakok által inspirált divat, amelyek a történelem farvizén a szórakoztatóipar és az üzlet világa felől érkezve képeznek határterületet.¹⁸

Ebben a rendszerben tehát az élő történelem szűkebb értelemben használatos, meghatározása a következő: múzeumi alkalmazottak vagy élő történelmi csapatok bemutatója és magyarázata egy adott korszakra jellemző mesterségekről vagy körülményekről, amelyet a korszaknak megfelelő viseletben adnak elő.¹⁹ Míg az élő történelem esetében a tárgyak térbelileg és a szituációt tekintve integrálódnak az interpretációba, a múzeumi színház (amely ebben a rendszerben az élő történelmi interpretáció alfaja) nem feltétlenül a tárgyak közelében zajlik: a helyszíne lehet egy külön színházterem vagy egyéb elkülönített helyiség a múzeumon belül. A központban a szöveg és a színjáték van, a közönséget nem vonja be.²⁰ A kísérleti régészet tapasztalás útján próbálja a lehető legátfogóbban megérteni a tárgyi leletek készítmódját, funkcióját, használatát, az öltözködést és a lakóhelyet, illetve bizonyítani, hogy egyes készségek és lehetőségek rendelkezésre álltak az adott korszakban.²¹ A történelmi újrajátás eseményorientált, főként csaták és katonai műveletek, vagy más látványos, ugyanakkor jelentős történelmi események újraalkotására fókuszál. Nem néző-orientált; ünnepélyes jellegű.²² Az átmenetek az egyes típusok között azonban nem mindig észlelhetők könnyen.²³ Wolfgang Hochbruck a színvonalat meghatározó négy alapvető elemnek a szakértelmet, az eszközök és a viselet hitelességét, a pedagógiai koncepciót és az előadói készséget tartja.²⁴

Fontos pontosság, hogy az élő történelem (nála az ennek megfelelő, átfogó kategória, mint fent szó volt róla, a *Geschichtstheater*, azaz történelmi színház) interpretációs technikáit (1-2-3. személyű interpretáció, én időm/te időd-forma, szellem-történet, „Piros póló” [„Red T-shirt”]-forma) külön kezeli a fent említett megjelenési formáktól, mivel ezek a játékmódok az interpretáció bármely típusán belül megjelenhetnek.²⁵ A ko-

¹⁷ Wolfgang Hochbruck (2013): i. m. 11.

¹⁸ Uo. 36–37.; 133–135.

¹⁹ Wolfgang Hochbruck (2013): i. m. 42.

²⁰ Uo. 55.

²¹ Uo. 37.

²² Uo. 93–94.

²³ Uo. 34.

²⁴ Uo. 55.

²⁵ Uo. 49–54. Az interpretációs technikák első magyar nyelvű összefoglalója: Huth Anna

rábbi fogalomtárak ugyanis felsorolás-jelleggel közölték ezeket, nem téve explicit különbséget a megjelenési formák és az azokon belül használható technikák között.²⁶

A Wolfgang Hochbruck által javasolt terminológia további előnye, hogy új kifejezést vezet be gyűjtőfogalomként (történelmi színház), és így az élő történelem terminus egyértelműen megmarad azon tevékenységek jelölésére, amelyek a múzeum anyagának értelmezésére irányulnak viselkedésben, nem színpadra állított műsorként és rögzített szöveggönyv alapján, a múzeumi színház pedig a nézőket be nem vonó, rögzített szöveggönyvű, színpadi jellegű előadásokéra.

Magyarországon az utóbbi időben szakmai berkekben az élő történelem-kifejezés látszik meghonosodni gyűjtőfogalomként: ha a múzeumok programkínálatukban minden esetben még nem is, a konferenciákon, tanulmányokban, cikkekben átfogó értelemben egyre inkább ezt használják a szerzők (amihez jelen tanulmányban én is alkalmazkodom). Nemrégiben pedig a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum tett közzé pályázati felhívást „Élő történelem másként – múzeumok a virtuális térben” címmel, amelynek keretében az ősz folyamán közel húsz élő történelmi kisfilm készült el.²⁷

A fent részletezett fogalmi bizonytalanság okaira részben magyarázatot ad az élő történelem kialakulásának története, amely a következőkben kerül ismertetésre.

Történelmi áttekintés

Az élő történelem előzményei

Az élő történelem gyökerei az emberi kultúra régi hagyományaiig vezetnek vissza. Ilyenek a különböző vallási rituálék ismétlődő ünnepi szer-

(2010): Az élő interpretáció módszere az Egyesült Királyságban. In: *Bereczky Ilona és Sági Iлона (szerk.): Tudás és gyakorlat. Múzeumpedagógiai módszerek – európai példák és hazai alkalmazások*. Múzeumi irányító 5. Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre. 151-169.; legutóbbi összefoglalásukat lásd Lőrincz Andrea: i. m. Megjelenés alatt. Ezek újbóli ismétlését itt mellőzöm, és a továbbiakban csak azokra a technikákra térek ki részletesen, amelyek jelen tanulmány szempontjából érdekesek.

²⁶ Stacy F. Roth: i. m. 183–185; Anthony Jackson, Paul Johnson, Helen Rees Leahy és Verity Walker: i. m. 9.

²⁷ <https://mokk.skanden.hu/20201108kisfilmek-elo-tortenelem-temaban?fbclid=IwAR0WAC7DQocA6Wep8mLMEDjbYZZv6DrrJqoWg8hjr0fD-0W4zFNüWgawU> Kisfilmek élő történelem témában, Múzeumi Oktatási és Módszertani Központ (letöltés dátuma: 2020. 12. 04.). Az alkotások műfaji besorolhatóságában azonban meglehetősen nagy lett a szórás, és előzetesen nem került definiálásra, hogy pontosan melyek a film nyelvében megvalósított élő történelem kritériumai.

tartásai és ezáltal valamilyen hit ihlette esemény vagy isteni beavatkozás megidézése, mint pl. a katolikus vallás húsvéti vagy karácsonyi ünnepi szokásai.²⁸ Egy másik előzménynek tekinthető a történelmi események dramatizált formában való felelevenítése, olykor propagandisztikus céllal, olyanok számára, akik az idő- vagy térbeli távolság miatt nem lehettek személyesen jelen. Első példájának lehet tekinteni Phrynichos athéni tragédiaköltőnek a Kr. e. 5. sz. elején bemutatott, Milétos eleste c. tragédiáját, amely a közönség elé tárta a perzsák által Kr. e. 494-ben elpusztított város sorsát. A római korban a történelmi narratíva háttérbekerülésével pusztán a látványosságra fókuszáló tengeri csatarekonstrukciók jöttek divatba,²⁹ ami szintén hatással volt az élő történelem későbbi megjelenési formáira.

A múlt iránt érzett nosztalgia megnyilvánulása a középkori lovagi tornák rendezésének hosszú hagyománya a különböző korszakok során. A 19. sz. végén–20. sz. elején pedig a polgári emlékezés-kultúra részeként fényűző díszletek között előadott történelmi drámákat játszottak a színházakban, kosztümös bálakat tartottak, a különböző évfordulókon történelmi felvonulások kerültek megrendezésre. A félig privát szférában a híres történelmi festményeket és a nemzeti történelem eseményeit megjelenítő élőképek (tableaux vivants) örvendtek nagy népszerűségnek. Az élő történelmi interpretáció felé történő elmozdulás előkészítésének tekinthetők még a 19. sz. második felében a történelmi eseményeket megörökítő körképek, a világkiállításokon felállított, népviseletbe öltöztetett életnagyságú bábuk, az indián életmód bemutatása, emlékezhelyek áthozatala (pl. Abraham Lincoln családjának kentucky-i faháza az 1893-as chicagói világkiállításon), valamint a különböző vadnyugati utazóshow-k, mint pl. Buffalo Billé.³⁰

Az élő történelem kialakulása

Az élő történelem közvetlen eredetének Artur Hazelius svéd folklórkutató törekvéseit szokták tekinteni, aki vidéki népi életképeket ábrázoló, autentikus ruhába öltöztetett viaszbábukkal, megfelelő bútorokkal és tárgyakkal berendezett diorámák segítségével kívánt élő benyomást nyújtani az emberek életmódjáról, szokásairól a saját gyűjtését bemutató, általa alapított, 1873-ban megnyitott stockholmi múzeumban. Úgy gondolta azonban, hogy a tárgyi kultúrát csak a maga kulturális környezetében lehet megérteni, amire egy beltéri múzeum kevésbé alkalmas, ezért feltalálta a Skansen, az első szabadtéri múzeumot, amely – további gyűjtőmunkát

²⁸ Wolfgang Hochbruck (2013): i. m. 20. és Wolfgang Hochbruck (2020): i. m. 86.

²⁹ Wolfgang Hochbruck (2013): i. m. 20–21.

³⁰ Uo. 21–23.

követően – 1891-ben nyitotta meg kapuit. Tevékenység nélkül azonban halottnak érezte ezt a fajta múzeumot, ezért a népi életmód élő stílusban történő kiállítására törekedett: népzenezsekkel, parasztokkal népesítette be a múzeumot, ahol népszokásokat elevenítettek fel, kézműves-vásárokat tartottak, táncoltak.³¹

1876-ban Hazelius hat, népi életet bemutató tablót küldött az Egyesült Államokba a philadelphiai centenáriumi kiállításra, amelyek a paraszti öltözködésről és szokásokról nyújtottak képet. Az új-angliai államok szintén a hagyományos népi életet jelenítették meg ezen a világhiállításán egy száz évvel korábbi farmer-ház és egy modern konyha bemutatásával. A házban korhű ruhába öltözött nők vezették körbe a látogatókat és meséltek a történetéről, valamint elmagyarázták a berendezés használatát.³²

Mindez Amerikában lendületet adott egy sor hasonló kezdeményezésnek. 1907-ben az Essex Institute-ban (Salem, Massachusetts) a Hazelius által elsőként alkalmazott interpretációs technika alapján (amelyet ekkor élő interpretációnak, angolul live interpretation-nek neveztek) hoztak létre három korhű szobát, majd két évvel később az intézethez került a város legrégebbi épülete, az 1685-ös John Ward ház is. Itt korhű ruhába öltözött teremőrök mutatták meg a házat a látogatóknak. További épületek megszerzésével itt alakult meg az Egyesült Államok első szabadtéri múzeuma, amelyet továbbiak követtek gyors ütemben. Közülük máig az egyik legnagyobb és legjelentősebb a Colonial Williamsburg, Virginia gyarmati fővárosának rekonstrukciója. A múzeum 1940-re már egész testületnyi interpretátort foglalkoztatott a város, a házak, az üzletek benépesítésére, az ott folyó munka és élet szimulálására. Ez az interpretációs módszer inspirációként hatott az ekkoriban formálódó többi amerikai szabadtéri múzeumra: a Plimoth Plantationre (Plymouth, Massachusetts), Old Sturbridge Village-re (Sturbridge, Massachusetts), a Farmer's Museumra (Copperstown, New York), a Mystic Seaportra (Mystic, Connecticut).³³

Az 1950-es években a National Park Services³⁴ határozta el az élő történelem bevezetését a kezelésébe tartozó örökségi helyszíneken (noha ezek némelyikén már az 1930-as évektől alkalmaztak viseletbe öltözött személyzetet).³⁵ Ehhez 1957-ben interpretációs szakemberük, Freeman Tilden írta meg máig mértékadó útmutatóját.³⁶ Ők használták először

³¹ Jay Anderson (1984): *Time machines. The world of living history*. The American Association for State and Local History. Nashville.19.

³² Uo. 25.

³³ Uo. 27–33.

³⁴ A National Park Services 422 természeti és történelmi örökségi helyszínt (pl. festői túraútvonalak, csataterék) üzemeltető szövetségi intézmény az Amerikai Egyesült Államokban. Honlapjuk: <https://www.nps.gov/index.htm> (letöltés dátuma: 2020. 12. 06.)

³⁵ Stacy F. Roth: i. m. 31.

³⁶ Freeman Tilden (1957): *Interpreting our heritage*. The University of North Carolina

az élő történelem (living history) kifejezést a Hazelius nyomdokán alkalmazott, addig élő interpretációként (live interpretation) emlegetett módszerre.³⁷

Mindeközben törekvés indult élő történelmi farmok létrehozására, amelyek a mezőgazdaság koronként és régióként eltérő típusait reprezentálják. 1970-ben megalakult az Association for Living Historical Farms and Agricultural Museums (ALHFAM, élő történelmi farmok és mezőgazdasági múzeumok szövetsége), amely hamar az élő történelem-mozgalom ernyőszervezetévé vált: folyóiratot adtak ki, konferenciákat szerveztek, ösztönözték az élő történelem iránt érdeklődő szervezetteket. Elméleti és gyakorlati tárgyú publikációs tevékenységük jelentős. 1981-ben pedig a szervezetet megnyitották mindenféle élő történelmi kezdeményezés előtt, hajóktól a régészeti helyszínekig, nem csak a farmokhoz kötődők számára.³⁸

1967-ben James Deetz régész lett a Plimoth Plantation helyettesigazgatója. Konceptiójában túllépett azon, hogy az élő múzeum pusztán annyit jelentsen, hogy működik, azaz, hogy a háttérben különböző tevékenységeket végeznek, mesterségeket űznek az interpretátorok. A zarándokatyák³⁹ élő közösségét akarta megeleveníteni, és ezáltal a települést interpretálni belső, társadalmi és kulturális kontextusának megmutatásával, dinamikusan használva az épületeket és a kiállított anyagot. Ezen törekvés megvalósítása közepette az volt megfigyelhető, hogy az interpretátorok, anélkül, hogy bárki mondta volna nekik, mintegy spontán elkezdtek megváltoztatni előadásmódjukat, és 3. személy, múlt idő helyett első személy, jelen időt használni. Ennek eredményeképpen 1978-ban a múzeum hivatalosan alkalmazni kezdte az első személyű interpretációt, és egyes interpretátorok valóságosan felöltötték bizonyos zarándokatyák szerepét. Az interpretáció hatékonyságát növelte képzettségük arra, hogy a szerepükből beszélve dialógust alakítsanak ki a látogatókkal.⁴⁰

Az Amerikai Egyesült Államokban az 1980-as évekre több mint 800 szabadtéri múzeum alkalmazta rendszeresen az élő történelmet interpretációs módszerként.⁴¹ A többszáz interpretátort foglalkoztató Colonial Williamsburg a mai napig⁴² különösen változatos kínálatot nyújt

Press. Chapel Hill.

³⁷ Jay Anderson: i. m. 36.

³⁸ Uo. 37–39.

³⁹ Az Angliából 1620-ban a Mayfloweren Amerikába átkelő telepések.

⁴⁰ Jay Anderson: i. m. 47–52.

⁴¹ Martine Teunissen (2016): *Representation of the past in public spheres. Experiencing the past: the reconstruction and recreation of history at Colonial Williamsburg*. Brave New Books, Singel Uitgevers B. V. Amsterdam. 61.

⁴² A 2020-as év COVID-19 járványa sok múzeum működésében, programkínálatában változásokat hozott. Jelen tanulmány kereteibe nem fér bele az élő történelem pandémia következtében megváltozott helyzetének vizsgálata az egyes országokban és intéz-

a különféle látogatócsoportok igényeinek megfelelően. Ezek között helyet kapnak színházi jellegű előadások is.⁴³ Létrehozásukat egy külön alosztály koordinálja,⁴⁴ forgatókönyvüket drámaírók és történészek közös munkával alakítják ki, a színész-interpretátorok pedig komoly képzésben részesülnek.⁴⁵ A kanadai Old Fort Williams is színészeket alkalmaz dramatizált jelenetek előadására,⁴⁶ de sok múzeumban ez csak alkalmi jelleggel, a turista-szezonban vagy bizonyos kiállításokhoz kötődően fordul elő.⁴⁷

Az élő történelem a Hazelius lefektette alapokon az Egyesült Államokban kiteljesedve, a tengerentúli példák nyomán jutott el, illetve vissza Európába.

Európai kitekintés

Európa országaiban a Skansen megnyitását követő két évtizedben sorra nyíltak a szabadtéri múzeumok, azonban csak kevés próbálta meg a múltbéli élet szimulációját.⁴⁸ Ahol voltak efféle törekvések, még később is csak alkalmi jellegű mesterség- és néptánc-bemutatókban merültek ki,⁴⁹ de a kontinens szabadtéri múzeumaiban még az 1980-as években sem volt általános, hogy akár csak az eszközöket vagy a munkafolyamatokat bemutassák.⁵⁰

Németországban az első dokumentált kísérlet élő történelmi interpretáció alkalmazására 1976-ban történt a kommerni Rheinisches Freilichtmuseumban. Ugyanitt az 1990-es években első és harmadik személyű interpretációra épülő, valamint múzeumi színházi programok kidolgozását határozták el. Az első német múzeum pedig, amely profi színészeket alkalmazott az 1848/49-es badeni forradalomról szóló időszaki kiállítása kísérőprogramjához az 1990-es években, a karlsruhei Badisches Landesmuseum volt.⁵¹

Az Egyesült Királyságban az 1980-as években az aktuális társadalmi-politikai környezet hatására a kulturális örökség megőrzésére irányuló törekvések fellendülése volt tapasztalható, amelynek egyik ered-

ményekben, így az itt és a továbbiakban közölt adatok a járvány kitörése előtti állapotra vonatkoznak.

⁴³ Martine Teunissen: i. m. 113.

⁴⁴ Wolfgang Hochbruck (2013): i. m. 61.

⁴⁵ Martine Teunissen: i. m. 154.

⁴⁶ Jay Anderson: i. m. 69–70.

⁴⁷ Wolfgang Hochbruck (2013): i. m. 57.

⁴⁸ Jay Anderson: i. m. 21–22.

⁴⁹ Martine Teunissen: i. m. 53; Wolfgang Hochbruck (2020): i. m. 85.

⁵⁰ Jay Anderson: i. m. 23.

⁵¹ Wolfgang Hochbruck (2013): i. m. 58.

ményeképp létrejöttek az első múzeumi színházi programok, valamint történelmi újrjátszó csoportok alakultak. Profi színészek múzeumi alkalmazásáról 1991-ből származik dokumentáció (Museum of the Moving Image, London; Science Museum, London; Dundee Industrial Heritage Sites; Dundee, Skócia).⁵² Mark Wallis is ebben az időszakban, 1987-ben alapította a Past Pleasures Ltd.-et, az Egyesült Királyság legjelentősebb élő történelmi vállalkozását, amely több nagy londoni múzeumban biztosít napi szinten programokat. A cég nemzetközi szinten is meghatározó szerepet játszik az élő történelmi programok fejlesztésében: munkatársaik részt vesznek a Colonial Williamsburg interpretátorainak képzésében,⁵³ de Mark Wallis Magyarországon is tartott már tanfolyamot.⁵⁴

A történelmi újrjátszás gyökerei az Amerikai Egyesült Államokban

Az élő történelemmel szabadidős tevékenységként foglalkozó magán-személyek az Amerikai Egyesült Államokban az 1930-as években leginkább az elöltöltős puska használata iránt érdeklődtek. Az ennek keretében adó egyesület a National Muzzle Loading Rifle Association (NMLRA, nemzeti elöltöltős puska szövetség) volt, amely lövészeti versenyt rendezett. A szövetségen belül azonban rövidesen külön csoportot kezdtek alkotni azok, akiket nem csak a lövészet érdekelt, hanem a polgárháború korabeli katonai élet, vagy éppen a vadászok, szőrmekereskedők élete, az indiánok kultúrája. Ez a két társaság elkezdett külön egyesületeket, eseményeket, találkozót létrehozni saját érdeklődésének megfelelően, ahol a hagyományos életmód, készségek, az autentikus viselet és felszerelés, valamint a polgárháborúban egymással szemben álló felek katonai egységeit leképező csapatoknál a katonai regula is fontos szempont volt. Ez utóbbiak újrjátszó tevékenységének az amerikai polgárháború centenáriuma adott újabb lendületet, és hozzájárult a függetlenségi háború 200 éves évfordulója előkészületei kapcsán újabb hasonló egyesületek alakulásához is. Ezeknek a csoportoknak nagy szerep jutott a hadi események újrjátszásában az évfordulós ünnepségek keretében. Ezekben az időkben több tízezer üzték Államok-szerthe hobbiként a történelmi újrjátszást.

Ahogy az élő történelem kezdett elterjedni a múzeumokban, a hagyományörzők jó lehetőséget jelentettek az olyan intézmények számára, amelyek saját interpretátor-csapatot nem tudtak felállítani: volt köz-

⁵² Jennie Sutherland Clothier (2014): Authentic pretending: how theatrical is museum theatre? In: *Museum Management and Curatorship*. XXXIX. évf. 2014/3. sz. 211-225.

⁵³ Wolfgang Hochbruck (2013): i. m. 60.

⁵⁴ Birkás Éva (é. n.): i. m. 18.

tük olyan, amely a helyi vagy regionális újrajátszó csoportokból toborzott önkénteseket.⁵⁵

Az első személyű interpretáció

Az első személyű interpretáció jellemzői

Az első személyű interpretáció, mint fent bemutatam, az élő történelmi programok során alkalmazható technikák egyike. A korhű viseletbe öltözött interpretátor magára ölti egy gondosan kidolgozott történelmi karakter szerepét, amiből a műsor során nem lép ki. A cél: a múlt személyessé tételével kapcsolódások kiépítése a jelen felé. Az első személyű interpretáció különösen alkalmas emberi érzések, meggyőződések, attitűdök és társas interakciók ábrázolására.⁵⁶

Élő történelemmel gyakorlatban és elméletben foglalkozó angol és amerikai szakemberek az első személyű interpretációs technikát tartják a leginkább élményszerűnek, a látogatót magával ragadónak,⁵⁷ érzelmi hatást kiváltónak.⁵⁸ Közülük néhányan azokat az élő történelmet alkalmazó múzeumokat tartják a legtöbbre, amelyek 1. személyű interpretációt kínálnak.⁵⁹

Kritika az első személyű interpretációval és az élő történelemmel szemben

A módszerrel szemben kritikák is megfogalmazódtak, mint ahogy általában véve az élő történelemmel kapcsolatosan, amióta csak kialakult. A múzeumi gyűjtemények anyagával tudományos szinten foglalkozó külsős és belső kutatók sokszor gyanakvással fogadják a színházi technikák alkalmazását, mert úgy gondolják, hogy a szórakoztatva tanítani akaró szándékból az első elem kerekedik felül, és komolytalanná, egyfajta játszóházzá degradálja a múzeumot.⁶⁰ Ezen felül mindennemű rekonstruálási kísérlet óhatatlanul újraformálja a múltat, ráerőltetve a modern ízlést és kényelmi szempontokat. Emiatt a múlt újraalkotása az élő történelem keretében illuzórikus törekvés, amely félrevezető, pontatlan és hamis eredményt szül.⁶¹

⁵⁵ Wolfgang Hochbruck (2020): i. m. 87.

⁵⁶ Stacy F. Roth: i. m. 20.

⁵⁷ Huth Anna: i. m. 157.

⁵⁸ Catherine Hughes: i. m. 35.

⁵⁹ Scott Magelssen (2004): Living history museums and the construction of the real through performance. In: *Theatre Survey*. XLV. évf. 2004/1. sz. 61-74.

⁶⁰ Wolfgang Hochbruck (2013): i. m. 43.

⁶¹ Stacy F. Roth: i. m. 21-23.

Valójában azonban az aktuális tudományos ismeret a múlttól, a történelem sem azonos a múlttal magával, hanem csak egyfajta értelmezése, ami ráadásul folyamatos változásnak van kitéve az éppen fennálló társadalmi szituáció függvényében.⁶² A valódi oktatási potenciállal bíró, minőségi élő történelem-programok létrehozásának pedig elengedhetetlen feltétele a gondos kutatómunka, az aktuálisan érvényes ismeretekre való támaszkodás. A terület leginkább példaértékű képviselői külön részleget tartanak fent a kutatások számára, mint pl. a Past Pleasures Ltd.⁶³ vagy a Colonial Williamsburg.⁶⁴

Gyakorlati oldalról megközelítve, az első személyű interpretáció során nehézséget okozhat, hogy a megszemélyesített történelmi karakterek perspektívája a szerepük adta lehetőségeken belülre korlátozódik, ezért nem tudnak az általuk képviselt korszak és státusz körén kívül eső kérdésekre válaszolni.⁶⁵ Nehéz továbbá múlt és jelen között összehasonlításokat tenniük szerepből, valamint érzékeltetni a feltételezések és tények közötti határt – mindezt könnyebb kiviteleznie egy 3. személyű előadónak, aki korhű viseletben van ugyan, de nem bújik egy múltbéli figura szerepébe.

Ezen hátrányok ellenére az első személyű interpretáció érdekes, élő és hatékony módszer sokak számára,⁶⁶ pl. azon látogatói csoportoknak, akik szeretnek önállóan gondolkodni, és a tények teljességét nem kapva késsen, maguk járnak utána a többi információnak.⁶⁷ A 2000-es években az Egyesült Királyságban folytatott kutatások igazolták, hogy ezek a programok elősegítik többek között a megértést, az empátiát a múltban élt emberek iránt, valamint a kulturális örökség megbecsülését.⁶⁸

Az első személyű interpretáció mint ismeretközvetítő módszer

A színház szerepe az oktatásban

Az első személyű interpretáció több szempontból hasonló a színházhoz: mindkettő az emberi viselkedést képezi le, a benne résztvevők máso-

⁶² Uo. 23.

⁶³ Huth Anna: i. m. 161–162.

⁶⁴ Martine Teunissen: i. m. 114–115; 154; 160.

⁶⁵ Wolfgang Hochbruck (2013): i. m. 51.

⁶⁶ Stacy F. Roth: i. m. 29.

⁶⁷ Uo. 27.

⁶⁸ Anthony Jackson és Jenny Kidd: *Performance, learning and heritage. A research project funded by the Arts and Humanities Research Council. Report November 2008.* 135–137. <http://www.plh.manchester.ac.uk/documents/Performance,%20Learning%20&%20Heritage%20-%20Report.pdf> (letöltés dátuma: 2020. 12. 06.); Anthony Jackson, Paul Johnson, Helen Rees Leahy és Verity Walker: i. m. 71–76.

kat játszanak el, és közönség előtt kerülnek bemutatásra, amely az előadás idejére felfüggeszti kételkedését.⁶⁹

A színháznak már az ókortól kezdve tanító funkciót tulajdonítottak: a görög drámák eszméket közvetítettek,⁷⁰ a reneszánsztól kezdve pedig, ha olykor időlegesen vissza is szorult ez a tevékenység, az iskolákban darabokat állítottak színpadra az oktatás részeként.⁷¹ A 20. században indultak meg olyan kezdeményezések, főként az Egyesült Királyságban, amelyek elsősorban nem színdarabok előadására irányultak, hanem a képzeletre és az improvizációra építve használták a drámát különböző készségek fejlesztésére, személyiség- és közösségfejlesztésre.⁷² Az egyik, nemzetközi szinten is nagy hatású újító Dorothy Heathcote volt. Forradalminak számító módszere, hogy tanárként ő is szerepbe lépett, ezáltal egy „itt és most” közeget teremtett és belülről tudta koordinálni a gyerekek játékát.⁷³

Az Egyesült Királyságban a színházi nevelésnek egész mozgalma alakult ki az 1960-as évek közepétől: a társadalom jobbá tételének szándékával működő TIE-társulatok⁷⁴ (Theatre in Education, magyarul színházi nevelés) hálózata az ország oktatási intézményeit látta el előadásokkal.⁷⁵ A színházi nevelési programok során a társulat tagjai bemutatnak egy színi előadást, amely felvezeti azt a témát, amelynek megértésében változást szeretnének elérni. Ezt azután drámapedagógiai módszerekkel dolgozzák fel a gyerekek aktív részvétele mellett.⁷⁶ Az 1980–90-es években a szigetországban a TIE-társulatok nagy része ugyan az adott politikai helyzetben ellehetetlenült,⁷⁷ a TIE-gyakorlat folytatódott a múzeumokban,⁷⁸ valamint a világ többi kontinensén is elterjedt.⁷⁹

Hasonlóképp működik az Augusto Boal által kifejlesztett Elnyomottak színháza-módszer, amely a közönség társadalmi nevelését szolgálja. A nézőknek itt is lehetőségük van az aktív részvételre, és improvizáció út-

⁶⁹ Stacy F. Roth: i. m. 52.

⁷⁰ Peter Arnott (1970): Greek drama as education. In: *Educational Theatre Journal*. XXII. évf. 1970/1. sz. 35–42.

⁷¹ Richard Courtney (1989): *Play, drama, thought. The intellectual background to dramatic education*. Simon&Pierre. Toronto. 18–21.

⁷² Bethlenfalvy Ádám (2004): Fejezetek az angol drámapedagógia történetéből 1. In: *Drámapedagógiai Magazin*. 2004/2. sz. 40–44.

⁷³ Bethlenfalvy Ádám (2005): Fejezetek az angol drámapedagógia történetéből 2. In: *Drámapedagógiai Magazin*. 2005/1. sz. 16–23.

⁷⁴ Jennie Sutherland Clothier: i. m. 214.

⁷⁵ Takács Gábor (2002): Színház a határon – a TIE tíz éve Magyarországon. In: *Drámapedagógiai Magazin*. 2002/különszám. 1–5.

⁷⁶ Kaposi László (1993): TIE – Angliában. In: *Drámapedagógiai Magazin*. 1993/1. sz. 21–23.

⁷⁷ Takács Gábor: i. m. 1.

⁷⁸ Jennie Sutherland Clothier: i. m. 214.

⁷⁹ Takács Gábor: i. m. 1.

ján bekapcsolódni a színészek által felvezetett, elnyomást bemutató jelenetekbe, amelynek révén az igazság elérésének útjait fedezhetik fel.⁸⁰

Az itt bemutatott dramatikus technikákat a különböző színházi jellegű kezdeményezésekben valamiféle oktatási-nevelési cél elérése érdekében alkalmazták, és ez hasonlóképp megfigyelhető az első személyű interpretációnál is.

Az első személyű interpretáció mint ismeretközvetítő módszer

Az első személyű interpretációs programok illeszkednek a fenti improvizációs és résztvevői elemeket tartalmazó színházi formákhoz. A fent már említett, többek között Dorothy Heathcote által képviselt tanítási drámához hasonlóan a résztvevők itt is egy képzeletbeli helyzetbe lépnek be. Felfüggesztik az őket körülvevő valóságot, és úgy tesznek, mintha máshol és máskor lennének. A tanítási dráma esetében a gyerekek is szerepbe lépnek, és ők az előzőek mellett még úgy is tesznek, mintha mások lennének, ez azonban az első személyű interpretációnál a múzeumi közönség részéről nem törvényszerű. Ettől függetlenül ugyanúgy megteremtődik egy drámai kontextus, amelyen keresztül a – szerepbe lépő tanár helyén álló – interpretátor az adott tanulási tartalmat közvetlenebb módon láttatja és hozza aktív kapcsolatba a résztvevőkkel.⁸¹ Ebben nagy szerepe van a közvetlen megszólításnak és a kölcsönös dialógusnak. A dramatikus forma mindkét esetben az emberi viselkedés és körülmények, az egyént érintő eseményekre adott válaszok felderítésére szolgál.⁸²

Interjúk az első személyű interpretációt elsőként alkalmazó magyarországi múzeumok szakembereivel

Magyarországon először a Szépművészeti Múzeumban indult első személyű interpretációs műsor az én vezetésemmel, amelyeket korábbi publikációimban ismertettem.⁸³ Az itt következő áttekintés olyan múzeumi kollégákkal felvett interjúk alapján készült, akik a 2010-es évek elején szintén meghonosították saját intézményükben ezt a fajta programot.

⁸⁰ Jennie Sutherland Clothier: i. m. 214.

⁸¹ Jonothan Neelands (1994): *Dráma a tanulás szolgálatában*. Magyar Drámapedagógiai Társaság, Marczibányi Téri Művelődési Központ, Budapest. 56–57.

⁸² Gerard Boland (2018): Many mickles make a muckle – role-shifted discourse, restored behaviour and the radical in performance. In: *NJ. Drama Australia Journal*. XLII. évf. 2018/1. sz. 62–78.

⁸³ Birkás Éva (é. n.): i. m. 11–17.; Birkás Éva (2016): Megelevenedő korszakok a Szépművészeti Múzeumban. In: *Eck Júlia, Kaposi József és Trencsényi László (szerk.): Dráma-pedagógia-színház-nevelés*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest. 324–326.

Azokra a kérdésekre kerestem a választ, hogy milyen inspirációból, milyen minták alapján, milyen célból vágta ebbe bele, és hogyan alakították ki a programokat.

Óbudai Múzeum, Diamant Lívია

Az Óbudai Múzeumban 2011-ben kezdték el rendszeres jelleggel működtetni az első személyű interpretációs programokat, alsó tagozatos korosztály számára, egyidejűleg egy interpretátor szereplésével. 2010-ben már voltak előzmények külsős szereplők bevonásával, de a múzeumi munkatársak fejlesztésében készülő foglalkozások a következő évben indultak el. A résztvevő kollégák közül egyvalaki pedagógus-művelődési menedzser, ketten pedig művészettörténész végzettséggel rendelkeztek. Interjúalanyom korábban kirándulások során látott már hasonló programot máshol (pl. Gyulán, Visegrádon), illetve a 2010-es előzmények során tetszett meg neki a műfaj, ezért vágott bele. A programok kidolgozását részben egyénileg, részben a kollégákkal együtt végezte, a korszaktól függően (barokkhoz és középkorhoz kötődő programjaik voltak). Nem követtek meghatározott módszertant, azt vették figyelembe, hogy milyen tartalomnak felel meg leginkább ez az interpretációs eszköz, hogyan tudnak szerepben maradni és szerepben tartani a gyerekeket. A tartalom kialakításánál a gyerekek érdeklődésének megfelelő témák beválogatása volt a szempont, amelyek segítik a személyes átélést. A végleges forma néhány kipróbálás után tisztult le. A témákat, amelyeket érinteni szerettek volna a foglalkozásokon, vázlat szerű forgatókönyvben rögzítették. A program célja az volt, hogy a résztvevők minél jobban át tudják élni az adott kort, és hogy bevonódjanak.

A foglalkozások kidolgozásában szabad kezet kaptak, a vezetőség is élvezte ezeket, ők is meg szokták nézni a programot.

A viseletek elkészítését TÁMOP pályázati forrásból fedezték. Restaurátor varrta őket, és autentikusságra főként a minták tekintetében törekedtek, a textilanyagban kevésbé, valamint a korszaknak megfelelő alsó ruharétegek csak részben készültek. Interjúalanyom a szakmai tartalom és a színházi élmény közötti egyensúlyt igyekezett fenntartani a produkció alatt: a karakteren a próbaalkalmak során dolgozott.

A későbbiek folyamán azonban az Óbudai Múzeum nem folytatta ezeket a programokat, mivel az intézmény egy kis, kerületi múzeum, viszont látogatókkal, akik jellemzően minden új kiállításukat megnézik. Emiatt szükséges, hogy a bemutatási módszereiket folyamatosan variálják, hogy ne mindig ugyanazt kapják a látogatók. Interjúalanyom pedig már nem dolgozik a múzeumban.

Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Németh Ádám

Interjúalanyom 2013-ban kezdett élő történelemmel foglalkozni a múzeumban, ezért került oda. Valójában azonban a történelmi hagyományörzés keretei között gyakorlatilag már 2010–11 óta elkezdte keresgélni és tapasztalni a módszert, anélkül, hogy akkor tudta volna, hogy ez egy létező módszer: hétfégi hagyományörző rendezvények alkalmával megpróbált kicsit játszani a látogatókkal két csata között. A múzeumban a múzeumpedagógia akkori vezetője, Miszné Korernchy Anikó az élő történelemmel kapcsolatban kiterjedt szervezőmunkát végzett, pl. ő hozta el először Magyarországra a módszer ismerőit. Interjúalanyom hozzá fordult szakirodalomért, és a vége az lett, hogy egy éppen megüresedő helyre bekerült a múzeumba. Itt azóta is ő foglalkozik egyedül élő történelemmel. A programok kidolgozásához muzeológus kollégáktól kap segítséget, szakirodalom és demonstrációs tárgyak tekintetében. Angolszász minták alapján dolgozik, illetve a Szépművészeti Múzeumban látott program is ihletőforrás volt számára.

A programok kidolgozása nála azzal kezdődik, hogy először is rátalál egy sztorira, ami megtetszik neki, és megpróbálja elképzelni, hogy ezt milyen figura szemszögéből lehetne megnézni, és milyen figurára van esz-közparkjuk. Ha ez a kettő nagyon üti egymást, akkor megpróbál kompromisszumot találni, vagy pedig pénzt. Utána megnézi, hogy a kiállításban mi reprezentálja ezt, valamint, hogy mekkora hely van rá, és hol lehet mozgatni a közönséget. Ezután megtervezi, hogy mit szeretne elmondani és demonstrálni, majd pedig, hogy hol lehet bevonni a közönséget. Aktivitási pontokat helyez el, ami a figyelmet fenntartja. Ezek köré építi a mondandója struktúráját. Fontos lépés még az érzelmi szituáció megteremtése, hogy az általa elképzelt figura miért mondja el az egészet, amit elmond. Ha életszerű szituációt akarunk, kell, hogy legyen valami emberi motivációja. Ezután jön a próbafolyamat: először összegyakorol legalább egy indítószöveget, azután bevonós kérdéstől kérdésig halad, amiket ki is próbál, és ha ez már megy, akkor megkér valakit, hogy menjen vele végig. Utána pedig ez még nagyon sokszor finomodik az egyes előadásokkal.

A műsort apró, kis kérdésekkel kezdi, amelyek megválaszolásához semmilyen előképzettség nem kell, és amivel nem árulnak el semmi személyeset, amit ne lehetne elmondani mások előtt. Apróságokra megkéri a közönség tagjait, például, hogy adjanak oda neki egy kis dobozkat, adják körbe stb. Fokozatosan halad a fizikai bevonásig, mint pl. hogy vegyenek fel egy kalapot. Azután, amikor már hozzászoktak, hogy kérdezget tőlük, jön az a versenyszerűség,⁸⁴ ami a bevonás csúcspontja. A végére hagyja

⁸⁴ Az interjúban ezen a ponton nem hangzott el, de itt a „Mesél a főpincér” c. program főpincér-karakteréről volt szó, aki kipróbáltatta a közönséggel, hogy milyen egy tálcával

az érzelmi bevonást, ahol a közönség véleményét kéri ki egy dologban. A programok létrehozásában szabad keze van.

A szakmai tartalom és a színházi forma egyaránt fontos számára, mivel nem csak egy érzelmes és jól komponált fikciót akar adni az embereknek, hanem egy tényeken alapuló valóságot, és azt közelebb hozni. Lehetetlen azonban átvinni és igazán közelebb hozni mindezt, hogyha nincs mögötte a megfelelő mennyiségű kreatív tartalom.

A viseletek a gyűjteményben található darabok alapján készültek. Általában kétféle közönséggel dolgozik: gyerekekkel és nyugdíjasokkal. Néha, elenyésző számban vannak fiatal felnőttek is. A programok bejelentkezéssel alapon működnek.

*Magyar Nemzeti Múzeum, Zay Orsolya, Varga Lujza,
Tolnai-Pálóczy Enikő*

A Magyar Nemzeti Múzeumban interjúalanyaim 2013-ban kezdtek el első személyű interpretációs műsort készíteni. Kettejük hagyományörzőkön keresztül már korábban is kapcsolatba került hasonló tevékenységekkel, egyikük pedig aktívan is részt vett ilyenekben. Ő Mark Wallis és a Past Pleasures Ltd. munkatársai által megvalósított programmal is találkozott egy londoni kirándulás alkalmával, és az egri várban is, amelyhez az angol szakembereket jó szakmai kapcsolat fűzi. Harmadik interjúalanyom csak a Magyar Nemzeti Múzeumban kezdett el az élő történelemmel foglalkozni, ahol a kollégákkal közös beszélgetések, más múzeumok programjairól készült internetes videók és honlapok megnézése, szakirodalom tanulmányozása útján indultak el, valamint Németh Ádámmal folytattak szakmai beszélgetéseket a témáról. Mintaadónak a Past Pleasures Ltd. munkásságát tartották. Egyikük részt is vett egy kisebb workshopon, amelyet Mark Wallis tartott.

Az általuk kifejlesztett programok elnevezésére az élő múzeum kifejezést használták. A múzeumban voltak korábban is hasonló, de jóval kisebb volumenű próbálkozások, ezek közül a 100/100 Száz év száz percben című programot ők fejlesztették tovább.⁸⁵ Amikor a múzeum 2013-ban sok mindent szeretett volna megújítani, elindítani, az ő feladatuk lett annak átgondolása, hogy melyik kiállításra, mit milyen formában lehetne kidolgozni. Ezt követően pedig nagymértékben szabad kezet kaptak. A programok kidolgozását a kezdet kezdetétől csapatmunkában végezték, amelyben művészettörténész, régész és történész végzettségük révén ki-

fel-alá rohangálni a kávéházban.

⁸⁵ <https://mnm.hu/hu/esemenyek/100-100-szaz-ev-szaz-percben> Magyar Nemzeti Múzeum, 100/100 Száz év száz percben. (Letöltés dátuma: 2020. 12. 07.)

egészítették egymást. Az első kísérleti program háttérét az indulás előtt egyeztettek a kiállítás kurátoraival: megbeszélték, hogy milyen kiállítási koncepcióhoz csatlakoznak és mit szeretnének a programmal kidomborítani, milyen célcsoportnak képzelik el, milyen rendszerességgel, hogyan valósulhat ez meg ott a kiállítótérben, tehát az összes technikai, elvi kérdést megtárgyalták. Ezen túl pedig bemutatták a kurátoroknak azokat az eszközöket és viseletrekonstrukciókat is, amelyeket fel kívántak használni. A program közösen kitalált részei mellett mindenki egyénileg dolgozta ki a saját karakterét, de ebben is segítettek egymásnak. Létrehoztak egy-két karaktert, de akár ennek többszörösét megmozgató programokat is, amelyekbe más kollégák illetve külsősök (pl. zenész) is bekapcsolódott. A több szereplőt felvonultató programok során egy tárlatvezető kísérte végig a közönséget a helyszíneken, ahol menet közben jelentek meg meghatározott pontokon a történelmi karakterek.

A próbák a későbbiek során abból álltak, hogy mindenki bemutatta azt, amit a saját karakterére vonatkozóan kidolgozott, ezt a többiek adott esetben még kiegészítették, megbeszélték a belépések és kilépések helyét valamint a hívószavakat, úgy igazították a programot, hogy az egyes karakterek által közvetített információk egymásra épüljenek, reflektáljanak egymásra, és nagyjából ugyanannyi idő jusson mindegyikükre. Ezáltal egy vázaltszerű forgatókönyv jött létre, amelynek megvalósulása minden alkalommal más volt, a közönség reakcióinak függvényében. Ötleteket, módosítási javaslatokat azután is adtak egymásnak, hogy már futott a program, hiszen egy külső szemlélő olyat is lát, amit az éppen szereplő nem.

A karakterek kiválasztásánál és kidolgozásánál arra törekedtek, hogy rajtuk keresztül többféle nézőpontból mutassák meg az adott témát. Számukra a szakmai tartalom volt a lényeg, a színházi forma egy eszköz volt ennek átadására, és ily módon másodlagos, és ők maguk sem színházként tekintettek erre. Céljuk a szórakoztató jellegű oktatás volt, illetve a fiatal felnőttek elérése. A programokat 10-15 fő feletti (nem csak iskolás) csoport rendelhette meg előre egyeztetett időpontban. Ezen kívül voltak előre meghirdetett alkalmak is.

A viseletek terén a lehetőség szerint legnagyobb fokú hitelességre törekvő ruharekonstrukciókat használtak, a cipőtől az alsószoknyáig. A kiegészítőket (pl. kalap, cipő, ékszerek) gyakran külön kellett legyártatni, megfelelő mesterekkel. Azonban ez mindig anyagi keret kérdése is volt, ezért a karakterválasztást is befolyásolta, hogy milyen felszerelés állt rendelkezésre, és mi az, amire pénzt tudtak szánni. Óriási hangsúlyt fektettek arra, hogy a programjaik során minden, ami elhangzik, és amit látni lehet, hiteles legyen.

Interjúalanyaim jelenleg már a Magyar Nemzeti Múzeum más osztályán vagy másik múzeumban dolgoznak, de az általuk kialakított koncepció szerint kollégáik folytatják a programok megvalósítását.

Összefoglalás

Az élő történelem gyökerei a szabadtéri múzeumokban az Artur Hazelius által megteremtett minta alapján alkalmazott interpretációig nyúlnak vissza, azonban a módszer az Amerikai Egyesült Államokban teljeseedett ki és vált mozgalommá a 20. század második felében. Európában az amerikai múzeumok példája útján terjedt el. Magyarországon az élő történelem megjelenési formái közül a történelmi újrajátzás már a 2000-es években kibontakozott, és fokozatosan kialakultak együttműködések múzeumok és újrajátzó csoportok között. A múzeumok munkatársai által fejlesztett és lebonyolított első személyű interpretációs programok azonban többnyire csak a 2010-es évektől indultak el az intézményekben. A programokat létrehozó múzeumi szakemberek leginkább az Egyesült Királyságban működő Past Pleasures Ltd. módszertanára és jógyakorlatára támaszkodtak, így elmondható, hogy Magyarországon az élő történelemre gyakorolt brit hatás jelentős. Ezeket a programokat hazánkban csapatmunkában hozták létre a múzeumi dolgozók, azzal a céllal, hogy élmenyszerűen közvetítsenek hiteles, megalapozott ismereteket. Rendkívül biztató, hogy a példaként felhozott intézményekben muzeológus kollégák és vezetőség egyaránt támogatón viszonyult mindehhez. Így kilátás van arra, hogy a módszer alkalmazása jó példaként álljon más múzeumok előtt is, hogy továbbfejlődhessen Magyarországon, és minél több intézménybe eljusson.

MEGEMLEKEZÉS

INGARDEN – FÉL ÉVSZÁZAD TÁVLATÁBÓL¹

Jerzy Snopek

Roman Witold Ingarden (1893–1970)

Ötven éve halt meg a kiváló lengyel filozófus, Roman Ingarden. Tudósként nemzetközi rangot és elismerést szerzett magának, ami a lengyel filozófia világában eléggé kivételes helyet biztosít számára.

Lengyel kultúránkban ugyan találkozhatunk nagyszerű elmékkal, de európai méretű jelenséggel csak ritkán. Kétségkívül ezek közé lehet so-

¹ Bővített másodközlés. Lengyelből fordította: Szenyán Erzsébet. Rövidebb formában megjelent: *Magyar Hírlap*, 2020. december 30. <https://www.magyarhirlap.hu/kultura/20201230-ingarden-fel-evszazad-tavlatabol> (letöltés dátuma: 2021. 02. 08.).

rolni a reneszánsz idejéből Jan Ostrogát; Andrzej Frycz Modrzewskit, a Machiavellihez vagy Bodinhoz mérhető társadalomtudóst; vagy pedig Sebastian Petrycyt, a kor legkiválóbb Arisztotelész-kutatóját és kommentátorát. Mint látjuk, ezek a tudósok az emberi gondolkodásnak csak egy-egy területét képviselték, és nem emelkedtek ki az európai filozófia fejlődésének útján. Mikołaj Kopernik (Kopernikusz) viszont meghatározó módon hatott a megismerés teóriájára csakúgy, mint az ontológiára – hiszen éppen az egyik legkiválóbb és legbefolyásosabb filozófus, Immanuel Kant nevezte teljesítményét „kopernikuszi fordulatnak” – ő sem volt azonban *sensu stricto* filozófus.

Ugyancsak korlátozott jelentősége volt – a „lengyel testvéreknek” is nevezett – ariánusok társadalmi elképzelésének, jóllehet hatást gyakoroltak J. Locke-ra és a felvilágosodás filozófiájára. Ugyanezt mondhatjuk a lengyel felvilágosodás olyan kiváló, de csak helyi szinten kiemelkedő gondolkodóiról, mint Hugon Kołłotaj, Stanisław Staszic vagy akár a Śniadecski fivérek.

A lwówi iskola: a tudomány műhelye

Csak a 20. század elején, a függetlenné válás küszöbén alakult meg a lwówi (lembergi) egyetemen a filozófusok és matematikusok olyan köre, amelynek tagjai közül néhányan, különösen Franciszek Leśniewski és Alfred Tarski, világra szóló elismerést és hírnevet szereztek ugyanúgy, mint a zseniális matematikusok – Stefan Banach és Hugo Steinhaus. A matematika és a logika volt ugyanis a specialitása a lwówi filozófiai iskolának, amely szorosan együttműködött a Rudolf Carnap vezette Bécsi Kör logikusaival.

Még Kazimierz Twardowski, az iskola létrehozója sem tudta bevérekedni magát az európai filozófia fő sodrába. Ugyanígy a tanítványai: Tadeusz Kotarbiński, a realizztikus irányzat megalkotója, Stanisław Ossowski társadalomfilozófus és szociológus, Kazimierz Ajdukiewicz logikus és sokan mások kevéssé voltak attraktívak, vagy túl szűk területre szakosodtak, vagy kevéssé tűntek eredetinek a világ számára, ráadásul nem voltak megfelelően működő, intellektuális kapcsolataik a nemzetközi filozófus mainstreammel.

A zenétől a fenomenológiáig

Kijelenthetjük, hogy ebből a lokális körből – kivéve a már említett matematikusokat és néhány logikust – egyedül Roman Ingarden (1893–1970) tudott kiemelkedni. Ingarden Krakóban született jómódú polgá-

ri családban. Már iskolai évei alatt kitűnt mint szokatlanul és sokoldalúan tehetséges ifjú, aki emellett nagy ambíciókkal és óriási megismerési szenvedéllyel volt megáldva. A líceumban osztályelső reál és humán tárgyakból egyaránt, bár ekkortájt ez utóbbiakhoz vonzódott inkább. A zene volt rá a legnagyobb hatással, 1909-ben hegedű szakon végzett a Lwówi Lengyel Zenei Társaság Konzervatóriumában, és a zene mellett a költészet. Költő akart lenni. Verseket írt, és Rilket fordított.

Végül aztán úgy döntött, hogy filozófiát és matematikát fog az egyetemen tanulni. Annak ellenére, hogy – amiről már szó esett – ezek a szakok voltak a meghatározóak akkoriban a Lwówi Egyetemen, nem elégítették ki a fiatal Ingardent. Úgy döntött, hogy külföldön folytatja tanulmányait. Kazimierz Twardowski professzor – jóllehet csalódottságot érezhetett volna a kiemelkedően tehetséges ifjú döntése kapcsán – méltósággal fogadta azt, és az ifjút rábeszélte, hogy Göttingent válassza. Ingarden 1913-ben ott kezdte el filozófiai és matematikai tanulmányait. Húszéves volt ekkor, és először találkozott a fenomenológiával.

A fenomenológia

A *fenomenológia* a filozófia fejlődésének jelentős irányzata, amely a 20. század kezdetétől formálódott, összefüggésben – és alapvetően szemben állva – az amerikai pragmatizmussal, a francia bergsonizmussal, valamint a marxizmus, a pozitívizmus különféle válfajaival, végül pedig a pszichologizmussal mint olyan irányzattal, amely módszertani alapja számos *stricte* filozófiai iskolának.

A fenomenológia – legfőbb alkotója által fölépített – lényegét az ontológia és az ismeretelmélet alkotta. *Husserl abból indult ki, hogy a filozófiának biztos, megingathatatlan tudományos alapokra kell támaszkodnia.* Úgy vélte, hogy ezeket létre kell hozni, mivel egyetlen addigi tudomány sem nyújtott ilyeneket. Pont a fenomenológiának kellett volna ezt megtennie. Alapvető ideája és intenciója évszázadokon át Descartes-hoz kapcsolódott, aki az egész tudományt tartós, nyilvánvaló, apriorisztikus alapokkal akarta alátámasztani. Ezt kellett volna szolgálnia továbbá a fenomenológiai analízisnek, amelynek tárgya nem maga a jelenség, hanem annak lényege. *Az ilyen analízis – amely redukál mindent, ami a nyilvánvaló igazsághoz vezető úton kétséges – végeredményben az idealizmushoz vezetett.* Mellékesen szólva, ezen a ponton váltak el Husserl és Ingarden útjai, mert utóbbi kitarított a realizmus mellett.

Ingarden az új irányzattal Adolf Reinach látványos előadásain ismerkedett meg, de a második félévben már a fenomenológia tényleges megalkotójának, az irányzat „pápájának”, annak az Edmund Husserlnek a szemináriumait látogatta, akit jelenleg is a 20. század egyik legkiválóbb

filozófusának tartanak. Ezt a rangos elismerést a *Logische Untersuchungen* (Logikai vizsgálódások, 1901) szerzőjének legendás hírű intelligenciája támasztja alá, valamint az a kivételes megismerési szenvedély, amelyhez elpusztíthatatlan alkotói energia és minden probléma mélyreható, szisztematikus analízisének képessége társul. Egy filozófus rangjának szempontjából ugyanilyen jelentősége van koncepciója hatásának, iskolateremtő képességének, amelynek révén hozzájárul a modern filozófia további fejlődéséhez. Hiszen a fenomenológia légkörében alakult Martin Heidegger gondolkodása, aki aztán az oly divatos egzisztencializmust támogatta.

Ingarden esetében szintén Husserl hatása volt a legmeghatározóbb. A göttingeni bölcs irányítása alatt írta és védte meg a lwówi fiatal jövevény a doktori értekezését, amelynek témája Bergson filozófiájának egyik aspektusa.

Ingarden életének fenti eseményei: intellektuális érése, egyetemi tanulmányai, amelyek végén, 1918-ban megvédte doktori értekezését – mind az első világháború alatt történtek. A borzalmas háború alatt, amelyben összedőlt a régi világ, felbomlott a Habsburg Monarchia, függetlenné vált Lengyelország. Nehéz ellenállni annak a benyomásnak, hogy ezek a nagy történelmi események mintegy kívül esnek Ingarden életrajzán. 1916-ig Göttingenben tanult (néhány hónapos szünettel, amikor Bécsben folytatta tanulmányait), aztán a korszak végéig Freiburgban lakott. Itt ismerte meg Edith Steint, akkoriban Husserl kiemelkedően tehetséges tanítványát, aki később – elbűvölő élet után – a katolikus egyház szentje, a huszadik századi kereszténység egyik legemblematisabb alakja lett. Ismeretségük egyfajta intellektuális barátsággá fejlődött, amelyet levelezésük bizonyít (csak Edith Stein levelei maradtak fenn).

Ingarden már akkor, nem szakítva a fenomenológiai módszer fő tételeivel, megőrizve tiszteletét Husserl zsenialitása iránt, kezdett tőle eltávolodni. *A fenomenológia Husserl által kidolgozott transzcendentális változatát, mint már említettem, a realista verzióval igyekezett szembeállítani.*

A realiztikus fenomenológia születése

Több évi németországi, valamint bécsi és freiburgi tartózkodás után a német nyelvterületről – németül írta filozófiai műveit is – visszatért Lengyelországba, amely 123 évnyi elnyomatás után éppen visszanyerte függetlenségét. Itt addigi fényes tudományos karrierje néhány évre lefékeződött. Házitanítóként kereste kenyerét Tarnowski gróféknál, majd lublini, varsói és toruńi iskolákban dolgozott. Éppen Toruńban írta meg óriási erőfeszítéssel habilitációs tanulmányát. A mű lengyel nyelven született (Ingarden kizárólag anyanyelvén szándékozott írni, így tiltakozva Németország fegyveres büntetetei ellen), de végül ő maga fordította németre, és

adta ki Németországban (*Essentiale Fragen* címmel), mivel hazájában erre nem volt lehetősége.

Majd úgy döntött, hogy Lwówba, kora ifjúsága helyszínére költözik. A Lwóvi Egyetemen foglalkozásokat tartott a hallgatóknak, de változatlanul gimnáziumban is kellett dolgoznia, mivel nem kapott egyetemi katedrát. Annak ellenére, hogy az európai filozófia korifeusai ekkor már az egyik legkiválóbb lengyel filozófusnak tartották. Annak ellenére, hogy maga Husserl is támogatta. A fenomenológia megalkotója próbált közbenjárni ez ügyben, amikor újra közelebbi kapcsolatba került Ingardenel, aki 1927–28-ban Párizsban és Freiburgban tartózkodott, és ott – nem mellékesen – személyesen is megismerte Heideggert, és szorosabbá tette Edith Steinhez fűződő barátságát. Azon a művön dolgozott ekkoriban, amellyel nemzetközi hírnevet szerzett, és később, nem várt módon, ez lett élete fő műve, *opus vitae*-ja. 1931-ben jelent meg *Das literarische Kunstwerk*² (Az irodalmi műalkotás) címmel, és ez az irodalmi mű eredeti, teljes ontológiája volt a realiztikus fenomenológia szellemében, vagyis szembehelyezkedve Husserl transzcendens koncepciójával.

A legtömöbben, az elkerülhetetlen egyszerűsítésekkel azt lehet mondani, hogy az irodalmi alkotás Ingarden által kidolgozott fenomenológiai koncepciója az irodalmi művet négy rétegből álló alkotásként fogta fel:

- 1 nyelvi hangképződmények (a magasabb rendűek is),
- 2 jelentésegységek (szavak és mondatok),
- 3 sematizált látványok, amelyeknek révén megjelennek az ábrázolt tárgyiasságok,
- 4 bemutatott világ.

Az irodalmi alkotás lényegéhez tartozik annak temporalitása, vagyis az olvasás által megjelenő időbeli következmény.

A Lwóvi Egyetem Bölcsész Karának Tanácsa ezek után – már csak komolysága és renoméja védelmében is – nem utasíthatta vissza Ingarden katedra iránti igényét, amelyet már rögtön 1931-ben teljesítettek, de csak két évvel később erősítettek meg. Közben a lengyel fenomenológus hírneve gyorsan növekedett, és egyre szélesebb köröket ért el. Otthagyhatta már a gimnáziumot, hogy kizárólag a tudományos munkának és az egyetemi oktatásnak szentelje idejét. Nemzetközi filozófiai kongresszusokon, konferenciákon és szemináriumokon már kiemelkedő tekintéllyként vett részt.

Tudományos karrierjének egyre gyorsabb kibontakozása közben drámai fordulat következett be: kitört a II. világháború. Ekkor újra Lwów-

² Németül: *Das literarische Kunstwerk. Eine Untersuchung aus dem Grenzgebiet der Ontologie, Logik und Literaturwissenschaft*. Halle, Max Niemeyer, 1931; lengyelül: *O poznawaniu dzieła literackiego*. Lwów, Ossolineum, 1937; magyarul: *Az irodalmi műalkotás*. Fordította: Bonyhai Gábor. Gondolat, Budapest. 1977.

ban telepedett le, ahol néhány hónapig a német tanszéken dolgozott, majd matematikát tanított egy műszaki szakiskolában. Néhány évig a lengyelországi *titkos oktatásban* is részt vett, ami *bátor és a hazafias tett* volt, és halállal fenyegetett a megszállók részéről. A lwóvi és krakkói egyetem professzorainak egy csoportja a megszállás áldozatául esett. Ingarden megmenekült, és 1945-ben a már szabad Krakóba telepedett át.

Vita a világ létezéséről

Fontos megemlíteni, hogy a rendkívül nehéz háborús körülmények között Ingarden talált időt és energiát arra, hogy kitartóan dolgozzon *Spór o istnienie świata* (Vita a világ létezéséről) című nagy művén (Krakkó, 1947, ill. 1948). Nem sikerült végleg befejeznie, de a mű nem teljes formájában is a realista fenomenológia alapműve, amely a mai napig megőrizte inspiráló erejét, és a filozófusok világszerte folyamatosan foglalkoznak vele.

A háború utáni első években, amikor Lengyelország még nem szenvedett a dogmatizmus és a sztálini terror harapófogójában, Ingarden folytatta tudományos tevékenységét, ezúttal – némi gondolkodás után – a Jagelló Egyetemen. Intenzíven dolgozott, külföldi filozófiai konferenciákon, kongresszusokon vett részt. 1949-ben a Lengyel Tudományos Akadémia rendes tagja lett. Kiadta a *Spór o istnienie świata* első két kötetét, amelyben a realista fenomenológia teljes ontológiai és ismeretelméleti koncepcióját óhajtotta megírni. Láthatjuk, hogy következetesen kitartott Husserl idealista koncepciójával ellentétes teóriája mellett.

Politika és tudomány

1950-ben a politikai helyzet változása következményeként kényszer-szabadságra küldték, egyúttal megtiltották, hogy fenomenológiai jellegű munkákat írjon, azzal a váddal, hogy azok idealista nézeteket terjesztenek.

Korábbi tevékenységéhez a nevezetes 56-os évben tér vissza, bár a kényszerszabadságolás alatt lefordította Kant *A tiszta ész kritikája* című művét (a szerzővel néhány alapvető kérdésben filozófusként nem értett egyet), és az írást sem hagyta abba a jobb jövő reményében. Ilyen jobb jövőnek kell elismerni az 1956 utáni olvadás éveit. A kedvező politikai és kulturális légkörnek ez az időszaka, amikor világhírű filozófusként beutazta előadásaival és felolvasásaival az egész nyugati világot, beleértve az Amerikai Egyesült Államokat is, alapvetően 1963-ig tartott, amikor nyugdíjba vonult.

Ezután maradt még hét „bő esztendeje”, amikor megőrizte régi alkotói aktivitását és invencióját. Ebben az időszakban főként két monumentá-

lis alkotásán dolgozott: az esztétika fenomenológiai teóriáján (három kötetben jelent meg) és a már említett *Vita a világ létezéséről* című művén. Nem volt beteg, de 1970 júniusában egy gyalogos hegyi túrája másnapján a szíve felmondta a szolgálatot.

Ingarden–Lukács-párhuzam

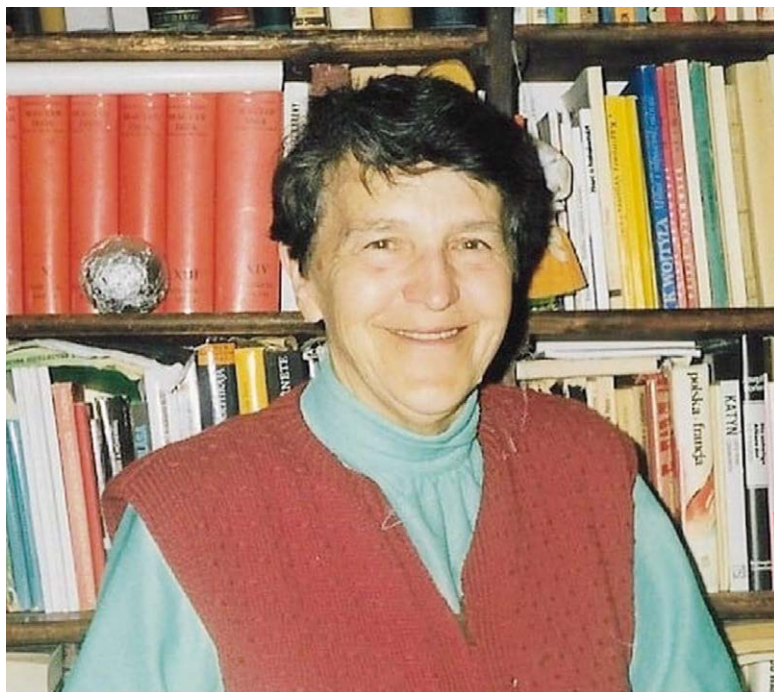
Ingarden olyan században élt, amely elképzelhetetlen haladást hozott az élet különféle területein, millióknak személyes boldogságot is, de a világ ezen részének (Közép-Európa) történelmébe világháborúkban és helyi konfliktusokban, tömegmészárlásokban és a totális terror fenyegetésében bővelkedő korszakként írta be magát. Ennek ellenére a sors megkímélte Ingardent kivételes drámáktól és szenvedésektől, bár juttatott neki – mint annyi kortársának – nehézségeket és gondokat. Írástudóként, értelmiségiként tisztességesen, szorgalmasan, sőt önfeláldozóan élte napjait, de arra törekedett, hogy ne kötelezze el magát politikailag, és nem kereste a hősiességet mint egzisztenciája személyes igazolását és célját.

E tekintetben érdekes, bár lehet, hogy meglepő az Ingarden–Lukács-párhuzam. Szinte egyidősek voltak, néhány év különbséggel születtek tehetős polgári családokban. A Habsburg Monarchia világában növekedtek, korán megmutatták kiváló intellektuális tehetségüket. Mindketten a filozófiát választották életútjukként, német egyetemi közegben képezték magukat, és leginkább németül írtak, ami megkönnyítette nemzetközi karrierjük elindulását. Filozófusokként az is összekapcsolta őket, hogy bátran szakítottak az irányzatok kanonikus válfajaival, hogy kiegészítették azokat esztétikai teóriákkal, hogy alkotó módon foglalkoztak – jóllehet teljesen eltérő módon – az irodalommal. Mindketten aktívak voltak utolsó pillanatukig, mindvégig dolgoztak (legalábbis szándékuk szerint) életművükön. Mindketten írtak nagyszabású ontológiai művet: Ingarden a *Vita a világ létezéséről*, Lukács *A társadalmi lét ontológiáját*.

Ami alapvetően megkülönböztette őket, az az élethez való viszonyulásukból ered. Ingarden *modus vivendi*je már szóba került. Lukács életútja viszont nemcsak „Marxhoz vezető út” volt, ahogyan ő maga fogalmazott ifjúságára utalva, de – ugyanannak a Marxnak híres tézise szerint – a világ megváltoztatásához vezető út is. Aktívan vett részt mindenféle háborúkban és forradalmakban, valamint a hatalomért folyó harcokban és a kommunista párt intrikáiban, gyakran a rossz oldalon.

SZUBJEKTÍV NEKROLÓG

Tálas Péter

Szokolay Katalin (1929–2020)

2020 októberében elhunyt Szokolay Katalin történész, polonista, a magyarországi polonisztika legidősebb generációjának utolsó képviselője. 92 évet élt, s hosszú életének köszönhetően alighanem a legtöbbet élt át közvetlenül a 20. és 21. századi kelet-közép-európai történelmi fordulatok közül. Ennek egy részét már gyermek- és fiatalkorában, hiszen az 1929-ben született rimaszombati lány, és családja életét alapvetően változtatta meg a müncheni egyezmény, a világháború, nővére kedvese révén a holokauszt, bátyján keresztül a szlovák ellenállási mozgalom, majd a háború 1945 májusi lezárulását követően a magyarokkal diszkriminatív (cseh) szlovák magatartás, melyek hatására ő maga is Budapestre távozott. Itt tette le érettségi vizsgáját, s itt nyert felvételt a Pázmány Péter Tudományegyetemre (a mai ELTE-re), ahol történelem és filozófia szakon kezdte meg tanulmányait.

Bár Szokolay Katalin csak az 1980-as évek első felében lett tanárom, 1994-ben egyetemi doktori disszertációm témavezetője, 1997-ben pedig

kandidátusi értekezésemnek egyik opponense volt, sőt azon szerencsések közé tartozom, akikkel közös tanulmányt is jegyez. Kapcsolatunk – szüleim révén – jóval korábbra datálható. Apámmal egy évfolyamon végzett, s hozzá hasonlóan azok közé tartozott, akik 1950-ben – elsőként a második világháború után – külföldi aspirantúrárt nyertek. Míg apám Kínába ment, ahol megismerkedett lengyel édesanyámmal, Kati néni – mert így szólítottam azután is, hogy tegeződni kezdtünk – Lengyelországba, ahol a Varsói Egyetem történelem szakos hallgatója lett. Ő volt az első magyar történész, aki a második világháborút követően Lengyelországban végzett. Mivel szüleimmel való kapcsolata fennmaradt, engem és testvéreimet is már gyerekkorunktól ismert. Neki köszönhető, hogy nővérem lengyel szakosként végzett, s az is, hogy bár én magam soha nem lettem igazi polonista, de napi szintű érdeklődésem Lengyelország iránt máig megmaradt.

Bár Szokolay Katalin élete során több helyen is dolgozott, az MTA Történettudományi Intézetében, a Párttörténeti Intézetben, az MSZMP Politikai Főiskoláján és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen – melynek egyetemi tanára volt –, fő érdeklődési és kutatási területe mindig a lengyel történelem, elsősorban annak is 20. századi időszaka volt és maradt. Hozzáértését és szakmai tekintélyét jól jelzi, hogy tagja, elnöke, majd tiszteletbeli elnöke volt a Magyar–Lengyel Történész Vegyesbizottságnak. Munkássága során számos olyan történelmi kérdés és időszak kapcsán alkotott, jelentetett meg könyveket és tanulmányokat, melyek megítélésem szerint napjainkban is relevánsak mind a magyar történettudomány, mind a magyar polonisztika szempontjából. Itt és most csupán Szokolay Katalinnak azokat a munkáit említem meg – vállalva a személyes elfogultság ódiúmat –, melyeket magam is jól ismerek, mert máig fontos részei a lengyel történelemről összegyűjtött könyvtáramnak.

Feltétlenül ezek közé tartozik *Az osztrák–magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején* című 1967-ben megjelent kismonográfiája, melyet már ugyan az 1980-as években megismertem, de ami csak apám 2019-es halálát követően került hozzám örökségként. Annak ellenére kiváló történészi munkának tartom, hogy ő maga egyébként elég kritikusán viszonyult hozzá az 1990-es évek első felében – amikor szóba került közöttünk –, mondván: ma már sok mindent másképpen lát és ítél meg a magyar politikai elit motivációi és döntései kapcsán, mint megírásának idején. Ez a típusú, a saját korábbi munkákkal szembeni önkritika és fenntartás nem egyszerűen csak egy vonzó tulajdonság volt Szokolay Katalinban, de olyan tudatosan követendő magatartás és attitűd maradt számomra máig, amit egyértelműen ő erősített meg bennem.

Hasonlóan értékes és máig egyedülálló munkának tartom *És a varsói gettó felkelt...* című könyvét, amely viszont a második világháborúban kamaszként német munkatáborba elhurcolt anyám számára volt kulcsfon-

tosságú mű. És persze számomra személyesen is, mert csak az elolvasását követő beszélgetések során ismertem meg igazán anyám fiatalkorát. Annak az egykori grudziądzi lengyel lánynak a történetét, aki 1944-ben Żenia nevű zsidó barátnőjével együtt szökött meg a munkatáborból, bujkáltak ketten hetekig, s váltak lényegében halálukig örök barátnőkké. Nem tudom, hogy Kati néni és anyám beszélgettek-e valaha is erről az időszakról, de azt biztosan tudom – hiszen többször is nyilvánosan beszélt róla –, hogy Szokolay Katalin számára egész életét és munkásságát meghatározó döbbenetet jelentett a lengyelek második világháborús szenvedésével való történészi szembesülés, miként azt is tudom, hogy anyámmal szereték és tisztelték egymást, mert anyám gyakran emlegette Szokolay Katit, Kati néni pedig még felnőttként is gyakran dorgált meg azért, hogy keveset látogatom anyámat.

Szokolay Katalin nem csupán a világháború utáni Lengyelországban végzett magyar történészek között volt az első, de úttörő munkát végzett abban is, hogy a magyarországi lengyel történetírást megfossza a szovjet és az 1950-es évek magyar történelemszemléletének torzulásaitól. A magyar történészek közül elsőként kutatott a Sikorski tábornok nevét viselő londoni Lengyel Intézet és Múzeum levéltárában, amelynek eredményeit – több tanulmányban – a *Valóság* című folyóiratban tette közzé 1995-ben. Magyarországon ugyancsak elsőként írt hosszú, elfogulatlan, objektivitásra törekvő, hatalmas irodalmat feldolgozó, máig megkerülhetetlenül fontos tanulmányt Józef Piłsudskiról, a lengyel függetlenség meghatározó politikusáról és személyiségéről. Szokolay Katalin olvasottsága, az új és friss lengyel történelmi szakirodalomban való tájékozottsága számomra fiatal kutatóként megdöbbenően széleskörűnek hatott. *A kommunista diktatúra kiépülése Lengyelországban* című egyetemi doktori disszertációm hosszúra nyúlt megírásakor – a 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején – minden lengyelországi utazásomkor hosszú listát készítettem és adtam arról, milyen könyveket szerezzek be, és kivel találkozjak, s ha tudok, konzultáljak annak érdekében, hogy minél objektívebben és újszerűbben tudjam megírni a dolgozatomat, illetve lássam és ismerjem meg a lengyel történelmet. Az ő révén ismerhettem meg egykori lengyel évfolyamtársait, Jerzy Holzert és Krystyna Kerstent, illetve rajtuk keresztül Andrzej Friszkrét, Andrzej Paczkowskit és Wojciech Roszkowskit, a lengyel ellenzéki mozgalom, illetve a lengyel rendszerváltást követő időszak meghatározó történészeit, illetve munkáikat. Örült, és érdeklődéssel hallgatta lelkes beszámolóimat, s a későbbiekben annak ellenére is a rendszerváltás utáni lengyel politikatörténet kutatására biztatott, hogy ő maga – igazi történészként – már nem tekintette vizsgálatá tárgyának a hozzám legközelebb álló időszakot. Végtelenül szerény és önzetlen személyiség volt, aki valamennyi tanítványát és fiatal pályatársát támogatta, és soha nem érezte azzal kapcsolatos elégedetlenségét vagy csalódottságát, hogy az

1990-es évek közepétől a történelem helyett végül a biztonságpolitikai kutatások mellett köteleztem el magam. Olyannyira nem, hogy 2002-ben szerzőtársnak hívtatt meg az *Európai politikai rendszerek* c. kézikönyv Lengyelország-fejezetének megírásához. Annak ellenére, hogy akkor már ő is pontosan tudta, minden biztatása, támogatása és törekvése ellenére sem leszek polonista.

Szokolay Katalin nevét beírva a Google keresőjébe, leggyakrabban a *Lengyelország története* c. összefoglaló munkáját jeleníti meg. A 2006-ban megjelent, a szélesebb olvasóközönség számára készült országtörténet, amely a kezdetektől az 1988–89-es rendszerváltásig tekinti át a lengyel történelmet, vitathatatlanul legnagyobb vállalkozása volt. Olyan hatalmas munka, amelyre a történészek közül is kevesen vállalkoznak, és még kevesebben vállalkozhatnak sikeresen. Ő azonban felkészültsége, a lengyel történeti irodalomban való széles körű tájékozottsága, a kelet-közép-európai történeti folyamatokat átlátó szintetizáló képessége révén megtehetette, és sikerrel tette meg. A kötet három kiadást is megért, s az oktatásban mindmáig a legjobban felhasználható magyar nyelvű Lengyelország története könyv.

Én magam komoly adósa maradtam Szokolay Katalinnak. Adósa maradtam a köszönettel a támogatásáért, az odafigyeléssel, a többször megígért balatonszepezi látogatással, azzal, hogy legalább elmondjam vagy megüzenjem neki, hogy már anyám és apám is elment... S mivel 2020 októberében elment Kati néni is, ez az adósság sajnos már törleszthetetlen marad. Emiatt – bevallom – szégyenkezem. Biztos vagyok ugyanakkor abban, hogy a pályatársak, a kollégák, a „felnevelt” polonista és történész utódok tisztelettel, nagyrabecsüléssel és szeretettel adóznak emlékének. Ahogy én magam is.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Borbély Károly – Kováts-Németh Mária: Környezettudatos viselkedéskultúra – nemzeti identitás. Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr. 2020. 438 o.

Barátka Agnieszka

Az Agrárminisztérium támogatásával készült ez a nagyon szép kivitelű és igen fontos kötet – kemény borítójú, értékes tartalmú, festőművészek alkotásaival és sokféle színes képanyaggal, sokatmondó idézetekkel és példákkal gazdagon illusztrált kötet –, mely két szerző közös munkájának eredménye. Két különböző szak- és tudományterület – (környezet)pedagógia és művészet – művelőjének, azaz dr. habil. Kováts-Németh Mária CSc egyetemi magántanárnak, a környezetpedagógia doktori program kidolgozójának és vezetőjének, az MTA Veszprémi Területi Bizottság Magyarországi Kutató Munkabizottsága elnökének és PaedDr. Borbély Károly festőművésznek, művészetterapeutának, a Széchenyi Egyetem oktatójának szakmai és tudományos tevékenysége és tapasztalata ötvöződik a 438 oldalas kötet lapjain.

E. Schumacher elgondolkodtató szavaival nyitják a szerzők az Előszót: *„A modern ember olyan termelési rendszert épített fel, amely kirabolja a természetet, és olyan társadalmi formát, amely megcsonkítja az embert.”* Ezt követően fogalmazzák meg a mai gyermekkor és egyben az emberiség, korunk – igen szomorító, de valóságos – diagnózisát, hangsúlyozva a mai kor legfontosabb problémáit: *„Gyermekeink olyan materiális jellegű, – pénz uralta – torz minőségekre hangolódnak, amelyek egyre távolabb viszik őket az emberi alapértékektől. Jelenkorunkban a lélek, a hit értékei kezdenek – egyre ritkábban használt – idegen fogalmakként csengeni. A felnövekvő nemzedéknek szeretetre, harmóniára, érzelmi biztonságra is szüksége volna. A tudomány végtelen bőséget árasztja az ismereteknek, amelyek a kommunikáció széles skáláján széldítő gyorsasággal jutnak el a tömegekhez. A követhetetlen ismeretmennyiséggel – hibás módon – megpróbál lépést tartani az iskola, ami súlyos problémák sorát zúditja a pedagógusokra. Ebben a túlfűtött aktivitásban az egyén nem kap szót, passzív befogadóvá némul. A személyes gondolatcsere, az egymásra figyelem maradék lehetőségei nagyrészt digitalizálódnak, minimális esélyt hagyva a közvetlen emberi kontaktusnak.”* (9. o.) Tisztában kell lennünk a mai globalizált világ sajátosságaival és problémáival: *„az ember nem érzi magát a természet részének. Nem akarja tudomásul venni, hogy a természet erőforrá-*

sai kimerülhetnek, hogy a természet pusztítása az ember értelmi és erkölcsi képességeit rombolja.” (10. o.) A szerzők hangsúlyozzák, hogy a természet nagyon fontos tényezője a nevelésnek, a legjobb nevelési szintérnek bizonyul, „mert kedvező feltételeket biztosít a növendék testi-lelki fejlődése érdekében, másrészt fontos forrása az életjelenségek megfigyelésének, a gyakorlati tapasztalatszerzésnek. Végül a természetben uralkodó törvényszerűségek az emberi élet szervezésének kimeríthetetlen példatára, útmutatója, eszköze.” (9. o.) Hivatkozva azokra az alapkérdésekre, amelyekre az egyénnek szüntelenül választ kell keresnie az életében: „kik vagyunk mi emberek, ki vagyok én? Hova tartozom? Mi a feladatom a családban, hazámban, a közösség szolgálataiban” (10. o.), a gazdag tartalmú kötet szerzői eddig kevésbé kiaknázott párhuzamok felmutatásával bemutatják a természetismeret, a nevelés és a művészet szoros kapcsolatát, melyet az elméleti alapok és a gyakorlati minták prezentálásával is bizonyítanak.

A kétszerzős monográfia négy, egymásra épülő tematikus fejezetre tagolódik, melyek kiválóan szemléltetik a szerzők szándékát, miszerint „azt is láttatni kívánják, hogy a különböző tudományterületek – pedagógia és művészet – miként gazdagítják egymást, mennyire fontos az ember számára az értelmi és érzelmi élmény a dolgok lényegének megértéséhez, a probléma felismeréséhez, s a feladat megoldásához”.

A „Nemzeti kulturális örökségünk a nevelésben és a művészetben” című első fejezet első egységében Kováts-Németh Mária a magyar neveléstörténet, a második részében Borbély Károly a magyar képzőművészet alapvető fogalmait és kérdéseit vázolja fel. Kiemelik a tudomány és a művészet fontosságát a mindennapi életünkben, a kultúra- és az értékközvetítés színtereit, ezeknek a nevelési jelentőségét az egyén formálásában, öntudatának és az értékekhez való viszonyának kialakulásában. A tárgyalt problematika fontosságát a magyar nemzeti kulturális örökség és a magyar képzőművészet megtartó erejű példáival bizonyítják. Az első fejezet harmadik egységében Kováts-Németh Mária az olvasót a kertek neveléstörténeti mintapéldáihoz – Apáczai, Tessedik, Wittmann Antal – kalauzolja, majd bemutatja azt a nemzeti összefogást és kezdeményezést, mely a 19. században kibontakozott a természeti környezet megismerése, a természetszeretetre való nevelés kialakítása érdekében. „Tegyétek a fát jóvá, és a gyümölcse is jó lesz” (Mt 12,33) – jegyében mutat rá a kertkultúra iskolai hagyományainak fontosságára, ugyanis „a kert évszázadok óta szimbóluma a nevelésnek, a felelősségteljes magatartásnak” (52. o.).

A „Képzőművészet és nemzeti identitás” című második fejezetben Borbély Károly 11 magyar ikonikus festőművész – Barabás M., Madarász V., Székely B., Thorma J., Munkácsy M., Csontváry Kosztka T., Ferenczy K., Szinyei M. P., Egri J., Mednyánszky L. és Szőnyi I. – életpályájának meghatározó részleteivel és kiemelkedő munkásságuk bemutatásával példát láttat az egyéni és magyar öntudat, a nemzeti identitás és a magyar táj szerete-

tének művészi megjelenítésére, megformálására. A szerző szavait idézve hangsúlyozni kell, hogy „a képzőművészet kiemelkedő alkotásai hozzásegítenek ahhoz, hogy bevonódhassunk mások érzelmeibe, megélt élményeibe, részesévé válhassunk megrendítő események gondolati-érzelmi töltésének, közegének. A kép színeivel és formáival mozgósítja, megérintheti a tudatalatti tartalmakat és azon keresztül is hatással van a befogadóra, így generalva érzéseket, asszociációkat. Az előttünk levő képi világ és a bennünk élő belső reprezentáció együttesen építi fel az élményt. A kép egyidejűleg adja a befogadónak a történet látens és manifeszt tartalmait, miközben egyazon tekintettel érzékelhetjük a történetet, a személyeket és azok érzéseit. [...] Minden nemzetnek szüksége van arra, hogy megtalálja lelkületének, kultúrájának, hagyományainak és kulturális értékeinek karakterére épülő jellegzetes kifejezési formáit, nemzeti művészetét. Ahogy a nemzet történetének nagy eseményei, jeles alakjai élete és cselekedetei, emberi tartása örök példák maradnak. Ezeket a példákat pedig tovább kell vinni, létezésüket az időfolyamban fenn kell tartani, hogy az elkövetkező generációk is okuljanak belőle, büszkék lehessenek rá, legyen bármilyen kor, az érték mindenkor érték marad.” (75–76. o.)

A „Környezettudatos viselkedéskultúra” című harmadik fejezetben Kovács-Németh Mária a környezeti nevelés és a fenntarthatóságra nevelés feladatait, stratégiáit tárgyalja. A szerző ismerteti a környezettudatos magatartás kialakítását meghatározó külföldi és magyarországi kezdeményezéseket; a környezettudatos nevelés helyét és szerepét a személyiségfejlesztésben; a tudomány felelősségét; a környezettudatos magatartás stratégiáját, az általa kidolgozott környezetpedagógiát. Az olvasó megismerheti a helyidentitás kialakításának jelentőségét a nemzeti identitással összefüggésben a szerző által alkotott Erdőpedagógia projekten keresztül is, mely „azokra a globális kihívásokra kínál helyi gyakorlatorientált megoldásokat, melyek minden embert érintenek környezetében, közvetlen emberi kapcsolataiban, s egyéni életvitelében” (146. o.). Továbbá a szerző megfogalmazza a neveléstudomány szerepét, helyét a tudományok között. Hangsúlyozza, hogy értékvesztett világunkban különösen fontos tényező a nevelés mint kultúráközvetítés. Kulcsfontosságú a tudományok alapvető stratégiáinak kölcsönös ismerete: „Először is a magatartástudomány eredményeit közvetíteni kell, vagyis meg kell ismertetni; az összefüggéseket meg kell láttatni; a cselekvést elő kell segíteni. Másodszor a cselekvési stratégia nem lehet más, mint évezredek örökségünk, a nevelés, ami nem más, mint értékközvetítés; a jó és a rossz megkülönböztetésének képessége; a normák és minták közvetítése és gyakorlaltatása. A környezetpedagógia az a tudomány, mely elősegíti a problémák felismertetését és az értékek újrateemtését” (150. o.).

A monográfia negyedik fejezete „A módszertani kultúra megújításának lehetőségei” címet viseli, és kiválóan szolgálja a pedagógia oktatási kultúrájának megújulását. Ebben az egységben mindkét szerző a módszertani kultúra megújításának lehetőségeit tárgyalja a szakterületével kapcsol-

latosan. Borbély Károly hívja fel a figyelmünket a művészet küldetésére és helyére az oktatásban-nevelésben, a kreatív tevékenység képességfejlesztő hatásaira és a művészeti nevelés terápiás jellegére. Kováts-Németh Mária bemutatja a környezetpedagógia nevelési-oktatási modelljét, módszereit és eszköztárát. A figyelmet a projektoktatásban az önszabályozó tanulást elősegítő személyes célok megismerését, a kreativitást és az együttes munkát elősegítő módszerekre irányítja, valamint ezekkel összhangban a konstruktivitást megvalósító és a reflektálást feltételező módszerek szerepére.

Az utolsó fejezet zárásaként a Környezetpedagógia doktori programban – a Kitaibel Pál Környezettudományi Doktori Iskola 3. programjában – végzetek, fokozatot szerzett kollégák doktori munkáinak téziseit teszi közzé Kováts-Németh Mária *„azzal a szándékkal, hogy tanulmányozásukkal vizsgáljuk meg saját gyakorlatunkat, s segítsük elő a közös gondolkodást, hogy hol a felelősség a mai világban: a tudományban, az oktatáspolitikában, a gazdaságban, netán az iskolában, a nevelésben?”*. A tézisek tanulmányozása azért is fontos, mert a *„tézisek a komplex vizsgálatok igazolt megállapításaival megmutatják a közös felelősségvállalás szükségességét”*. Valóban csak így bízhatunk abban, hogy *„a feltárt hiányosságok között felismerjük a fegyelmet, a fegyelmezettség hiányát; a tanult és a vállalt feladatok végrehajtásában a segítő ellenőrzés hiányát, mert nincs fegyelem a kötelezettségek végrehajtásához”* (212–213. o.).

A kétszerzős monográfiát – hasonló címmel – báziskötet gazdagítja. A báziskötet tizenhárom tanulmánya erősíti a monográfiában bemutatott álláspontot, hangsúlyozza a természet tisztelete és védelme iránti felelősség fontosságát, gazdagítja az olvasó ismereteit, bizonyítja a tudományközi alkotómunka jelentőségét, valamint a módszertani kultúra megújulásának szükségességét.

A báziskötetben olvasható tanulmányok három tematikus egységet alkotnak. *„A természetszeretetre nevelés nemzeti érdek”* című témakörben *Mátyás Csaba* akadémikus a *„Klímaváltozás és a magyar erdő jövője”* című tanulmányában az erdő szerepére hívja fel az olvasó figyelmét. Bemutatja a magyar erdők képeinek változását az erdőgazdálkodás tükrében, és bizonyítja a környezettudatos életvezetés szükségességét. *Jerzy Snopek*, Lengyelország budapesti nagykövete a *„Két vezérlő csillag a fekete égbolton”* című tanulmányában értelmezi a nemzeti érdek és az identitás fogalmát két egészen kivételes lengyel személyiség: Witold Pilecki és Janusz Korczak bemutatásával, akik erényeiket szélsőséges helyzetekben is megőrizték, mindvégig hűek maradtak az elképzeléseikhez, ideáljaikhoz, munkájuk céljaihoz. *Németh Ferenc* pedig a nevelésnek mint a tudatos értékközvetítésnek a szükségességét mutatja be tanulmányában.

A *„Képzőművészet és nemzeti identitás”* című témakörben *Körmendy Adrienne* krakkói magyar konzul a nemzeti identitás megnyilvánulásait

értelmezi tanulmányában, a történelmi események, köztük Szent László személyiségének bemutatásával is jelentősen hozzájárul a magyar–lengyel barátság példa nélküli történetének gyarapításához. *Kollár János* alelnök a magyar–lengyel sorközösség vállalását értékeli a magyar nemzeti identitás megbecsüléséhez.

A „*Környezettudatos viselkedéskultúra – a módszertani kultúra megújításának lehetőségei*” című tematikus egységben *Somogyi Angéla* a környezeti attitűdök és a viselkedés kapcsolatának vizsgálatát és ennek szomorító eredményeit is bemutatja, ez utóbbi szerint „*a gyermekek nagy részének nincsenek élményei a természettel, erdővel kapcsolatosan, így a megfelelő környezeti attitűdjeik sem tudtak kialakulni*” (298. o.). *Bodáné Kendrovics Rita* munkája példa a projektoktatás megtervezésére – a hallgatói munkák kivitelezésének eredményeivel – mind vízminőség-védelem gyakorlati oktatásában, mind az Aranyhegyi-patak vízminőségének vizsgálatában. *Horváth Katalin* a három éven át tartó terepgyakorlatok során végzett vizsgálataiból az Őrség természeti, tájképi és kultúrtörténeti értékeit ismerhetjük meg. *Németh László* a tanulmányában olyan programokat ismertet, amelyeknek célja az egyetemi projektoktatás során a természettudományok iránti érdeklődés felkeltése, fenntartása, a digitalizáció, valamint a fenntarthatósági szemlélet kialakítása. *Földes-Leskó Gabriella* a Mátrában megszervezett Erdőpedagógia projekt megvalósításával gazdagítja a hazai táj- és környezetkultúrával kapcsolatos ismereteinket. *Barátka Agnieszka* konkrét projektterv leírásával a helyidentitás lehetséges gyakorlati szerepét elemzi a lengyel diákok magyar nyelvre való tanításában. *Csenger Lajosné* projektterve az alsó tagozatos diákok angol nyelvi oktatását segíti az egészségnevelési aspektusok figyelembevételével. *Lampert Bálint* olyan projekttervet készített, amely három fenntarthatósági témakör (biológiai sokféleség, túlfogyasztás és erdőirtás) feldolgozásához nyújt kiváló mintát. Itt szeretném hangsúlyozni, hogy Kováts-Németh Mária volt a kollégák témavezetője, én pedig köszönöm, hogy személyesen megismertette velem az Erdőpedagógia projektet, a projekt Helyidentitás–viselkedéskultúra moduljának jelentőségét a magyar mint idegen nyelv tanításában, ami meg is valósult az Én magyar Varsóm c. projektben, a magyarul tanuló varsói középiskolások körében. Öröm volt tapasztalni, ahogy alakult, erősödött a diákok hely- és nemzetidentitása, s egyben motivációjuk is a magyar nyelv tanulásához.

„*A XXI. század első harmadában, az információk óceánjában, amikor a technikai és tudományos ismeretek a világmindenséget kísértik, különös aktualitása van annak, hogy a tanulás során megszerzett ismeretekkel mit kezd az ember, mire használja a tudást: jóra vagy rosszra, ön- és természetpusztításra, vagy az egyén és a természet harmóniájának kiteljesítésére*” – írják a szerzők az Előszóban (9. o.). Létünk bizonytalanságát, a szilárd érték közvetítés hiányát érezve, nagy öröm kézbe venni ezt a kitűnő és igényes szerkeszté-

sű kötetet, mely a „tengernyi témakört” a tudományágak és a szakterületek összefogásának, a tudományos és a művészeti alapozás szükségességének bizonyításával tárja elénk. Éppen ebben rejlik külön értéke: elméletileg és gyakorlatilag is bizonyítják a szerzők a természet, a kultúra, a nevelés, a művészet, az erkölcs és a tudomány kölcsönös kapcsolatát. Rábresztenek bennünket arra, hogy a mai világot nem tudjuk tudomány nélkül értelmezni, hogy a mai kor problémáit nem tudjuk kellő, sokoldalú tudás – „*tudományközi világlátás*” – nélkül felismerni és megérteni, hogy az életünk dolgainak helyes felfogásához az ész és az érzelmek együttes útján tudjunk eljutni. Emlékeztetnek arra is, hogy az embernek szüksége van a múltjának, a kulturális örökségének az ismeretére, hogy meg tudja találni magát a jelenben, hogy kialakuljon identitása, és hogy ezeknek birtokában tudja alkotni a jövő képét is. Apáczai Csere Jánosra utalva Kováts-Németh Mária felteszi a következő kérdést: „*Mi lehet a dolgunk?*” Válasza: „*A minőségi életvezetéshez kultúrát: hitet, tudást, morált, művészetet közvetíteni.*” (39. o.) És hadd idézzem még Borbély Károly gondolatát: „*Mire való az ember, ha nem árasztja ki hitét és érzéseit, abban való mélységes és fogyhatatlan bizodalját, hogy az emberi lélek érzékeny anyaga formálható és mindig a helyes irányba hangolható.*” (36. o.)

A *Környezettudatos viselkedéskultúra – nemzeti identitás* című kötet sok oldalról közelíti meg ezeket a válaszokat, sok utat mutat az elérésükre. Kováts-Németh Mária és Borbély Károly, két ismert és elismert kiváló szakember, szakterületük nemzetközi rangú képviselői közös munkájának köszönhetően rendkívül értékes és egyben hiánypótló alapl művel gazdagodott a magyarországi könyvpiac. Figyelemre méltó és olvasásra ajánlott ez a könyv mindannyiunk számára, nemcsak szakmabelieknek, hanem – kivétel nélkül – mindenkinek!

Réthy Endréné: Néhány adalék a gyógypedagógus-képzés történetéhez, 1963–1967. című munkájáról. Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr. 362 o.

Garai Imre

Gyergyai (Szegő) Albert önéletírásában¹ az intézmények kialakulását és működését emberi alkotások révén, az emberi testhez, illetve emberi életszakaszokhoz hasonlította. Megítélése szerint az intézmények épp úgy fejlődnek, mint maguk az emberek, működésük első szakaszában betagozódnak abba a társadalmi, intézményes közegbe, amelyben hivatottak működni, majd működésük kiteljesedését követően a változó társadalmi viszonyok által kiváltott lassú hanyatlás eredményeként úgy múlnak el, akár az emberi élet.² Bár e sorok szerzője nem értett maradéktalanul egyet e megállapítással,³ Réthy Endréné a közelmúltban napvilágot látott kötete bizonyítja, hogy az intézmények működése épp oly összetett, mint maga az emberi élet. Feladataik ellátását, természetes működési rendjüket a nem várt behatások pont oly módon rendíthetik meg, akár életünk folyását.

Az ismertetés tárgyát képző kötet Előszavának szerzőjével,⁴ Fehérvári Anikó vélekedésével egyetértve megállapítható, hogy az olvasó nem egy olyan kötetet tarthat kezében, amelynek tisztán intézménytörténeti, professziótörténeti vagy tudományelméleti besorolást lehetne adni a neveléstörténeti megközelítés és kutatási eszközkészlet használata miatt. Ennél összetettebb a mű, amely ráadásul a cím által sugallt időszaknál jóval tágabb időkereteket érint. A kötet komplexitásából fakadóan műfaja sem határozható meg hagyományos terminusok mentén.

Kétségtelenül a tudománytörténeti–professzió elméleti alapokon nyugvó intézménytörténethez áll legközelebb a könyv, de az intézménytörténet csupán keretül szolgál arra, hogy a szerző saját viszonyulását felszínre hozza a gyógypedagógus-képzés 1963-as reformjához kapcsolódóan, amelynek önmaga is érintettje volt a reformévfolyam tagjaként.⁵ Tehát egy intézménytörténeti keretek közé ágyazott autobiográfiaként lehet

¹ Gyergyai Albert (1986): *A várostól a viláig*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

² Uo. 48–49.

³ Ennek oka főleg abban rejlett, hogy Gyergyai Albert ezzel a metaforával kívánta kikerülni azt a kérdést, hogy a Báró Eötvös József Collegium miért szűnhetett meg 1950-ben több mint fél évszázados eredményes működést követően. Lásd: Garai Imre (2016): *A tanári elítőkészítés műhelye. A Báró Eötvös József Collegium története 1895–1950*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 30.

⁴ Fehérvári Anikó (2020): Előszó. In: Réthelyi Endréné (2020): *Néhány adalék a gyógypedagógus-képzés történetéhez, 1963–1967*. Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr. 7–8.

⁵ Réthy Endréné: i. m. 10.

leginkább meghatározni a kötet műfaját. Az autobiográfia-jelleget erősíti, hogy a szerző „tudománytörténeti kaleidoszkóp”-ként hivatkozott saját munkájára, amely ugyancsak arra a törekvésre utal, hogy feltárja, a reform hogyan hatott a gyógypedagógusi professzióra és a hivatás gyakorlására készülő szakértők professzionalitására, közöttük az író szaktudományos felkészülésére, végső soron pedig valamennyiük életútjára.

A tíz fejezetre tagolódó kötetben a Philipp Lejeune által definiált autobiográfiai paktum, amely az olvasó és az író között jön létre, és a valóság egy meghatározott szempontú hiteles ábrázolásra vonatkozik, a kötetben két elemből tevődik össze.⁶ Egyfelől a szerző kivételes teoretikus-módszertani felkészültsége révén egy szakszerű áttekintést nyújt arról az első öt fejezetben, hogy hogyan viszonyultak különböző társadalmak a valamilyen nevelési sajátossággal rendelkező gyermekekhez, az első gyógypedagógiai intézmények kialakulásáról Európában és hazánkban, továbbá arról, hogy ezek milyen szemléletbeli sajátosságokkal rendelkeztek (gyógyító pedagógiai vagy speciális pedagógiai megközelítést alkalmaztak). Ugyancsak ezekben a fejezetekben értekezik a szerző a gyógypedagógia diszciplínává válásáról, amelyet a neveléstudomány létrejöttével együtt vizsgál, kifejezésre juttatva a két tudományterület szoros kapcsolatát. A neveléstudomány és a gyógypedagógia tudományterületeinek kialakulásával szinte egyidejűleg jöttek létre a tanítói, tanári, valamint a gyógypedagógiai hivatásra felkészítő képzések, amelyeket a professzióelméletek kritikai megközelítését alkalmazva vizsgál a szerző.⁷ A tudományelméleti, gyermekkortörténeti eredményeket felhasználva, a különböző korszakok köz- és társadalomtörténetébe ágyazottan jelenik meg a gyógypedagógia és a gyógypedagógus-képzés fejlődése.

Másfelől a kötet második szakaszában, amelyben a szerző az empirikus vizsgálat eredményeit ismerteti és értelmezi, a reformban érintett csoportok meghatározott szempontú vizsgálata és ezek szaktudományos, illetve személyes aspektusok beemelését lehetővé tevő interpretációja biztosítja az autobiográfiai paktum második elemét. A szerző mind a módszertani fejezetben, mind pedig az empirikus vizsgálat módszereit ismertető részekben hangsúlyozza, hogy szándékoltan olyan módszerek kerülnek alkalmazásra, amelyek a reformban érintett csoportok nézőpontjainak feltárására alkalmasak.⁸ A narratív autobiográfia, az esetelemzés, az oral

⁶ Z. Varga Zoltán (2003): (szerk.): *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból.* L'Harmattan Kiadó, Budapest. 9.

⁷ A kritikai megközelítés alkalmazására utal a Charles McClellandre történő hivatkozás, aki tulajdonképpen nyíltan a kritikai megközelítést alkalmazza kötetében. McClelland, Charles E. (1991): *The German experience of professionalization. Modern learned professions and their organizations from the early nineteenth century to the Hitler era.* Cambridge University Press, Cambridge – New York – Sydney. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511528910>

⁸ Réthy Endréné: i. m. 18. 137–142.

history, a körkérdéses interjúk, valamint a metaforaelemzés módszerei lényegében lehetőséget adnak arra, hogy az érintett csoportok mellett a szerző saját álláspontja is lassan kibontakozzon a vizsgált tárgykörhöz kapcsolódóan. Ez a személyes aspektus a finom stilisztikai váltásban is tetten érhető, amely a kötet két szakasza között fedezhető fel. Amíg a könyv első felében a szaktudományos munkákra jellemző tárgyilagos elemző stílus dominál, amelyet felerősít az elméleti keretekhez kapcsolódó szakkifejezések használata, addig a második szakaszban a személyes nézőpontok megjelenésével a tárgyilagos elemzés mellett helyenként a szerző személyes megjegyzései, interpretációi is nagyobb súllyal jelennek meg. Ennek a személyes szerzői aspektusnak a feltárulása teljesíti ki a kötet kettős célkitűzését, a gyógypedagógus-képzés fejlődéstörténetének, illetve az 1963-as reform több szempontú vizsgálatát.

Ugyanakkor ezek a személyes narratívák teszik lehetővé a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola mint intézmény történetének mikroszinten, azaz személyes szinten történő bemutatását. Ugrai János intézménytörténet-írást elemző tanulmányában mutat rá arra, hogy ideális esetben az intézménytörténeti munkák egyszerre képesek megragadni az intézményt körülvevő makro- (azaz a társadalmi közeg), a mezzo (azaz az intézmény vezetésének elképzelései) és a mikroszint (azaz az intézet nem vezető tagjainak személyes) nézőpontját, és az e dimenziók közötti váltásokkal, amelyeket a különböző diszciplínákból vett módszerek használata tesz lehetővé, a szerző teljesebben tudja beágyazni az intézet történetét az azt körülvevő társadalmi közeg történetébe.⁹ Halász Gábor fogalomrendszerével élve, egyszerre jelenik meg tehát a kötetben a struktúra és az ágensek nézőpontja a reformmal kapcsolatban.¹⁰

E dimenziók ugyanakkor nem azonos arányokban jelennek meg a kötetben. A történettudományi, illetve neveléstörténeti szakmunkák, továbbá a célzottan feldolgozott elsődleges levéltári forrásokon keresztül a makroszint, a reformot körülvevő politikai-ideológiai konstrukció világosan feltárul az olvasó számára. Ugyanez megállapítható a mikroszint tekintetében, hiszen a kvalitatív kutatásmetodológiai eljárások nyomán a reformban érintett hallgatók és oktatók egy csoportjának viszonyulása is

⁹ Ugrai János (2019): Intézménytörténeti megközelítések és a helytörténetírás. Interdiszciplináris megfontolások a helytörténetírás okulására. In: Lengvári István – Palkó Mónika – Vonyó József (szerk.): *Az ember helye – a hely embere. Emberközpontú történetírás, helytörténeti kutatás. A helytörténetírás módszertani kérdései.* Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – MTA Pécsi Területi Bizottsága, Budapest–Pécs. 271.

¹⁰ Halász Gábor (2017): Ágensek és struktúrák: a magyar oktatási rendszer néhány jelentősebb változása az elmúlt évtizedekben. In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei. / Rendi társadalom – polgári társadalom, 29./* Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest. 48–49.

feltárul az 1963-as változásokhoz. Talán a mezzoszint, azaz az intézet vezetésének nézőpontja bontakozik ki legkevésbé, amire a forrásadottságok adhatnak magyarázatot. Réthy Endréné az intézet vezetésének nézőpontját részben az elsődleges forrásokból, részben pedig az interjúkból, célzott kérdéseken keresztül igyekezett rekonstruálni.

Kritikai észrevétel a professzióelmélethez kötődő fogalmak használatával kapcsolatban vethető fel a kötettel összefüggésben. Az elméleti kereteket kibontó fejezetek esetében a „professzió” fogalmának használatával a szerző a gyógypedagógusi hivatásra utal. A professzióelméletek kritikai megközelítésének adekvátságát erősíti, hogy nagyon pontosan kerül bemutatásra a formálódó diszciplína vezetőinek törekvése arra vonatkozóan, hogy az államhatalmat felhasználva alakítsák ki és szabják át a hivatás gyakorlásának kereteit.¹¹ Az empirikus részekben azonban előfordul, hogy a „professzió” kifejezés nem a hivatásra vagy hivatáskonstruálásra utal, hanem a professzionális egyéni gyakorlatra, azaz a professzionalitásra.¹²

A professzióelmélet használata, illetve a gyógypedagógiai hivatás változásainak vizsgálata a tanítói, tanári foglalkozásokkal összehasonlítva felveti annak is a lehetőségét, hogy megállapítást nyerjen az a tény, hogy a gyógypedagógia sajátos diszciplináris fejlődése miatt nem alakult ki egységes „ideológia” a hivatás professzióvá szerveződésekor. Vagyis a hivatást gyakorló szakértők egy része önmaga professzionalitása szempontjából inkább a gyógyító pedagógia, míg másik részük a speciális pedagógiai megközelítést tartotta irányadónak. Ilyen típusú belső ideológiai megosztottság, amely a teoretikus tudástartalomból levezetett gyakorlati működés irányait határozza meg, a társ-pedagógiai foglalkozások esetében nem jelentkezett ennyire nyílt módon.

Az 1950 utáni államhatalom épp ezt a belső megosztottságot felhasználva próbálta több lépésben, amelynek egyik epizódja az 1963-as reform volt, a szakértői autoritást korlátozni. A szerző a reform bevezetése kapcsán utalást tesz arra, hogy annak bevezetése nem találkozott a szakértők egyöntetű támogatásával, s a képzés átalakítása mellett a Főiskola vezetésében, tanári karában és szervezetében is változások történtek, a korábbi szakértői elit tagjainak egy részét az állampárt olyan személyekkel váltotta fel, akik kevésbé a teoretikus tudásanyag gondozásában, mint a gyakorlati működés területén szereztek érdemeket.¹³ Ez a folyamat pedig felveti azt a Konrad H. Jarausch¹⁴ és Eliott Friedson¹⁵ által vizsgált kérdést,

¹¹ Réthy Endréné: i. m. 69–77.

¹² Uo. 245.; 248.; 249.

¹³ Uo. 104.; 124.; 131.

¹⁴ Jarausch, Konrad H. (1990): *The unfree professions. German lawyers, teachers and engineers, 1800–1950.* Oxford University Press, New York – Oxford. 8–10.

¹⁵ Friedson, Eliot (2001): *Professionalism. The third logic.* Polity Press, Cambridge. 129–130.

hogyan vajon a magas kvalifikációt igénylő hivatások esetében hol ér véget a szakértői autoritás a totalitárius rendszerekben. Azaz mely ponttól veszti el a teoretikus tudásanyag és az abból eredeztethető gyakorlat feletti felügyeletet a szakértői csoport. Vajon az 1963-as reformfolyamat egy deprofesszionizációs kísérletnek tekinthető, amely a reformfolyamat gyors kifulladására miatt végső soron sikertelen maradt, vagy pedig egy olyan lépésként lehet inkább értelmezni, amely a totalitárius rezsimekre jellemző technikát alkalmazva egy, a hivatáscsoporton belüli kisebbséget ruházott fel különleges jogosítványokkal és így a hivatás feletti szakértői kontroll gyakorlásával.¹⁶ Ezeknek a kérdéseknek a felmerülése nem a hiányérzet jele, sokkal inkább annak a lenyomata, hogy a kötet szerzője olyan alapos és világos áttekintést ad a gyógypedagógia diszciplináris fejlődéséről, illetve a gyógypedagógusi hivatás professzionizációjáról, valamint az e folyamatokat az 1950 utáni időszakban ért kihívásokról, hogy az további kérdésfelvetéseket eredményez, azaz inspirál.

A kötet nem csupán azért ajánlható a gyógypedagógus-képzésben vagy a pedagógusképzésben érintett hallgatóknak, illetve kutatóknak egyaránt, mert részletező és szakszerű tudományelméleti, tudománytörténeti áttekintést nyújt a gyógypedagógia és a neveléstudomány fejlődéséről, illetve a hozzájuk kötődő képzések kialakulásáról,¹⁷ hanem azért is, mert összetett módszertan kerül benne alkalmazásra, ráadásul az egyes módszerek ismertetése mellett gyakorlati alkalmazásukra is példát nyújt. A tartalmi kidolgozottságnak ad nyomatékot a könyv kivitele is.

¹⁶ Ennek lehetőségét Charles McClelland és Eliott Friedson egyaránt felvetik munkáikban, megjegyezve, hogy ez a folyamat bár nem jár azonnal a szakértői autoritás megszűnésével, de hosszabb távon épp úgy deprofesszionizációhoz vezet, mintha az államhatalom törvényen kívül helyezné a hivatás gyakorlását egy jogszabállyal. McClelland: i. m. 227–230.; Friedson: i. m. 130. Lásd továbbá: Garai Imre (2020): Szakmá-sodás, szakszerűsödés, hivatássá formálódás. In: uő – Kempf Katalin – Vincze Beatrix (szerk.): *Mestermunka*. ELTE PPK – L'Harmattan, Budapest. 200–214.

¹⁷ Mindössze egyetlen tárgyi pontosítást lehet javaslatba hozni a kötet kapcsán. A 154. lapon az olvasható, hogy „1918-ban megnyitották a nők előtt az egyetem kapuit”. Valójában azok korábban sem voltak teljes mértékben zárva, hiszen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 65.719/1895. (XII. 19.) számú rendelete nyomán a női hallgatók felvételt nyerhettek az orvosi, gyógyszerészeti és bölcsészeti képzésre. A polgári demokratikus forradalom időszakában azonban ténylegesen született ilyen rendelkezés Lovászy Márton miniszter jóvoltából, aki 206.626/1918. (XII. 7.) számú rendeletével a női hallgatók előtt valamennyi egyetemi szakterületet megnyitotta. Ladányi Andor (1996): Két évforduló. *Educatio*, V. évf. 3. sz. 375–389.

A kemény borítás és a nyomdatechnikai kivitel jelzik,¹⁸ hogy a kötet szerzője és a kutatásba bevont személyek – Gyergyai szavaival élve – „közösséget vállalnak”¹⁹ egykori alma materükkel, annak hagyományával, amely a reform okozta rendkívüli idők ellenére kialakította, illetve elmélyítette bennük az elhivatottságot választott szakterületük iránt.

¹⁸ A minőségi kivitel értékéből nem von le semmit az az apróság, hogy a tartalomjegyzékben a IV. fejezet után ismét a IV. fejezet következik. Tehát a számozás miatt a tartalomjegyzék szerint csak IX. fejezete van a kötetnek. A főszöveg közbeni sorszámozás azonban intakt maradt.

¹⁹ Gyergyai Albert: i. m. 88.

Az igazi Hari Seldon. Simon János: Egy játékos elme ésszerűsége. Harsányi János élete és munkássága III. CEPoliti Kiadó, Budapest. 2020. 292 o.

Koudela Pál

Egy hatalmas munka fontos lépéseként jelent meg 2020 utolsó napjaiban Simon János *Egy játékos elme ésszerűsége. Harsányi János élete és munkássága III.* című 292 oldalas monográfiája a CEPoliti Kiadó gondozásában, mely lényegében a Nobel-díjas közgazdász és matematikus narratív élettörténetét dolgozza fel, s közöl ahhoz kapcsolódó forrásokat. Lényegében, hiszen ennél sokkal többről van szó.

A nagyszabású munka több értelmezési síkon is megközelíthető, sőt megközelítendő. Ezek egyike az az évek óta zajló kutatómunka, mely a magyar származású amerikai tudós életét és munkásságát nem zárványként, hanem a tudomány, politika és gyakorlati tevékenységek szövevényes rendszerének részeként értelmezi. Noha ez minden nagy hatású teljesítményre igaz, Harsányi tevékenysége oly nagy mértékben termékenyítette meg az elmúlt hatvan év filozófiai, közgazdaságtani, nemzetbiztonsági, biztonságpolitikai, evolúciobiológiai, matematikai, szociológiai és még ki tudja, hány tudományterület kutatásait és gyakorlatát, hogy annak pusztá áttekintése is összehangolt csoportmunkát követel. Simon János ebben is vezető szerepet játszik, létrehozta a Harsányi János Tudásközpontot, melynek tizenöt kutatója évek óta foglalkozik Harsányi János legkülönbözőbb területekre kiterjedő tevékenységével.

A jelen írásban ismertetett opus tehát értelmezhető és értelmezendő ebben a kontextusban is: egyúttal annak a sorozatnak harmadik kötete, mely a korszakalkotó tudós munkásságát és életét részleteiben bemutató tanulmánykötettel indult, s melyet 2021 februárjában követett az életművet egységesen bemutató második kötet. Az ilyen fajta repetíció többszörös célú: egyszerre mutatja többféle módon az élettörténetet, annak művelődéstörténeti, politikai és szaktudományos beágyazottságát, ad eltérő értelmezési és narratív keretet az eseményeknek, s nem utolsósorban teremti meg mindezzel az életeseményeknek a történelem folyására gyakorolt hatása megértéséhez szükséges szemléleti keretet. A munka tehát nem csupán tudomány- vagy kultúrtörténeti értéket rejt, hanem a társadalmi folyamatoknak, sőt magának a történelem folyásának mikroszintű megértéséhez is hozzásegít. Kétféle sík jelenik meg tehát, egy teleologikus történet és a hierarchikus viszonyok leírása, ahol alapvető követelmény ugyan a személytelenségből fakadó érvényesség, ugyanakkor az egyedi epizódokon keresztül bemutatott történelmi valóság ábrázolása egyszerre

törekszik kontextusmentes általánosításra és a személyi történések kontextuális beágyazására, így teremt önálló történeti valóságot.¹

Harsányi János élete tehát nem öncélúan bemutatott eseménylánc, hiszen minden élet története egyben más életek szövevényének része.² Sőt, Harsányi élete általános példázat. „Először 1944-ben üldözték őt a náci németek, akik elől a jezsuiták pincéiben kellett bujkálnia, majd 1950-ben üldözték őt a rákosista kommunisták, akik börtöne elől Ausztriába kellett menekülnie.” Élettörténete példázat és példamutatás, az integráció/identitásörzés téziszűzete: magyarnak maradni és amerikaivá válni egyszerre, becsületesnek maradni a hidegháború legmélyén, elfogulatlanul pozitív értékrendet hirdetni a RAND munkatársaként.

A könyv szerkezetét és tartalmát tekintve is vegyes: első része a (13–78. o.) magát az életívet mutatja be, a családi háttértől a világhírig, a végén (79–84. o.) egy rövid kronológiával kiegészítve. Ezt követi mintegy ötven oldalon (87–132. o.) két filozófiai munkája, köztük első doktori disszertációja is, „amit filozófiából írt 1947-ben, s amely 70 évig kéziratban porosodott egy pincében. Akkoriban csak egy rövid kivonatos rész jelent meg belőle az Athenaeum folyóiratban 1948-ban.” A disszertációt Cseh-Szombathy Lászlónak írt levelei követik (135–202. o.), majd egy igen részletes annotált bibliográfia következik, melyben munkáit kronologikus sorrendben haladva ismerteti a szerző (205–268. o.). A könyv záró akkordja dokumentumok és fotók vegyes gyűjteménye (269–278. o.), szülőkről, magáról Harsányiról, emléktáblájáról, sírokról, fontos eseményekről és személyekről.

Harsányi élete jóval születése előtt kezdődik, valamikor a 18. század végén, mikor zsidó őseiről az első adatok megjelennek a forrásokban. Családjának sorsa iskolapéldája lehetne a kárpátaljai, felvidéki vagy éppen cseh területekről Budapest felé konvergáló vándorlásnak, a földvásárlástól és városi letelepedéstől eltiltott kereskedő-hitelező-tőkefelhalmozó tevékenységeknek, s végezetül a 19. század második felében-végében a mind Ezekről való megszabadulásnak s a polgárosodás megtestesítésének. Birtok, iskola, kereszténység, magyar név, értelmiségi munka és nagyvárosi életmód váltotta a korábbi, éppen csak a nemesi cím hiányzik, talán ez is tudatos döntés volt, talán eddig nem jutott a család, ez nem derül ki.

Sokat tudunk meg Hajdúdorogról, ahonnet János apja származott, a tér, a város jelentős történeti-fejlődési momentum, az értékek meghatározzák a teret, és fordítva, a tér formálja azokat s rajta az embert, a nyelvet, a viselkedést, ízlést és gondolkodást. A terület olyan formáció, ami a

¹ Bruner, Jerome (1990): *Acts of meaning*. Harvard University Press, Cambridge, MA.

² MacIntyre, Alasdair (1999): *Az erény nyomában. Erkölcselméleti tanulmány*. Osiris, Budapest. 292.

társadalmi szereplők gyakorlatára is utal.³ A család végül mégiscsak Pesten kötött ki, patikusok lettek, Harsányi János maga is ott dolgozott a harmincas, majd a negyvenes évek végén, s meglehet, hogy tényleg ezen a pályán maradt volna a Nobel-díjas tudós, aki élete vége felé egy interjúban azt mondta, hogy ha ő Magyarországon marad, akkor legfeljebb csak egy vidéki patikus lehetett volna.

A tudós élete a 20. század közepén ugyancsak jellegzetes fordulatokat vesz: külföldi és hazai tanulmányai, a zsidósága miatti üldöztetés, bujkálás, majd a kommunisták elől való végső szökés Magyarországról, mindez nem egyszerű hányattatás. Sokkal inkább „játék az élettel”, annak megismerése, hogy az élet sohasem teljesen kiszámítható, vagy másképpen, hogy a kiszámíthatatlansággal is lehet, kell valamit kezdeni. Simon János le is vonja a következtetést: későbbi matematikai munkássága, a hiányos információkra épülő játékelméleti-következtetési modell gyökere itt (is) keresendő. Ekkor az élettörténet szerepe immár nemzetbiztonsági jelentőségre tett szert. Az üldöztetés, gazdasági válság és háborúk okozta bizonytalanság mellett meghatározó volt a konstruktív szellemi légkör is, Kőnig Dénestől Neumann Jánosig olyan intellektuális környezet vette körül a Fasori Evangélikus Gimnázium egykori hallgatóját, melynek következtében nem meglepő későbbi irányultsága sem.

A könyv az élettörténetet olyan kontextusba helyezi, mely túlmutat a korrajzon, s a személyiségfejlődés mintázatává válik. Harsányi témaválasztása a családi indíttatású gyógyszerésztől a közgazdaságon át, némi teológiai kitéréssel a filozófiáig és szociológiáig, majd a matematikáig terjed. A kor és a személyek elvitathatatlan hatása szépen kirajzolódik a könyvben; csak egyet emelnék ki, Szalai Sándor nevét – talán éppen az késztet erre, hogy annyira szembeötlő kettejük sorsában a menekülés és maradás közti ellentétes választás okozta különbség. Abban azonban nem értünk teljesen egyet, hogy Szalai teljesen elvesztette volna tudományos kapacitását. Persze nehéz megítélni, hiszen nem tudhatjuk, mi történt volna vele, ha ő is elmenekül 1950-ben, de az 1966-os UNESCO időmérleg-kutatás megszervezése és levezénylése,⁴ a módszer modern tudományos alapokra helyezése méltatlanul alábecsült teljesítmény.

Harsányit 1951 elején már Ausztráliában találjuk. A könyv narratív síkja ettől kezdve a közgazdaságról, a tudósról és a játékelmélettel megismerkedő leendő Nobel-díjasról szól. Érdekes lenne ugyanakkor a társadalmi kontextust is tovább vinni. Mégiscsak egyetemre jár, gyárban is dolgozik, bevándorló egy idegen világban, ahol ismeretségeket köt, házassága is itt köttetik, s karrierjét közvetlenül meghatározó ismeretségeket is itt

³ Lepetit, Bernard (1995): Építész, földrajz, történelem. *Aetas*, 10 (4) 142–158.; 149.

⁴ Szalai, Alexander (1966): Trends in Comparative Time-budget Research. *American Behavioral Scientist*, 9 (9): 3–8.

szerez először. A magyar kivándorlók ekkorra már jelentős szerepet játszanak, közösségük is formálódik Ausztráliában. A helyi munkás- és értelmiségi társadalomnak is megvannak azon sajátosságai, amikre a Harsányi házaspárnak reagálnia kellett. Kicsit általánosabban az ausztráliai magyar diaszpóráról vagy általában a bevándorlók integrációjáról is jó lenne olvasni, hogy közelebb érezzük magunkat hozzájuk, hogy általánosabb képet kapjunk, hogy többféle viszonyítási pontunk is legyen. Az egymást követő életesemények is felépítenek egy történeti struktúrát, de a feltételrendszerek, amik kivándorlása előtt életét meghatározták, legalább annyira fontosak odakinn is.

Ausztrália 1950-ben csatlakozik a Colombo-tervhez, a bevándorlás diákokra is kiterjedő integrációs intézményét hívja ezzel életre, az első ázsiai csoport (akiket egyáltalán beengednek az országba) is így érkezett. Ekkortól kezd a kontinens-ország fokozatosan enyhíteni korábbi kirekesztő bevándorláspolitikáján, noha a teljes átalakulás a hetvenes évek közepéig tart, s társadalmi konfliktusai ma sem szűntek meg.⁵ A századfordulótól élnek magyar munkás- és értelmiségi közösségek is Ausztráliában. Az ő élettörténeteikről színes beszámolók és összefoglalók születtek.⁶ Auszt-

⁵ Damousi, Joy (2013): "We are Human Beings, and have a Past": The "Adjustment" of Migrants and the Australian Assimilation Policies of the 1950s. *Australian Journal of Politics and History*, 59 (4): 501–516. <https://doi.org/10.1111/ajph.12029>.

⁶ Józsa-Demian, Erika (2001): „Hungarians”. In James Jupp (ed.): *The Australian People. An Encyclopedia of the Nation, Its People and Their Origins*, Revised edition, Cambridge, UK, Cambridge University Press, 421–425.; Kunz, Egon F. (1969): *Blood And Gold*. F.W. Cheshire, Melbourne, Victoria; Kunz, Egon F. (1985): *The Hungarians in Australia*. Australasian Educa Press, Blackburn, Victoria; Kunz, Egon F. (1988): „Hungarians”. In: James Jupp (ed.): *The Australian People. An Encyclopedia of the Nation, Its People and Their Origins*. Angus and Robertson, North Ryde, NSW, 536–541.; Ürményházi, Attila (2010): *Hungarian Presence in Tasmania*. National Library of Australia, Ref: LD10/201319 & Bib ID 4936363; Ürményházi, Attila (2010): *Synopsis Biography Of Twenty Preeminent Hungarian Australians*. National Library of Australia Ref: LD10/205022 & Bib ID 4975071; Ürményházi, Attila (2011): *Medley of 10 remarkable Hungarian migrant stories*. National Library of Australia Ref: LD11/220317 & Bib. ID 5197377; és ami könnyen elérhető: Domaniczky Endre (2016): A melbourne-i magyar diaszpóra történetének vázlat. *Külügyi Szemle*, 15(2): 93-108.; Domaniczky Endre (2020): Trianon menekültjei Ausztráliában és Új-Zélandon. http://mf.gov.hu/wp-content/uploads/2020/04/Trianon-menek%C3%BCItjei_DE200403.docx.pdf (letöltés dátuma: 2021. 01. 24.); Kunz, Egon F. (1975): *The Intruders: refugee doctors in Australia*. Australian National University Press, Canberra. <https://openresearch-repository.anu.edu.au/bitstream/1885/114807/2/b1227222x.pdf> (letöltés dátuma: 2021. 01. 24.); Kunz, Egon (1997): *Magyarok Ausztráliában*. Teleki. Budapest.; Ürményházi Attila (é. n.): Hungarian immigration in Australia. <https://mek.oszk.hu/17900/17969/index.phtml> (letöltés dátuma: 2021. 01. 24.); Ürményházi, Attila J. JP (2012): *The Hungarian connection: candid portrait-story of 12 select former refugees*. Author & Publisher, Hobart. <http://www.migrationheritage.nsw.gov.au/cms/wp-content/uploads/2012/08/The-Hungarian-Connection-12-stories.pdf> (letöltés dátuma: 2021. 01. 24.).

rália háború utáni művelődés- és társadalomtörténetéről is igen széles a szakirodalom.⁷ Brisbane-ről is szól egy vaskos monográfia.⁸

Amerika mindvégig célként lebegett Harsányi előtt, el is jutott oda. Noha doktori ösztöndíjjal utazott először, oda már tudósként érkezett, mégpedig a tudomány legfelső szintjére, Herbert Simonnal és Arrow-val levelezik, s mikor másodszor, immár végleg odautazik, hamar bevonják a nemzetbiztonsági kutatásokba is. A könyv ezen időszakról szóló fejezeteiben alapos betekintést kapunk tudományos kutatásainak fejlődésébe, társas kapcsolataiba, de csak tudományos téren. Hazai kapcsolataiból is csak Cseh-Szombathy Lászlóval fenntartott kapcsolatába nyerhetünk bepillantást. Harsányi rendkívül színes egyéniség volt, munkássága, de még inkább gondolkodása igen széles spektrumon mozgott, így azt végigkövetni s tágabb perspektívába helyezni hatalmas munka, aminek Simon János remekül megfelelt. Nagyon ügyesen oldotta meg, hogy éppen annyit mondjon, amivel összhangba hozza az itt élénk tárurolt életfolyamot az első kötetben Simándi Irén⁹ és Lőrinczné Bencze Edit¹⁰ által megírt életszakaszokkal. Nem ismétli fölöslegesen az ott megtalálható információkat, mégsem válik töredezetté a narratíva.

Az Amerikában töltött életszakaszok kapcsán érdekes lenne a bevándorló magyar közeg vagy általában a bevándorló közeg mélyebb megismerése, Harsányiék részletesen bemutatott élethelyzetének ilyen kontextusba ágyazása. Az érzések, a mindennapi események szinte megelevenednek a könyv sorain, s ami kimarad, ahhoz visszalapozhatunk az első kötetben Simándi és Lőrinczné írásaihoz, vagy közvetlenül a Cseh-Szombathy Lászlónak írt levelekből (135–202. o.) hámozhajjuk ki. Detroit, majd Berkeley társadalmának és kultúrájának árnyaltabb megismerése azonban még több réteget adna a tudós életének felszínén. Simon János ír arról a rengeteg magyar tudósról, akik Amerikában dolgoztak ez idő tájt, a magyar diaszpórakutatás pedig talán éppen Amerikát tekintve a legmélyebben feltárt terület.¹¹

⁷ Csak ízelítőnek egy művelődéstörténeti tankönyv: Teo, Hsu-Ming – Richard White (eds.) (2003): *Cultural History in Australia*. University of New South Wales Press; egy a bevándorlás és bevándorláspolitikai történetéről: Klaus Neumann – Gwenda Tavan (2009): *Does history matter?: making and debating citizenship, immigration and refugee policy in Australia and New Zealand*. The Australian National University, Canberra.

⁸ Cole, John R. (1984): *Shaping a City. Greater Brisbane 1925–1985*. William Brooks Queensland.

⁹ Simándi Irén (2019): Harsányi János az emigrációban (1950–1963). In: Simon János (szerk.): *Egy csodálatos magyar elme: Harsányi János élete és munkássága*. CEPoliti Kiadó, Budapest. 65–95.

¹⁰ Lőrinczné Bencze Edit (2019): Harsányi életútja a Berkeleytől a Nobel-díjig. In: Simon János (szerk.): i. m. 97–136.

¹¹ Elég csak Puskás Julianna nevét említeni.

A „Honfoglalás Kaliforniában” című fejezetben már a nemzetbiztonsági munkásság felé fordul az életrajzíró. Ennek legfontosabb kontextusa maga a hidegháború, s itt egészen mély értelmezési szintre lépünk; az összefüggések, a politikai manőverek háttérben megbúvó matematikai kutatómunka olyan dimenziót kölcsönöz a biográfiának, mellyel magát a politikatörténetet is újraírja. A 60-as évek hozta meg Harsányinak az áttörést, ekkor írta később jutalmazott munkáját is, s a hidegháború is a mélypontján volt. A rá következő évtizedek enyhülést hoztak, s az életív itt nagy ugrásokkal, töredékekben jut el a kilencvenes évekig, amikor a Nobel-díjat végül hárman megosztva megkapták. Itt ismét kitárul egy újabb világ, a díj odaítélésének mechanizmusa, a nemzetközi tudományszervezés sajátos légköre igazán érzékletes ábrázolást kap a könyvben. A spekulációk, a versengés és a mindezzel szükségszerűen együtt járó feszültségek. Talán nem érdemtelen megjegyezni, hogy 1994-ben kapta Oláh György a kémiai Nobel-díjat, aki csak hét évvel volt fiatalabb Harsányinál, s aki ugyancsak Budapesten látta meg a napvilágot, ugyancsak zsidó családban, igaz, ő 1956-ban szökött Angliába, majd Kanadába, ám 1977-ben ő is Kaliforniába költözött. Oláh önéletrajzi könyvében meg is emlékezik Harsányiról, a díjátadó után ugyanis mindketten hivatalosak voltak a magyar nagykövethoz vacsorára, s Oláh büszkén emlegeti, hogy a kis Magyarországról milyen aránytalanul nagy számban nyerik el a világ legmegbecsültebb díját.¹²

Harsányi 2000-ben halt meg, hat évvel a Nobel-díj átvétele után, egy olyan korszakban, amikor az általa és munkatársai által kidolgozott játékelméleti modell a nemzetbiztonsági kérdések mellett egyre nagyobb szerepet kapott a biztonságpolitikai kérdések terén is. Élettörténetének kezdete másfél évszázaddal nyúlik vissza születése elé, s halála biztosan nem jelentette annak végét. A magánszemélyről, tudósról és közéleti személyiségről ezután már nem kapunk hírt a könyvből, mindezt, valamint alkotásának és hatásának sorsát a sorozat korábbi köteteiből tudjuk meg. A 79. oldalon tehát a narratíva véget ér, s egy rövid kronológia következik, mintegy ismétlésként, összefoglalásként vagy a könnyebb áttekintés végett. A 86. oldaltól a könyv pedig forrásközlésre vált át, ami szervesen kapcsolódik az élettörténethez. Harsányit matematikusként, közgazdászként és szociológusként ismerjük, hatása kiterjed a nemzetbiztonságra és a biztonságpolitikára is, ezt hozta a hidegháború. Ám elsőrendű morálfilozófus is volt, alapvető érdeklődése s általában a viselkedés matematikai kutatása erre irányul. Életének megértéséhez gondolatain s főként a pályáját meghatározó fiatalkori világgépén keresztül vezet az út.

¹² Mathew, Thomas – Olah, George Andrew (2015): *A life of magic chemistry: autobiographical reflections including post-Nobel Prize years and the methanol economy*. John Wiley & Sons, Hoboken. 178.

A fiatal Harsányi itt a filozófiai tévedések, az emberi értelem és az érvelések természetéről értekezik; olyasmi tárul fel előttünk, ami egyszerre ad árnyaltabb képet személyiségéről s a 20. század derekán felvirágzó matematikáról. Ez a matematika nem egyszerű segédtudomány, de nem is elvont filozófia: pragmatikus természetű, mely a kiszámíthatatlan (vagy annak hitt) jövőt igyekszik feltárni. Neumann János életre hívta a játékelméletet a második világháborúban, s az a hidegháború idején szükségszerűen továbbfejlődött Harsányi, Nash, Arrow, Selten és sok más neves tudós révén, ám a 70-es évekig alapvetően homályban maradt a nagyközönség és a szélesebb értelemben vett tudomány előtt. A játékelmélet ekkortól kezdik evolúcióbíológusok is használni, a 80-as években a közgazdaságtan és a szociológia is használni kezdi, s azóta egyre több területen vált a gondolkodás alapjává.

Ma idegtudósok kukucskálnak a játékosok agyába, antropológusok játszatnak játszmákat primitív kultúrák tagjaival, a biológusok játszmákkal magyarázzák az emberi nyelv evolúcióját, a matematikusok pedig a játszmákat használják a társadalmi hálózatok jobb megértése érdekében. A kutatásokat összekötő közös elem az ősi kérdésre adható válasz meglelése, az emberi természet megismerése, pontosan abban a szellemben, ami Asimov hőse, Hari Seldon pszichohistóriáját jellemezte. Ezt fejtí ki Tom Siegfried John Nash matematikai élettörténetében, melynek címe a korábbi, megfilmesített életrajzra utal.¹³ A híres tudományos szakíró pontosan azt látja a Neumann óta a játékelmélettel foglalkozó tudósokban, amit Asimov látott az Alapítvány sorozat főhősében: „Asimov sorozata valóban inspirált néhány valódi utánczó: [...] Hari Seldon pszichohistóriájának titkait kutató tudósokat. Ha van valós Hari Seldon, akkor [...] az John Forbes Nash.”¹⁴ Noha Nash életrajzírója értelemszerűen saját főhősét emeli ki, az érdem mégannyira a többi tudósé, köztük is kiemelt helyen Neumann Jánosé és Harsányi Jánosé. S hogy a Neumann és Harsányi által megalkotott világ hogyan él tovább, azt mutatja, hogy 2005-ben és 2007-ben is játékelméleti tudósok kapták a közgazdasági Nobel-díjat, Robert Aumann és Thomas Schelling, „amiért a játékelmélet révén jobban megértették a konfliktusokat és az együttműködést”, majd Leonid Hurwicz, Eric Maskin és Roger Myerson (az utóbbi kettő ugyancsak Arrow-tanítvány), „amiért megalapozták a design-elmélet mechanizmusát”, a játékelmélet egyik ágát, amely lehetővé teszi az emberek számára, hogy megkülönböztessék azokat a helyzeteket, amelyekben a piacok jól működnek, és azokat, amelyekben nem.

¹³ Siegfried, Tom (2006): *A Beautiful Math John Nash, Game Theory, and the Modern Quest for a Code of Nature*. Joseph Henry Press, Washington.

¹⁴ Siegfried, Tom: i. m. 5.

SZERZŐINK

Barátka Agnieszka: nyelvtanár, PhD hallgató, Varsói Tudományegyetem, Magyar Tanszék, Wacław Felczak Lengyel–Magyar Együttműködési Intézet

Dudás Róbert Gyula: tudományos tanácsadó, Apor Vilmos Katolikus Főiskola, BA történelem szakos hallgató, I. évfolyam, Kodolányi János Egyetem

Éliás János: angol-történelem tanárszakos hallgató, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Fabó Edit: Dr. PhD., történész, tudományos munkatárs, Történeti Kutatóközpont, Magyarságkutató Intézet

Garai Imre: Dr. habil. PhD., egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar

Jerzy Snopek: egyetemi tanár, lengyel irodalom-és kultúrtörténész, fordító, diplomata, Lengyelország budapesti nagykövete

Kalló Regina: történeti muzeológus

Koudela Pál: Dr. habil. PhD., főiskolai tanár, Nemzetközi Tanulmányok Tanszék, Interregionális Kutatóintézet igazgató, Kodolányi János Egyetem

Kováts-Németh Mária: Dr. habil. CSc., egyetemi magántanár

Murányi-Győri Gréta: PhD hallgató, Történettudományi Doktori Iskola, Eszterházy Károly Egyetem

Pál István: Dr. PhD., egyetemi adjunktus, Történeti Intézet, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

P. Miklós Tamás: hely- és neveléstörténész, gyűjteményvezető, Balatonfüredi Városi Helytörténeti Gyűjtemény

Szabó Andrea: fotográfus, BA történelem szakos hallgató, II. évfolyam, Kodolányi János Egyetem

Takács Péter: levéltáros, informatikus, Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár

Tálas Péter: Dr. CSc., intézetvezető, tudományos főmunkatárs, Stratégiai Védelmi Kutatóintézet, Nemzeti Közszolgálati Egyetem

Varga Daniel: PhD hallgató, Történettudományi Doktori Iskola, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Zöldi-Birkás Éva: múzeumpedagógus, Szépművészeti Múzeum, PhD hallgató, Neveléstudományi Doktori Iskola, Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar